ОЛЕКСА СИНЯВСЬКИЙ

НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

SEAL OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
LET THERE BE LIGHT
1868

ОЛЕКСА СИНЯВСЬКИЙ

НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВ 1941

Друкарня Української Академії Наук у Львові, Постґассе 11. Зам. 142.

„Норми“ це синтеза граматичних праць проф. Синявського. Бо ж появу цієї книги попередили студії цього вченого з нової літературної української мови. Не треба забувати, що проф. Синявський є автором багатьох шкільних підручників, які тисячами примірників розходилися по Україні, що ті підручники виходили багатьома накладами, що не було наукового журналу, де б не появлялися його цікаві розвідки про мову поодиноких письменників (між іншим, цікава праця про Шевченкову мову); що культура українського слова лежала йому дуже на серці, що він був одним із найдіяльніших членів правописної конференції в Харкові 1927 р., конференції, яка не тільки нормувала українську ортографію, але й дала широку основу до нормалізації самої мови, що він і пізніш, після конференції, брав жваву участь у нарадах над устаткуванням і мовної і правописної справи, в нарадах, які закінчилися виданням українського академічного правопису 1929 р., котрий і ліг в основу його „Норм“.

Свої „Норми“, які появилися 1931 р. заходами Державного Видавництва „Література й Мистецтво“ присвятив автор українському вчительству, виходячи з того цілком справедливо становища, що кому, кому, а вчительству треба такої книжки, що хто, хто, а український учитель повинен норми української літературної мови опановувати. Автор мав таке переконання, що місцем, де в усіх народів найліпше сформовувалася літературна мова, є ш к о л а, тим то і книжку свою призначував у першій мірі для школи. Не диво, що після своєї присвяти українському вчительству помістив таке мотто: „Тільки там, де сходяться мовна природа й мовна культура, в ш к о л і, остаточно сформується єдина всеукраїнська літературна мова — чиста та красна“. Виходить, що автор не вважав іще української літературної мови з о в с і м уже с ф о р м о в а н о ю, і це й відповідає правді. Правда, в цьому напрямі в нас пророблено за останнє чверть століття дуже багато, а проте про повну нормалізацію літературної мови в нас іще говорити таки не можна. Ще треба багато праці над культурою мови, й то праці — с в і д о м о ї. Але ж Синявського „Норми“ для цієї праці дають дуже багато підстав.

Автор зібрав у своїй книзі не тільки те, що дало саме життя, що дали письменники, але з його твору ясно зарисовуються шляхи, якими праця для повної нормалізації літературної мови йде й далі йтиме. І в цьому велике значення цього твору, і цим і поширяється його призначення. Книжка пригожа не тільки для вчителя, не тільки для людей практики: редактора, письменника, коректора, урядовця і т. д., але й для науковця, і взагалі для всякого, кому дорога культура рідного слова, хто цікавиться розвитком української мови і повного розвитку її собі бажає.

Бо ж хоч це практичний підручник, але — збудований на наскрізь наукових підставах, дотого ж деякі його частини, (напр., у складні) автором своєрідно продумані, думки в них наскрізь ориґінальні, і всі вони перенесені до книжки з давніших монографічних дослідів ученого (напр., про т. зв. відносні речення, про вживання псевдозайменника, про значення наростків і т. д.), всі вони вказують на вдумливість проф. Синявського і на його глибокий підхід до мовних явищ.

І досліди ці, і добір прикладів, і ясна стилізація т. зв. мовних законів і т. д. залишили свій слід у тих шкільних підручниках, автори яких бралися за їх укладання після того, як „Норм" проф. Синявського не можна було вже ніде дістати. Хто мав у руках ці підручники, хто мав нагоду з них учити, а встиг був іще познайомитися з „Нормами" — тому неважко було це помітити. Але ж добре, що ці автори цілими пригорщами черпали з „Норм", на цьому справа могла тільки виграти. Не без впливу „Норм" залишилися нові й нові, раз-у-раз переправлювані видання офіціяльного українського правопису після 1931 року.

Видаючи „Норми" новим виданням, ми думаємо, що робимо цим велику прислугу українському громадянству. Воно здавна потребувало такої книжки. Зокрема привітає це видання — ш к о л а, для якої призначав свої „Норми" автор. Бо ж книжка ця дасть змогу вчителеві звернути науку мови, мови наскрізь самостійної, збудованої на своїх окремих підвалинах — на правдивий шлях.

Василь Сімович.

ЛІТЕРИ І ЗВУКИ.

Альфабет

§ **1.** В українській абе′тці, чи альфабе′ті, 33 літери, і черга їх така:

Аа (а), **Бб** (бе), **Вв** (ве), **Гг** (ге), **Ґґ** (ґе), **Дд** (де), **Ее** (е), **Єє** (є), **Жж** (же), **Зз** (зе), **Ии** (и), **Іі** (і), **Її** (ї), **Йй** (ий), **Кк** (ка), **Лл** (ел), **Мм** (ем), **Нн** (ен), **Оо** (о), **Пп** (пе), **Рр** (ер), **Сс** (ес), **Тт** (те), **Уу** (у), **Фф** (еф), **Хх** (ха), **Цц** (це), **Чч** (че), **Шш** (ше), **Щщ** (ще), **Юю** (ю), **Яя** (я), **Ьь** (е′рчик, або знак м'якшення).

Апостроф та знак наголосу

§ **2.** Крім знаків абетки, тобто літер, на письмі і в друкові українці вживають іще двох знаків додаткових. Це апо′строф (') та знак наголосу (′).

Апостроф уживається на те, щоб показати, де по приголосних треба вимовляти **я є ю ї** так, як у початку складу, тобто не зливаючи їх із попередніми приголосними, напр., *з'явище* (вимовляється так, як коли б написати *зйавище* — тільки так не пишуть, порівняйте інше слово *зявище* з іншою вимовою), *звір'я́* („в лісу багато всякого *звір'я́*", порівн. *звіря́, звіря́ти, звіря́тко* — „з нори виткнулось маленьке *зві́ря*"), *пові́р'ю* („у тім *пові́р'ю* багато старовини", порівн. *пові́рю* — „я цьому не *пові́рю*"). Можна ще сказати так: апостроф у словах ставиться між приголосним та **я є ю ї** тоді, коли вони в вимові в'яжуться достоту так, як при збігові їх — коли приголосний буває на кінці одного слова, а голосний у початку другого (і коли вимовити їх без зупинки між ними), напр., *враз я* (порівн. *вразять*).

Найчастіше апостроф ставиться по губних (**б п в м**): *б'ю, б'є, жаб'ячий, п'ять, дев'ять, п'яний, в'язати (зв'язати,* розв'*язати, підв'я́зати...), м'який (розм'якшити, зм'якшений...), тім'я, у плем'ї, на безриб'ї* і т. ін. (вимовляються: *пйать, девйать...).* Тільки коли перед губним звуком постійний приголосний, то апостроф по губних не пишеться в таких словах, як от *свято, цвях, дзвякати, морквяний, мертвяк, тьмяний, медвяний* й ін., бо тут звичайно й вимова інша.

Потім того у деяких словах по **р**: *пі'р'я* (порівн. *пір'яти*), *бур'ян* (пор. *буряк*), *у зневір'ї* (пор. *у зневірі* від слова *зневіра*, а *у зневір'ї* від *зневір'я*), *матір'ю* і т. ін. Також після приростків на приголосний перед **я є ю ї**: *з'явитися, з'єднати, об'їхати, в'їхати, під'юджувати, без'язикий, з'їсти* і т. ін. та в інших випадках на означення такого самого сполучення приголосного та голосного, зокрема і в чужих словах: *Лук'ян, кур'єр, об'єкт, п'єса* тощо.

Отже перед **о а у е і** апостроф не ставиться: *зорати, зокрема, зекономити, зуміти...*

При перенесенні слів із рядка в рядок, звичайно, можна розривати їх на апострофі: *бур'-ян, звір'-я* тощо.

Знак наголосу (') ставлять на голосних тоді, коли бажають, щоб те чи інше слово читано з таким наголосом, а не іншим, отже це буває, напр., тоді, коли бажають виправити мову слова з хибним наголосом як от *захворі'в* (щоб не вимовляв читач „захво'рів“, як повелося вимовляти це слово в містах, але без найменших підстав, порівн.: *бі'лий — забілі'ти, чо́рний — почорніти...*); також добре ставити наголос на невідомих читачеві словах, напр., вживаючи якогось м і с ц е в о г о слова, невідомого в літературній мові, як от „карьо'жився“ (костричився, бришкав). Але знак наголосу конче треба ставити в тих випадках, коли від місця наголосу в слові залежить зміст (значіння) його, і коли без знака наголосу виникала б двозначність, напр.: *перево'зив* (дієслово недоконане) — *перевози'в* (дієслово доконане), *пізна'ю* (майбутній час) — *пізнаю́* (теперішній); „знаю, що' він думає“ — „знаю, що він думає“ (у першому *що'* займе'нник, у другому *що* сполу'чник); „кра'й села“ — „край села“. (*кра'й* — іме'нник, *край* — прийме'нник).

У деяких довідних книгах (напр., у словниках), подекуди в підручниках повелося ставити знак наголосу над усіма словами, хоч би наголос їх був і цілком сталий. Не слід тільки думати, що в таких випадках всі многоскладові слова повинні мати знак наголосу, а односкладові ні. І многоскладове слово може бути ненаголошене, і односкладове звичайно буває наголошене. Ненаголошеними бувають насамперед усі службові, помічні слова, як от прийменники, сполучники: *коло ха́ти* (але *ко́ло* — іменник), *понад ни́м, не хо́чу, коли та́к* (але *коли́* — прислівник) і т. ін.

Будучи поза альфабетом, апостроф та знак наголосу на розміщення слів за абеткою не впливають, отже, у словникові, напр., слово *з'явище* можна поставити перед *зявище* і навпаки, як також *схо'дити* і *сходи'ти, ви'ганяти* і *виганя'ти* тощо.

йо, ьо

§ **3.** Відповідно до рядів:

а — я
у — ю
е — є
і — ї

де **я ю є ї** визначають **йа, йу, йе, йі** в початку складу та **ьа, ьу, ье** після приголосних (про **ї** після приголосних буде далі), на сполучення **йо** та **ьо** (після приголосних) в українській мові немає окремої літери, отже поряд написів

ага — яга, рад — ряд
ушка — юшка, суди — сюди
е, що там — є що там, сине мій — синє море
іде — їде тощо,

пишемо

ого — його, на лоні — на льоні (льон)
топнути — тьопнути, троє — трьох і т. ін.

Таким чином, як бачимо, коли треба нам означити, що по приголосному іде **йо** в вимові, як у початку складу, то й апострофа по тім приголоснім не треба ставити (як то потрібно перед **я є ю ї**), досить самого **йо**: *зйоржитися, серйозний* тощо (але після м'яких приголосних перед **йо** у чужих словах пишеться ще й **ь** — див. § 135).

Розриваючи слово при перенесенні з рядка в рядок, не можна відривати **й** від **о**, бо це ж один склад, напр., треба переносити *га-йок, ло-йовий, лойо-вий,* як також не можна розривати **й ьо** і відривати їх від попереднього приголосного: *пе-ньок, ба-дьорий, бадьо-рий* і т. ін.

г — ґ

§ **4.** Літерою **г** в українській мові визначається дзвінкий протиснений і досить легкий гортанний — придих (на зразок німецького, латинського **h**), на означення ж дзвінкого п р о р и в н о г о (моментного) звука (як у німецькій, латинській мовах **g**, в рос. **г**), звука, що відповідає до глухого **к**, як **б** до **п**, **ж** до **ш** тощо, є літера **ґ**: *гав* (собачий) — *ґав* (ґава), *гуля — ґуля, ге-ге-ге* (про людей) — *ґе-ґе-ґе* (про гусей), *гніт* (гнітити) — *ґніт* (ґноти).

Те, що *г* дуже легкий придиховий звук, спричинилося до випаду його в одних словах і появи в других там, де раніше його не було. Важко вказати правила, коли слово з **г**, а коли без нього. Зокрема ж слід писати: *гострий, горіх, галун, Ганна, гарбуз, гостинець, Григорій, грабунок,* але *остюк, орати, Орина, Олена, Орися, кукурудза, завсіди, де, тоді, іноді.* Не слід плутати **г** із **ґ** і треба писати *зграя, господар.*

дж, дз

§ 5. Сполучення **дж** і **дз** в українській мові двозначні: у словах зложених, коли **д** і **ж**, **д** і **з** належать до різних складових частин слова, вони й визначають по два звуки, напр.: *віджимати, кадзелень* (вимовляється **д + ж**, **д + з**, або точніше **дж + ж**, **дз + з**), а в словах простих цими сполученнями означується особливі суцільні звуки (не звукосполучення), а саме **дж** — дзвінкий, відповідний до глухого **ч**, а **дз** — дзвінкий, відповідний до **ц**: *джерело, ходжу, відродження, дзвін, дзюрчати, дзеленчати*. Отже, в цих останніх випадках дві літери визначають один звук, і таким чином ми й тут (як у **я є ю ї**) маємо ухилення від чисто звукового нашого письма, де один знак звичайно значить один звук. Супротилежне ухилення маємо в літері **щ**, що, навпаки, визначає два звуки **шч**. Таким чином **щ** і **ждж** визначають по два звуки достоту так, як, напр., **ст** і **зд** (порівн.: *пустити* — *їздити, пущу* — *їжджу*).

Розривати, переносячи з рядка в рядок слово, **дж** і **дз**, коли вони визначають суцільний звук, не можна, бо це був би знак непоправної вимови слова, напр., треба переносити *хо-джу, куку-рудза* (але *від-жимати* і т. ін.).

В альфабеті **дж** і **дз** завсіди приймаються як **д + ж**, **д + з**, отже *джміль, дзиґа* тощо в словнику стоятимуть під літерою **д**.

і — и

§ 6. Літери **і** й **и** визначають досить близькі до себе звуки, надто ж по приголосних **г к х, ж ч ш щ, б п в м**, та все ж це цілком окремі звуки. Звук **и** під наголосом стоїть посередині поміж **і** та **е** (про змішування в вимові ненаголошених **и** й **е** далі), але все ж **і** й **и** треба точно розрізняти і вимовою і на письмі:

кінь — *кинь*	*кішка* — *кишка*
загін — *загин*	*на місто* — *намисто*
мій — *мий*	*кричіть* — *кричить*
бій — *бий*	*тугій* (струні) — *тугий* (лук)
квіток — *квиток*	*чужій* (людині) — *чужий* (чоловік)
віє — *виє*	*сліпій* (бабі) — *сліпий* (хлопець)
душі — *души*	*старій* (одежині) — *старий* (кожух)

У на'звуці треба писати тільки **і**: *інший, іноді, інколи, іскра, істик, індик, існує* тощо, хоч вимова тут у деяких словах може бути й з **и** (див. § 117).

Ненагол. е й и

§ 7. Ненаголошені **е** й **и** в українській вимові часто змішуються так, що їх ніяк не можна розрізнити слухом. Але на письмі звичайно не дозволяється їх плутати. Способи, як розпізнавати, де слід писати **е**, а де **и**, досить різноманітні, і докладніше про них

буде мова в відповідних §§ цієї книжки, а тут запам'ятаймо тільки наголос: під наголосом змішування **е** й **и** немає, отже наголос дуже часто може допомогти поправно написати слово з **е** чи **и**, напр.:

швиде'нько,	бо *шви'дко*
червя'к,	бо *че'рви*
тихе'нько,	бо *ти'хо*
терпи',	бо *сте'рпіти*
мені',	бо *до ме'не*
мили',	бо *ми'ло*
мели',	бо *ме'лють*
вели'ким,	бо *таки'м*
до'лею,	бо *земле'ю* і т. ін.

Ненагол. о й у

§ 8. Правописне ненаголошене **о** не тільки ніколи не наближається вимовою до **а**, а частенько навіть наближається до **у**, надто ж перед складами з **у** та **і**: *кому* (вимовляється майже так, як і правописне *куму*), *дощу, твою, одну, рвонув, хапонути, рубонути, дряпонути, абсолютно, погострю, твої, стоїть* тощо. Наголос тут теж часто може допомогти поправно написати, напр. *дощу*, бо *дощ* і т. ін.

У дієсловах *хапати — хапонути, рвати — рвонути, рубати — рубонути* тощо різні наростки: **а** й **ону**; наростка ж „ану" в українській мові немає.

Але подекуди колишнє **о** ненаголошене й пишуть уже через **у** (**ю**) — це в закінченнях **-увати** (**-ювати**) та **-уватий** (**-юватий**): *чарувати, горювати, піскуватий, глеюватий* тощо.

л — ль

§ 9. Тверде **л** в українській мові майже завсіди вимовляється як „середнє" (Ɩ). Це „середнє" *л* особливо ясно чується перед **е** й **и**: *лебідь, лихо...* (*Ɩебідь, Ɩихо...*).

Таке ж „середнє *л*" буває й на місці правописного **ль** перед твердими **н с ц** та приголосними **ж ч ш щ**, отож у таких словах, як *сильний, пальцем, більший, більші, недбальство, пальчик, бувальщина* тощо **ль** вимовляється достоту так, як і в словах *пужално, істичилно* тощо і так само однаковісінько в *Гальченко*, (прізвище від слова *Галька*) і *Галченко* (від *галка*), в *Барильченко* (від **барильце**) *і Барилченко* (від барилко) *і* т. ін.

Тим то правопис слів довго й був неусталений і раніш у таких словах частіше писали **л** без **ь**, напр.. у Квітки-Основ'яненка, Шевченка раз-у-раз було *більше, далш, силно* і т. ін. І це було, звичайно, ближче до живої вимови і краще, ніж теперішні написи з **ь**.

і — ї **§ 10.** Як уже ми знаємо з § 3, відповідно до пар

а — я
у — ю
е — є

в українській абетці є й **і** — **ї**, тільки ж **ї** (= **йі**) на письмі вживається лише в початку складу (тобто на початку слова та по голосних) і після апострофа: *їхав, їсти, її, мої, стоїть, з'їзд, під'їхати* тощо, і по голосних **і** ніколи не буває, за винятком тільки тих випадків, коли назвукове **і** слова стає після голосного в складному слові, як от *переінакшити, заіскрити, доісторичний* і т. ін.

Але після приголосних (без апострофа) буває тільки **і**, хоч у вимові в деяких випадках є такі самісінькі подвійні приголосні перед **і**, як і перед іншими голосними та в кінці складів, тобто то тверді, то м'які, отже відповідні до складів:

на — ня
ну — ню
не — нє
но — ньо

Так, для природного українця двоє різних слів не тільки в

там — тям
сину — синю
орле — орлє
топнув — тьопнув
сіл — сіль

тощо, де слова на слух одрізняються одно від одного тільки самим приголосним — твердим в одному слові і м'яким у другому — а також по двоє слів він чутиме і в *ніс, тік, волів, ліз, пісні'* тощо, коли їх вимовляти то з твердими, то з м'якими приголосними перед **і**: коли він чує, напр., з твердим **н** слово *ніс*, то це для нього одно слово (*ніс — носа*), а коли з м'яким, то друге (*ніс — несу*), отже перше *ніс* до другого *ніс* щодо **н** в такому ж стосунку, як *сину* до *синю*, тобто, означуючи твердий приголосний звичайною літерою (**н**), а м'який із додатком **ь** (**нь**), можна так написати ці пари:

сину — синьу
ніс — ньіс

Так само буде

тік (току) — тік = тьік (течу)
волів (вола) — волів = вольів (волію)
ліз (лоза) — ліз = льіз (лізти)
пісні (пісний) — пісні = пісньі (пісня)

Отакі **подвійні в вимові** приголосні перед *і* бувають не всі, а лише **н т д л**, та тільки в **письмі** вони не розрізняються. Беручи на увагу, що в нашій абетці поруч пар **а — я, у — ю, е — є** також є ще й пара **і — ї**, що отими **я ю є** ми й означуємо м'які приголосні (*там — тям* і т. ін.), ми легко могли б літерою **ї** означувати попередню м'яку приголосну, напр., *ніс* (*носа*), але *нїс* (*несу*), *волів* (*віл*), але *волїв* (*волїли*) тощо. Та так раніше й писали, особливо в Галичині, тільки тепер через деякі перепони вже так не пишуть, а пишуть попросту **ні, ті, ді, лі** хоч для твердих складів, хоч для м'яких.

Тверді **н т д л** перед **і** бувають головним чином тоді, коли це **і** чергується з **о**, а також у твердих прикметниках множини (де **і** теж чергується з **о а у**): *сніп* (*снопи*), *діл* (*долу*), *стіл*, *столів* (*столи*), *бліх* (*блоха*), *гарні*, *тверді*, *товсті*, *білі* тощо. Вимовляти ці приголосні перед **і** м'яко не можна — це була б недобра, нечиста вимова.

Тим, хто знають тільки сполучення **ні, ті, ді, лі** з м'якими приголосними і таким чином не вміють добре вимовляти характерних українських звукосполучень із твердими **н т д л** перед **і**, можна подати таку пораду, як навчитися поправно вимовляти тверді приголосні перед **і**: м'які **н т д л** (тобто в таких словах, як *приніс, дід, тіло, хліб*...) вимовляються так, що кінчик язика спадає до спідніх ясен, а середня частина язика підіймається до піднебіння; вимовляти ж твердо **н т д л** перед **і** (тобто в таких словах, як *ніч, худі, густі, плід*...) ми можемо тільки упираючи кінчик язика в верхні ясна, отже так, як і при вимові складів **ни, ти, ди, ли.** При першій вимові **н т д л** (м'яких) середина язика випинається вгору, при другій (твердих) — донизу. Усе це добре видно в люстрі. Сполучення **ні, ті, ді, лі** з твердими приголосними (**л** тут буде „середнє" — див. § 9.) будуть достоту такі, як сполучення **н т д л** кінця слова перед **і** наступного, напр.: „над Іваном", „він і вона" тощо (тут **ді, ні**, а не *ди, ни*!).

Щодо інших приголосних, то вони звичайно не різняться перед **і** іншого походження, напр., *рів* — *рову* і *рів* — *ревти* і т. ін. Подекуди тільки різняться *с з ц* (у *сік* — *соку* **с** твердіше, ніж у *сік* — *сікти*), але різняться дуже малопомітно, крім тільки тих говорів (західукраїнських), де м'які **с з ц** вимовляються шепеляво.

Додаткові уваги

§ 11. В іншому українська абетка не потребує особливих уваг, себто в інших випадках треба вимовляти як написано, а зокрема, щоб уникнути деяких говіркових ознак і додержуватися чистої літературної вимови й мови, слід пам'ятати:

1. Дзвінкі приголосні перед глухими приголосними, а також дзвінкі приголосні в визвуці не повинні в вимові переходити на відповідні глухі (тобто **д** на *т*, **з** на *с*, **ж** на *ш*...), напр.: *хлібця*, *ріжте*, *дужка*, *грудка*, *нігті*, *суд*, *ріг* тощо (не слід вимовляти *хліпця*...).

Надто ж треба звернути увагу на **в**, що не тільки ніколи не переходить у *ф*, а перед приголосними та в кінці слів

наближається в вимові до **у** нескладового (короткого: *жовтень, довший, дав, плів* і т. ін. (вимовляється майже як *жоутень, доуший, дау, пліу*... тільки з короткими **у**). Така вимова, як „Шевченко написаф“ дуже неприємна українському вуху.

У назвуці перед приголосними **в** часто й переходить у чисте **у**: *взяв — узяв*...

2. Приголосний **р** у кінці складу ніколи не буває м'який, чому в таких випадках по **р** ніколи й не пишеться **ь**: *косар, тепер, не вір, Харків, ударте, бур* (*буря*) тощо.

3. Приголосні **ж ч ш щ** майже ніколи не бувають м'які (про винятки далі), і **ь** по них не пишеться: *ніч, ріж, їдеш, кущ, йорж*... Вимовляти склади **чо, щу, жа**... треба тільки з твердими **ч щ ж**... і взагалі чисто, напр.: *чотири* (не „четири“ або „чьотири“), *щука, часто, щупак, біжать, душать, горща, мішечок, горщечок*...

4. В кінці складу губні **б п в м ф** ніколи не бувають м'які, і **ь** по них не пишеться: *голуб, кров, сім, ставте*... Вимовляти губні м'яко і без *й* у таких словах, як *п'ять, м'ясо, сім'я, в'ялий, в'язати* тощо ніяк не слід (треба тільки так: *пйать, мйасо*...).

5. Приголосний **ц** в українській мові майже завсіди м'який; *копиця, праця, лисиць, хлопець, коцюба, двадцять* і т. ін.

6. Звук **ф** в українській мові подибується майже виключно тільки в новіших чужомовних словах (*фунт, філософія*...) і не слід його плутати з **хв**, зокрема не слід вимовляти **хв** за **ф**: *хвіст, хвиля, шахва* (*шаховка*), *кухва* (*куховка*), *Хвастів*.

Про подробиці поправної вимови див. § 114 і далі.

Як сторонній вплив (російської, польської мови), помічаються ще деякі хиби в мові інтеліґенції: акання (вимова ненаголошеного **о** як **а**, вимова складів **ле, те, не**... в західньоевропейських запозичених словах як *ле, те, не,* скорочення ненаголошених приголосних. Вимова, напр., *колеґія* як „калегія“, *абсолютно* як „апсалютно“ (див. § 8), *кабінет* як „кабінет“, *література* як „література“ тощо є просто калічення мови.

ЗВУКОЗМІНИ.

Вступні уваги

§ 12. У кожній мові у всякий момент її життя помічається багато різних звукозмін. Звукозміни ті надзвичайно різноманітні і часто дуже складні, хоч здебільшого вони відбуваються в точно визначених рядах слів і в певних, точно визначених умовах, тобто бувають правильні й послідовні. З'являються вони в мові в різні часи, і, напр., в сучасній українській мові серед них є такі звукозміни, що були ще в праслов'янській мові, коли української мови ще й не було, є й такі, що з'явилися вже в часи окремішнього життя української мови, при тім серед цих останніх звукозмін є старіші, є й новіші, такі, напр., що їх спостерігаємо тільки в вимові, а не на письмі. Так, кожному ясно, що в словах *брав — беру — збираю, вибору — вибір* той самісінький корінь слова (*бр — бер — бир — бор — бір*), тільки з різним голосним звуком, що раз-у-раз зміняється і навіть зовсім зникає. Та тут указані тільки такі звукозміни, що зазначаються й на письмі, але коли ж ми пригадаємо, що ненаголошені **и** й **е** в сучасній українській мові майже не розрізняються вимовою (див. § 7), то, виходить, можна ще додати звукозміну *збира'ти — зби'раний*, де в *збира'ти* буде дещо інший звук, ніж у *зби'раний*: ненаголошене **и** наближається до **е**, і таким чином можна сказати, що це вже буде середній між ними звук **и**ᵉ (приблизно такий звук буде і в слові *беру'*).

Серед цих звукозмін є ще праслов'янська звукозміна (**е** — **и** в *беру — вибираю*), є чергування, що виникло в давньоукраїнській мові (**о** — **і** в *вибору — вибір*), а таке, як **и** — **и**ᵉ (або **е** — **и**ᵉ) явище ще молодше українське. При тім усі ці звукозміни відбуваються в окремих спеціяльних умовах, в окремих рядах слів.

Так само не мало бачимо звукозмін і серед приголосних, як от *вовки — вовчик — на вовці, мету — мести — насмічувати — сміття* і т. ін. Чимало з таких звукозмін ми вже й не відчуваємо за звукозміни, але деякі з них мають велику практичну вагу і от на таких треба спинитися.

o, e — i

§ 13. Найхарактернішим із чергування голосних у вкраїнській мові є чергування **о** й **е** з звуком **і**, як от *двора — двір, гора — гір, ластовиння — ластівка, променистий — промінь, семи — сім* і т. ін.

Це чергування відбувається в точно визначених умовах, себто це так званий звуковий закон, та тільки він не такий простий, щоб його можна було цілком зрозуміти без знання далекого минулого нашої мови, без історії мови.

Практично найважніше в цьому чергуванні те, що голосний **о** або **е** іноді заступається голосним **і**, тобто що в деяких ф о р м а х того самого слова (як *гора — гір*), або в споріднених к о р е н е м словах (як *ластовиння — ластівка*) знаходимо в українській мові **і** відповідно до *о* чи *е*. Тільки це чергування зовсім не того роду, що можна вжити хоч **о** чи **е**, хоч **і**, як хто бажає, а таке, що в певних умовах, в певних розрядах слів та форм звичайно маємо обов'язково **о** чи **е**, в других обов'язково **і**. А до всього цього ще не всяке **о** й **е** чергується з **і**. Так що в усій повності й усіх подробицях цього звукового явища не можна вивчити з практичної граматики чи що, щоб зрозуміти його, треба насамперед спиратися на живу мову, книжка ж тільки допоможе упорядкувати свою мову щодо цього та усвідомитися його: укаже головні правила чергування та відсутности його.

Оці правила ми й наводимо тут.

1. Коли в формах слова або в споріднених словах є чергування **о — і**, **е — і**, то **і** буває в складі закритому, тобто такому, що кінчається приголосним, а **о**, **е** в складі відкритому, тобто такому, що не має приголосного по голосному. Під це головне правило підходить величезна маса тих випадків, коли буває чергування.

(Не забуваймо, що **н т д л** перед **і** з **о** тверді).

Приклади:

а) *ніс — носа*
стіл — стола
кінь — коня
біль — болю
вибір — вибору
бій — бою, бойовище
устрій — устрою
спосіб — способу
ніч — ночі
гній — гною, угноювати
схід — сходу
гуркіт — гуркоту, гуркотати
кукіль — куколю
хутір — хутора, хуторянський
сік — соку, соковитий
вигін — вигону
дім — дому
спокій — спокою
осінь, осінній — осени
ячмінь — ячменю

камінь — каменю
папір — паперу, паперовий
попіл — попільниця — попелу і багато інших, а також
паслін — пасьону
колір—кольору, кольоровий
лебідь — лебедя, лебединий
леміш — лемеші
постіль — постеля

лід — льоду, льодовий
сім — сьомий (але *семи*)

б) *вільний* (порівн. *воля*)
рідний (порівн. *родина*)
гіркий (порівн. *горе*)
божевільний (порівн. *збожеволіти*)
дрібний (порівн. *дробити*)
згідний (порівн. згода),

а так само *обопільний, осібний, слобідський, свавільний, пізній, кінчати, гілчастий, робітник, керівник, будівник, робітниця, дійниця, гірчиця, харківський, робітництво, гірчак, рівчак, кінчик, стільчик* і т. ін. (у цих і подібних інших словах **і** буде при всіх відмінах, бо склад завсіди закритий).

в) *ніг* (родов. множ.) — *нога*
гір — гора
кіс — коса
бджіл — бджола
піл — пола
ягід — ягода
підків — підкова
підвід — підвода
робіт — робота
панчіх — панчоха
осіб — особа
слів — слово
чобіт — чоботи
коліс — колесо
сіл — село
решіт — решето
пліч — плече і т. ін.

Від усіх цих і подібних інших слів є й здрібнілі слова, або які інші вивідні, де в закритих складах теж буде **і**, напр.: *ніжка, гірка, кіска, бджілка, пілка, ягідка, робітний, осібний, слівце, підрешітка, плічко* і т. ін. Але є слова, що в родовому відмінку множини в них **о**, **е** не переходять у **і**, а буває звичайно це тоді, коли й здрібнілих тощо слів від них нема, напр.: *вода — вод, рожа — рож, проба — проб, перепон, установ, постанов, істот, печер, потреб* тощо.

г) *зілля, весілля, обіддя, кілля, гілля, підніжжя, перенісся, подвір'я, межигір'я, пір'я* тощо, але в іменниках на **-ння** від дієслів **і** буває звичайно тільки під наголосом: *ході'ння, носі'ння, плеті'ння, вражі'ння* і т. ін., а без наголосу **-ення**: *відро'дження, збі'льшення, збага'чення* і т. ін.

Так само і в таких, як *сіллю, ніччю, розкішшю, матір'ю, злістю, радістю, щирістю* і т. ін. (від усіх подібних іменників з **і** в назовному відмінку однини).

ґ) *овець — вівця, овес — вівса, орел — вірлячий* (також і *орлячий*), *око — вічко, вікно, отець — вітчим, вітця* (також

і *отця*), *вісь* — *осі*, *він*, *від*, *вістря*, *віспа*, *вільха*, *вільшаний* й деякі інші (перед початковим **і** з **о** неодмінно **в**).

Але є ще ряд випадків переходу **о** й **е** в **і** в закритих складах, що ми їх уже не зможемо зрозуміти за основним правилом про перехід їх на **і** в закритих складах; щоб зрозуміти такі випадки чергування, як *міст* — *мосту*, *утікши* — *утекла*, *радістю* — *радости* тощо, де, здається, закритий склад і при **о**, **е** і при *і*, треба знати ще таке: переходять у вкраїнський мові старі **о** й **е** насправді не геть у всіх закритих складах, а в таких тільки закритих складах, що постали після зникнення особливих глухих звуків (вони колись означувалися знаками **ъ** і **ь**) в наступному сусідньому складі. Таким чином ми маємо *сніп* із старого *снопъ*, *міст* із старого *мостъ*, *мігши* із старого *могъши*, *піч* із старого *печь*, *радість* із старого *радость* (але *радости* із стар. *радости*), *радістю* із стар. *радостью*, *гість* із стар. *гость*, *гістьми* з стар. *гостьми* (але *гості* з стар. *гости*), *різно* з стар. *розьно* (але *розбити* з стар. *розбити*) і т. ін. От чому й буде:

міг, *мігши*, але *могла*, *могли*, *могти*
ріс, *виріши*, але *росла*, *росло*, *рости*
вів, *вівши*, але *вела*, *вести*
пік, *пікши*, але *пекла*, *пекли*, *пекти*
утік, *утікши*, але *утекла*, *утекли*, *утекти*
ніс, *нісши*, але *несла*, *несли*, *нести*
плів, *плівши*, але *плела*, *плести*
замів, *замівши*, але *замела*, *замести*

Такий самий наслідок, як від заникання глухих **ъ** і **ь**, був і від скорочення колишнього звука **и** в **й**, отже з старого *бои* вийшло *бій*, *мои* — *мій*, *воина* — *війна* тощо.

2. Є в мові й такі **о** та **е**, що хоч вони бувають і в закритих складах, але в **і** не переходять. Знов же тільки на підставі історії мови ми можемо довідатися про причини того, чого в одних словах **о** й **е** чергуються з **і**, а в других ні. Тут ми тільки вкажемо ті признáки, що по них можна дещо розбиратися в справі.

Не переходять у **і**:

а) Ті **о** й **е**, що можуть випадати: *сон* — *сну*, *пісок* — *піску*, *сніжок* — *сніжку*, *хлопець* — *хлопця*, *роздер* — *драти*, *витер* — *витру* і т. ін.

Випадним буває **е**, а не **и**, отже це треба пам'ятати для правопису, коли змішуються ненаголошені **е** й **и**: *праведний*, бо *правда*, *відер*, бо *відро* і т. ін.

б) У групах **-ор...**, **-ов-...**, **-ер-...**, та **-ро-...**, **-ло-...**, **-ре-...** — між приголосними: *горб*, *вовк*, *смерть*, *кров*, *клоччя*, *хрест* і т. ін.

в) У групах **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**, **-еле-** (це так званий повноголос): *ворог*, *порох*, *сторож*, *ворон*, *порон*, *поворот*, *подорож*, *жолоб*, *околот*, *голод*, *холод*, *солод*, *молот*, *колос*, *берег*, *череп*, *очерет*, *веред*, *серед*, *через*, *безсоромний*, *поворотний*, *подорожній*, *необережний*, *безбережний*, *посередній* і т. ін.

Тільки як виняток *поріг* (*пороги*), *сморід* (*смороду*), *моріг* (*морогу*), *оборіг* (*обороги*).

г) Не переходять **о** й **е** в **і**, звичайно, і в нових запозиченних, як от *Лондон*, *том*, *президент*, *студент* і т. ін., а також і в запозиченнях із слов'янських мов, у тім числі й із старої слов'янської, як от *закон* (*закону*), *наро́д* (хоч і *на́рід*), *погром*, *словник*, *завод* тощо. Подекуди і в нових словах немає чергування, як от *діловод*, *хлібороб*, *основний*, *дієйменник* тощо та майже в усіх на **-ення** з наголосом перед ним (див. 1 г).

3. Попередні правила на те, коли **о**, **е** чергуються, а коли ні, іноді порушуються через так звану аналогію. До деякої міри ці порушення бувають послідовні, поширюючись на цілу групу одноманітних слів, де або **і** з'являється замість **о**, **е**, там, де за попередніми правилами цього не повинно було б бути, або, навпаки, залишаються **о**, **е**, там, де треба б бути **і**. Це такі випадки:

а) У багатьох здрібнілих іменниках жіночого й ніякого роду **і** з **о** чи **е** з'явилося за вказаним правилом (у закритому складі перед заниклими глухими голосними), як от *ніжка*, *гірка*, *бджілка*, *перепілка*, *кільце* (з слова *коло*) і багато інших, але від цих і таких інших здрібнілих слів пізніше повстали слова вищого ступення здрібнілости (з додатковими наростками здрібнілости), і в них **і** з **о** або **е** опинилося в відкритому складі: *ніженька*, *гірочка*, *бджілонька*, *маківочка*, *перепілочка*, *кілечко*, *жіночка* і багато інших, при тім це і стало ознакою здрібнілости і тому перекинулося навіть на такі слова, що в них в основі **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**, де за правилом 2. не повинно було б бути **і**: *борідка*, *борідонька*, *голівка*, *голівонька*, *доріжка*, *доріженька*, *сторінка*, *сторінонька*, *сковорідка*, *сковорідонька*, *черідка*, *черідонька*, *корівка*, *корівонька*, *ворітця*, *ворітечка* і т. ін. і навіть *слізка*, *слізонька* (з м'яким *л*), *бліцка*, *брівка*, *брівонька*, де **і** з глухих звуків.

Як бачимо, це порушення правила переходу **о**, **е** в **і** досить стале і певне, але воно ще дужче стає само правилом, коли взяти на увагу, що всі ці й такі інші слова так само **і**, а не **о** чи **е** мають і в родовому відмінку множини: *ніжок* (**і** в відкритому складі), *гірок*, *кілець*, *жінок*, а також і ті, що з повноголосом тощо: *борід*, *голів*, *доріг*, *воріт*, *сліз*, *бліх*, *брів*. Хоч і не можна сказати, що геть у всіх без ви-

нятку здрібнілих словах на подобу наведених прикладів **о** й **е** переходять в **і**, але можна сказати, і це треба пам'ятати, що коли перехід той є, то він уже буде послідовний: і в здрібнілих, і в родовому множини, коли нема, то нема знов таки там і там (або зовсім нема здрібнілих слів), як ось наприклад:

нога — ніг, ніжка, ніжок, ніжечка
панчоха — панчіх, панчішка, панчішок, панчішечка
блоха — бліх, блішка, блішок
брова — брів, брівка, брівочка
сльоза — сліз, слізка, слізок, слізонька
роса — ріс, ріска, рісок, рісочка
коло — кіл, кільце, кілець, кілечко
вікно — вікон, віконечко
плесо — пліс, плісце
борона — борін, борінка, борінок, борінонька
перепелиця — перепілка, перепілок, перепілочка
ворота — воріт, ворітця, ворітець, ворітечка

але:

перепона — перепон (інших нема)
проба — проб
оздоба — оздоб
рожа — рож
рогожа — рогож, рогожка
колода — колод, колодка, колодочка
сорока — сорок
огорожа — огорож
— поворозка, поворозочка
морока — морок
корона — корон
мережа — мереж, мережка, мережок, мережечка
нагорода — нагород
потреба — потреб
дрова — дров, дровець
корогва — корогов, короговка
сотня — сотень, сотенька і т. ін.

Від слова *береза — беріз, берізка, берізок, берізочка*, або *берез, березка, березочка*, але з **е**, здається, іншого значіння: *березка* — назва виткої польової й городньої смітної рослини. Від *веретено — веретін, веретінце*, і *веретен, веретенце*.

б) Не так послідовно, як у попередній групі слів, в іменниках чоловічого роду з таким наростком, де є випадний голосний, так само з аналогії **о** й **е** кореня переходить у відкритому складі в **і**, часто так само в здрібнілих словах

(але не тільки лише в здрібнілих): *візок* (з аналогії до *візка*, *візком*, *візки* тощо, де перший склад закритий), *дзвінок*, *гвіздок*, *кілок*, *стіжок*, *ріжок*, *місток*, *відробіток*, *припічок*, *стілець*, *корінець*, *гребінець*, *камінець*, *сирівець*, *олівець*, *обідець*, *харківець*, *покрівець*, *кінець*, *удівець*, *фахівець*, *верхівець*, *червінець*, *лікоть*, *ніготь*, *кіготь* і багато інших, а з них далі й *дзвіночок*, *гвіздочок*, *візочок*...

Тільки коли в здрібнілих іменниках чоловічого роду нема зв'язку з такими здрібнілими, де були б випадні **о** й **е**, то переходу **о**, **е** в **і** не буде: *возик*, *возичок*, *дзвоник*, *хвостик*, *столик*, *лебедик*, *лемешик* і т. ін.

Але й перед випадними **о** чи **е** не завсіди **о** й **е** кореня переходить в **і**: *гонець*, але *гінця*, *боєць*, але *бійця*, *творець* і *творця*, *коток* і *котка*, *носок* і *носка*, *урядовець* і *урядовця*, *угодовець*, *службовець*, *народовець* тощо (з наростком **-о'вець** здебільшого так):

в) Через такі словотвори, як *перенісся*, *підніжжя*, *узгір'я* тощо, де **і** виникло з **о** в закритому складі за правилом 1., виникли й інші, де **і** маємо з повноголосу: *роздоріжжя*, *підворіття*, *підборіддя*, *Запоріжжя*. Та й тут так само не завсіди **і**, а в залежності від інших форм:

доріг — *роздоріжжя*
ворі́т — *підворіття*
борід — *підборіддя*
поріг — *Запоріжжя*

але

берег — *побережжя*, *надбережжя*, *Лівобережжя*
полов — *полоття*
зворотній — *вороття*
молов — *молоття*
колос — *колосся*
волос — *волосся* і т. ін.

г) Підо впливом таких (правильних) форм, як *переміг*, *приніс*, *утік* тощо (див. 1 г.) виникли й *виволік*, *виволікши* (але *виволокла*, *виволокти*) *зберіг*, *зберігши* (але *зберегло*, *зберегти* тощо), *стеріг*, *стерігши* (але *стерегли*, *стерегти* тощо). Звичайно й усі вивідні від цих дієслів: *заволік*, *поберіг* і. т. ін.

У деяких дієсловах навіть **я** чергується в закритому складі з **і**: *лягти* — *ліг*, *лігши* (але *лягла*, *лягли*...), *запрягти* — *запріг*, *запрігши* (але *запрягла*, *запрягли*...), *опрягтися* — *опрігся*, *опрігшися* (але *опряглася*, *опряглися*...). *Тільки* не слід цього поширювати на такі дієслова, як *удягти* — *удяг*, *тягти* — *тяг* і т. ін.

Усі вказані правила на те, коли й які саме **о** й **е** переходять у **і**, коли не переходять, звичайно, не можуть обхопити геть усієї мови, усіх слів і всіх форм їх. У мові є, напр., багато слів і форм, де буває **і**, що ніколи не чергується з **о**, **е**, багато **о**, **е** в закритих складах, що ніколи не випадають і т. ін. Деякі з них цілком пояснюються наведеними правилами, деякі зовсім і не стосуються до цих правил. Так, **-ів** у родовому відмінку множини багатьох іменників *(волів, братів, учителів...)*, **-ім** у місцевому відмінку однини прикметників чоловічого та ніякого роду *(на гарнім,* у *тім...)*. **-ій** у давальному — місцевому однини прикметників жіночого роду *(білій, у тій...)* завсіди з старих **о**, **е** в закритому складі; не тяжко зрозуміти в світлі наведених правил і такі випадки, як *кроков, церков, литовський, московський* (тут **о**, бо воно ж випадне: як *крокве, церква, Литва, Москва)*. У цілому ряді закінчень та наростків у закритих складах буває **о**, **е**, бо вони з старих глухих *(столом, волом, конем, полем, шапочка, сонечко...)*. Іноді випадні з походження **о** й **е** (себто ті, що з глухих) не випадають при словозмінах (надто тоді, коли через це стався б важкий для вимови збіг приголосних) *мудрець — мудреця, чебрець—чебрецю, дощ—дощу, тесть—тестя* тощо, але також і *рот—рота, лоб—лоба, мох—моху* і деякі інші.

Як старовина, підо впливом колишніх записів іноді в прізвищах заховуються **о**, **е** там, де в живій мові **і**, напр.: *Артемовський* (але село *Артемівка, артемівський, Котляревський* (хоч *кітляр, кітлярів)*. тощо.

Нарешті треба знати, що в українській мові ще є **і**, що не чергується з іншими голосними, це те, що вийшло з колишнього „ятя“: *ліс, у лісі, відро, сім'я, міленький, пісок, дрімати, тріщати, берімо* тощо.

І наостанці слід указати, що ще **і** в українській мові і на місці випадного **о**. Це **і** буває в приростках: *зібрати* (порівн. *зберу, підігнати* з твердим **д** (порівн. *піджену), розіслати* (порівн. *розстелю)* і т. ін. Це виникло з того, що колись були приростки з **о** на кінці (**по-**, **до-**), з **ъ** на кінці (**изъ, подъ-**) і зовсім без голосного (**роз-**), і що вони згодом позмішувалися, попереплутувалися. Повинно було б бути, напр., *піймати, спіткнутися, зобрати, зогнувся, розбрали* і т. ін. Тепер же це все поперемішувалося, і ми звичайно кажемо *зібрався, зігнутись, розібрав, підігнув, обізвався, надіб'єш, відіткни,* навіть *позіходилися* (у відкритому складі), а проте в певних формах завсіди **о**: *поспати, потру, помну, погнулись, пождати* тощо. Чимало слів є в українській мові таких, де ще й досі вживають тут то **о**, то **і**: *достану* і *дістану, порвали* і *пірвали, зосталися* і *зісталися* тощо. У Західній Україні більше вживають на **і**, на Наддніпрянщині на **о**. Так само і в прийменниках: *зо мною* і *зі мною, надо мною* і *наді мною, зо Львова* і *зі Львова* тощо.

е — о

§ 14. Після піднебінних приголосних **ж ч ш щ дж й** колись зовсім не було голосного **о**, тільки **е** (або **ь**), але в українській мові здавна в певних умовах із **е** (чи **ь**) після тих приголосних повстало **о**. Відбувалося це тільки в певних умовах, а саме тоді, коли далі йшов склад із **а о у** та **и** з старого **ы**, а також коли далі йшов твердий приголосний. Перед м'якими ж приголосними, також перед складами з **е** й **и** з старого **и** — **е** в **о** не переходило. Цей закон хоч і порушується іноді з тих чи інших причин, та все ж на багатьох словах і цілих розрядах їх він виявляється дуже послідовно. Так, ми бачимо це не тільки на таких словах,

як *чоловік, шовковий, чого, його, бджола, щока, чоботи* тощо, але *чепіга, шелестіти, женеш, джерело, челядь, жерсть, кашель* тощо, а й на словах того самого кореня:

чотири — четвертий, четвер
чорний — чернець
шорсткий — шерсть
жонатий — женити, жених
пшоно — пшениця
шостий, шостака — шести, шестеро, шестикутній
вчора, вечора — вечеря, вечеряти
пачоси — чеше

Дуже ясно видно це й на деяких закінченнях слів:

дубочок, острішок, гайок... — учень, сажень, окраєць...
книжок, дочок, копійок... — вишень, стаєнь...

У наростках **-ечок**, **-ечка**, **-ечко** (*мішечок, кружечок, книжечка, діжечка, ліжечко* і т. ін.) нема порушення правила, бо **ч** тепер тверде, а раніше було м'яке.

У деяких словах можна бачити аж потрійне чергування голосних: **і—е** й **е—о**:

жінка—жених—жонатий
пшінка—пшениця—пшоно
шість—шести, шестеро—шостий, шостака
вечір—вечеря—вечора
перечіс—чеше—пачоси

Головніші порушення правила чергування **е — о** по **ж ч ш щ дж й** такі: **а)** у дієприкметниках і прикметниках завсіди буде **-ений**: *кручений, смажений, задушений, відроджений, мащений, угноєний...* (з аналогії до таких, як *ухвалений, зварений* тощо), б) в іменниках жіночого роду на **-ість** завсіди **-ости** тощо: *свіжости, більшости...* (з аналогії до таких, як *радости...*). Але в прикметниках на **-евий** по **ж ч ш щ дж й е** буде тільки під наголосом: *смушевий, рожевий, баєвий* тощо (з аналогії до таких як *вишневий, місцевий* тощо), а без наголосу **-овий**: *грошовий, біржовий, бойовий* і т. ін.

Крім того чимало буває ухилень від основного правила переходу **е** в **о** через інші аналогії, напр., через вирівнювання форм, як от підо впливом форм *щезне, щезнеш..., чеше, чешеш..., жене, женеш* (перед складом із **е**) стали й *щезати, чесати, жену* (перед складом із **а, у**), навпаки, з таких слів, як *чорний, пшоно, жовтий, бджола* (з **о** перед складами з **и**, що вийшло з колишнього **ы**, та **о, а**) в новотворах **о** залишається і перед м'якими приголосними: *чорнявий, чорніти,*

пшоняник, жовтіти, бджоляний, бджолята тощо, а також звичайно і в словозмінах: *у пшоні, на бджолі...*

у—в, і—й тощо

§ 15. В українській мові часто чергуються назвукові **у — в**, як от: *уже — вже, удосвіта — вдосвіта, уперед — вперед* і т. ін.

Про споконвічне **у** в назвуці можна сказати, що воно може переходити в **в** тільки коли буває ненаголошене, а про **в** споконвічне, що воно може переходити в **у**, коли стоїть перед приголосними. Це загальні умови чергування їх.

Але зокрема такі слова з рухливим звуком у назвуці (**у — в**) частенько приймають один із них як до кінця попереднього слова: коли попереднє слово має у визвуці приголосний, то й наступне слово починатиметься з голосного, якщо ж у першому там буде голосний, то й друге краще почати з приголосного **в**, напр.: *наш учитель, ніж устромив, встав удосвіта* тощо, але *наша вчителька, ножа встромив, встали вдосвіта* тощо. Ось іще кілька прикладів: *прийшо***в** *учитель до* **в***чителя*; *як* **у** *воду* **в***пав*; *так* **у** *нас, як* **і в** *вас*: **в у***мілого руки не болять*.

Як бачимо, чергування **у — в** є не що інше, як засіб уникати в мові скупчення приголосних чи голосних. Збігу голосних наша мова майже не знає і при зустрічі їх у сусідніх словах старанно уникає, групи приголосних же хоч і звичайніші в нашій мові, та все ж супроти інших мов цих груп у ній менше, і деяких вона зовсім не знає та й взагалі не любить великих груп з трьох, чотирьох приголосних, надто ще й важких до вимови. Тому то коли замість наведеного прикладу „в умілого руки не болять“ ще можна сказати „у вмілого“ *вм* не велика й не важка до вимови), але зовсім недобре було б „у умілого“ (група голосних, зовсім незвична в українській мові), недобре й „в вмілого“.

Не слід тільки зловживати ці чисто в и м о в н і умови чергування **у — в** і поширювати їх на те, на що поширювати не можна. Так, міркування про важкі групи приголосних тощо при збігові слів недоречні, коли поміж тими словами є розділовий знак або хоч і без розділового знаку між ними павза (зупинка в вимові). У цих випадках цілком можливі й незвичайні групи голосних чи приголосних, бо це ж не будуть в и м о в н і групи.

Словом наведені умови чергування **у — в** у силі тільки при тісній, суцільній вимові слів.

Зокрема в віршах поети раз-у-раз поступаються групами голосних чи приголосних перед вимогами ритму, раз-у-раз підпорядковуючи цьому останньому вимоги уникати збігу звуків, як от (коли між словами прийменник **у** або **в**, то треба звертати увагу й на початковий звук наступного слова);

Замість квіток шаблі, списи
Виблискують **в** *долині...* (П. Тич.)
Вітер **в** *гаї нагинає*
Лозу **і** *тополю.* (Т. Шевч.)
Шубовсть **в** *воду!...* Попід льодом
Геть загуркотіло. (Т. Шевч.)
І **з** *криком* **в** *небо устає*
Новий псалом залізу. (П. Тич.)
Пташки **у** *ірій одлітають.* (О. Олесь)

Крім того всього у запозичених із інших мов словах і взагалі в чужомовних словах не буває чергування **у** — **в**: *скінчила* **у***ніверситет, на* **У***ралі, намалював* **В***рубель.*

Та й деякі вкраїнські слова вживаються або тільки з **в** у назвуці, або тільки з **у**, напр.: *вправа* (*музичні вправи, музичних вправ, без вправ* і т. ін.), але *управа* (*міська управа, залізнична управа* і т. ін.), *вдача, влада, вплив,* але *уряд, угрупування.* Також звичайно *Україна.*

У тих самісіньких умовах, що для **у** — **в**, чергується й назвукове **і** з **й** у деяких, правда, тільки словах головним чином народнього походження: *над* **І***ваном* — *до* **Й***вана, він* **і***де* — *вони* **й***дуть, брат* **і** *сестра* — *вона* **й** *він, вона* **й** *я* тощо. Почасти **і** (ненаголошене) у назвуці зовсім відпало (*грати, голка* тощо), почасти з'явилося там, де раніше його й не було (*ірве, іллє* тощо), але умови всього того ті самі, що й при чергуванні **у** — **в**, напр.: *вода ллє* — *дощ* **і***ллє, така мла* — *тут* **і***мла, вона рвала* — *він* **і***рве, хто ще* — *хтось* **і***ще, стовп* **і***зігнувсь* і т. ін. (див. іще § 13 $_{3г}$).

У наслідок усього цього в українській мові не розрізняються прийменники й приростки **у** та **в**, а також **із** та **з**, і вживання того чи того з них залежить від указаних причин чергування, напр.: *був* **у** *хаті* — *були* **в** *Одесі, вийшов* **у** *люди* — *вийшли* **в** *люди, сестра* **з** *нею* — *брат* **із** *братом, він* **у***битий* — *його* **в***бито, гвіздок* **у***битий* — *гвіздки* **в***биті* і т. ін.

Як бачимо, засоби звукового сполучення слів, себто засоби на те, щоб усувати небажане звукосполучення і утворювати бажане, в українській мові надзвичайно різноманітні. З звукового погляду наша мова дуже гнучка і легка до віршування.

Але наведені чергування звуків далеко не вичерпують евфонічних (евфонія — доброзвучність) засобів її. Є ще ціла низка можливостей по потребі хоч додавати голосний, хоч усувати його, а іноді навіть і два. Так, із прийменника-приростка **у—в** повстали **ув** і **уві** тощо, як от, напр., *ув Оксани, уві сні, на віщо, у віщо* (віщо = що). **ув, вв, в, уві, ві** як до потреби можна вжити, напр., в таких словах: *увійти* — *ввійти* — *війти, увігнати* — *ввігнати* — *вігнати, увесь* — *ввесь* — *весь, уві сні* — *вві сні* — *ві сні* тощо.

У визвуці ж у цілій низці випадків можуть відпадати голосні як ось:

1) Частка **-ся** в дієсловах в українській мові може скорочуватися в **-сь** дуже широко — не тільки після голосних, як *беруся — берусь, гребтися — гребтись...*, а навіть і після приголосних **б в м п, г к, л н р, й:** *грібсь, наживсь, дамсь, не товпсь, опрігсь, визвольсь, посуньсь, підперсь, не гайсь...* і навіть зрідка й після інших: *не сердьсь.* Чергування *ся—сь* в дієсловах спричинилось до того, що почасти й у займенників є воно: *якийсь — якийся, чийсь — чийся* тощо.

2) Ненаголошене закінчення дієйменників **-ти** після голосних може скорочуватися в **-ть** *(брать, купать...);* закінчення 1. особи множини дієслів дійсного способу **-мо** може скорочуватись на **-м** *(купим, ідем...,* тільки не слід скорочувати тих дієслів, де при скороченні перед *м* стало б наголошене *и — сидимо́, летимо́...);* ненаголошене закінчення є після **а, я** в 3. особі однини дієслів дійсного способу може відпадати *(пита, гуля,* також прислівник *немає, нема).* Але всі ці скорочення можуть мати місце тільки в віршах, де вони справді дуже полегшують віршування, у звичайній же мові їх треба уникати.

3) Навпаки, звичайне тепер закінчення 2. особи множини наказового способу дієслів **-ть** після голосних може бути в формі **-те** *(ідіте, беріте...),* як також і звичайне закінчення прикметників ніякого й жіночого роду однини назовного й знахідного відмінку та назовного відмінку множини може бути ніби в подвоєному вигляді *(білеє, білая, білую, білії...)* Але ці старіші повні форми закінчень мають певне стилістичне значіння архаїзмів (старовинних виразів) і тому доречні можуть бути в поважній, урочистій мові або в піснях, як от у Шевченка: „Поховайте, та вставайте, кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю волю окропіте." „Не всі тії та сади цвітуть..." (Нар. піс.) Проте займенники *тая, теє, тую, цеє, цяя...* вживаються і в прозовій мові.

4) У прислівниках 2. ступеня **-іше** може скорочуватися в **-іш:** *чорніш, видніш, миліш, гарніш...* і навіть *більш, менш, гірш, дальш* тощо.

Буває випадання голосних або додавання їх і в деяких інших незмінних словах, як от *тута — тут, хоча — хоч, чому — чом, лише — лиш, відтіля — відтіль, тепера — тепер.*

Але щодо часток **же** і **би** і їх скорочень **ж** і **б**, то треба сказати, що умови відпадання в них **е** й **и** цілком точно визначені: **ж** і **б** будуть завсіди після слів, що кінчаються голосним, а **же** і **би** після слів на приголосний: *вони ж, ми б, щоб там не трапилося, хоча б і хто* і т. ін., але *він би, такий же* і т. ін. Вживати **же** і **би** після слів на голосний не слід (крім тільки *ніже* й *ніби*).

У народній українській мові є ще один засіб уникати збігу голосних, а саме відпадання назвукового **о** слова після визвукового голосного попереднього слова, тісно зв'язаного, звичайно, з тим першим словом: *Нема мені одрадоньки ні д отця, ні д неньки* (д = од); *на дин день* (дин = один) тощо. Але в поетів це трапляється, на жаль, дуже рідко, в звичайній же літературній мові і зовсім ні.

До засобів уникати збігу голосних належить і поява **в** між ними, зокрема у початку слів перед голосним. Але у літературній мові ці останні слова звичайно вживаються незалежно від кінця попереднього слова чи що то з **в**, то без нього, при тім послідовно **в** пишеться перед корінним (звичайно наголошеним) **у**: *вулиця, вус, вулик, вудка, вуж, вузько, вузол, вухо, вуста, вуздечка,* але перед приростковим **у** ніколи не пишеться: *усміх, урвище, устрій, узбіч* тощо.

Чергування в дієсловах

§ 16. У декотрих групах дієслів зберігається, а подекуди й поширюється на інші дієслова, старе чергування корінних голосних звуків. Чергуються різні голосні і різно, але в однакових умовах,

а саме: корінні голосні переходять на інші тоді, коли дієслова протяжно́го значіння переходять на дієслова наворотно́го значіння тощо (докладно про ці значіння див. у § 85).

Таких чергувань кілька розрядів.

1. Н е в и п а д н е **е** в п р о т я ж н и х тощо — **і** в н а в о р о т н и х тощо:

летіти (лечу, летиш..., полетіти, вилетіти, налетіти...) — *літати (літаю, літаєш..., залітати, повилітати, налітати....)*

текти (течу, течеш.., текла, текли..., утекти, витекти, потекти...) — *тікати (тікаю, тікаєш..., утікати, витікати, понатікати...)*

(ви)гребти (гребу, гребеш..., нагребти, загребти, погребти..., нагребений...) — *вигрібати (вигрібаю, вигрібаєш..., нагрібати, загрібати, повигрібати..., повигрібаний...)*

(за)мести (мету, метеш..., намести, вимести, підмести..., заметений...) — *замітати (замітаю, замітаєш..., вимітати, понамітати..., понамітаний...)*

застебнути, (застебну, застебнеш..., розстебнутися..., застебнений...) — *застібати, (застібаю, застібаєш..., розстібатися..., позастібаний...)*

(на)пекти (печу, печеш..., пекла..., випекти, попекти..., напечений...,) — *напікати (напікаю, напікаєш..., випікати, понапікати..., понапіканий...)*

наректи (наречу, наречеш..., нарекла..., виректи, проректи...,) — *нарікати (нарікаю, нарікаєш..., вирікати, прорікати...)*

(при)щепити (щеплю, щепиш..., защепити, пощепити..., прищеплений...) — *прищіпати (прищіпаю, прищіпаєш..., защіпати, понащіпати..., прищіпаний...)*

(на)шептати (шепчу, шепчеш..., пошептати, вишептати...) — *нашіптувати (нашіптую, нашіптуєш..., вишіптувати, понашіптувати...)*

(ви)плескати (плещу, плещеш..., поплескати, наплескати...) — *випліскувати (випліскую, випліскуєш..., наплiскувати, повиплiскувати...)*

причепити (причеплю, причепиш..., начепити, почепити..., причеплений...) — *(при)чіпати* і *(при)чіпляти (чіпаю, чіпаєш..., чіпляю, чіпляєш..., начіпати, начіплювати, поперечіпати, поперечіпляти..., поперечіплювати...)*

вкоренити (*вкореню, вкорениш..., викоренити, закоренитися..., викорененний...*) — *вкоріняти* (*вкоріняю, вкоріняєш..., викорінювати, повикоріняти, повикорінювати..., викорінюваний...*)

(*за*)*чесати* (*чешу, чешеш..., начесати, перечесати..., причесаний...*) — *зачісувати* (*зачісую, зачісуєш..., вичісувати, попречісувати..., позачісуваний...*)

(*за*)*тесати* (*тешу, тешеш..., витесати, натесати, витесаний...*) — *затісувати* (*затісую, затісуєш..., перетісувати, понатісувати..., повитісуваний...*)

(*ви*)*шкребти* (*шкребу, шкребеш..., нашкребти, пошкребти..., вишкребений...*) — *вишкрібати* (*вишкрібаю, вишкрібаєш..., навишкрібати, повишкрібати..., повишкрібувано...*)

(*по*)*трепати* (*трепаю, трепаєш...,* і *треплю, треплеш..., натрепати, витрепати..., потрепаний...*) — *потріпувати* (*потріпую, потріпуєш..., понатріпувати..., потріпуваний...*)

(*по*)*чекати* (*чекаю, чекаєш..., зачекати, вичекати...*) — *очікувати* (*очікую, очікуєш...*)

(*на*)*брехати* (*брешу, брешеш.... вибрехати, збрехати...*) — *набріхувати* (*набріхую, набріхуєш..., вибріхувати, понабріхувати...*)

(*за*)*стерегти* (*стережу, стережеш..., стерегла..., стеріг* — див. § 13 зг, *спостерегти, настерегти...*) — *застерігати* (*застерігаю, застерігаєш..., спостерігати...*)

(*з*)*берегти* (*бережу, бережеш..., берегли..., беріг* — див. § 13 зг, *поберегти, оберегти...*) — *зберігати* (*зберігаю, зберігаєш...., оберігати, позберігати...*)

підперезати (*підпережу, підпережеш..., оперезати, розперезатись...*) — *підперізувати* (*підперізуюсь, підперізуєшся..., розперізуватися, порозперізуватися...*)

стре́лити і *стріли́ти* (*стрелю, стрелиш...* і *стрілю, стрілиш... стрельнути, вистрелити...* і *вистрілити, стрільну́ти...*) — *стріляти* (*стріляю, стріляєш..., розстрілювати, понастрілювати...*)

І навіть два дієслова з основним **-оло-**:

(*ви*)*волокти* (*волочу, волочеш..., волокла..., волік* — див. § 13 зг, *наволокти, поволокти...*) — *виволікати* (*виволікаю, виволікаєш..., зволікати, повиволікати...*)

(ви)полоскати (полощу, полощеш..., сполоскати, пополоскати...) — *виполіскувати (виполіскую, виполіскуєш..., повиполіскувати...)*

Але немає чергування в дієсловах з **-ер-** між приголосними: *виверчувати, затверджувати, перевершувати, вищерблювати* тощо.

Є ще чергування в одному дієслові з **и**: *сидіти — сідати,* але не слід його переносити на інші, як от *кипіти — закипати, зачинити — зачиняти* тощо.

І навпаки, не слід уносити **и** в дієсловах з основним **і**: *прискіпатися, прискіпуватися.*

2. Випадне **е** в протяжних тощо — **и** в наворотних тощо:

(ви)брати (беру, береш..., набрати, побрати...) — *вибирати (вибираю, вибираєш..., забирати, перебирати, позабирати...)*

(по)прати (перу, переш..., випрати, напрати, заперти...) — *попирати (попираю, попираєш..., випирати, повипирати...)*

(у)мерти (мру, мреш..., померти...) — *умирати (умираю, умираєш..., вимирати, попремирати...)*

Так само і *видерти — видирати, потерти — потирати, розжерти — розжирати, вижинати (женці), проклинати (клену), напинати (пну), вистилати (стелю), розтинати* тощо.

3. **о** в протяжних тощо — **а** в наворотних тощо:

гонити (гоню, гониш..., вигонити, нагонити..., гонений...) — *ганяти (ганяю, ганяєш, виганяти, переганяти...)*

ломити (ломлю, ломиш..., зломити, вломити, переломлювати..., зломлений...) — *ламати (ламаю, ламаєш..., наламати, виламувати, поналамувати..., ламаний, повиламуваний...)*

(з)могти (можу, можеш..., могли... див. § $13_{1г}$, *перемогти, помогти..., переможений...)* — *змагати (змагаю, змагаєш..., вимагати, намагатись...)*

котити (кочу, котиш..., викотити, накочувати, покотити, позакочувати..., накочений...) — *качати (качаю, качаєш..., викачати, позакачувати..., позакачуваний...)*

зскочити (зскочу, зскочиш..., перескочити, вискочити...) — *скакати (скакаю, скакаєш..., вискакувати, попідскакувати...)*

(в)хопити (хоплю, хопиш..., напохопити, захопити..., захоплюватися..., вхоплений...) — *хапати (хапаю, хапаєш..., нахапати, нахапувати..., хапаний...)*

клонити (клоню, клониш..., поклонитися, вклонитися..., поклонятися...) — *кланятися (кланяюся, кланяєшся..., накланятися, попопокланятися...)*

Як бачимо, в цій групі зміна голосного іноді в'яжеться з зміною й значінням дієслова (крім значіння наворотности — протя́жности). Тим то тут і немає повної послідовности чергування.

До цієї ж групи належать і *проводити (проводжати, ви́проводити) — провадити (випроваджувати, ви́провадити, запроваджувати...)*

Але в інших дієсловах із голосним **о** у корені чергування немає, отже: *вимовляти, мовляти, потопати, догоряти, прощати, випрошувати, вирощувати, заспокоювати, договорювати.*

4. **е** в протяжних — **о** в наворотних:

нести (несу, несе..., несла..., ніс — див. § 13, *принести, занести...)* — *носити (ношу, носиш..., приносити, повиношувати...)*

везти (везу, везеш..., везла..., віз, звезти, перевезти...) — *возити (вожу, возиш..., наво́зи́ти, понаво́зити...)*

а так само *вести — водити, брести — бродити* і деякі інші.

Інші чергування або мало поширені, як от напр., *лізти — лазити* (**і—а**), *пливти — плавати* (**и—а**), або вже тепер не визначають протя́жности й на́воротности дієслів, як от *сісти — садити, липнути — ліпити, висіти — вішати, трясти — трусити.*

а з о

§ 17. У деяких поодиноких словах здавна старе **о** перейшло на **а** (це буває головним чином перед постійно наголошеним **а** наступного складу): *багатий* (це слово того самого кореня, що й *убогий*), *багато, багацько, багатир, гарячий (горіти), гарячка, гаразд, кажан, калач, калачики, качан, хазяїн, халява, чабан, ганчар, калатати, манастир, паламар, шаравари, каламутний, шкаралупа, шкаралуща.*

Але не слід поширювати цього на такі слова, як *поганий*, *корявий*, *ногавиці*.

ри, ли

§ **18.** Так само в деяких словах знаходимо **ри**, **ли** (головним чином у постійно відкритих складах відповідно до **ро**, **ре**, **ло**, **ле** в складах закритих): *блищати*, *блискавка*, *блискавиця*, *глитати*, *глитай*, *гримати*, *гриміти*, *дриґати*, *стриміти*, *дрижати*, *дрижаки*, *здригнутися*, *кривавий*, *кришити*, *крихта*, *кришка*, *стрижень*, *тривати*, *стривати* (= *підождати*), *тривога*, *тривожитися*, *тримати*, *христитися*, *хрищений*, *чорнобривий*, *чорнобривка*.

Але *кров*, *крови*, *крівця*, *хрест*, *хреста*, *хрестик*..., *брова*, *хребет*.

Не слід тільки цих слів плутати з такими словами, де **рі**, **лі**: *тріщати*, *витріщити*, *розхрістаний*, *уздріти*, *перебріхувати*.

Подвоєння приголосних

§ **19.** Довгі приголосні, означувані на письмі звичайно двома літерами, в українській мові досить поширені, як от *причинна* (порівн. *причина*), *у судді* (порівн. *у суді*), *оббутися* (порівн. *обутися*), *в картоплинні* (порівн. *в картоплині*), *завважити* (порівн. *заважити*) і т. ін. Здебільшого довгі приголосні (на письмі подвоєні) повстали з коротких звичайних приголосних і з'являються вони в точно визначених умовах. Найголовніші випадки, коли в українській мові бувають довгі приголосні, такі:

1. Між голосними приголосний здовжується, коли за ним був колись **ь**: *життя* (колись „*житье*“), *зілля* (порівн. *зело*), *весілля*, *знання*, *бобовиння*, *ходіння*, *волосся*, *безладдя*, *мотуззя*, *збіжжя*, *клоччя*, *піддашшя*...; *сіллю* (порівн. *солю*), *тінню*, *міддю*, *маззю*, *ніччю*, *розкішшю*; *суддя*, *стаття*, *рілля*, *браття*, *Ілля*. В одному слові є у назвуці: *ллю*, *ллється*... (*іллю*, *іллється*..., *також лляти*, *лляє*...).

Таким чином із наведеного правила вже ясно, що в таких самісіньких, як наведені, словах подвоєння не буде, коли поруч є другий приголосний: *листя*, *пересердя*, *підзамчя*, *у щасті*, *старістю*, *смертю*, *харчю*, *нехворощю* (себто *нехворошчю*) *і т. ін.* Так само не буде й на кінці: *питань*, *облич*...

Зовсім не подвоюються в таких, як указано, випадках, губні приголосні (**б п в м**) та **р**: *безголов'я*, *струп'я*, *безхліб'я*, *пір'я*, *кров'ю*, *любов'ю*, *матір'ю* і т. ін., але треба пам'ятати, що коли **р** у таких випадках іде після приголосного, то апострофа не треба ставити (бо тут і вимова того не вимагає): *повітря*, *вістря*.

Само собою зрозуміло, що коли від таких слів повстають нові вивідні слова, то в них подвоєння зберігається: *гіллястий*, *життєпис*, *платтячко*..., але *пір'ячко*, *листячко*...

Не слід тільки подвоювати приголосних у нових запозиченнях такого роду, як *Вальян, барельєф, Мольєр* тощо.

2. Коли збігаються однакові приголосні приростка й кореня, або кореня й наростка чи закінчення: *оббити, піддержати, розброєний, ззаду, заввишки, нісся, ознайоммо* тощо.

Зокрема чимало слів є, де корінь чи пень кінчається на *н*, а далі йде наросток **-ний, -ній, -ник, -ниця**: *сон — сонний, ранній, осінній, причинний, невпинний, винний, безвинний, годинник, кінний, старовинний, письменний, баштанник* і багато інших.

Але не слід писати подвоєних приголосних у таких випадках як от *отой, оцей, отут, отак, отам, отепер, отоді*, бо інше значіння мають такі написи, як *от той, от цей, от тут* тощо (порівн. „Отой чоловік гарний" і „От той чоловік і каже").

3. У наросткові **-енний** у збільшених прикметниках: *здоровенний, страшенний, силенний, численний* тощо, а також із аналогії до них і в деяких прикметниках дієприкметникового походження, як от *незліченний, незчисленний, нескінченний, невблаганний, недозволенний, спасенний* тощо.

Тільки ж у звичайних дієприкметниках ніколи не слід писати подвоєного **н**: *роблений, казаний, писаний, заборгований (заборгованість)* тощо і так само в прикметниках із них (із іншим наголосом): *пече'ний, варе'ний, коха'ний, святе'ний*... і вивідних іменниках: *вареник, мученик, кришеник*...

Таким чином беручи на увагу попереднє правило (2), треба розрізняти словотвори прикметникового і дієприкметникового характеру:

неприпинний — неприпинений
заборонний — заборонений
змінний — змінений
охоронний — охоронений
причинний — причинений тощо.

4. Дуже зрідка буває подвоєння в окремих словах (не в певних рядах) як от *ссати, ввесь, овва, Ганна, панна, манна, ванна, бонна, вілла, тонна* (але в чужих словах звичайно подвоєння не зберігається: *кляса, територія* і т. ін. — див. § 128).

Про такі, як *Туреччина, гайдамаччина, доччин* — див. § 22.

г—з—ж
к—ц—ч
х—с—ш

§ 20. Приголосні **г к х** перед звуком **і** змінюються на **з ц с**, а перед **е** та **и**, а також перед колишнім **ь**, що або перейшов в **е — о**, або зник (див. §§ 13, 14), змінюються на **ж ч ш**.

Зміни ці старі і зберігаються в українській мові в повній мірі, напр.:

книга — у книзі — книжечка, книжка
рука — в руці — ручиця, ручка
яблуко — на яблуці — яблучко
книжка — у книжці — книжечка, книжечок
дух — на дусі, душити, душно
рибалка — рибалці — рибалчин, рибалчити
жінка — жінці — жінчин
дочка — дочці — доччин
квітка — квітці — квітчин, квітчастий
Кочерга — Кочерзі — Кочержин, кочержилно
Гуска — Гусці — Гусчин
Наталка — Наталці — Наталчин
Мотузка — Мотузці — Мотузчин
Терпелиха — Терпелисі — Терпелишин

кк в чужих словах у таких випадках дає *цц: Мекка — Мецці.*

Треба запам'ятати, що перед наростком **-ин г к х** неодмінно переходять у **з ц с**. Але **ц** залишається незміненим: *царицина копійка* (Шевченко), *Остряницина могила* (теж), як також і перед **е**: *робітнице...*

Усі наведені й подібні інші приклади переходу **г к х** *на* **ж ч ш** перед **и** стосуються лише тих випадків, коли те **и** походить із старого **і**, коли ж воно походить із старого голосного **ы**, то тоді перед ним **г к х** не змінюються: *ноги, вовки, мухи* і т. ін. Отже, напр., прикметники одного кореня *безрукий* і *ручий* колись були з різними закінченнями (**-ый** і **-ій**). У світлі історії зрозумілі й такі сполучення, як *кіт, тхір, гір* (див. § 13), також *такі, тугі, глухі, таке, туге, глухе...* (**і** та **е** з старого **ыѣ** та **оє**). Пізніше повстали сполучення й **гі, ге** тощо в таких випадках, як *тугіший, тугенький, м'якіший, м'якенький...* з аналогії до *старіший, старенький, біліший, біленький* тощо. Цікаво відзначити, що в здрібнілих прикметниках із наростковим **к** (а не основним) це останнє в **ч** переходить: *широкий — широченький, глибокий — глибоченький* і т. ін.

Приголосні перед -ство, -ський

§ 21. Деякі приголосні перед наростками **-ство** і **-ський** сами змінюються, змінюючи при цім і наростки.

1. **г ж з + -ство, -ський** зливаються в **-зтво, зький**: *убогий — убозтво, Прага — празький, Рига — ризький, пороги — запорізький, паризький, киргизький, кавказький, французький* тощо.

2. **к ч ць + -ство, -ський** зливаються в **-цтво, -цький**: *козак — козацтво, козацький, грецький, ткацтво, гадяцький (Гадяче), прилуцький (Прилука)* тощо.

3. **х ш с + -ство, -ський** зливаються в **-ство, -ський**: *птах — птаство, волóх — волоський, чех — чеський, това-*

риський, наш — наський, руський, перський, підляський, поліський, ляський (лях) тощо.

Інші приголосні перед наростками **-ство, -ський** на письмі зберігаються, як також і наростки: *братство, братський, студентство, президентський, аґентство, інтеліґентський, марксистський, фашистський, людський, шведський* тощо.

У рідко вживаних чужоземних словах також і **х, ш** тощо не змінюються, напр.: *цюріхський, шахський.*

Приголосні перед ч

§ 22. Перед звуком **ч** приголосні змінюються так:

1. **г з** на **ж**: *Водолага (водолазький) — Водолажченко, показати — покажчик, брязкати — бряжчати, дзизкати — дзижчати* тощо.

2. **к ц** на **ч**: *турок (турецький) — Туреччина, козаччина, гайдамаччина, чумаччина, Німеччина, Хмельниччина* тощо.

3. **х с** на **ш** (пишеться тоді **щ**): *воло'х (волоський) — Волощина, колесо — коліща, пісок — піщина, піщаний, ліс — ліщина, поліщук, миска — мищина, щастя, щасливий, нащадок* тощо.

Інші приголосні перед **ч** на письмі зберігаються: *Шведчина, шляхетчина, братчик, квітчастий, тітчин, невістчин, тчу* тощо.

2. ступ. прикметників

§ 23. У другому ступені прикметників (прислівників), коли до пня додається наросток **-ший**, то деякі приголосні перед наростком змінюються, змінюючи й приголосний наростка:

з + **-ший** дає **-жчий**, напр., *нижчий, вужчий*
с + **-ший** дає **-щий**, напр., *кращий, вищий.*

Усі інші приголосні перед **-ший** на письмі зберігаються: *солодший, дорогший, швидший, багатший, тонший, м'якший* тощо.

Такі самі групи приголосних будуть і в дієсловах: *вужчати, кращати, м'якшати, багатшати* тощо та в тих іменниках, що походять від дієслів із пнями 2. ступеня прикметників: *збільшення* (від *збільшити*), *погіршення* (від *погіршити*), *зменшення* (від *зменшити*), *пом'якшення* (від *пом'якшити*), але

подовження, бо *подовжити*
скорочення, бо *скоротити*
поглиблення, бо *поглибити*
здешевлення, бо *здешевити* і т. ін.

Таким чином подекуди дієслова походять від пнів 1. й 2. ступенів того самого прикметника, отже треба й розрізняти, напр.: *нагірчити* (від *гіркий)* і *погіршити* (від *гірший*), *витончити* (від *тонкий*) і *стоншити* (від *тонший*).

чи — ши

§ 24. Перед **н** треба писати **ч**, коли воно походить із **к ч ц**: *вічний* (*вік*), *безпечний* (*безпека*), *сагайдачний* (*сагайдак*), *вдячний* (*дяка*), *зручний* (*рука*), *наочний* (*око*), *помічний* (*поміч*), *пшеничний* (*пшениця*), *безконечний*, *ячний* тощо.

Але **ш** у *рушниця*, *мірошник*, *сояшник* (*соняшний*), *яєшня*, *сердешний* та в усіх прислівникових прикметниках: *вранці* — *вранішній*, *торік* — *торішній*, *тутечки* — *тутешній* тощо.

д — дж
т — ч...
в дієслов.

§ 25. У тих дієсловах, що в 3. особі множини дійсного способу мають закінчення **-ять**, у 1. особі однини

д	змінюється	на	**дж**
т	„	„	**ч**
з	„	„	**ж**
с	„	„	**ш**
ст	„	„	**щ**
зд	„	„	**ждж**:

ходити — *ходжу*, *вертіти* — *верчу*, *возити* — *вожу*, *носити* — *ношу*, *пустити* — *пущу*, *їздити* — *їжджу*..., а також у дієприкметниках та в вивідних дієсловах: *полагоджений* (*полагодити*), *кручений*, *вожений* (*возити*), *прошений*, *випущений*, *виїжджений*..., *принаджувати*, *саджати* тощо.

Коли у віддієслівних іменниках перед **-ння** буде голосний **е** (а не **і**), наведена тут звукозміна обов'язкова: *відродження*, *відношення* тощо.

Не слід плутати звукозміни **д — дж** з звукозміною **г — ж**: *ходити* — *ходжу*, *розходження*, але *напруга* — *напружуюся*, *напруження*, *могти* — *переможений* тощо. До речі сказати, в дієсловах із основою на **г к** ці останні змінюються на **ж ч** в усіх особах дійсного способу: *могти* — *можу*, *можуть*, *пекти* — *печу*, *печуть* і т. ін., як також і в наказовому способі: *поможи*, *поможіть*, *ляж*, *печи* і т. ін.

ж ч ш і т перед ц

§ 26. Приголосні **ж ч ш** і **т** перед **ц** змінюються тільки в вимові, але на письмі зберігаються: *запорожець* — *запорожця* (вимовл. „запорозьця“), *переможець* — *переможці*, *книжка* — *у книжці*, *дочка* — *дочці* (вимовл. „доцьці“), *юшка* — *у юшці* (вимовл. „у юсьці“), *квітка* — *квітці* (вимовл. „квіцьці“), *братця*, *долітце*, *пелюстка* — *пелюстці* і т. ін.

-ся після приголосн.

§ 27. У закінченнях дієслів частка **-ся** після деяких приголосних хоч і впливає на їх вимову, а подекуди й сама змінюється, проте на

письмі вона просто додається до закінчення дієслова: *обріж* — *обріжся* (вимовл. „обрізься“), *мороч* — *морочся* (вимовл. „мороцься“), *береш* — *берешся* (вимовл. „бересься“) *сидить* — *сидиться* (вимовл. „сидицьця“), *пасуть* — *пасуться* (вимовл. „пасуцьця“), *морщ* — *морщся* і т. ін.

Дзвінкі — глухі приголосні

§ 28. При збігові приголосних у середині слова глухі перед дзвінкими в вимові сами стають дзвінкими, але на письмі їх не слід зміняти, напр.: *боротьба* (вимовл. „бородьба“), бо *бороти, волочба* (вимовл. „володжба“), бо *волочити*, *вокзал* (вимовл. „воґзал“), *анекдота* (вимовл. „анеґдота“) тощо.

Тим паче зберігаються дзвінкі перед глухими, бо вони й у мові звичайно дзвінкі: *нігті*, *кігті*, *дігтяр*, *легкий*, *вогкий*, *надхнути*, *надхнений*, *зідхання*, *жердка* й інші.

Випад приголосн.

§ 29. При збігові приголосних **ждн**, **зтн**, **стн** зубні **д т** випадають: *тижня* (порівн. *тиждень*) *пісний* (порівн. *піст*), *празник*, *борозна*, *кожний*, *чесний*, *капосний*, *напасник*, *пропасниця*, *власний*, *звісний*, *вісник*, *існувати*, *нещасний*, *персня*, *корисний*, *первісний*, *кількісний*, *якісний* і т. ін.

Виняткова *шістнадцять*.

Так само й **т** випадає в групі **стл** та **л** у групі **слн**: *щасливий* (порівн. *щастя, щастити*), *зависливий*, *жалісливий*, *розіслати* (*розстелю*), хоч і не завсіди, бо *пестливий*, *кістлявий*, *Естляндія* тощо, *масний* (порівн. *масло*), *умисний*, *навмисне*.

Приголосні в прийменниках — приростках

§ 30. З усіх приростків української мови тільки **з-** (**із-**) чергується на письмі з **с-** (**іс-**) а саме **с-** (**іс-**) буває перед **к п т х**: *сказати*, *справити*, *стиха*, *схитрувати*, *схил*, *іспит* тощо, а перед усіма іншими приголосними **з-** (**із-**) не змінюється на письмі: *збити*, *зжалитися*, *зчистити*, *зцідити*, *зшити*, *зсадити*, *зщулитися*, *зформувати* і т. ін. (про вимову їх див. § 118).

Тільки в складних прийменниках, коли **з-** пишеться з рискою, він не міняється на **с-**: *з-поміж*, *з-посеред*, *з-попеperед*, *з-попід* тощо.

Усі інші приростки, як от **без-**, **роз-**, **від-** (рідше **од-**), **над-** тощо перед геть усіма приголосними на письмі ніколи не змінюються: *безперестань*, *безталанний*, *розпитати*, *розкішний*, *безхліб'я*, *відти*, *відси*, *звідкіля*, *відсіля*, *відколи*, *міжпартійний* і т. ін.

Прийменники всі, отже й **з** (**із**), ніколи не змінюються на письмі: *з поля, із тобою, без потреби* і т. ін. (про вимову див. § 118).

Знак м'якшення (ь)

§ 31. Уживання на письмі знака м'якшення в українській мові не завсіди виправдується вимовою, як також і навпаки — його іноді бракує на письмі там, де жива вимова приголосного перед іншим приголосним ніби його вимагає.

Отож треба запам'ятати поперше ті сумнівні випадки, коли **ь** треба ставити, а подруге ті сумнівні випадки, коли **ь** не слід писати.

1. Знак м'якшення пишеться після **л** перед іншим приголосним (тільки не між двома **л**) майже в усіх українських словах за винятком тільки групи **лк** (**лч**, **лц**) та **лн**, отже не тільки в таких випадках, де **л** вимовляється м'яко, як *гультяй, рибальський, пальця, цегельня* і т. ін., а й у таких, де воно вимовляється інак, як от *пальцем, кільце, невільник, більший, пальчик, ковальчук, недбальство, вільний, загальний, щільно*... (див. § 9).

Щодо відсутности ж **ь** у групі **лн**, то це буває тільки в наростках **-ално, -илно**: *пужално, істичилно, грабилно* і т. ін. (де така самісінька вимова, як і в *сильно, щільно*, тощо), а далі і *на заступилні*...

Через донедавню неусталеність нашого правопису, а також і не завсіди добру літературну вимову треба вказати на ще деякі ряди, коли треба ставити **ь**:

а) У закінченнях **-ський, -цький, -зький, -сько** (і вивідних: **-ськість, -цькізм**...); *сільський, селянський, козацький, близький, видовисько* і т. ін. Тільки в декількох словах пишемо **-зкий, -ский**, де й вимова інша: *боязкий, баский, різкий, дерзкий, в'язкий, жаско, порский, гризкий.*

б) У родовому відмінку множини іменників жіночого роду м'якої відміни: *пісень, Лубень, вишень*... (але не після р).

в) Після **ц**: *робітниць, кілець* і т. ін.

г) У дієсловах, *як приносъ, злазьте, тратьте, не сердься, виносься, сидить, беруть, беруться* і т. ін.

2. Знак м'якшення звичайно не пишеться поміж пом'якшеними приголосними (крім тільки **л** — див. 1. та тих випадків, що зазначені в 3.) і взагалі поміж приголосними, коли за ними йдуть **я ю є і ь**: *слід, світ, свято, стягти, злякались, дня, кість, сонця, пізнє, молодця, кінський, життя, волосся, гілля, ллється* і т. ін. (вимовл. „сьвіт"...).

Знов же слід указати ще деякі випадки, коли **ь** не пишеться:

а) Після губних (**б п в м**), піднебінних (**ш ч ж щ**) і **р** (див. § 11).

б) Після **н** перед **ж ч ш щ** та **-ство**: *менший, кінчик, віншувати, хорунжий, панщина, селянство* і т. ін. (тут треба й вимовляти так).

в) У наростках **-ално, -илно** (див. 1).

3. Часто виникають труднощі щодо **ь** у зв'язку з словозміною, себто тоді, коли пом'якшеність приголосного виникає (або здається, що виникає) із зміною закінчення слова. У таких випадках треба пам'ятати таке просте правило: коли **ь** був у початковій формі слова, то він залишається і в усіх відмінах її, хоч би як вимовлялися приголосні, а коли його там не було, то й у відмінах його не треба ставити, хоч би це й перечило вимові, напр.: *Галька — Гальці*, але *галка — галці*, *редька — редьці*, але *грудка — грудці*, *сторінка — сторінці*, але *сторінонька — сторіноньці*, *письмо — у письмі*, але *пасмо — у пасмі*, *кицька — кицьці*, але *гуска — гусці* і т. ін., а так само *заступилно — в заступилні*...

Так само й у присвійних прикметниках на **-ин, -ий**: *Галька — Гальчин*, *Наталка — Наталчин*, *донька — доньчин*, *дідько — дідьчий*, *Редька — Редьчин*, *Колодка — Колодчин*, *Кузька — Кузьчин*, *Мотузка — Мотузчин*, *Васька — Васьчин* і т. ін.

Щождо **л**, то до всього сказаного за нього треба додати таке: у групі **лч** не пишеться **ь**, коли вона походить із **лк** не тільки в присвійних прикметниках, а й інших вивідних словах: *горілка — горілчаний*, *спілка — спілчанин*, *спілчанський* (порівн. *спільний*, *суспільство* тощо), *галка — галченя*, *рибалка — рибалчик*, *рибалчити*, *рибалченко* (порівн. *рибальня*, *рибальство*) і т. ін., але *Галька — Гальченко*, *барильце — барильчина* тощо.

Групи приголосних у прізвищах

§ 32. Деякі з наведених у попередньому § групи приголосних (з **ь** і без нього) не відповідають на письмі живій вимові. Так, цілий ряд груп приголосних у присвійних прикметниках не так вимовляються, як пишуться, напр.:

дьч	вимовляється як	**дч**	*(Редьчин)*
ньч		**нч**	*(доньчин)*
сьч	(як і **сч**)	**щ**	*(Васьчин)*
зьч	(як і **зч**)	**жч**	*(Кузьчин)*

Але так ці слова повелося писати з тієї ж причини, що і в словозмінах (*редька — редьці*, *грудка — грудці*), а саме тому, що присвійні прикметники стоять дуже близько до тих слів, з яких вони походять, відчуваються як ніби їх форми (порівн. вирази „Ганнин брат“ і „Ганни брат“ і т. ін.). Але в прізвищах, що походять із таких слів, перед наростками **-енко, -ук, -ин** звичайно й пишуться групи приголосних за вимовою, отже:

Радько — Радченко, Радчук (без **ь**)
Сенько — Сенченко

Ониська — Онищенко, Онищук
Васька — Ващенко, Ващин
Кузько — Кужченко
Параска — Паращенко і т. ін.

Але після **л** в таких випадках **ь** то пишеться, то ні, як до основного слова, що з нього походить прізвище:

Галька — Гальченко
Галка — Галченко
Барильце — Барильченко і т. ін.

СЛОВОЗМІНА.

ІМЕ́ННИК.

Поділ іменників

§ 33. Із таблиці відмін (стор. 40—41) знати, які саме характерні відзнаки кожної відміни і кожної групи першої відміни. До другої відміни, як бачимо, належать тільки іменники ніякого роду з наростками **-ят-**, **-ат-**, **-ен-**, до третьої тільки іменники жіночого роду на приголосний, а всі інші до першої. Зате перша відміна, що охоплює дуже багато іменників із різними закінченнями і всіх трьох родів, поділяється ще на три групи — тверду, мішану й м'яку. Досить пильно придивитися до самих закінчень у таблиці і збагнути те, що приголосні в стовпцях 1. відміни визначають останню літеру в словах, а голосні (з -) закінчення, щоб зразу ж побачити, що, напр., мішана група супроти твердої й м'якої відрізняється насамперед тим, що до неї належать геть усі іменники на **ж ч ш щ дж** (чоловічого роду), **же че ще** (ніякого роду) **й жа ча ша ща джа** (жіночого роду), а також тим, що в них завсіди в закінченнях **е** й **і** відповідно до **о** й **и** твердої групи. Це її найвиразніші дві риси, хоч цим і не вичерпується все (**р**). М'яка група — це іменники з м'якими приголосними в закінченні (**ль нь дь**... в чоловічому роді, **ля ня дя**... в жіночому роді, **ння ття жжя**... в ніякому роді) та з **е і я ю** відповідно до **о и а у** твердої (а перед **е** приголосні тверді, тим то до цієї групи належать і іменники ніякого роду з твердим приголосним перед **е**).

Щодо самих закінчень, характерних для кожної групи 1. відміни, то вони такі:

тверда	група	**о и а у**
мішана	„	**а у** / **е і**
м'яка	„	**е і я ю**

З цього ясно, що мішана група наполовину тверда, наполовину м'яка.

Та хоч і які виразні ознаки кожної відміни іменників, все ж із самої таблиці ще не завсіди можна добрати, куди, до якої саме групи належить якийсь іменник. Подекуди вагання може бути навіть щодо групи. Найбільша трудність у цім за іменниками чоловічого роду на **р**, що, як видно й з таблиці, бувають і твердої, і мішаної, і м'якої групи першої відміни, а до того ще й третьої відміни жіночого роду.

Звичайно, й подані зразки відмінювання не охоплюють всіх форм усіх іменників української мови.

Це ускладняється ще й тим, що в мові чимало іменників недостатніх, себто з неповними формами. Сюди належать не тільки такі іменники, що не мають або множини (напр., *Дніпро, чорнило, крига),* або однини (напр., *обжинки, ножиці, ясла),* а й такі, що вживаються лише в формах деяких відмінків. Напр., невідмінні чужомовні слова *(сальдо, тріо, турне, купе* — такі слова без прикметникових додатків або керівних дієслів звичайно сприймаються як назовні відмінки однини). З чисто українських можна навести *міць*, що, крім назовного та знахідного відмінків однини, вживається ще тільки в формі орудного однини *(міццю).* Від зовсім невживаного іменника жіночого роду „гілля́" існує тільки форма родового однини в виразах „одірватись од гіллі́", „од гіллі́ відчеплений" тощо (порів. *рілля — ріллі, суддя — судді...).* Іменники жіночого роду з наростком **-інь** типу *глибінь, височінь* вживаються ще тільки в формах орудного відмінку однини (див. § 99_{55}). Від іменника *честь (чести...)* існує ще форма родового *шти* в виразах „ні шти, ні віри" тощо: У виразах „з відома", „без відома", „до відома" маємо форму родового відмінку від невживаного в інших відмінках іменника „відомо" (пор. добро, зло, благо). Іменники жіночого роду з наростком **-ина** типу *зернина, рибина, людина, дитина* (див. § 99_{40}) у множині звичайні лише в формі родового відмінку в сполученнях типу „п'ять зернин", „сто рибин" тощо, інші ж форми множини для них заступаються іншими словами однини (збірні) або множини *(зернина—зерно, рибина—риба, людина—люди, дитина—діти, дівчина—дівчата...).*

Є іменники, що в різних відмінках відмінюються то за твердою, то за м'якою основою, напр., *штани, штанів* (**н** тверде), але *штаням, у штанях; ворота, воріт,* але *у воротях.*

Іменники на р

§ 34. Усі іменники на **р** чоловічого роду належать до першої відміни, а іменники на **р** жіночого роду до третьої. У назовному відмінку однини іменники чоловічого роду на **р** можуть бути відрізнені від іменників жіночого роду на **р**, очевидно, тільки прикметником, напр.: *зелений яр* і *зелена яр*, а далі *яром* і *яр'ю* і т. ін.

Щождо іменників чоловічого роду на **р**, що належать до всіх трьох груп першої відміни, то вони, як бачимо із таблиці, можуть бути розрізнені тільки в непрямих відмінках.

До твердої групи належать не тільки старі тверді іменники на **р**, як *двір, жир, узвар, осокір, хутір, удар* тощо,

ТАБЛИЦЯ ВІДМІН

	Перша					
	1 група (тверда)			2 група (мішана)		
				е відповідно до о твердих і „ „ и „		
	Чолов. р.	Нiяк. р.	Жiноч. р.	Чолов. р.	Нiяк. р.	Жiноч. р.
	г к х ґ б п в м ф р л н д т з с ц дз -о (-а)	-о	-а	р (-а) ж ч ш щ дз	-е	-а
	ЗРАЗКИ ВІД					
Назовн.	явір	ліжк-о	книг-а	школяр	огнищ-е	круч-а
Кличн.	явор-е	ліжк-о	книг-о	школяр-е (-у)	огнищ-е	круч-е
Родов.	явор-а	ліжк-а	книг-и	школяр-а	огнищ-а	круч-і
Дав.	явор-ові	ліжк-у	книз-і	школяр-еві	огнищ-у	круч-і
Знах.	Наз. або Род	ліжк-о	книг-у	школяр-а	огнищ-е	круч-у
Орудн.	явор-ом	ліжк-ом	книг-ою	школяр-ем	огнищ-ем	круч-ею
Місц.	явор-і, -ові	ліжк-у	книз-і	школяр-і, -еві	огнищ-і, -у	круч-і
Назовн.	явор-и	ліжк-а	книг-и	школяр-і	огнищ-а	круч-і
Родов.	явор-ів	ліжок	книг	школяр-ів	огнищ	круч
Дав.	явор-ам	ліжк-ам	книг-ам	школяр-ам	огнищ-ам	круч-ам
Орудн.	явор-ами	ліжк-ами	книг-ами	школяр-ами	огнищ-ами	круч-ами
Місц.	явор-ах	ліжк-ах	книг-ах	школяр-ах	огнищ-ах	круч-ах

І ЗРАЗКИ ВІДМІНЮВАННЯ

відміна				Друга відм.	Третя відм.
3 група (м'яка)					
е (я) відповідно до о твердих і " " и " я " " а " ю " " у "					
Чолов. р.	Ніяк. р.		Жіноч. р.	Ніяк. р.	Жіноч. р.
р ль нь дь ть зь сь ць дзь -ьо (-я) й	-е	(-я)	-я	я (-ят-) [після ж ч ш щ а (-ат-)] я (-ен-)	ж ч ш щ в р дь ть зь сь ць нь ль
МІНЮВАННЯ					
токар	місц-е	обличч-я	криниц-я	орля	повість
токар-ю	місц-е	обличч-я	криниц-е	орля	повіст-е
токар-я	місц-я	обличч-я	криниц-і	орлят-и	повіст-и
токар-еві	місц-ю	обличч-ю	криниц-і	орлят-і	повіст-і
токар-я	місц-е	обличч-я	криниц-ю	орля	повість
токар-ем	місц-ем	обличч-ям	криниц-ею	орля-м	повіст-ю
токар-і, -еві	місц-і	обличч-і, -ю	криниц-і	орлят-і	повіст-і
токар-і	місц-я	обличч-я	криниц-і	орлят-а	повіст-і
токар-ів	місць	облич(-чів)	криниць	орлят	повіст-ей
токар-ям	місц-ям	обличч-ям	криниц-ям	орлят-ам	повіст-ям
токар-ями	місц-ями	обличч-ями	криниц-ями	орлят-ами	повіст-ями
токар-ях	місц-ях	обличч-ях	криниц-ях	орлят-ах	повіст-ях

а й чимало таких, що колись належали до м'яких, або подекуди й у сучасних говорах української мови належать до м'яких, як от *звір, тхір, комар, тягар, тяжар, базар, хабар* тощо, а також численні запозичення з інших мов, як *товар, шнур, мур, майстер, інжир, кушнір, жовнір, нумер, тенор, комісар, касир, актор, командир, бриґадир, інспектор, семінар, трактир, кав'яр, футляр, таляр, бакаляр, вахляр* (на **-яр** чужі слова майже завсіди належать до твердої групи) і т. ін. Проте деякі з цих іменників у називному множини приймають і закінчення **-і** (а не **-и**): *хуторі, тягарі, комарі, майстрі, хабарі.* Це може бути тільки з неодноскладовими іменниками і з наголосом у множині на закінченні.

До мішаної групи належать іменники з наростком **-яр** (назва професій): *біляр, вапняр, тесляр, фігляр, смоляр, голяр, маляр, вугляр, повістяр, повстяр, газетяр, сідляр,* і т. ін. Знов же й деякі з цих іменників відступають від норми закінчень своєї групи, а саме приймаючи закінчення твердої групи в однині, коли це закінчення буває ненаголошене: *сто́лярові, му́ляром* тощо.

До м'якої групи, нарешті, належать головним чином ті з іменників чоловічого роду на **-р**, що повстали через наростки **-ар**, **-ир**: *вівчар, байкар, господар, бляхар, віспар, воротар, чоботар, димар, бондар, кобзар, багатир, проводир, поводир* тощо, також давніші запозичення з інших мов, як от *вівтар, лимар, каламар, манастир, паламар, цар* тощо, або й повніші, як *інвентар* (латин. *inventarium*), *пролетар* (латин. *proletarius*), *секретар* (латин. *secretarius*), *нотар* (латин. *notarius*), *архівар* тощо.

Іменники на я

§ 35. Іменники ніякого роду на **я** м'якої групи першої відміни різняться супроти іменників ніякого роду на **я** другої відміни тим, що перед закінченням у них здебільшого буде подвоєний приголосний (див. § 19), наголос у них майже завсіди не на закінченні, і визначають вони переважно збірні тями, напр.: *обіддя, галуззя, весілля, писання, волосся, піддашшя, збіжжя, обличчя, розгоржя, ріщя, листя, повітря, пір'я, луб'я, здоров'я* тощо (після **ж ч ш щ** у них **я**, а не **а**).

До цієї ж групи належать: *сім'я, тім'я, вим'я, полум'я, плем'я.*

Навпаки, в іменників ніякого роду на **я** другої відміни ніколи не буває подвоєних приголосних, наголос у них на закінченні, і визначають вони малі істоти і дрібні речі (предмети), напр.: *теля, гусеня, гуся, вутя, кача, лоша, горща, коліща, голуб'я* і т. ін. (по **ж ч ш щ** у них завсіди **а**). Також і *ім'я* (з наростком **-ен**).

Супроти іменників жіночого роду на **я** іменники ніякого роду в назовному відмінку можуть бути відрізнені тільки прикметником: *наша сім'я — наше сім'я* і т. ін.

Перша відміна.

Назовний однини

§ 36. Таким чином до першої відміни належать іменники аж трьох великих груп. До сказаного в § 34 про ознаки належности іменників на **р** до котроїсь із них треба додати ще деякі дрібніші уваги. Ці уваги стосуватимуться або роду, або закінчення іменників. Не всі іменники першої відміни бувають певного роду і не всі мають певне стале закінчення. З огляду на розходження роду іменників і їх закінчень по різних говорах української мови, а також розходження їх із старою українською мовою й спорідненими мовами (як російська, польська) про рід і закінчення іменників в сьогочасній українській літературній мові слід зауважити, що вони в несталій частині кінець-кінцем визначаються й усталюються в процесі самого життя літературної мови, де борються ті конкуренти, іноді і довго змагаючись між собою і навіть залишаючись як рівнобіжні, іноді ж більш-менш швидко перемагаючи одна другу. Дещо з того, що на сей час життя нашої літературної мови визначилося в цій галузі, ми й наведемо.

До іменників чоловічого роду, між іншим, належать такі: *барліг, біль, глиб, глист, дишель, дріб, дур, жаль, кір, купіль, міль, насип, нуд, осокір, пил, розрух, підпис* (*рукопис, літопис, перепис, напис*...), *пліш, продаж, сажень, Сибір, степ, ступінь, шир, ярмарок*.

До іменників жіночого роду: *адреса, анекдота, відпустка, завіса, кляса, картопля, криза, мозоля, недуга, пара, перерва, присмака, тополя, фльота*.

До іменників ніякого роду: *шатро, вапно, барилко*.

У двох родах — то чоловічого, то жіночого — уживаються такі слова: *гущ* (чолов.) — *гуща* (жіноч.), *замін — заміна, докір — докора, капелюх — капелюха, лах — лаха, мотузок — мотузка, одяг — одяга, підрешіток — підрешітка, птах — птаха, пташок — пташка, ро́здум — розду́ма, скрут — скрута, стоніг — стонога, тям — тяма, не́стям — нестяма, хащ — хаща*.

Іноді іменник належить то до твердої, то до м'якої групи, відрізняючися приголосним: *про́діл* (чолов. р.) — *про́діль* (теж), *стодола* (жіноч. р.) — *стодоля* (теж). Див. іще § 110.

Але іноді подвійне закінчення іменників розносить їх по різних відмінах: *блакит* (чолов. р., отже першої відміни) — *блакить* (жі-

ноч. р., отже третьої відміни), *постеля* (жіноч. р.,, отже першої відміни) — *постіль* (жіноч. р., третьої відміни). А то буває, що іменник з тим самим закінченням належить до різних відмін: *кужіль* (чолов. р., отже першої відм.) — *кужіль* (жіноч. р., третьої відм.).

Досить багато іменників на **-а**, **-я** належать не до жіночого роду, а до чоловічого, при тім деякі виключно до чоловічого, як от *староста*, *старшина*, *хлопцюга*, *баша*, *тесля* тощо, інші ж і до чоловічого і до жіночого як до потреби: *такий замурза — така замурза*, *цей сирота — ця сирота*, *старий волоцюга — стара волоцюга*, *прийшов листоноша — прийшла листоноша* і т. ін.

Іноді й іменник чоловічого роду буває то на приголосний, то на **-а**: *сусід* і *сусіда*.

Іменники чоловічого роду на **ц** і **дз** та жіночого на **ца**, **-дза** можуть бути тільки з чужих мов, як от *коц*, *принц*, *Кац*, *будз*, *каруца*, *кукурудза* тощо.

Щодо іменників мішаної групи на **-ще**, то коли вони походять від іменників чоловічого або жіночого роду, тоді вони звичайно бувають (у назовному відмінку однини) теж чоловічого або жіночого роду: *такий дідище*, *старий баранище*, *люта бабище*, *ця свекрушище* тощо.

Виняткової конструкції слово *ледащо* (**о** після **щ**) належить до твердої групи (ніякого роду), як також і такі чужомовного походження слова, як *Санчо*.

Кличний однини

§ 37. У кличному відмінку однини окремі закінчення бувають тільки в іменників чоловічого й жіночого роду.

1. Закінчення для ч о л о в і ч о г о роду такі: **-у**, **-ю**, **-е**.

а) Закінчення **-у** приймають головним чином іменники з наростком **-ко**, **-ик**, **-ук**, **-ок** (себто з таким наростком, де є приголосний **к**): *батьку*, *голубчику*, *ковальчуку*, *синку*, *котику*, *вовчику* і т. ін.

Зрідка навіть іменники ніякого роду, що взагалі не мають окремого закінчення в кличних відмінках, підо впливом іменників чоловічого роду, приймають закінчення **-у**, якщо вони з наростком **-ко**:

Ой сонечку-батечку, догоди, догоди. (О. Олесь)

Також звичайно іменники на **ж ч ш**: *сторожу*, *мужу*, *погоничу*, *Лукашу*, *товаришу* тощо. Крім того це закінчення буває і в поодиноких іменників чоловічого роду безнаросткових твердої групи, як от напр.: *діду*, *сину*, *тату*, *свату*, *Марку*, *Юру*, *Стаху*, а також і в тих іменниках чужомовного походження, де в кінці **к х ґ**: *Фрідеріку*, *Фрідріху*, *Ґеорґу* тощо.

б) Закінчення **-ю** властиве всім іменникам м'якої групи, крім тільки іменників на **-ець** (де звичайніше закінчення **-е**):

косарю, місяцю, ковалю, Івасю, Корнію, Петрусю, Костю і т. ін., зрідка і *злочинцю, зайцю* тощо.

в) Усі інші іменники чоловічого роду приймають закінчення **-е**, при тім, звичайно, **г к х** змінюються на **ж ч ш** (див. § 20): *соколе, лисе, голубе, козаче, луже, ляше, парубче* (бо в „парубок" **-ок** уже не відчувається як наросток), *громадянине, Павле, Петре, Архипе, Антоне, Явтуше, Дороше* (і *Дорошу*), *школяре, тесляре* (рідше *тесляру*) і т. ін. Так само здебільшого і в іменниках м'якої групи на **-ець**: *хлопче, кравче, молодче, світодавче* тощо.

Закінчення **-е** взагалі найчастіше буває в іменниках чоловічого роду, зокрема його приймають звичайно й чужомовні імена, як напр.: *Томе, Джордже, Франце* і т. ін.

2. Закінчення для ж і н о ч о г о роду (а разом і чоловічого з закінченням **-а**, **-я** в називному) такі: **-о**, **-е** (**-є**), **-ю**.

а) Закінчення **-о** приймають усі іменники твердої групи: *сестро, Україно, Ганно, гайдамако, бідолахо* і т. ін.

б) Майже всі інші іменники приймають закінчення **-е** (після голосних і апострофа **-є**): *роже, душе, доле, земле, молодице, Катре, Насте, Христе, Маріє, Гамаліє* (*Гамалія*) і т. ін.

в) Іменники жіночого роду п е с т л и в і охоче приймають, крім закінчення **-е**, ще й закінчення **-ю** (підо впливом подібних іменників чоловічого роду): *доню, матусю, Галинцю, Катрусю, Марусю* (і *Марусе*) і т. ін.

Ось декілька прикладів на форми кличного всіх родів:

Ой, Богдане, Богданочку! (Т. Шевч.)

Отаке то, Зіновію,
Олексіїв друже! (Т. Шевч.)

Ой, лишенько! іще не починала!
Ой, мій упадоньку! Що ж ти робила?
Нездарисько! Нехтолице! Ледащо!
(нехтолиця — недбайлиця. Л. Україн.)

Ой, не шуми, луже, зелений байраче,
Не плач, не журися, молодий козаче! (Нар. пісня)

Здоров, Констанцію.
Здоров, патроне.
(Л. Україн.)

Панно Юзю! — почувся з садка тонкий голос. (Л. Україн.)

Родовий однини

§ **38.** Закінчення іменників першої відміни в родовому відмінку однини дещо неусталені й хисткі лише подекуди в іменниках чоловічого роду, але цілком одноманітні й усталені в іменниках ніякого та жіночого роду. В іменниках же чоловічого роду деяка трудність і неусталеність закінчень виникає з того, що там вони взагалі через усі три групи іменників (твердих, мішаних і м'яких) проходять у двох формах: **-а** (**я**)

і **-у** (**-ю**), тоді як у ніякому й жіночому роді вони бувають тільки в формі **-а** (**-я**) та **-и**, **-і** (**-ї**) з цілком точно визначеним обсягом уживання кожного з них. Розгляньмо ж закінчення іменників кожного роду зокрема.

1. Іменники чоловічого роду на приголосний усіх трьох груп у родовому відмінку однини приймають одно з двох основних закінчень, себто **-а** (**-я**) або **-у** (**-ю**) як до значіння свого.

Закінчення **-а** (у м'яких **-я**) приймають іменники, що визначають оформлені предмети, себто точно визначені щодо форми чи розміру речі й тями, як от живі істоти, предмети (що можуть бути цілі) певні міри: *без брата, до вола, з метелика, до товариша, окуня, коло плуга, без носа, з пальця, димаря, ґвинта, трактора, автомобіля, дощоміра, налигача, грамофона, мікроскопа, мотора..., з гарця, до кілограма, без карбованця, червінця, метра, місяця, січня, листопада, вівтірка, тижня, дня* і т. ін.

Закінчення **-у** (у м'яких **-ю**) приймають ті іменники, що визначають речі неоформлені, себто всілякі родові, гуртові, масові, збірні, або абстрактні, як от одноманітну масу, середовище, безформні явища природи, чинність, враження, психічний стан: *з піску, без снігу, до алюмінію, цукру, перцю, молочаю, народу, миру, всесвіту, бору, гною, квасу, огню, льоду, ячменю, попелу, дьогтю, льону, жиру, гороху, кисню, (кисень), водню (водень)..., від вихру, без грому, дощу, морозу, вітру, жару..., з почину, до болю, від дару, заклику, плачу, реготу, страху, гніву, суму, дотепу, заходу, клопоту...* Звичайно це закінчення буде й при іменниках, що визначають розумові тями, в тім числі установи, надто коли ці іменники чужомовного походження: *без поступу, до побуту, від стану, проти поділу, звичаю, уряду, закладу, акту, факту, стилю, метру* (= розміру, напр., у віршах), *курсу, комісаріяту, імперіялізму, штабу, архіву, декрету..*, також у скороченнях, як от *Наркомосу, Комунгоспу* тощо.

Отим то подекуди трапляється, що те самісіньке наче слово, а раз уживається з закінченням **-а** (**-я**), а другий із **-у** (**-ю**). Це буває тоді, коли те слово вживається з різними закінченнями, напр.: *з каменя* (= каменюки, як от „з каменя тече вода“) — *з каменю* (= будівельного, матеріялу, напр., „школа була зроблена з каменю“), *коло листа* (= листка, напр., „коло одного листа звивалася гусениця“, так само в значінні „списаний папір“, напр., „коло листа лежав коверт“) — *„коло листу* (= листя, напр., „кози заходилися коло листу“), *від звіра* (= вовка, ведмедя..., напр., „від цього звіра ти не втечеш“) — *від звіру* (= звір'я, напр.,

„від звіру не вбережешся“), *без папера* (=канцелярської справи, напр., „цю довідку видано без папера до канцелярії“), *без паперу* (= матеріялу до писання, напр., „без чорнила й паперу нічого не зробиш“), *з Мороза* (=прізвище, напр., „з Мороза податку не беруть“) — *з морозу* (=холоду, напр., „з морозу аж ніс почервонів“).

Але далеко не всі іменники чоловічого роду своїм значінням належать виразно до першої чи до другої категорії, себто чи до тих, що визначають оформлені предмети, чи до тих, що визначають неоформлені речі, абстрактні тями тощо. Отим і наведені правила щодо вживання **-а** (**-я**) чи **-у** (**-ю**) в іменниках чоловічого роду в родовому відмінку не охоплюють геть усіх їх, і чимало з них є таких, що в родовому відмінку приймають одно з цих закінчень, хоч зовсім схожі з ними значінням інші приймають друге, а то навіть і таких, що можуть приймати і перше і друге. Тільки такі, як назви живих істот, цілком послідовно, без винятку завсіди мають закінчення **-а** (**-я**).

Так, чимало назов часу й простору своїм значінням не підходять ні до першої категорії, ні до другої, тобто не визначають точно оформлених тям, але не визначають і цілком безформних. Здебільшого вони й приймають закінчення **-у** (**-ю**), та все ж не послідовно, бо іноді й **-а** (**я**): *з року, без віку, з листопаду* (час, коли падає листя), *до ранку*, але *з* (*самого*) *вечора*; *з степу, коло лісу, без лугу, від горо́ду, ставу, саду, майдану, яру, сліду, Сибіру, Кавказу, Уралу, Дону, Берліну, Парижу, Нью-Йорку, Херсону*..., але *коло берега, до кряжа, біля горба, з Харкова, до Києва* (в містах на **-ів** завсіди **-а**), *Остра, Перемишля, Відня* і т. ін.

Цікаво, що зменшені іменники від подібних назов звичайно й приймають закінчення **-а** (**-я**): *з ярка, до ліска, біля ставочка, горо′дця* тощо.

Таким чином нас не повинно дивувати те, що в українській мові є іменники чоловічого роду з двома закінченнями в родовому відмінку однини, напр., *без стида′* і *без сти′ду, без сорома′* і *без со′рому, до моста′* і *до мо′сту, з плота′* і *з пло′ту, з двора′* і *дво′ру* тощо.

Винятково бувають і виразні порушення норм уживання **-а** (**-я**), **-у** (**ю**): *без хліба, вівса* (тільки так, хоч значіння цих слів таке, що треба б чекати закінчення **-у**).

Закінчення **-у** (**-ю**) в українській мові знаменує собою категорію частинности від невизначеного цілого чи маси, середовища. Навпаки, закінчення -а (-я) знаменує ціле, предмет. Це останнє закінчення родового відмінку, як знати, стало й закінченням знахідного відмінку однини в тих іменниках, що визначають ціле-предмет, а передусім і завсіди в назвах живих істот: *бачу коня, дивлюся на метелика* і т. ін. (але: *бачу сніг, дивлюся на лід* і т. ін., де *сніг, лід* визначають,

звичайно, не частинність, а „взагалі сніг“, „взагалі лід“ чи „ввесь сніг“, „ввесь лід“). Отим то й ті іменники чоловічого роду, що в родовому відмінку приймають закінчення **-а (-я)**, можуть і в знахідному його приймати: *урізав палець* і *урізав пальця, забив гвіздок* і *забив гвіздка, збудував млин* і *збудував млина, держав ніж* і *держав ножа* і т. ін. Можливістю форм *урізав палець* тощо ці іменники наближаються до таких, як *сніг, лід* тощо (збірні, абстрактні...), можливістю форм *урізав пальця* тощо до таких, як *бачу коня* тощо. Із закінченням **-а (-я)** в знахідному відмінку, таким чином, в'яжеться тяма оформленого, цілого, індивідуалізованого. На цім і ґрунтується можливість ужити форми знахідного відмінку на **-а (-я)** від тих іменників, що в родовому відмінку приймають звичайно закінчення **-у (-ю)**, але тільки тоді, коли ми бажаємо тому слову надати значіння чогось оформленого, надто коли хочемо його персоніфікувати, ніби оживити, уособити. У світлі цих відносин нам будуть цілком зрозумілі такі, напр., ніби дещо незвичайні форми знахідних відмінків однини тих іменників, що в родовому приймають закінчення **-а (-я)**: „Вася вирішив і оголосив усім богодухівським бабам, що *дощу* немає через те, що *доща* того закопано“ (О. Вишня. — Закопати можна якусь „річ“, „предмет“, і автор перетворив безформне явище „дощ“ у такий „предмет“ тим, що вжив його в формі з -а — порівн. закопав „пса“, „жука“..., а далі й „стовпа“ тощо). „Тепер сюди прийшов *мороза* я зустріть“ (М. Рильськ.) „Сидить козак на могилі та й *вітра* питає“ (Нар. пісня. — В обох останніх випадках — уособлення). Таке саме персоніфікаційне значіння має закінчення **-а,** звичайно, й у родовому відм. в таких випадках, напр., як: „Не гідна ти дочкою *ліса* зватись“. (Л. Україн.). „Нікого так я не люблю, як *вітра* вітровіння“. (П. Тич.) Отож і в „поламав воза“, „урізав пальця“ ми повинні визнати знахідні відмінки „воза“, „пальця“ значінням своїм дещо відмінними супроти знахідних „віз“ „палець“, а саме живішими, чи принаймні конкретнішими. Слід підкреслити, що в знахідному відмінку однини ніколи не буває в закінченнях іменників чоловічого роду **-у (-ю),** а тільки **-а (-я),** отже й у тих іменників, що в родовому приймають те й те закінчення, порівн.: *з возу — з во'за,* але *поламав віз — поламав воза, від потягу — від потяга,* але *бачив потяг — бачив потяга* і т. ін. Також: *вийшов з університету — скінчив університета* (чи *університет), без привілею — дістав привілея* (або *привілей).*

Яскраве персоніфікаційне значіння **-а (-я)** в знахідному відмінку іменників чоловічого роду виявляється ще й у тому, що навіть іменники ніякого роду можуть приймати його в випадках надання їм значіння живих істот:

„Про мене, вашого брата старшого,
ясного *сонечка,*
Людям повідайте“. (П. Тич.).
Порівн. іще § 170_{24}

Цілком навпаки, вживання закінчення **-у (-ю),** в родових відмінках таких іменників, що визначають виразно оформлений предмет, видається як безсумнівний мовний огріх. Не тільки такі вирази, як „Димісія Венізелосу“ (з газет — Венізелос сам подався до димісії, отже „Венізелосу“ родовий відмінок), а й такі, як

„Він завтра буде
Готовий до *хресту*“. (Л. Україн.)

„Наймичка холодного
Трупу не накриє“. (Т. Шевч.)

„Нема *листу* від батька“. (М. Вовч.)

„Неповибивані шибки горіли проти *місяцю:* здалека здавалося, що в хаті світилося“. (П. Мирний)

належать до таких огріхів, або почасти, може, вказують на дуже суб'єктивне значіння, що його надає автор слову. Так, „хрест“ у Л. Українки своїм значінням, мабуть, так дуже вже відірваний від звичайного розуміння цього слова як предмета, як його в українській мові звичайно не відривають, бо завсіди від цього слова родовий відмінок буде „хреста“.

Щождо Шевченкового „трупу“, то тут у нього занадто ясно виступає „окремий предмет“, а не збірне значіння слова, як у нього ж це останнє виступає в другому місці: (поле каже)

„Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили:
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі...
Клюють очі козацькії,
А *трупу* не хочуть“. („Ой чого ти почорніло“).

Така ж очевидна помилка й у М. Вовчка, бо не про „листя“ ж ідеться, а про „клапоть паперу“. Не можна виправдати й „місяцю“ П. Мирного, бо український нарід сприймає „місяця“ як щось дуже оформлене, іноді як живе („Ой не світи, місяченку, не світи нікому...“) і ніколи не вживає родового відмінку від нього з **-ю**.

Але цілком доречним треба визнати вираз із **-у** „Надсилаємо їх до Плугу“. (О. Вишня. — „Плуг“ — літературна організація).

2. Закінчення іменників ніякого роду в родовому відмінку однини, як також і обсяг їх уживання, цілком вичерпується таблицею та прикладами відмінювання: всі іменники ніякого роду тверді й мішані завсіди приймають у цьому відмінку закінчення **-а**, всі м'які — **-я**. Отже з н а ч і н н я іменників ніякого роду (конкретність — абстрактність тощо) для закінчення в родовому відмінку однини не має сили, бо завсіди тільки **-а** чи **-я**. Зокрема треба запам'ятати, що в українській мові є тільки вираз „до відома“, „з відома“, „без відома“, бо відмінне слово в ньому походить із колишнього „відомо“, а не „відом“ (порівн. „добро“, „зло“, „лихо“ тощо).

3. Так само таблицею й прикладами вичерпується все щодо закінчень родового відмінку однини іменників жіночого роду: всі тверді приймають завсіди без винятку **-и**, всі мішані й м'які **-і** (після голосних і апострофа **-ї**).

Давальний однини

§ 39. Закінчення для давального відмінку однини досить виразно розмежовуються за трьома родами іменників: в іменниках чоловічого роду майже виключно **-ові, -еві (-єві)**, ніякого — **-у (-ю)** і жіночого — **-і (ї)**. Дещо переплітаються щодо закінчень тільки іменники чоловічого та ніякого роду.

1. Як уже сказано, звичайне, нормальне закінчення в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду **-ові** в твердій групі, **-еві** в мішаній та м'якій (**-єві** після голосних та апострофа): *братові, батькові, вовкові, пролетаріятові, вітрові, будові, слухачеві, повістяреві, товаришеві, Корнієві, солов'єві* і т. ін.

У § 34 вже зауважено, що в іменниках мішаної групи на **-яр** у ненаголошених закінченнях тут буває **-ові**: *стóлярові*... На підставі того, що сказано в кінці § 36, такі іменники, як *ледащо, Санчо,* в давальному однини повинні приняти закінчення **-ові**: *ледащові, Санчові* тощо.

В іншому ж слід додержуватися норми зокрема іменники м'якої групи на **-ьо** відмінювати так, як і на **-ь**: *татуневі* від *татуньо* і *татунь* тощо.

Тільки в деяких випадках іменники чоловічого роду приймають тут закінчення **-у** (**-ю**), а саме завсіди іменники з закінченням **-ів**, **-їв**, **-ов**: *Львів — Львову, Драгоманів — Драгоманову, Київ — Києву, Воробйов — Воробйову, Стеблів — Стеблеву, острів — острову, болиголов — болиголову* тощо.

Зрідка трапляється воно і в інших іменниках, напр., у старовинних виразах, як „козацькому роду нема переводу", при збігові однакових закінчень: *товаришеві вчителеві Гавришу* тощо.

2. Навпаки, звичайне і нормальне закінчення для іменників ніякого роду **-у** (у твердих і мішаних іменниках) та **-ю** (у м'яких): *дереву, селу, дворищу, лицю, обличчю, знанню, підзамчю, подвір'ю* і т. ін. і тільки зрідка **-ові** — головним чином у назвах живих істот на **-ко**: *ягнятковi, дитятковi,* навіть і *лихові, серцеві, сонцеві* тощо.

3. У жіночому роді (і чоловічому на **-а, -я**) скрізь і завсіди **-і** (після голосних та апострофа **-ї**): *стодолі* (від *стодола* і *стодоля*), *дочці, ґирлизі, гущі, сім'ї* і т. ін.

Знахідний однини

§ 40. Форми знахідного відмінку однини в іменників чоловічого роду дорівнюються хоч формам назовного, хоч родового однини ж. Як уже зазначено в примітці до § 38_1, у знахідному відмінку можливі тільки закінчення **-а** (**-я**) з закінчень родового відмінку, і що бувають вони завсіди в назвах живих істот, потім можуть бути і в інших тих іменниках, що в родовому приймають закінчення **-а** (**-я**) і нарешті в спеціяльних умовах і в усіх інших. Підсумовуючи сказане там у іншому зв'язку, можна подати таку схему до того, як і коли вживається яке з двох закінчень у знахідному відмінку однини в іменниках чоловічого роду.

1. У назвах живих істот: в родовому відм. **-а** (**-я**) —	у знахідному **-а** (**-я**) (обов'язково)
2. У назвах оформлених предметів неживих: в родовому відм. **-а** (**-я**) —	у знахідному як у називному або теж **-а** (**-я**): *урізав палець* або *урізав пальця, купив на карбованця* і т. ін.
3. У назвах предметів невиразного оформлення: в родовому відм. **-а** (**-я**) або **-у** (**-ю**) —	у знахідному як у називному або на **-а** (**-я**): *поломав віз* або *поламав воза, скінчив університет* або *скінчив університета, читав декрет* або *читав декрета* і т. ін.
4. У назвах речей зовсім неоформлених (збірних, абстрактних): в родовому відм. тільки **-у** (**-ю**) —	у знахідному як у називному (*дивлюсь на сніг*...), коли ж **-а** (**-я**), то тільки з значінням персоніфікації: *спитав вітра, покликав мороза* і т. ін.

Усі іменники жіночого роду й чоловічого на **-а** (**-я**) приймають закінчення цілком за наведеними зразками: **-у** всі тверді й мішані, **-ю** — м'які, усі іменники ніякого роду теж за зразками: у них те саме закінчення, що й у називному. До останнього тільки треба додати, що в знахідному відм. однини (як і в інших непрямих відмінках) згрубілі іменники на **-ище** від звичайних іменників чоловічого й жіночого роду вживаються в формі ніякого роду, отже: *подивись, на це дідище, на таке бабище* і т. ін.

Орудний однини

§ **41.** Закінчення орудного відмінку однини завсіди повинні бути такі, як показані в зразках відмінювання на таблиці. Зважаючи на деякі ухили від наведених норм по окремих говірках української мови тощо, слід підкреслити поодинокі закінчення орудного однини в певних групах іменників першої відміни. Так, у жадному разі не переносити **о** з твердих іменників на мішані й м'які (а щодо іменників чоловічого роду, то це сто-

сується й давального однини), отже треба за нормою: *товаришем, сторожем, стовпищем, кашею, одежею, Галею, нянею, суддею, ріллею, статтею, революцією, Марією, татунем* (від *татунь* і *татуньо*) і т. ін. Тільки іменники мішані на **-яр** з ненаголошеним закінченням приймають **-ом**: *столяром*... (пор. § 39_1).

В іменниках ніякого роду на **-я** теж завсіди за зразком: *за безладдям, з клоччям, дуб'ям, пір'ям, підзамчям, розторжям* і т. ін.

У жадному разі не скорочується й закінчення жіночого роду **-ою, -ею** в -ой, -ей.

Місцевий однини

§ 42. Закінчення місцевого відмінку однини в іменниках першої відміни хоч і цілком повно подані в зразках відмінювання, але обсяг уживання того чи іншого закінчення далеко не відповідає тим ґрупам, що для них подані зразки, принаймні щодо іменників чоловічого й ніякого роду. Як бачимо ми з зразків, в іменників цих двох родів аж троє розрядів закінчень: **-і** (а після голосних та апострофа ще й **-ї**), **-у** (**-ю**) і нарешті **-ові** (**-еві**, **-єві**). А в докладнішому вивченні того, коли й які саме розряди іменників приймають те чи інше закінчення в місцевому відмінку однини, побачимо, що це найскладніший відмінок, що іноді той самий іменник може приймати і два і три закінчення.

1. Найзвичайніше і найширше вживане закінчення місцевого відмінку це **-і** (після голосних і апострофа **-ї**), при тім в іменників жіночого роду всіх трьох груп це й єдине закінчення, як і в давальному: *у книзі, книжці, по землі, на полиці, мережі, надії, сім'ї* і т. ін.

Але в іменниках чоловічого й ніякого роду закінчення **-і** (**-ї**) буває лише переважно, а саме головним чином у тих із них, що без наростка **-к**: *у байраці, на язиці, на порозі, в лузі, на кожусі, березі, місяці, коні, зубі, возі, домі, дубі, чоботі, році, ґрунті, стовпі, пні, сні, лобі, роті, реготі, злочині, камінці, молочаї, камені* і т. ін.; *на селі, на яблуці, в оці, молоці, вусі (вухо), письмі, болоті, в пальті, у бюрі, вікні, паливі, заступилні, товаристві, на лиці, у яйці, на плечі, в житті, смітті, на сонці, у морі, в полі, горі, віконці, згарищі, у збіжжі, роздоріжжі, проклятті, обличчі, у пір'ї, розторжі* і т. ін.

Щождо іменників чоловічого і ніякого роду з наростком **-к-** (**-ик, -ок, -ак, -ко** тощо), то вони в місцевому відмінку приймають переважно закінчення **-у**: *на конику, в мішку, при гніздку, батеньку, дощику, ставку, грабунку, у війську, на ліжку, містечку, ґорщатку, яєчку, видовиську* і т. ін., також і деякі інші з іменників чоловічого роду твердих: *на воску,*

в соку, на снігу, по моху, у міху, в полку, на сліду, бору, меду, в степу, на току, шляху, в яру, льоду, знаку тощо, зокрема ті з чужих мов, що кінчаються на **ґ к х**: *при Ґеорґу, в Нью-Йорку, в Цюріху* і т. ін.

Та чимало є й таких іменників що приймають те й те закінчення: *в лісу — в лісі, в гаю — в гаї, у саду — в саді, у склепу — у склепі, на ставу — на ставі, на торгу — на торзі, в бору — в борі, в капшуку — в капшуці, в потягу — потязі, на козаку — на козаці, на товаришу — на товариші, на школяру — на школярі, на косарю — на косарі* тощо (у двоскладових наголос переходить: *в лісу́ — в лі́сі* і т. ін.). Також і іменники ніякого роду мішаної й м'якої групи з наголосом не на закінченні: *на сонці — на сонцю, у морі — у морю, у полі — у полю, при горі — при горю, на серці — на серцю, в становищі — в становищу, на вічі — на вічу, в питанні — в питанню, на обличчі — на обличчю* і т. ін.

Надто часто закінчення **-у (-ю)** буває при всіх іменниках чоловічого й ніякого роду після прийменника **по**: *по Дніпру, по дну, по слову, по кожуху, по олівцю, по яблуку, по болоту* і т. ін.

2. Рівнобіжно з наведеними закінченнями в іменниках чоловічого роду вживається ще й закінчення давального відмінку **-ові, -еві (-єві)**. Переважно це буває в назвах живих істот, хоч також і в інших: *на батькові, при коникові, товаришеві, Корнієві, у рухові, у словникові* тощо. Навіть і в іменниках ніякого роду, надто ж із наростком **-к-**, трапляється це закінчення: *на теляткові, при дитяткові* тощо.

Закінчення **-ові (-еві, -єві)** в місцевому відмінку має нахил поширюватися на багато іменників (коли не всі), як бачимо, не тільки чоловічого роду. А щодо цих останніх, то його, напр., можна застосувати майже до всіх наведених зразків із закінченням **-і**, отже *в байракові, на язикові* і т. ін. І трапляється це, справді, в українській літературній мові (як і в народній) часто. Навіть і в іменниках ніякого роду не випадкові такі закінчення, як от: „на небові" (М. Вовч.). „Яка тепер, серед зими, вулиця? То по літові та по теплові". (П. Мирний).

Назовний множини

§ 43. У назовному відмінку множини (і кличному, бо він тут щодо закінчень цілком і завсіди спадається з назовним) закінчення іменників майже цілком визначені й одноманітні за наведеними в таблиці зразками, тобто: іменники чоловічого й жіночого роду твердої групи приймають закінчення **-и**, а мішаної й м'якої **-і** (після голосних та апострофа **-ї**); іменники ніякого роду твердої й мішаної групи **-а**, м'якої **-я**.

Пояснень, додатків до того, що міститься в таблиці, і винятків не багато.

1. Звичайне закінчення назовного множини в іменниках чоловічого роду твердої групи **-и**, отже *звіри*, *тхори*, *кондуктори*, *директори*, *професори*, *тенори*, *нумери*, *базари* і т. ін., і тільки зрідка в неодноскладових іменниках на **р** може бути тут ще й **-і**: *хабарі* тощо (див. § 34).

2. Так само **-и** та **-і** звичайне і в таких, як *ліси*, *роги*, *береги*, *голоси*, *городи*, *холоди*, *рукописи*, *учителі*, *громадяни*, *селяни*, *татари*, *цигани*, *серби*, *брати*, *листи*, *клини*, *сини*, *чорти*, *голуби′ старости*, *міняйли* і т. ін., і тільки в поодиноких іменниках чоловічого роду твердої групи трапляється ще закінчення **-а**: *ву′са* (і *ву′си*), *рука′ва* (і *рукави′*), *ґрунта′* (і *ґрунти′*), *хліба′*, *ві′вса* (*вівси′*).

У поезії трохи частіше вживається закінчення **-а** в назовному відмінку однини, напр.:

,,Пройде любе літечко,
Повіють холода,
Осиплеться їх листячко,
І понесе вода“. (Л. Гліб.)

,,Кипіла в озерах вода.
Палають села, города“. (Т. Шевч.)

Але взагалі вони в українській мові виняткові.

Так само **-и** і в множинних іменниках, як *люди*, *штани*, *кури*, *сани*, *окуляри*, *шаравари*, *гуси*, *сіни*, *діти*, *груди* тощо.

Від слова *пан* назовний множини *панове* (і *пани*), від *хазяїн* — *хазяї′* і *хазяїни′*, від *друг* — *дру′зі* і *дру′ги*.

3. Закінчення **-і** (**-ї**) досить повно відбивається вже в таблиці, отже: *ножі*, *орачі*, *столярі*, *школярі*, *лікарі*, *ячмені*, *зяті*, *гаї*, *солов′ї* і т. ін., а також жіночого роду: *кручі*, *рогожі*, *бурі*, *шиї*, *сім′ї* тощо. Також у таких множинних, як *двері*, *коноплі*, *накожні*, *ості*, *манівці*, *ножиці*, *гордощі*, *хитрощі*, *дріжджі*, *помиї* тощо.

З іменників ніякого роду лише двоє слів приймають це закінчення: *очі* (*око*) і *плечі* (*плече*), всі інші **-а** (**-я**): *вуха* (*вухо*), *яблука*, *пера*, *дерева*, *крила*, *чола*, *стовпища*, *обличчя*, *крильця* і т. ін., а також такі множинні, як *вила*, *ясла*, *ворота*, *ясна*, *гусла*, *лещата*, *дверчата*, *давильця*, *вінця* тощо.

Щодо закінчень іменників при числівниках *два, дві, обидва, три, чотири,* то іменники чоловічого роду бувають із закінченням назовного відмінку (а не родового): *два си′ни, три брат′и, чотири вовки′, обидва стовпи′, чотири вчи′телі, три го′луби* і т. ін. (з таким наголосом у іменниках, як у родовому відмінку однини); іменники жіночого роду тверді можуть мати закінчення **-і** (**-ї**), як і м'які, при тім **г к х** перед **-і** змінюються на **з ц с**: *дві кни′зі, три вербі′, дві руці′, чотири му′сі, обидві коров′*і і т. ін., хоч із **-и**, надто після **г к х**, звичайніше: *дві кни′ги, чотири бо′чки* тощо (так само завсіди з тим самим наголосом у іменників, як у родовому однини); іменники ніякого роду тверді на **-о** при числівниках *дві, обидві, три, чотири* теж іноді

мають закінчення **-і** і теж із зміною **г к х** на **з ц с**: *дві я'блуці, три відрі', обидві сло'ві* тощо (наголос родового однини), хоч звичайніше *двоє ві'дер, три села'* тощо.

Родовий множини

§ 44. Уже в прикладах відмінювання (ст. 40—41) досить точно відбилися закінчення родового відмінку множини та обсяг їх уживання: **-ів** (по голосних та апострофі **-їв**) — це закінчення іменників чоловічого роду, чистий пень (себто відсутність закінчення) — це форма ніякого та жіночого роду. Та все ж таки, як побачимо, геть усі іменники першої відміни щодо родового відмінку множини в таблицю розподілу іменників на групи не вкладаються, а наведені там зразки відмінювання не завсіди відповідають відповідній групі.

1. Іменники чоловічого роду всіх трьох груп щонайбільше приймають у родовому відмінку множини закінчення **-ів** (**-їв**), як от: *до синів, без осокорів, степів, чортів, насипів, підписів, літописів, звірів, школярів, мечів, дощів, косарів, учителів, днів, ступенів, зятів, країв, солов'їв* і т. ін. і навіть деякі іменники чоловічого роду на **а-** (**-я**): *до старостів, теслів, суддів.*

Також у множинних: *без байдиків, з бельбухів, бебехів, викрутасів, зальотів, дріжджів, ношів, наймів, наритників, пачосів, обжинків, окулярів, в'язів, сходів, шараварів, граблів,* (і *грабель*), *манівців, Чернівців* (і *Чернівець*), *Сорочинців, Яківців* тощо і всі на **-щі**: *радощів, молодощів, кліщів...*

Але іменники чоловічого роду з наростком **-ан-**, **-ян-** перед **-ин** у родовому відмінку множини не мають закінчення (тобто чистий пень і є форма родового відмінку): *без селян, з галичан, заробітчан, подолян, підгорян, хуторян,* і т. ін., ті ж, що з наростком **-ин** без **-ан-**, **-ян-** перед ними, звичайно теж приймають **-ів**: *від болгарів, волохів, хазяїв* (і *хазяїнів*), *татарів* (і *татар*) *тощо.*

Поодинокі іменники й інші: *без чобіт, до циган,* а надто після числівників: *сім день* (і *днів*), *сто раз* (частіше *сто разів*), *сім чоловік* тощо.

Закінчення **-ей** із іменників чоловічого роду приймають лише троє: *коней, грошей, гостей.*

2 Без закінчення, себто чистий пень на форму родового відмінку множини вживають численні іменники ніякого й жіночого роду, напр., *без слів* (*слово*), *до дерев, з гнізд, серць* (і *сердець*), *борін, бур* (*буря*), *шкіл, рож, барв, форм, дощок, копійок, назов, мітел, воєн, картопель, сотень, кухонь, полотен, церков, буков, малп, щогол* (*щогла*), *кітов* (*кітва*), *пліс* (*плесо*), *дрохов, хутер* (*хутро*), *відьом, ярем, ігор, іскор, згарищ, стебел* (*стебло*), *верстов* (*верства* — міра довжини), *верств* (*верства* — група, шар), *линов* (*линва*),

повісом, дружб... також і чоловічого роду на **-а (-я)**: *старшин, п'яниць* тощо.

Щодо того, як розпізнавати, коли в таких формах основний **о** чи **е** переходить на **і** *(гір, борін, пліс...)*, коли з'являється між приголосними **о** чи **е** *(кухонь, сердець, назов...)*, коли **о** чи **е** не переходять на **і** *(корон, рож, дерев...)*, коли залишається група приголосних без вставного голосного *(гнізд, барв, дружб...)*, то до сказаного в § 13 1в, 2а і за слід додати, що взагалі зв'язок поміж формами родового відмінку множини іменників ніякого й жіночого роду та здрібнілими формами від них дуже великий: звичайно в цих формах від того самого одного слова буває однаковий голосний або відсутність його, як от напр.:

кухня — кухонь — кухонька
сукно — сукон — суконце
сукня — суконь — суконька
брехня — брехень — брехенька
сотня — сотень — сотенька
сосна — сосон — сосонка
корогва — корогов — короговка
дно — ден — денце
стебло — стебел — стебельце
дерево — дерев — деревце
гніздо — гнізд — гніздечко
дружба — дружб — дружбонька
полотно — полотен — полотенце
книжка — книжок — кничечка

(про чергування **о-е** по **ж ч ш щ** див. § 14).

Закінчення **-ів (-їв)** у іменників ніякого та жіночого роду буває лише зрідка: *з полів* (рідко *піль*), *до морів, місців* (і *місць*), *во́лів* (*воло*), *ба́гнів* (і *ба́гон*), *обличчів* (і *облич*), *роздоріжжів* (і *роздоріж*), *стовпищів* (і *стовпищ*), *питаннів* (і *питань*), *подвір'їв, прислів'їв, бабів, хатів* (і *хат*), *губів* (від „губа", а від „губи'" = гриби — *губ*), *статтів* (і *статтей*).

Так само лише в окремих словах і **-ей**: *свиней, мишей, вошей, очей, плечей* (і *пліч*).

Нарешті чистий пень у формах родового відмінку множини і в деяких іменників множинних, насамперед із ознаками ніякого роду (себто з **-а, -я** в називному: *вила — вил, давильця — давилець, козла — козел, ясел, ясен, воріт, лещат, обставин, запросин, збоїн, вечерниць, ножиць, помий, конопель, висівок, віжок, ночов, круп* (і *крупів*), *Ясс, Атен, Черкас, Бендер, Карпат, Лубень* і деякі інші.

Давальний множини

§ 45. Закінчення давального відмінку множини в іменниках першої відміни цілком вичерпуються наведеними в таблиці зразками відмінювання, бо всі без винятку тверді й мішані іменники приймають закінчення **-ам**, всі без винятку м'які — **ям**.

Щождо множинних іменників, то **-ам** приймають усі ті, що в назовному мають закінчення твердих іменників (себто **-и, -а**), ті ж, що мають у назовному закінчення м'яких (**-і, -ї, -я**) — **-ям**, алеж після неподвоєних **ж ч ш щ**, як завсіди, теж **-ам**: *гордощі — гордощам, пестощам* і т. ін. Виняткового: *люди — людям, штани — штаням, курям, гусям, дітям, сіням, саням, грудям.*

Знахідний множини

§ 46. Окремих закінчень для знахідних відмінків множини в іменниках немає, їх заступають або форми назовних, або родових відмінків. В усіх назвах речей, а також звичайно й тварин, знахідний відмінок множини дорівнюється назовному, а в назвах людей звичайно дорівнюється родовому: *на дуби, по коні, про корови, за телята, ведмеді, карасі, жуки* і т. ін., але *на ковалів, про гостей, за молодиць, на хлопців.*

Указані тут загальні норми на те, коли знахідний відмінок множини дорівнюється назовному, а коли родовому, дуже ускладняються тими причинами, що про них буде мова в синтаксі в §§ 162, 164. Навіть у назвах речей ми частенько можемо вжити при тому самому дієслові додаткового слова то в формі назовного множини, то в формі родового, напр.: „купив зошити" і „купив зошитів", „шукаю ножиці" і „шукаю ножиць" і т. ін. Із них знахідні, звичайно, тільки перші, а другі родові, але це вживання при тих самих дієсловах додаткових слів то знахідного, то родового відмінку спричиняється до поплутань форм знахідних відмінків множини взагалі (порівн. § 38_1 дрібн. шрифт). І назви живих істот (тварин) частенько подибуються при тих самих дієсловах то в формі знахідного відмінку (= назовного), то в формі родового. Через те стали можливі від таких слів форми знахідного = формам родового, а саме після прийменників, що вимагають знахідного: „посідали козаки на коней" (з народн. вуст) і т. ін. (досить відоме і в літературній мові). Навпаки, знахідний відмінок від назов людей не завсіди дорівнюється тільки родовому, а ще й назовному. Це навіть обов'язково в тих випадках, коли таке додаткове слово після прийменника разом із цим останнім сталося прислівниковим виразом чи хоч наблизилося до прислівника, напр.: „вийти в люди", „піти в учителі", „записатися в міщани", „пошитися в дурні" тощо. Навіть і в інших випадках знахідний відмінок множини від назов людей може дорівнюватися назовному, а не родовому, як от „хустки на *молодиці*" тощо, а в Шевченка, напр., такі вирази, як „серце *люди* полюбило", досить звичайні і становлять одну з стилістичних особливостей його.

Орудний множини

§ 47. Закінчення орудного відмінку множини **-ами, -ями** майже достоту відповідає умовам уживання **-ам, -ям** у давальному множини (див. § 45), отже вичерпується наведеними в таблиці (див. ст. 40—41) зразками.

Усе ж таки в цьому відмінку є деякі невеликі й ухили від наведеної норми, як залишки колишніх окремих відмін.

1. Закінчення **-ми** після приголосних, поруч звичайних закінчень на **-ами, -ями**, буває в таких поодиноких іменни-

ків, як *кінь* — *з кіньми*, *гість* — *перед гістьми*, *чобітьми*, *жолудьми*, *коліньми* (*коліно* — частина тіла), *слізьми* (звичайніше *сльозами*), *крильми* (*крило* у птиці), *свиньми*. Також у деяких множинних: *перед ворітьми*, *сіньми*, *курми*, *гусьми*, *дітьми*, *людьми*, *саньми*, *дівчатьми* і деякі ін.

2. Зрідка трапляється ще закінчення **-има**, почасти всуміш із **-ми**, **-ами**: *око* — *очима*, *плече* — *плечима*, *ушима* (і *вухами*), *грошима* (і *грішми*), *грудима* (і *грудьми*), *дверима* (і *дверми*).

Місцевий множини

§ 48. У місцевому відмінку множини закінчення **ах**, **-ях** уживається точно в таких самих випадках, що й **-ам**, **-ям** у давальному множини: *на ногах*, *школярах*, *обличчях*, *штанях*, *курях*... див § 45).

Друга відміна.

Уваги до таблиці

§ 49. До наведеного в таблиці (стор. 41) слід додати, що точно так, як „орля“, відмінюються й усі інші іменники цієї відміни, але після **ж ч ш щ**, як і зазначено в таблиці, звичайно, буде **-ат-** (а не *-ят-*): *курча*, *курчати*, *курчата* і т. ін.

Сюди ж належить і одно слово з наростком **-ен-**: *ім'я* — від *імени*, *імені*, *іменем*, *імена*, *імен*, *іменам*..., хоч подекуди і без **-ен-** за першою відміною м'якою групою: *ім'я*, *ім'ям* (орудн. одн.) тощо, себто як *плем'я*, *вим'я*, *сім'я*, *тім'я*, *полум'я* (див. § 35).

Слово *дівчата*, що в орудному відмінку може мати незвичайне для 2. відміни закінчення *(дівчатьми)*, хоч і походить від дівча (ніяк. р.), але вже не в'яжеться з ним і завсіди відчувається як множина до слова *дівчина*. В окремих говорах навіть уже й немає слова *дівча*, але є *дівчина* і *дівчата*.

Третя відміна.

Уваги до таблиці

§ 50. До наведеного в таблиці (стор. 41) прикладу відмінювання іменників жіночого роду на приголосний слід додати деякі пояснення й уваги.

Не всі іменники цієї групи відмінюються точно за наведеним зразком, а саме в частині іменників у родовому відмінку однини буде закінчення **-і**, а не **и**. Закінчення **-и** в родовому відмінку однини приймають усі іменники цієї відміни на **-сть**, **рть**, себто на **ть** за другим приголосним: *до смерти*, *без дерти*, *з напасти*, *злости* і т. ін. та ще, як виняток, такі іменники: *осінь*, *сіль*, *кров*, *любов*, *Русь*, отже *до осени*, *без соли*, *до крови*, *від любови*, *з Руси*.

Усі інші іменники третьої відміни в родовому відмінку однини приймають **-і**: *ніч* — *до ночі*, *подорож* — *без подорожі*, *розкіш* — *від розкоші*, *твар* — *з тварі*, *молоді*, *постаті*, *тіні*, *мазі*, *Росі*, *приязні*, *жовчі*, *матері* і т. ін.

В усьому іншому всі іменники цієї відміни приймають ті самі закінчення, що й у наведеному зразку, тільки, як звичайно, після неподвоєних шелесних треба ставити **а**, а не **я**: *ночам*, *ночами*, *ночах* і т. ін. (хоч *ніччю*, *розкішшю*, *подорожжю*, *заполоччю*..., а з аналогії й *харчю*, *нехворощю*, *жовчю*, тощо, порівн. *розторжя*, *підзамчя*... у § 35).

Але від слова *мати*, що приймає при відмінюванні наросток **-ер-** (*матері*, *матір'ю*...), знахідний однини буде *матір*, а кличний *мати*!

Зрідка іменники третьої відміни в родовому відмінку множини приймають закінчення **-ів**: *подорожів*, *розкошів*, *матерів*, *відповідів* (і *відповідей*), *тварів* (і *тварей*).

Колись усі іменники третьої відміни зовсім не мали закінчення **-і**, а в усіх відмінках, де тепер є це закінчення, було **-и**. Закінчення **-і** сюди зайшло з інших відмін, але в прислівниках, що повстали з окремих форм окремих слів третьої відміни, те **-и** зберігається в колишніх місцевих відмінках однини: *почасти*, *восени* (порівн. *по осені)*.

По народніх говорах теж іще чимало форм із **-и**, і донедавна в літературній мові вживано цих іменників із закінченням **-и** там, де тепер ми вживаємо **-і**. Те видно, напр., із такого вірша Т. Шевченка:

Червоною гадюкою
Несе Альта в і с т и,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків ї с т и.

ПРИКМЕ́ТНИК.

Зразки відмінювання § 51.

	Однина		Множина
Наз. Кличн.	*гарн-ий гарне*	*гарн-а*	*гарн-і*
Родов.	*гарн-ого*	*гарн-ої*	*гарн-их*
Давальн.	*гарн-ому*	*гарн-ій*	*гарн-им*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*гарн-у*	= Наз. або Род.
Орудн.	*гарн-им*	*гарн-ою*	*гарн-ими*
Місцев.	*на гарн-ому, -ім*	*гарн-ій*	*гарн-их*
Наз. Кличн.	*жінчин жінчин-е*	*жінчин-а*	*жінчин-і*
Родов.	*жінчин-ого*	*жінчин-ої*	*жінчин-их*
Давальн.	*жінчин-ому*	*жінчин-ій*	*жінчин-им*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*жінчин-у*	= Наз. або Род.
Орудн.	*жінчин-им*	*жінчин-ою*	*жінчин-ими*
Місцев.	*на жінчин-ому, -ім*	*жінчин-ій*	*жінчин-их*

Наз. Кличн.	*син-ій син-є*	*син-я*	*син-і*
Родов.	*син-ього*	*син-ьої*	*син-іх*
Давальн.	*син-ьому*	*син-ій*	*син-ім*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*син-ю*	= Наз. або Род.
Орудн.	*син-ім*	*син-ьою*	*син-іми*
Місцев.	*на син-ьому, -ім*	*син-ій*	*син-іх*

Наз. Кличн.	*безкра-їй безкра-є*	*безкра-я*	*безкра-ї*
Родов.	*безкра-йому*	*безкра-йої*	*безкра-їх*
Давальн.	*безкра-його*	*безкра-їй*	*безкра-їм*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*безкра-ю*	= Наз. або Род.
Орудн.	*безкра-їм*	*безкра-йою*	*безкра-їми*
Місцев.	*на безкра-йому, -їм*	*безкра-їй*	*безкра-їх*

Тверді — м'які прикметники

§ 52. Наведені в попередньому § зразки відмінювання прикметників із відокремленими закінченнями цілком вичерпують зорову, графічну сторону відмінювання українського прикметника, показуючи між іншим, що на письмі можна вбачати три роди закінчень: одно твердих прикметників (*гарний*...) і два м'яких (*синій*... і *безкраїй*...). Але коли взяти на увагу, що, напр., закінчення **-його** і **ього**, **-ім** і **-їм** це не по два звукових закінчення в кожній парі, а тільки різні написи через те, що раз закінчення іде після голосного (*безкрайого, на безкраїм*), а другий іде після м'якого приголосного (*синього, на синім*), і що власне відрізняються ці прикметники тільки основами, а не закінченнями (*безкрай-ого, на безкрай-ім — синь-ого, на синь-ім*), то стане ясно, що й м'яких прикметників не два розряди звуковими закінченнями, а тільки один, і що в самих закінченнях на письмі м'які прикметники різняться супроти твердих тим, що в них **і** або **ї** відповідно до **и** в твердих. Та тільки й це, зорове й графічне, розрізнення прикметників не дозволяє говорити за два роди закінчень звукових в українських прикметниках через те, що м'які прикметники вимовляються достеменно з таким закінченням, як і тверді, себто не тільки в тих випадках, коли, напр., в них **я** відповідає **а** твердих (*синя — гарна*) тощо, а і в тих, коли там **і** (ї) відповідно до **и** твердих (*синій — гарний, синіх — гарних*...). Поправна, чиста вимова таких українських прикметників ясно свідчить, що тут завсіди **и** після м'якого приголосного:

синій	вимовляється	*синьий*
з синім	„	*з синьим*
синіх	„	*синьих*
синіми	„	*синьими*
безкраїй	„	*безкрайий*
з безкраїх	„	*з безкрайих* і т. ін.

Отже,щодо вимови, то українські прикметники поділяються на тверді й м'які тільки тим, що в перших твердий приголосний перед закінченням, у м'яких — м'який, а самі ж закінчення однакові.

Тверді прикметники

§ 53. Твердих прикметників в українській мові величезна більшість супроти м'яких. Зокрема до твердих належать:

1. Усі без винятку на **-гий, -кий, -хий, -чий, -ший, -жий, -щий, -ций**, як от *тугий, високий, безверхий, гарячий, старіший, невсипущий, куций* і т. ін.

2. Усі з наростками **-ів, -ин** (після голосних та апострофа **-їв, їн**): *братів, братове, братова, шевців, шевцеве, шевцева, куріїв, курієве, курієва, Солов'їв* (прізвище *Соловей*), *Солов'єве, Солов'єва, доччин, доччине, доччина, донин* (*доня*), *донине, донина, Лукіїн, Лукіїне, Лукіїна, Маріїн, Маріїне, Маріїна* і т. ін.

У присвійних прикметниках, що постають від іменників жіночого роду на **-я**, тільки після голосних та апострофа буває **-їн**, але ніколи не буває **-ін** після приголосних, отже: *няня — нянин, Гала — Галин, Маруся — Марусин, Мотя — Мотин* і т. ін. (див. іще § 117).

Щодо зміни **г к х** на **ж ч ш** перед **-ин**, то див. § 20.

3. Ті нечисленні прикметники, що в назовному відмінку однини чоловічого роду можуть уживатися й без закінчення **-ий**: *варт, винен, годен, ладен, готов, повен, повинен, певен, рад*, (займенники) *всяк, кожен, жаден.*

У поезії, в народніх піснях та в деяких виразах такі короткі прикметники вживаються трохи ширше, там можна подибати ще й такі, як *велик, дрібен, дивен, жив, здоров, немочен, недуж, стар, молод, щаслив, ясен* і деякі інші.

4. Усі на **-ни́й** (з наголосом на закінченні): *значни́й, чарівни́й, сполучни́й, забутни́й, нічни́й* і т. ін. (за винятком тільки прикметника, що вживається в жіночому роді: *заміжня́*) і багато інших на **-ний**, як напр.: *безладний, безпорадний, безробітний, величний, відповідний, господарний, довічний, заможний, книжний, літературний, майстерний, людний, нагірний, нормальний, отрутний, північний, поетичний, поперечний, природний, придатний, рідний, семирічний, тогобічний, тотожний* тощо.

М'які прикметники

§ 54. М'яких прикметників взагалі небагато. Майже всі вони на **-ній** (з **н** перед закінченням) і тільки поодинокі слова на **-тій, -лій, -зій, -сій** та всі на **-їй**, себто коли закінчення після голосних або апострофа.

До м'яких прикметників належать:

1. Усі прислівникові на **-шній**, **-жній** (себто ті, що походять від прислівників): *вчорашній*, *домашній*, *завтрашній*, *тутешній*, *долішній*, *справжній*, *ближній*, *поздовжній* тощо, а також і інші подібні, як *прийдешній*, *неділешній*, *сінешній*...

2. Окремі на **-ній**:

безодній	*житній*	*остатній*
братерній	*забу́тній*	*передній*
братній	*задній*	*пізній*
будній	*західній*	*порожній*
великодній	*зятній*	*послідній*
верхній	*крайній*	*присутній*
вечірній	*кутній*	*путній*
вишній	*літній*	*ранній*
всесвітній	(*трикутній*...)	*самотній*
(*досвітній*,	*літошній*	(але *самітни́й*)
цілосвітній...)	*майбутній*	*середній*
городній	*материній*	(*посередній*)
господній	*могутній*	*синій*
давній	*мужній*	*спідній*
дорожній	*надвірній*	*сторонній*
(*подорожній*,	*нижній*	*субітній*
задорожній...)	*новітній*	(також *суботній*)
достатній	*обідній*	*сусідній*
древній	(*пообідній*...)	*східній*
дружній	*осінній*	*хатній*
(*подружній*...)	*останній*	*художній*

і небаг. інших, при тім деякі вживаються в обох формах — твердій і м'якій.

3. Числівник *третій* та рідко вживані на **-лій**, **-зій**, **-сій**: *орлій*, *козій*, *песій* (звичайно *орлячий*, *козячий*...).

Також власні назви, як от *Кабанє* (отже з *Кабанього*, *Кабаньому*..), *Жаб'є* (отже до *Жабйого*, *Жабйому*...).

4. Усі з закінченням після голосного (їх дуже небагато): *безкраїй*, *довговіїй*, *короткошиїй*, *буїй*.

Додаткові форми прикметників

§ **55.** Усі наведені в § 51 прикметникові закінчення з одного голосного у відкритому складі вживаються і в повнішій формі (наче подвоюючися): *біла* — *білая*, *біле* — *білеє*, *білу* — *білую*, *білі* — *білії* і т. ін. Такі форми найбільше властиві поезії, пісням і лише зрідка вживаються в звичайній, діловій мові (займенники *тая*, *тую*, *цяя*... — див. § 65_2).

Отже, ці повніші проти звичайних форми оздоблюють мову, ідуть на прикрасу їм, але, як і святна одіж, гарні

й доречні будуть тільки на своєму місці, наприклад, у віршах елегійного змісту, з урочистим піднесенням тощо, як от:

„І широкую долину,
І високую могилу.
І вечірнюю годину,
І що снилось, говорилось —
не забуду я“. (Т. Шевч.)

„Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
Почорніло я од крови
За вольную волю“. (теж)

„А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!“ і т. д. (теж)

„Убогії села, убогії ниви,
Убогий, обшарпаний люд!“ (Б. Грінч.)

Не можна цього самого сказати за всі короткі прикметники, теж ніби відмінні від звичайних форм. Такі, як *варт*, *ладен*, *повен*, *кожен* тощо, звичайнісінькі і в діловій мові поруч форм із закінченням **-ий** (*вартий*, *ладний*...), алеж такі, як *велик*, *дивен*, *щаслив*... (див. § 53_3), теж, як архаїзми, надають мові поважности, урочистости і слушні знов же тільки на своєму місці як певний стилістичний засіб, як от у того ж таки Шевченка старий козак каже:

„Я стар був, немощен...“ („Буває в неволі“)

Винятково такі форми бувають і в м'яких прикметниках: „Забув і страх господень“. (П. Куліш).

Ще далеко сильніше стилістичне значіння архаїзмів надають такі короткі прикметники, коли вони й відмінюються як іменники, або зовсім не відмінюються. Часто такі прикметники тісніше в'яжуться з керівними іменниками, ніж звичайні прикметники.

Приклади:

„На чорнім вóроні-коні“. (Т. Шевч.)

„Там мій милий ходить,
Ворон-коня водить“. (Нар. пісня)

Іноді такі архаїзми бувають чисто книжні, напр., у Шевченка:

„...люта зла
Не дієш без вини нікому“. („Єретик“).

2. та 3. ступ. прикм.

§ 56. Вищий або другий ступінь прикметників твориться додаванням до основи прикметника наростків **-ш-** або **-іш-**. Спосіб творення прикметників другого ступеня взагалі досить складний, поплутаний і не цілком усталений. Можна розрізняти кілька етапів у цих прикметниках. Найстарший спосіб — це додавання наростка **-ш-** до пня прикметника, при тім коли в прикметникові першого ступеня є наросток **к**, то в 2. ступені він випадає: *тихий — тихший, м'який — м'якший, старий — старший, глибокий — глибший, високий — вищий* (про перехід **с + ш** на **шч**, себто **щ**, тощо див. § 23), *широкий — ширший, тонкий — тонший, низький — нижчий* тощо. Поруч цього здавна широке застосування мав і наросток **-іш-**: *білий — біліший, милий — миліший, ясний — ясніший* і т. ін. Цей наросток **-іш-** потім став уживатися й при прикметниках із наростковим **к** без зміни цього останнього на інший приголосний, і в прикметниках пізнього походження це стало за норму: *гнучкий — гнучкіший, рвачкий — рвачкіший, терпкий — терпкіший, палкий — палкіший, боязкіший* і т. ін. Цей новий спосіб творення другого ступення прикметників поширився й на такі прикметники, що вже мали другий ступінь, утворений наростком **-ш**: *старший* і *старіший, багатший* і *багатіший, грубший* і *грубіший, здоровший* і *здоровіший, дорогший* і *дорогіший, м'якший* і *м'якіший, гладший* і *гладкіший, тонший* і *тонкіший* і т. ін. Зрідка є випадки, коли **к** перед **-іший** переходить у **ч**: *гіркий — гірший — гірчіший — гіркіший, швидкий — швидший — швидчіший — швидкіший.*

Новіші форми з **-іш-** надають прикметникам конкретнішого і вужчого значіння супроти старіших, як це можна бачити з таких прикладів:

гіркий — гірший — гіркіший
старий — старший — старіший
молодий — молодший — молодіший

Взагалі про наросток **-ш-** можна сказати, що хоч він іще й дуже поширений в українській мові, а все ж уже дещо втрачає своє значіння другого ступеня прикметників, коли появляються навіть такі форми, як *хутчіше, кращіший, дужчіше, важчіш*, напр.

„Він морозив вже багато всяких,
Тим і знав, кого в а ж ч і ш дошкулить". (Б. Грін.)

Підсильне значіння при прикметниках 2. ступеня мають такі слова, як *геть то, далеко, багато* тощо: *геть то більший, далеко гірший, багато кращий* тощо.

Наголос звичайно буває на **-іший**.

Щодо найвищого або третього ступеня прикметників, то він твориться приростком **най-** при формах другого ступеня: *найбільший*, *найстарший*, *найстаріший*, *найгірший* і т. ін. На підсилення третього ступеня прикметників уживаються ще приростки **як-**, **що-**: *якнайбільший*, *якнайвитриваліший*, *щонайкращий*, *щонайсильніший* і т. ін.

Зрідка найвищий ступінь твориться і додаванням **най-** до форм не вищого, а звичайного ступеня: *найсвятий* тощо.

Відмінюються прикметники другого й третього ступенів звичайно так, як і інші прикметники: *старша дівчина*, *з глибшої балки*, *я не бачив нічого кращого за це* і т. ін.

Прикметники-іменники

§ 57. Про численні прикметики, що правлять у мові за іменники, докладніше скажемо в синтаксі, а тут тільки зауважити треба, що такі слова, оскільки вони не згубили зв'язку з прикметниками, оскільки відчуваються як прикметники, відмінюються точно так, як і всі прикметники. До таких слів належать, напр., *будівничий*, *лютий* (місяць), *молода*, *подушне*, *Лозова*, *Котляревський*, *Загірня*, *Рівне*, *Старобільське*, *Миколаївська*, *Попасна*, *Підгороднє* і т. ін.

Тільки чоловічі прізвища та географічні назви на **-ів** та **-ин** уже не відмінюються як звичайні прикметники, більш чи менш перейшовши на іменникову відміну, а саме:

1. Прізвища на **-ів** зберігають прикметникові закінчення в орудному однини та всіх відмінках множини, крім називного, а в усіх інших приняли вже іменникові закінчення:

	Однина	Множина
Наз. Клич.	*Драгоманів*	*Драгоманови*
Родов.	*Драгоманова*	*Драгоманових*
Давальн.	*Драгоманову*	*Драгомановим*
Знах.	*Драгоманова*	*Драгоманових*
Орудн.	*Драгомановим*	*Драгомановими*
Місц.	*при Драгоманову, -і,*	*при Драгоманових*

2. Призвіща на **-ин** та географічні назви на **-ів**, **-ин** цілком перейшли на іменникову відміну:

	Однина	Множина
Назовн.	*Солошин*	*Солошини*
Кличн.	*Солошине*	*Солошини*
Родов.	*Солошина*	*Солошинів*
Давальн.	*Солошинові*	*Солошинам*
Знах.	*Солошина*	*Солошинів*
Орудн.	*Солошином*	*Солошинами*
Місц.	*на Солошині, -ові*	*на Солошинах*

Так само і з *Києва, під Києвом, до Чигирина, перед Чигирином* і т. ін.

Але ж жіночі власні назви, як також і ніякого роду, на **-ова, -ина, -ове, -ине** тощо зберігають прикметникову відміну, отже *Драгоманова — до Драгоманової, Драгомановій, з Драгомановою..., Солошина — до Солошиної, Солошиній, з Солошиною* і т. ін. (тільки в називному множини закінчення іменникове: *Ольга та Ганна Драгоманови...*); *станція Демурина — з станції Демуриної, на станції Демуриній* і т. ін.

Застереження до прикм.

§ 58. Зважаючи на деякі говіркові ухили в відмінюванні прикметників, на чужомовні впливи тощо, слід застерегти від хибного для літературної мови.

Поперше не плутати прикметникових закінчень із закінченнями м'якої та мішаної групи першої відміни іменників, де є характерне **е** (в прикметниках **о**): *свіжа їжа — свіжою їжею, давня пісня — давньою піснею, безкрая лінія — безкрайою лінією* і т. ін.

Подруге не плутати прикметникових закінчень жіночого роду родового й давального-місцевого відмінків однини: *до тютюнової фабрики — тютюновій фабриці, на тютюновій фабриці* і т. ін.

Потретє не плутати в твердих прикметниках закінчень **-ий-** та **-ій**: *гарячий день — у гарячій воді* і т. ін.

Почетверте не скорочувати закінчень **-ої** й **-ою** на **ой**: *з білої, білою* і т. ін.

Поп'яте пам'ятати, що приголосні **н д т л** у твердих прикметниках перед **і** не зм'якшуються: *гарні, тверді, круті, білі, у гарній, в молодім* і т. ін. (див. § 10).

ЗАЙМЕ́ННИК.

Особо́вий і зворо́тний

§ 59.	Однина			Множина	
Називн.	*я*	*ти*		*ми*	*ви*
Родов.	*мене*	*тебе*	*себе*	*нас*	*вас*
Давальн.	*мені*	*тобі*	*собі*	*нам*	*вам*
Знахідн.	*мене*	*тебе*	*себе*	*нас*	*вас*
Орудн.	*мно́ю*	*тобою*	*собою*	*нами*	*вами*
Місцев.	*на мені*	*тобі*	*собі*	*нас*	*вас*

Називн.	*він воно*	*вона*	*вони*
Родов.	*його (нього)*	*її (неї)*	*їх (них)*
Давальн.	*йому*	*їй*	*їм*

Знахідн.	*його (нього)*	*її (ню, неї)*	*їх (них)*
Орудн.	*ним, їм*	*нею (єю)*	*ними, їми*
Місцев.	*на ньому, нім, йому*	*ній, їй*	*них, їх*

Після прийменників займенники 3-ї особи частіше вживаються з **н** (*до неї...*), ніж без **н** (*до його...*). В орудному відм. форми з **и** без прийменників звичайні: *ним, нею, ними.*

Присвíйний **§ 60.**

	Однина		Множина
Назовн.	*мій моє*	*моя*	*мої*
Родов.	*мого*	*моєї*	*моїх*
Давальн.	*моєму*	*моїй*	*моїм*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*мою*	= Наз. або Род.
Орудн.	*моїм*	*моєю*	*моїми*
Місцев.	*по моєму, моїм*	*моїй*	*моїх*

Так відмінюються і *твій, свій.*

Вказíвний **§ 61.**

	Однина		Множина
Назовн.	*той те*	*та*	*ті*
Родов.	*того*	*тієї*	*тих*
Давальн.	*тому*	*тій*	*тим*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*ту*	= Наз. або Род.
Орудн.	*тим*	*тією*	*тими*
Місцев.	*на тому, тім*	*тій*	*тих*
Назовн.	*цей це*	*ця*	*ці*
Родов.	*цього*	*цієї*	*цих*
Давальн.	*цьому*	*цій*	*цим*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*цю*	= Наз. або Род.
Орудн.	*цим*	*цією*	*цими*
Місцев.	*на цьому, цім*	*цій*	*цих*

Як *той* відмінюється *отой, тамтой,* як *цей* — *оцей* та *сей.*

Займенник *цей* частіше вживаний, ніж *сей,* дещо вже застарілий. Але *сей* звичайне в складних словах та прислівникових виразах: *сьогодні, себто, сьогорішній, сьогобічний, сьогочасний, сього року, сю ніч, у сей час* тощо.

Питáльний **§ 62.**

Назовн.	*хто*	*що*
Родов.	*кого*	*чого*
Давальн.	*кому*	*чому*
Знахідн.	*кого*	*що*
Орудн.	*ким*	*чим*
Місцев.	*на кому, на кім*	*на чому, на чім*

*

Після прийменників у знахідному відмінку замість *що* часто вживається *віщо: за ві'що, на ві'що, через ві'що, по ві'що* і т. ін.

	Однина		Множина
Назовн.	*чий чиє*	*чия*	*чиї*
Родов.	*чийого*	*чиєї*	*чиїх*
Давальн.	*чиєму*	*чиїй*	*чиїм*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*чию*	= Наз. або Род.
Орудн.	*чиїм*	*чиєю*	*чиїми*
Місцев.	*на чиєму, на чиїм*	*на чиїй*	*на чиїх*

Неозна́чений § 63.

	Однина		Множина
Назовн.	*увесь (весь) усе*	*уся*	*усі*
Родов.	*усього*	*усієї*	*усіх*
Давальн.	*усьому*	*усій*	*усім*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*усю*	= Наз. або Род.
Орудн.	*усім*	*усією*	*усіма*
Місцев.	*на всьому, всім*	*всій*	*всіх*

Скла́дений § 64. Займенники з частками **-сь, -будь, де-, ні-, аби-** тощо відмінюються лише в основній частині:

Хтось — когось — комусь — кимсь (і *кимось*)..., а так само *щось, чийсь, котрийсь...*

Хтобудь — когобудь — комубудь — на комубудь..., а так само *щобудь...*

Хтонебудь — когонебудь — комунебудь — на комунебудь..., а так само *щонебудь...*

Дехто — декого — декому — де на кім (і *на декім*)..., а так само *дещо, деякий, декотрий...*

Ніхто — нікого — нікому — ні на кому (і *на нікому*)..., а так само *ніщо, ніякий, нікоторий, нічий...*

Абихто — абикого — абикому — аби на кому (і *на абикому*)..., а так само *абищо, абиякий...*

Інші займенники й форми § 65. Усі інші займенники: *наш, ваш, кожен* (*кожний*, рідше *кождий*), *жаден* (*жадний*), *всякий, який, котрий, інший, інакший, всенький, всілякий, самий, сам* тощо відмінюються як прикметники, але від займенника *сам* ніякий рід *саме* і *само*, а назовний множини *самі* і *сами*.

Наведеними в попередніх §§ відомостями про закінчення в займенниках не вичерпується морфологія їх. Найважніші додаткові уваги до всього сказаного в попередньому такі:

1. Заперечні займенники *ніхто* й *ніщо* в усіх непрямих відмінках бувають у двох постатях щодо наголосу і відповідно до цього і в двох значіннях:

Наз. Кл.	*ніхто́*	*ніщо́*
Род.	*нікого* і *ніко́го*	*нічого* і *ніч́ого*
Дав.	*нікому* і *ніко́му*	*нічому* і *ніч́ому*
Знах.	*ні на кого* і *ні на ко́го*	*ні на що* і *ні на́ що́*
Оруд.	*ніким* і *нікйм*	*нічим* і *нічйм*
Місц.	*ні на кому* і *ні на ко́му, -ім*	*ні на чому* і *ні на чо́му, -ім*

Форми правих стовпців мають загальніше і ширше значіння, форми лівих (з наголосом на **ні**) конкретніше. Ці останні часто заступаються словосполученням „нема + кого, чого, кому, чому, з ким, з чим, на кому, на чому“ тощо, напр.: *нема кого надіслати* (= *нікого надіслати*), *нема кому дати* (= *нікому дати*), *нема на кого послатися* (= *ні на кого послатися*) і т. ін. Порівн. *ніко́му не хотілося*, себто „всім не хотілося“ і т. ін. Порівн. іще *ні за що* (*нема за що*) *купити хліба* і *ні за що́ не купиш хліба*. Порівн. іще § 94.

2. Поруч наведених загальнолітературних форм різних займенників по народніх говорах живуть іще різноманітні варіянти їх, і їх частенько подибуємо в поезії, напр.:

намість *мого, твого, свого — мойого, твойого, свойого*
„ *моєму, твоєму, своєму — мойому, мойму, мому...*
„ *тієї, цієї, всієї — тої, тії, теї, цеї, ції, всеї, всії*
„ *тією, цією, всією — тою, тію, цею, цію, всею, всію,*

а також і ще вужчі льокалізми, як от:

намість *твоєї, твоєю, своєї, своєю, моєї, моєю — твеї, твею, свеї, свею...*
„ *тебе, мене, себе — тя, м'я, ся*
„ *тобі, мені, собі — ти, ми, си*
„ *його, йому — го, му*
„ *той, та, те, сей, ся, се — тот, тота, тоте, сесь, сеся, сесе*
„ *усіма́ — усіми*
„ *увесь — усей* і деякі інші.

Щодо подвоєних закінчень, як у прикметників, то вони досить звичайні тільки в вказівних займенниках *тая, тую, цеє...*, в інших же трапляються рідко і в тих самих умовах, що й у прикметників (див. § 55).

От декілька прикладів на незвичайні займенникові закінчення:

„Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Т і ю клятою водою“. (Т. Шевч.).

„... вам призначено
Скалу *с е с ю* розбить“. (Ів. Франко)

„Ой що ж я набідилась з *о т е ю* відьмою“. (Л. Україн.)

„Щастя *н а ш е є* скляне“. (А. Крим.)

Наголос у займенниках

§ 66. У деяких двоскладових формах займенників після прийменників наголос із кінця пересувається на початок.

Це буває в формах родового-знахідного відмінку від займенників *я*, *ти*, *він*, *себе*, *весь*, *хто*, *що*, *той*, *цей* (*сей*), отже після прийменників *з*, *до*, *на*, *за*, *перед*, *у*, *біля*, *від* тощо та в формах місцевого відмінку від займенників *весь*, *хто*, *що*, *той*, *цей* (*сей*), отже після прийменників *на*, *у*, *при*.

Приклади:

мене́ — з ме́не	*того́ — коло то́го*
тебе́ — до те́бе	*цього́ — перед цьо́го*
себе́ — на се́бе	*всьому́ — на всьо́му*
його́ — за ньо́го	*кому́ — у ко́му*
всього́ — біля всьо́го	*чому́ — на чо́му*
кого́ — у ко́го	*цьому́ — на цьо́му*
чого́ — від чо́го	*сьому́ — в сьо́му* і т. ін.

ЧИСЛІВНИК.

Відмінювання числівників

§ 67. Звичайні числівники (*один*, *два*, *три*...) відмінюються не однаково, розпадаючись щодо цього на декілька груп.

1. Числівник *один*, *одно* (або *одне*), *одна* відмінюються достоту так, як займенник *той*, *те*, *та* (див. § 61): *одного*, *однієї*, *однією*, *одні* і т. ін.

І так само рівнобіжні форми бувають: *одної*, *одного* тощо.

2. Числівники *два*... до *ста* відмінюються так:

Назовн.	*два дві*	*три*	*чотири*
Родов.	*двох*	*трьох*	*чотирьох*
Дав.	*двом*	*трьом*	*чотирьом*
Знах.	= Наз. або Род.	= Наз. або Род.	= Наз. або Род.
Орудн.	*двома*	*трьома*	*чотирма*
Місц.	*на двох*	*трьох*	*чотирьох*

Назовн.	*п'ять*	*шість*	*сім*	*вісім*
Родов.	*п'ятьох*	*шістьох*	*сімох*	*восьмох*
Дав.	*п'ятьом*	*шістьом*	*сімом*	*восьмом*
Знах.	= Наз. або Род.	= Н. або Р.	= Н. або Р.	= Н. або Р.
Орудн.	*п'ятьма*	*шістьма*	*сімома*	*восьмома*
Місц.	*на п'ятьох*	*шістьох*	*сімох*	*восьмох*

Як *п'ять* або *шість* відмінюються числівники:

дев'ять	*шістнадцять*	*тридцять*
десять	*сімнадцять*	*п'ятдесят*
одина́дцять	*вісімнадцять*	*шістдесят*
дванадцять	*дев'ятнадцять*	*сімдеся́т*
тринадцять	*кільканадцять*	*вісімдесят*
чотирна́дцять	*стонадцять*	*дев'ятдесят*
п'ятнадцять	*двадцять*	*кількадесят*

але всі вони в родов., давальн., місцев. відмінках іноді бувають із закінченням **-и**: *з п'ятьох хат — з п'яти (шести, семи, восьми...) хат, рад і двадцятьом карбованцям — рад і двадцяти карбованцям, шістдесятьох робітників — шістдесяти робітників* і т. ін.

3. Числівники на означення сотень — *двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот* відмінюючись розпадаються:

двісті хат — з двох сот хат
п'ятсот карбованців — рад п'ятьом стам карбованцям
чотириста робітн. — з чотирма стами робітниками
дев'ятсот душ — без дев'яти сот душ і т. ін.,

хоч вживаються і без відміни закінчень:

шістсот дворів — без шістсот дворів
п'ятсот людей — з п'ятсот людьми
478.659 карбованців — на чотириста сімдеся́т вісім тисяч шістсот п'ятдесят дев'ятьох карбованцях.

У таких складених числівниках відмінюється тільки останній числівник, як також і в рядових складених числівниках: *з вісімсот тридцять п'ятим* тощо.

4. Числівники *сорок, дев'яносто* (= *дев'ятдеся́т*), *сто* відмінюючись приймають закінчення **-а**, а для орудного відмінку ще й такі: *стами, сорокома* (або *сорокма*), а про такі, як *стами*... в складених числівниках, див. 3.

5. Неозначені числівники *скільки, стільки, кілька, декілька* відмінюються як *два*: *скількох, стільком, кількома* тощо, а *багато* як *три*: *багатьох, багатьом, багатьома* (і *багатьма*).

6. Збірні числівники *двоє, обоє, троє у непрямих відмінках* заступаються формами від *два, оба́, три*: *двоє — двох, двом, обом..., троє — трьох...*, а числівник *обидва, обидві* зрідка змінюється як *два* (*обидво́х, обидво́м...*), але частіше в непрямих відмінках змінюється формами *обох, обом, обома, на обох* (звичайні форми від маловживаного назовного відмінку *оба́, обі́*).

Збірні числівники *четверо, восьмеро, одина́дцятеро...*, а також такі, як *обойко, двойко, тройко, п'ятірко, семірко...* звичайно не відмінюються.

Рядові числівники **§ 68.**

1.	*перший (перше, перша)*	30.	*тридцятий*
2.	*другий*	40.	*сороко́вий*
3.	*третій*	50.	*п'ятдесятий*
4.	*четвертий*	60.	*шістдесятий*
5.	*п'ятий*	70.	*сімдесятий*
6.	*шостий*	80.	*вісімдесятий*
7.	*сьомий*	90.	*дев'ятдесятий* і *дев'яностий*
8.	*восьмий*	100.	*со́тий*
9.	*дев'ятий*	200.	*двосотий*
10.	*десятий*	300.	*трисотий*
11.	*одина́дцятий*	400.	*чотирисотий*
12.	*дванадцятий*	500.	*п'ятсотий...*
13.	*тринадцятий*	1.000.	*тисячний*
14.	*чотирна́дцятий*	1.000.000.	*мільйо́новий*
20.	*двадцятий*		

Відмінюються вони як прикметники. Див. іще § 190.

Дробові числівники **§ 69.**

$^{1}/_{2}$	*одна друга*	$^{7}/_{8}$	*сім восьмих*
$^{1}/_{3}$	*одна третя...*	$^{9}/_{10}$	*дев'ять десятих*
$^{2}/_{3}$	*дві третіх*	$^{14}/_{28}$	*чотирнадцять двадцять дев'ятих*
$^{4}/_{5}$	*чотири п'ятих*	0,00008	*вісім стотисячних* і т. ін.

Числівники *півтора* (*карбованця, відра*), *півтори* (*кварти*), *півтретя* ($2\frac{1}{2}$), *півчверта* ($3\frac{1}{2}$), *пів'п'ята* ($4\frac{1}{2}$), *півшоста* ($5\frac{1}{2}$) і т. ін., *півтораста* (150), *півтретяста* (250), *півчвертаста* (350) тощо не відмінюються, а *половина* ($\frac{1}{2}$), *третина* ($^{1}/_{3}$), *четвертина* (або *чвертка*) відмінюються як звичайні іменники.

З іменниками *пів* пишеться разом, коли сполучається з називним відмінком: *південь, півпарубок, півкварта, піваркуш, піврік... (з півдня, південем, півпарубкові...)*, але *пів доповіді, пів міста...* бо нема „півдоповідь“.

Про сполучення іменників із *два, дві, обидва, обидві, три, чотири* див. § 43, про числівникові прислівники та такі сполучення, як „два по два“ тощо § 92.

ДІЄСЛОВО.

Діє́йме́нник.

Закінчення дієйменника

§ 70. Звичайне закінчення дієйменника в українській мові **-ти**. Це закінчення або безпосередньо з коренем дієслова в'яжеться, або в'яжеться з ним через різні наростки, як напр.:

1. *нес-ти, рев-ти, плив-ти, скуб-ти, тер-ти, мер-ти, пек-ти, ляг-ти, товк-ти, біг-ти...* (також *перенес-ти, винес-ти..., нес-тися, перенес-тися...*)

Сюди ж належать такі, як *ли-ти, би-ти, ри-ти, ми-ти, ши-ти, жи-ти, пи-ти* тощо.

2. *каз-а-ти, в'яз-а-ти, пис-а-ти, маз-а-ти, да(в)-а-ти... (розказ-а-ти, в'яз-а-тися...)*

3. *ки-ну-ти, ги-ну-ти, в'я-ну-ти, гор-ну-ти... (заки-ну-ти... ки-ну-тися...)*, а також такі, як *рв-ону-ти...*

4. *гр-а-ти, вечер-я-ти, більш-а-ти, глибш-а-ти, ставл-я-ти, охк-а-ти... (загр-а-ти, гр-а-тися...)*

5. *дар-ува-ти, год-ува-ти, мал-юва-ти, гор-юва-ти, кл-ювати... (вигод-ува-ти..., годува-тися...)*

6. *біл-і-ти, ум-і-ти, багат-і-ти, жал-і-ти... (забіл-і-ти..., жал-і-тися...)*

7. *мурк-ота-ти, мурк-оті-ти, цок-ота-ти, цок-оті-ти...*

8. *вод-и-ти, нос-и-ти, крут-и-ти, вар-и-ти, хвал-и-ти, го-ї-ти, сто-ї-ти... (вивод-и-ти..., вод-и-тися...)*

Крім того є ще невідмінні дієйменники пестливі: *їстоньки, їстки, спатоньки, спатусі, спатуні...*

Скорочені закінчення дієйменників *-ть* допускаються тільки в красному письменстві, як от *казать, хотіть*. Не слід уживати таких дієйменників, як „печи“ або „пекчи“ замість *пекти* тощо. Про *-ся(-сь)* в дієйменниках див. § 15 дрібн. шр.

Дійсний спосіб.

Тепе́рішній (і майбутній) час.

Зразки відмінювання

§ 71.

		1 група (е/у є/ю)		2 група (и/а, я ї/я)	
Однина	1 особа	*печ-у*	*зна-ю*	*біж-у*	*сто-ю*
	2 особа	*печ-еш*	*зна-єш*	*біж-иш*	*сто-їш*
	3 особа	*печ-е*	*зна-є*	*біж-ить*	*сто-їть*
Множ.	1 особа	*печ-емо*	*зна-ємо*	*біж-имо*	*сто-їмо*
	2 особа	*печ-ете*	*зна-єте*	*біж-ите*	*сто-їте*
	3 особа	*печ-уть*	*зна-ють*	*біж-ать*	*сто-ять*

Ознаки 1. й 2. груп

§ 72. Майже всі дієслова української мови відмінюються за одним із наведених у попередньому § зразків, тобто належать або до 1-ї, або до 2-ї групи. Але далеко не завсіди ясна належність того чи іншого дієслова до однієї з цих груп, а не знаючи цього, часто не можна поправно написати дієслова, бо головна ознака поділу дієслів на групи, **е** й **и** у закінченні, в вимові стирається, коли ті закінчення ненаголошені (див. § 7). Таким чином треба уміти розрізняти дієслова 1-ї й 2-ї групи.

1. Часто належність дієслова до тієї чи іншої групи можна виявити з такої форми його, де н а г о л о с падає на характерний голосний у закінченні. Напр., щоб упевнитися того, що в дієсловах *плет**е**мо́*, *жен**е**мо́*, *клад**е**те́*, *стриж**е**те́* треба написати **е**, а не **и**, тобто що це дієслова 1-ї групи, досить пригадати такі форми дійсного способу, як *плет**е**ш*, *жен**е***, *клад**е**ш*, *стриж**е**ш*. Але *летимо́*, *біжимо́*, *кричите́*, *сидите́*, бо *летиш*, *біжить*, *кричиш*, *сидить*.

Часто в дієсловах приросток перетягає наголос з закінчення (особливо **-ви**), отже в таких дієсловах слід відкинути приросток, щоб визначити належність дієслова до групи, напр., *вибіжить, нале́жить, посто́їш...*, бо *біжить, лежить, стоїть*.

2. Іноді з форми 3-ї особи множини можна визначити належність дієслова до групи, напр., *маж**е***, *плач**е**ш*, бо *маж**у**ть*, *плач**у**ть*; *криш**и**ть*, *душ**и**ш*, бо *криш**а**ть*, *душ**а**ть*. Але часто сама форма 3-ї ос. множ. не ясна, і в таких випадках треба звертатися до д і є й м е н н и к а, пам'ятаючи, що всі дієслова з закінченням у дієйменниках на **-ити** й **-їти** 2-ї групи:

учити — учиш, учить..., учать
мусити — мусиш, мусить..., мусять
громадити — громадиш, громадить..., громадять
чистити — чистиш, чистить..., чистять
гоїти — гоїш, гоїть..., гоять
бачити — бачиш, бачить..., бачать
(*бачиш* і *бачите* можуть і скорочуватися: *бач*, *бачте* — порівн. далі *хочеш*, *хочете*).

Дієслова *бити (б'єш..., б'ють), мити (миєш...., миють), шити (шиєш..., шиють), вити (виєш..., виють), вити (в'єш..., в'ють), жити (живеш..., живуть), гнити (гниєш..., гниють)* і подібні інші не порушують правила про те, що дієслова на **-ити** належать до другої групи, бо в усіх цих дієсловах *(бити* і т. ін.) закінчення не **-ити**, а **-ти**, а **и** належить до кореня — порівн. § 70₁.

До другої ж групи належать також усі дієслова з дієйменником на **-іти**, крім тих, що відмінюючися зберігають **і** (*синіти — синію, синієш..., жаліти — жалію, жалієш...*).

та таких, що дієйменник їх буває на **-іти** й **-ти** (*ревіти — ревти, хропіти — хропти...*), напр.:

висіти — висиш, висить..., висять
остогидіти — остогидиш, остогидить..., остогидять
видіти — видиш, видить..., видять
ненавидіти — ненавидиш, ненавидить..., ненавидять
засидітися — засидишся, засидиться..., засидяться
веліти — велиш, велимо..., велять і т. ін.

Як виняток тільки *хотіти — хочеш, хоче..., хочуть* (але від *хтіти — хтять*).

Форми 2. особи однини й множини *хочеш, хочете* можуть і скорочуватися: *хоч, хочте,* особливо ж після сполучних слів: „як хоч, так і роби", „що хочте, кажіть" і т. ін.

Щождо дієслів з рівнобіжними закінченнями (разом із наростками) на **-отати** й **-отіти,** то треба пам'ятати, що всі **на -отати** належать до 1. групи (**е/у**), а всі на **-отіти** — до 2. (**и/я**):

цокотати — цокочу, цокочеш, цоконе, цокочуть але *цокотіти — цокочу, цокотиш, цокотить..., цокотять*
муркотати — муркочу, муркочеш, муркоче..., муркочуть але *муркотіти — муркочу, муркотиш, муркотить..., муркотять*
булькотати — булькочу, булькочеш, булькоче..., булькочуть але *булькотіти — булькочу, булькотиш, булькотить..., булькотять*
гуркотати — гуркочу, гуркочеш, гуркоче..., гуркочуть але *гуркотіти — гуркочу, гуркотиш, гуркотить..., гуркотять* і т. ін.

3. Щоб знати, до якої з двох груп дієслів належить те чи інше дієслово української мови, можна користуватися ще й такою вказівкою; у третій особі множини дійсного способу бувають тільки закінчення (разом із частиною основи або кореня дієслова) *-дять, -тять, -зять, -сять, -нять, -лять, -рять* (а не -„дють",- „тють"...), крім тільки дієслів *бороти, пороти, полоти, молоти, колоти, орати* й *лити*, що належать до першої групи (*бореш..., борють* і т. ін.).

Звичайно, цим правилом охоплюється лише частину дієслів, бо такі, як *писати — пишеш..., пишуть* і *сушити — сушиш..., сушать...*, під нього не підходять, і для розрізнення їх треба користуватися іншими, раніше вказаними правилами.

Розрізняти на письмі дієслова першої й другої групи конче потрібно, хоч у вимові, звичайно, ненаголошені **е** й **и,** як і в багатьох

інших випадках, бувають майже однакові, через що їх іноді плутають і на письмі.

Зокрема дуже поширене змішування закінчень третьої особи однини, а саме часто в дієсловах другої групи замість нормального закінчення **-ить (-їть)** буває закінчення **-е (-є)**.

Це особливо поширене в східній половині українських земель, в новоукраїнських говорах.

Почасти це відбивається і в поезії, напр.:

„Іду шляхом, сонце сяє,
Вітер з травами г о в о р е,
Перед мною і за мною
Степ колишеться, як море“. (Я. Щоголів)

„Може, випаде мені
По цих прослідках знов ходити,
Коли справлятиме весна
Після зими бенкет природи,
І новолітній ряст у р о д е“. (М. Черняв.)

„Косять коси
Луг г о л о с е“ (О. Олесь)

„І знов Донеччина..., і вітер верби х и л е...
И не віриться, що знов побачу я село,
Давно покинуте, таке до болю миле...“
(В. Сосюра)

а — я, у — ю, и — ї, е — є, в закінч.

§ 73. Подвійні голосні в закінченнях кожної групи дієслів, себто то **а**, то **я**; то **у**, то **ю**; то **и**, то **ї**; то **е**, то **є**, пояснюються або тим, що перед закінченням буває то твердий приголосний, то м'який (напр.: *беру — орю, горну — гоню...*), або тим, що перед закінченням іде то твердий приголосний, то голосний чи **й** (*кладе — складає, гребу — б'ю...*).

Зокрема треба пам'ятати, що **є** в дієсловах першої групи й **ї** в дієсловах другої групи вживаються тільки після голосних та апострофа, напр.: *дає, купує, гниє, п'ємо...* (після приголосного тільки в одному дієслові *ллє, ллєш...*), *напоїть, постоїмо, вигоїте...*

У третій особі однини дієслів 1. групи ненаголошене **є** після **а (я)** може відпадати: *питає—пита, співає — співа, гуляє—гуля* і т. ін. (тільки не в дієсловах на **-а́яти,** як от *краяти, лаяти...).* Такі скорочені форми без **є** широко відомі народній мові, але в літературній мові вживаються тільки в віршах.

Щодо **а — я** тощо по приголосних, то слід пам'ятати, що після **ж ч ш щ дж** ніколи не пишуться **я ю є ї**, а тільки **а у е и**: *біжать, кричать, душать, нищать, ходжу...*

Зміни приголосних при відмінюванні

§ 74. При відмінюванні дієслів у дійсному способі приголосні перед закінченням часто так чи ін-як змінюються. Найбільше ці зміни бувають у дієсловах другої відміни. Найголовніші з цих змін такі:

1. Як сказано в § 25, дієслова 2. відміни з приголосним **т д с з ст зд** перед **-ити** завсіди змінюють їх у першій особі однини на **ч дж ш ж щ ждж**: *ходити — ходжу*...

Хоч і дуже поширені в народніх говорах форми цих дієслів із пом'якшеними тими **т д с з** тощо (*крутю, сидю*...), хоч подекуди вживають їх і в красному письменстві, все ж їх не слід уносити в літературну мову.

Основоположники нової літературної української мови — Котляревський, Квітка, Шевченко — цих форм із *-дю, -тю*... не вживають.

2. Дієслова 2. відміни з губними (**б п в м**) перед **-ити** в дієйменникові в 1. особі однини й 3. особі множини в дійсному способі завсіди приймають перед закінченням **л**:

губити — гублю, гублять
купити — куплю, куплять
ловити — ловлю, ловлять
ломити — ломлю, ломлять і т. ін.

Таким чином, між іншим, ті з українців, що плутають закінчення в таких дієсловах, як *п'ю* і *куплю* (на заході України), повинні пам'ятати, що з апострофом будуть дієслова першої відміни *(б'ю, п'ю, в'ю, б'ють, п'ють, в'ють)*, а дієслова другої відміни (на **-ити, -іти**) будуть закінчуватися на **блю, плю...** *(люблю, терплю, обновлю..., люблять, терплять, обновлять...)*.

3. Дієслова 2. відміни з **н л р** перед **-ити** чи **-їти** в дієйменникові в 1. особі однини й 3. особі множини пом'якшують ті **н л р**: *гонити — гоню, гонять, хвалити — хвалю, хвалять, веліти — велю, велять, варити — варю, варять* і т. ін.

Отже, знов таки є вказівка тим, хто плутають тверде й м'яке **р** у закінченнях дієслів: дієслова першої відміни тільки з твердим **р**, напр., *брати—беру, береш..., жерти—жеру, жереш...*, але дієслова другої відміни з м'яким **р**, напр., *варити—варю, вариш... варять, горіти—горю, гориш..., горять, гострити—гострю, гостриш..., гострять* і т. ін. З м'яким **р** дієслова першої відміни тільки такі: *орати — орю, ореш..., орють, пороти — порю, пореш..., порють, бороти — борю, бореш..., борють* (а на **л** *слати, колоти* й *молоти*).

4. Усі дієслова з основою в дієйменникові на **г к (х)** в 1. особі однини й 3. множини змінюють їх на **ж ч (ш)**: *бігти — біжу, біжиш..., біжать, пекти — печу, печеш..., печуть* і т. ін. — див. § 25.

-ся, -сь в дієсловах

§ 75. До сказаного про частку **-ся, -сь** в дієслівних формах у § 27 та § 15 дрібн. шрифт а) треба додати тільки, що в дієсловах першої відміни в третій особі однини перед **-ся** треба писати **-ть**: *бере — береться, знає — знається* і т. ін.

У західньоукраїнських письменників трапляються форми третьої особи однини цих дієслів і без **-ть:** *береся, induced* *beresь* і т. ін., а крім того у них **-ся** може бути й перед дієсловом, як от у Ів. Франка:

„Здаєсь, що до небес він гвоздями прибитий“ („Беркут“).

„А плечі кождого додолу ся схилили“ („Каменярі“).

Проте вирази *як ся маєте, як ся маєш* стали звичайні в літературній мові.

їсти, дати, -вісти, бути

§ 76. Четверо дієслів у дійсному способі де в чому відмінні мають закінчення супроти інших. Це дієслова третьої відміни *їсти*, *дати*, *-вісти* (звичайно з приростками: *розповісти*, *відповісти*...) і *бути*.

Однин.	1 особа	*їм*	*дам*	*відповім*	(*есьм*)
	2 „	*їси*	*даси*	*відповіси*	(*єси*)
	3 „	*їсть*	*дасть*	*відповість*	*є*, *єсть*
Множ.	1 „	*їмо*	*дамо*	*відповімо*	(*єсьмо*)
	2 „	*їсте*	*дасте*	*відповісте*	(*єсте*)
	3 „	*їдять*	*дадуть*	*відповідять*	(*суть*)

Від дієслова *бути* тільки *є* (або *єсть*) звичайна форма, і вживається вона не тільки для 3. особи однини, а й для всіх інших осіб однини й множини. Зрідка вживається й *суть* для множини, але тільки в книжній мові, а всі інші форми трапляються в деяких говорах і почасти в літературній мові як архаїзми (про це далі).

Майбутній час.

Доконаний — недоконаний

§ 77. Щодо форм майбутнього часу дієслова, то різноманітність їх ізв'язана з недоконаністю дієслів, себто з тими значіннями дієслова, що вноситься не закінченнями, а іншими елементами (приростками, наростками, зміною голосних кореня). Про видові значіння дієслів і способи їх творення річ буде далі, а тут слід сказати лише про закінчення форм дієслів майбутнього часу доконаних і недоконаних.

1. Закінчення майбутнього часу доконаного ті самісінькі, що й теперішнього часу, напр.:

іду, ідеш..., ідуть — піду, підеш..., підуть
сиджу, сидиш..., сидять — посиджу, посидиш..., посидять
кидаю, кидаєш..., кидають — кину, кинеш..., кинуть і т. ін.

2. Майбутній час недоконаний уживається в двох формах:

а) До дієйменника недоконаного значіння (див. § 84) додається, як ніби його закінчення, допоміжне дієслово *иму, имеш, име, имемо, имете, имуть*: *пектиму, пектимеш, пектиме, пектимемо, пектимете, пектимуть* і т. ін.

б) До діейменника недоконаного ж додається (не зливаючись) допоміжне дієслово *буду, будеш, буде, будемо, будете, будуть*: *буду писати* (або *писати буду*), *будеш писати* (або *писати будеш*), *буде писати* (або *писати буде*) і т. ін., при тім допоміжне дієслово може бути й далі від відмінюваного дієслова-діейменника: *буду я писати* тощо.

Злиті форми недоконаного майбутнього часу, себто на **-иму, -имеш**..., в літературній мові поширеніші, ніж форми з *буду, будеш*...

Крім того, як західньоукраїнський льокалізм, подекуди трапляється майбутній час недоконаний із дієприкметника на **-в** тощо (див. минулий час § 78₁) з допоміжним дієсловом *буду, будеш..*: *буду ходив* = *ходитиму* або *буду ходити, будемо ходити* і т. ін.

Минулий і передминулий час.

Закінчення минулого і передминул. часу

§ 78. У давнину минулий час дієслів творився дієприкметниками відповідного дієслова та особовими формами допоміжного дієслова *єсьм, єси, є* і т. ін. (див. § 76). Таким чином це були складені форми. Згодом ці складені форми дієслова минулого часу спростилися тим, що допоміжне дієслово з особовими закінченнями відпало, а залишилися лише дієприкметики з родовими закінченнями однини й множини. Ці закінчення дуже близькі до сьогочасних прикметникових закінчень, як воно й повинно бути, бож, виходить, форми минулого часу дієслів у нашій мові походять із дієприкметникових форм, а вони ж, як і тепер, можуть мати родові закінчення, а не особові.

Таким чином у дієсловах минулого часу дієслівної словозміни, відмінювання особового, немає, а зате є іменна словозміна, а саме прикметникові закінчення назовного відмінку однини й множини.

Як і в формах майбутнього часу, у минулому видові значіння дієслова (доконаність — недоконаність тощо) позначаються приростками, наростками тощо, і про це буде мова далі, а тут укажемо лише на закінчення й способи творення форм минулого й передминулого:

1. Родові закінчення в дієсловах минулого часу для форм чоловічого роду однини **-в** або пень дієслова, для форм ніякого роду **-ло**, для жіночого **-ла** й **-ли** для множини всіх родів: *брав, ніс, утік, пас*... (порів.: *шевців, певен, всяк, один*), *брало, несло, утекло, пасло*... (порівн.: *шевцеве, певне, всяке, одно*...), *брала, несла, утекла, пасла*... (*порівн.*:*шевцева, певна, всяка, одна*...), *брали, несли, утекли, пасли*... (порівн.: *шевцеві, певні, всякі, одні*, прізвище *Драгоманови* і т. ін.).

Щодо форм минулого часу дієслів без **-в** для чоловічого роду однини, то вони звичайно походять від тих дієслів, що перед **-ти** в дієйменниках у них приголосний: *нести* — *ніс*, *скубти* — *скуб*, *пекти* — *пік*... А як у мові є чимало дієслів із подвійним дієйменником, як от: *мерзти* і *мерзнути*, *охлясти* і *охлянути*, *тягти* і *тягнути*, *мокти* і *мокнути* і т. ін. (без виразного відмінного значіння форм із наростком **ну** і без нього), то й у формах минулого часу спостерігається рівнобіжність *мерз* і *мерзнув*, *охляв* і *охлянув* тощо.

У деяких дієсловах із постійним наростком **ну** в дієйменнику в формах минулого часу його немає:

тріснути — *тріс* (*трісла*, *тріслu*...) і *тріснув*
киснути — *кис* (*кисла*, *кисли*...) і *киснув*
сохнути — *сох* (*сохла*, *сохли*...) і *сохнув*
зблiднути — *зблід* (*зблідла*, *зблідли*...) і *зблiднув* і т. ін.

Навпаки, в теперішньому (і майбутньому) часі від усіх таких дієслів будуть форми лише з **ну**: *тягну* не тільки від *тягнути*, а й від *тягти*, так само *охляну*, *мокну*, *мерзну* і т. ін.

Як уже зауважено, форми минулого часу вийшли з давніших складених форм, напр., (*я*) *брав єсьм*, (*ти*) *брав єси*, (*він*) *брав є* (*єсть*), (*ми*) *брали єсьмо*, (*ви*)*брали єсте*, (*вони*) *брали суть* і т. ін. У трохи зміненому вигляді ці останні форми живуть іще й тепер у західньоукраїнських говорах української народньої мови, а подекуди вживаються й у літературній мові, і то не тільки в західніх письменників, а й у письменників східньої України. Напр.:

„Та напила-м ся, ледве стою,
„Та пішла би-м додому, та ся бою“
(Нар. зах.-укр. пісня)

„Чого-сь так очі вивалила?“ (А. Свидн.)

Тут „напила-м ся“ = „(я) напилася єсьм“, а „пішла би-м“ = „(я) єсьм пішла би“ (*єсьм* спростилося в *-м*), „Чого-сь... вивалила“ — „чого єси вивалила“ (*єси* спростилося в *-сь*).

Частіше в літературній мові трапляються форми минулого часу з *єси*, *єсте*, отже другої особи однини й множини, при тім найбільш доречні бувають вони, як стилістичні архаїзми, в поважній, урочистій мові, напр.:

„Слава тобі, Шафарику,
Во віки і віки,
Що звів єси в одно море
Слав'янськії ріки!“ (Т. Шевч.)

„Ти вже до старости доходиш, так позабував єси, що то є молод чоловік“ (Гр. Кв.-Осн.)

„А от тепер таке в нас завелось, якого зроду ви єсте не чули“ (М. Старицьк.)

Як певні стилістичні архаїзми вживаються подекуди ці форми дієслова *бути* і в інших випадках там, де звичайно буває *є*, *ти* або нема нічого, напр.:

„Чого ж тепер заплакав ти?
Чого ж тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль?
Що світ зав'язаний, закритий?
„Що сам є с и тепер москаль?" (Т. Шевч.)

„Чому не скажеш, хто є с и, і чого в краях ти наших опинивсь" (С. Черкас.)

„Ви розумієте його, бо лицар є с т е" (С. Черкас.)

2. Крім минулого часу, в українській мові є ще й передминулий, що складається з форми минулого часу відповідного дієслова та допоміжного дієслова *бути* в минулому часі однакового з ним роду й числа: *ходив був, ходили були, були ходили* і т. ін. Як уже сама назва показує, передминулий час означає попередню дію з двох минулих дій, напр.:

„Віл щось п о ч а в б у в говорить,
Та судді річ його спочатку п е р е б и л и"
(Є. Гребінка)

Наказовий спосіб.

Зразки відмінювання **§ 79.**

Одн.	1 особа	—	—	—
	2 „	*печ-и*	*купу-й*	*ріж*
	3 „	—	—	—
Множ.	1 „	*печ-ім*	*купу-ймо*	*ріж-мо*
	2 „	*печ-іть*	*купу-йте*	*ріж-те*
	3 „	—	—	—

Як бачимо, в українській мові є окрема форма наказового способу для 1-ї особи множини, відмінна від форми 1-ї особи множини дійсного способу. Отож їх не слід плутати, напр.:

печі́м! але *печемо́* | *робі́м!* — *ро́бимо*
купу́ймо! — *купу́ємо* | *ви́звольмо!* — *ви́зволимо*
кладі́м! — *кладемо́* | *пору́шмо* — *пору́шимо*

Недостатні форми наказового способу для 3-ї ос. однини й множини та 1-ї однини заступаються описовими (складними) формами: *нехай спече! нехай ідуть! нехай я знатиму!..*

Коли -и, -ім, -іть

§ 80. Закінчення **-и, -ім, -іть** у наказових формах дієслова буває в двох таких випадках:

1. Коли на закінчення падає наголос: *бери́, жени́, клади́, біжи́, печи́, городи́, берíм, печíм, берíть, печíть* і т. ін., а також і в дієсловах із приростком **ви-**, коли що він перетягає наголос із закінчення: *ви́бери, ви́жени* і т. ін.

2. У дієсловах із наростком **н** після приголосного хоч би й без наголосу на закінченні: *сту́кни, кри́кни, сви́сни, сту́кнім, сту́кніть* і т. ін., а також зрідка і в інших дієсловах після групи приголосних, як от напр.: *підкре́сли, підкре́сліть, не ски́гли, не ски́гліть, не скíмли, провíтри* тощо.

Таким чином, як бачимо, нормальне закінчення у наказових дієсловах цієї групи з **и** й **і**, але без **о** й **е**. Як зауважено в § 15 дрібн. шрифт 3, форми з **е** (*порвíте, прийдíте*...) це вже архаїзми. Майже те саме можна сказати й про *-мо* (*ідíмо, кладíмо*...).

Коли и й і скорочуються

§ 81. В усіх дієсловах, що не підходять під попередній §, ненаголошене закінчення наказових форм буває тільки в скороченні щодо **и** та **і** (але зате обов'язково з **о** й **е**). Тут можна вирізнити кілька розрядів:

1. Після голосних на місці закінчень **и** й **і** буде **й**: *купувати — купуй, розказувати — розказуй, обмірювати — обмірюй, стояти — стій, шити — ший, стíймо, шиймо, шийте, даймо, загоймо, загойте* і т. ін.

2. Після приголосних, що можуть бути м'які в кінці складу (це такі приголосні: **д т з с л н**) ненаголошені **и** й **і** відпадають, залишаючи пом'якшеність попередніх приголосних: *радити — радь, тратити — трать, злазити — злазь, повісити — повісь, визволити — визволь, глянути — глянь, чисть, їздь, сердь, радьмо, тратьте, повісьмо, чистьмо, чистьте, не сердьтеся* і т. ін.

3. Після таких приголосних, що в кінці складу м'якими не бувають (це такі приголосні **б п в м, ж ч ш щ дж, р**) ті закінчення **и** й **і** зовсім ізникають: *горбити — не горб, сипати — сип, ставити — став, ознайомити — ознайом, лягти — ляж, різати — ріж, плакати — плач, рушити — руш, морщити — морщ, вимірити — вимір, не горбмося, не горбтеся, сипмо, ознайоммо, ознайомте, ріжмо, плачмо, руште, морщся, вимірмо, вимірте* і т. ін.

Про вплив **-ся** на вимову попередніх приголосних і правопис див. § 27.

Від дієслів *їсти, -вісти* наказовий спосіб *їж, розповіж, їжмо, розповіжте* тощо, але також іноді й старіші *їдж, розповідж, їджте* тощо.

Нарешті в деяких дієсловах із наголошеним закінченням **и**, **і** ці голосні відпадають, коли наголос пересувається з закінчення на пень. Це буває при деяких приростках:

носи'ти — носи', носі'м... (переноси'ти, заноси'ти...)	*прино'сити — прино'сь, прино'сьте..., (перено'сь, зано'сь, нано'сь, відно́сь, зно'сь...)*
вози'ти — вози', возі'м... (звози'ти, перевози'ти...)	*зво'зити, — зво'зь, зво'зьте... (перево'зити, розво'зити...)*
ходи'ти — ходи', ході'м... ви'ходити, сходи'ти...)	*вихо'дити—вихо'дь, вихо'дьте... (схо'дити, прихо'дити, нахо'дити...)*
води'ти — води', воді'м... зводи'ти, поводи́ти...)	*заво'дити—заво'дь, заво'дьмо... (переводити, наво'дити, зво'дити...)*
гони'ти — гони', гоні'м...	*зго'нити — згонь, зго'ньте... (перего'нити, наго'нити...)*
лежа'ти — лежи', лежі'м...	*поле'жати—поле'ж, поле'жмо... (нале'жати, вле'жати...)*
держа'ти—держи', держі'м...	*поде'ржати — поде'рж, поде'ржмо... (приде'ржати, вде'ржати...)*
сиді'ти — сиди', сиді'м...	*поси'діти—поси'дь, поси'дьте... (вси'діти, заси'дітися...)*
мовча'ти — мовчи', мовчі'м...	*замо'вчати—замо'вч, замо'вчмо... (помо'вчати, змо'вчати)*
терпі'ти — терпи', терпі'м...	*поте'рпіти — поте'рп, поте'рпмо...*
лиши'ти — лиши', лиші'м...	*обли'шити — обли'ш, обли'ште... (зали'шити, поли'шити)*

Умо́вний спосіб.

форми умовн. спос.

§ 82. У формах умовного способу немає жадних нових якихось закінчень, бо твориться він із форм минулого та передминулого часу дієслова з допоміжною часткою **би** (після голосних **б** — див. § 15 дрібн. шрифт 4): *я ходив би, ходили б, я був би ходив, були б ходили* і т. ін.

Ті форми умовного способу, що з минулого часу дієслів (*ходив би* і т. ін.), вживаються для всіх часів, тобто власне не мають часової ознаки, і часове значіння їх залежить не від них, а від пов'язаних із умовним способом речень і слів. Так, напр.:

„Чом ти не копаєш у саду?" — „Та я б копав, та немає заступа" (теперішн. час).

„Ти копатимеш завтра в саду?" „Та я б копав, коли б був заступ" (майбутн. час).

„Я завтра піду, щоб мене всі побачили" (майбутн. час).

Друга форма умовного способу (*був би ходив...*) уживається для минулого й передминулого часу, напр.:

„Якби знав, був би не прийшов (минул. час).

„Якби був знав, не прийшов би" (передмин. час).

Видові форми дієслів.

Вступні уваги **§ 83.** Видові форми дієслів означають тривання або тяглість дії і віддаються в українській мові не закінченнями, а іншими способами. Цих способів на означення тривання аж чотири: зміна голосного в корені дієслова, наростки, приростки і наголос. Окремо один із цих засобів розрізняє форми тривання рідко коли і то головно наголос та подекуди наростки (напр.: *наносú-ти — нанóсити, да-ти — да-ва-ти* тощо), звичайно ж вони входять по кілька разом, як це й видно, напр., із § 16, де з змінами голосних у дієсловах завсіди зв'язані зміни в наростках, а часто ще й у приростках.

Усвідомити всі форми тривання, зв'язані з ними відтінки значіння не легко, між іншим, через те, що приростки надають дієсловам не тільки відтінків тривання, а ще й інших і дуже різноманітних лексичних відтінках. Та власне й сами відтінки тривання є не що інше, як певні відтінки лексичних значінь. Все ж форми тривання слід розглядати незалежно від інших лексичних значінь.

Усіх форм тривання (видів) в українськім дієслові досить багато, але вони не сталі: в одних дієсловах їх більше, в інших менше. Основними, давно вже відміченими розрядами тривання дієслів, а саме недоконаними й доконаними, далеко не вичерпуються форми тривання нашого дієслова взагалі, як не вичерпуються вони й ще одним поділом на форми протяжні та наворотні. Є поодинокі дієслова, що в них можна вирізнити до 10 відтінків тривання, як от напр., у дієслові *нести:*

Недокóнані	Докóнані
1. *несу..., нести*	6. *понесу..., понести (винесу..., пере-, під-, про-, об-, з-, від-, до-, при-, роз-, у-)*
2. *ношу..., носити*	7. *наношý..., наносúти (вúношу..., заношý..., доношý..., попоношý...)*
3. *винóшу..., винóсити (перенóшу..., знóшу...)*	8. *повинóшу..., повинóсити (поперенóшу...)*
4. *приношáю..., приношáти*	9. *(поприношáю...?)*
5. *винóшую..., винóшувати (донóшую...)*	10. *повинóшую..., повинóшувати..., (подонóшую...).*

Недоконаність — доконаність

§ 84. Усі наведені в попередньому § форми тривання дуже рідко трапляються в тому самому дієслові, але частково вони більш чи менш відомі й іншим дієсловам і взагалі досить поширені.

Як бачимо із того прикладу, усі відтінки тривання укладаються в дві основні групи — форми недоконані й доконані. Майже всі дієслова української мови бувають або недоконані або доконані. Основна ознака недоконаних дієслів супроти доконаних та, що від дієйменників недоконаних дієслів можливий майбутній час на **-му, -меш...** або з *буду, будеш...* (див. § 77), а від недоконаних — неможливий:

нести — нестиму, -меш...
носити —носитиму, -меш...
винóсити — винóситиму, -меш...
приношати — приношатиму, -меш...
виношувати — виношуватиму, -меш... і т. ін.

але неможливо від *понестú, вúносити, повинóсити, повинóшувати* і т. ін.

Недоконаність це форма на означення тяглої, не викінченої дії, доконаність — викінченої. Умовно недоконаність можна означити лінією, а доконаність крапкою, напр.:

нести —, а понести .

Як бачимо з прикладу в § 83, приростки найбільшу беруть участь у творенні доконаних форм із відповідних недоконаних: *несу — понесу, ношу — наношу, винóшу — повинóшу.* Сприростковання відповідних недоконаних форм це й справді найзвичайніший спосіб творення доконаних, все ж таки він не єдиний, і, напр., зрідка доконані форми супроти відповідних недоконаних творяться наростками, як от: *кúдаю — кину,*

купую — куплю, лягаю — ляжу, гавкаю — гавкну (теж, можливі й *наки'даю, розки'даю..., загавкаю, погавкаю..., накину, докину..., накуплю, покуплю...*), а іноді й зміною голосного в корені: *лежу — ляжу* (хоч в інших формах цих дієслів є ще й інші відміни: *лежати — лягти, лежать — ляжуть* тощо).

На відрізнення недоконаних сприросткованих форм типу *вино'сити, вино'шу...* від доконаних типу *ви'носити, ви'ношу...* (див. § 83) зужитковується наголос:

розкида'ти, розкида'ю... — розки'дати, розки'даю...
перетика'ти, перетика'ю... — перети'кати, перети'каю...
задиха'тися, задиха'юся... — зади'хатися, зади'хаюся...
вистриба'ти, вистриба'ю... — ви'стрибати, ви'стрибаю...
вистина'ти, вистина'ю... — ви'стинати, ви'стинаю...
збіга'ти, збіга'ю... — збі'гати, збі'гаю...
здиба'тися, здиба'юся... — зди'батися, зди'баюся...
підслуха'ти, підслуха'ю... — підслу'хати, підслу'хаю...
виміря'ти, виміря'ю... — ви'міряти, ви'міряю...
наставля'ти, наставля'ю... — наста'вляти, наста'вляю...
виліта'ти, виліта'ю... — ви'літати, ви'літаю...
виганя'ти, виганя'ю... — ви'ганяти, ви'ганяю...
насипа'ти, насипа'ю... — наси'пати, наси'плю...
витяга'ти, витяга'ю... — ви'тягати, ви'тягаю...
намика'ти, намика'ю... — нами'кати, нами'каю...
насмика'ти, насмика'ю... — насми'кати, насми'каю...
(і *насми'чу*)
виклика'ти, виклика'в... — ви'кликати, ви'кликав...
вила'зити, вила'зив... — ви'лазити, ви'лазив...
проїзди'ти, проїзди'в... — проїздити, проїздив...

і деякі інші (часто ті самі з іншими приростками: *накида'ти — наки'дати, закида'ти — заки'дати...*)

зво'зити, зво'жу... — звози'ти, звожу'...
перено'сити, перено'шу... — переноси'ти, переношу'...
схо'дити, схо'джу... — сходи'ти, сходжу'...
дово'дити, дово'джу... — доводи'ти, доводжу'... й деякі ін.,
виграє' (*вигрува'ти*) — *ви'грав* (*ви'грати*)
пізнає́ (*пізнава'ти*) — *пізна'є* (*пізна'ти*)
придбає' (*придбава'ти*) — *придба'є* (*придба'ти*).

Як бачимо, в недоконаних формах дієслів цієї категорії наголос припадає на **-а-, -я-** в наростку **-ати, -яти.** *Це* дуже характерна і послідовна прикмета недоконаних сприросткованих форм дієслів: *ки'даю, розки'даю...*, але *розкида'ю...*

Але окремо стоїть група дієслів із однотипними коренями: *визнава'ти, загрува'ти, придбава'ти, видава'ти,* де поруч старіших форм *вигрува'є придбава'є...* частіше вживаються новіші форми *визнаю', визнає'ш..., заграю', придбаю', видаю'...* (порівн. *доконані: ви'знаю, заграє, придбає...*) Див § 87_3 г.

Протяжні' — наворотні'

§ 85. Як бачимо ми з прикладу в § 83, форми недоконаности та доконаности не вичерпують усіх форм тривання дієслів. У межах, напр., самих недоконаних дієслів вирізняються окремі розряди тривання. Так, форми 1. й 2. в стовпці недоконаних форм (*несу* — *ношу*) це форми п р о т я' ж н о с т и й н а' в о р о т н о с т и дієслова, власне протяжности й наворотности дії, бо протяжна́ форма дієслова (*несу*) визначає тяглу і разову дію, при тім конкретнішу супроти дії повторної, кількаразової і при тім абстрактнішої, що означується наворотно́ю формою (*ношу*). Коли недоконаність ми умовно означили лінією супроти доконаности, означеної крапкою, то наворотність недоконаних дієслів можна означити кількома лініями супроти протяжности:

нести — , а *носити* — — — —

Але таке розрізнення протяжности й наворотности ми спостерігаємо в невеликому числі дієслів, напр.:

везти — возити
вести — водити
брести — бродити
летіти — літати
гонити (гнати) — ганяти
ломити — ламати
котити — качати
пливти — плавати
лізти — лазити

і деякі інші. Іноді ці форми різняться тільки наростком:

тягти — тягати
бігти — бігати

Але в величезній більшості дієслів ці форми протяжности й наворотности не розрізняються, напр., ми не можемо назвати ні протяжними, ні наворотними недоконані дієслова *писати, лити, варити, читати, співати, гуляти, стрибати, пасти, прясти, журитися* і т. ін.

Відповідно до протяжности й наворотности недоконаних форм (*нести* — *носити*, або в умовнім означенні — і — — — —) і в доконаних формах типу *понесу* — *поношу* можна вирізняти разову й кількаразову дію, отже в схематичному означенні

. . та . . . .

Таким чином 1. й 2., 6. й 7. форми дієслова *нести* (§ 83) укладаються в схемі:

— .
— — — — . . . .

А щодо доконаних відповідників до наведених угорі дієслів типу *писати*, *лити*, *варити*... то, звичайно, і в них не можна вирізняти відтінків разовости й кількаразовости, бо такі форми, як *написати*, *полити*, *зварити*..., однаково відповідають і таким, як *понести*, і таким, як *поносйти* тощо.

Відтінки разовости і кількаразовости в таких дієслівних формах, як *понести, винести, принести*.. з одного боку і *поноси'ти, наноси'ти, доноси'ти*... з другого, добре даються пізнати з тих природних супровідних слів, що звичайно бувають при тих формах напр., на разовість дії вказують такі слова, як „раз", „зара́з", природні при перших формах („понесу раз", „винесу раз", „перенесу раз", піднесу раз"...), але на кількаразовість дії при дієсловах других указують такі слова, як „багато" („поношу багато", „наношу багато", „переношу багато"...)

Із трьох інших недоконаних форм тривання 3. і 4. (див. § 83) майже однозначні (*приношати* відчувається як архаїзм), але два відтінки з усієї цієї групи (3., 4. і 5.) сприросткованьих недоконаних форм подекуди розрізняється також як форми протяжні й наворотні, хоч і не так виразно, як у неспоросткованих, тобто *нести* — *носити* виразніше розрізняються, як *вино́сити* — *виношувати*, дарма що основа протиставлення їх — протяжність і наворотність — у них та сама. А про відношення самих двох недоконаних протяжних форм, себто *нести* до *вино́сити*, *перено́сити*... та двох наворотних, себто *носити* до *виношувати*, *доношувати*..., можна сказати, що ці другі (сприростковані) наворотні форми супроти перших відзначаються тільки більшою конкретністю, звуженістю значіння дієслів, тобто тим, що в них внесли приростки і що власне вже до тривання й не стосується.

Друга протяжність — наворотність (типу *вино́сити* — *вино́шувати*) розрізняється, між іншими, у таких дієсловах:

розрізня́ти, *розрізня́ю*...	—	*розрі́знювати*, *розрі́знюю*...
виснажа́ти, *виснажа́ю*...	—	*висна́жувати*, *висна́жую*...
вивча́ти, *вивча́ю*...	—	*виу́чувати*, *виу́чую*...
виловля́ти, *виловля́ю*...	—	*вило́влювати*, *вило́влюю*...
вихваля́ти, *вихваля́ю*...	—	*вихва́лювати*, *вихва́люю*...
розміря́ти, *розміря́ю*...	—	*розмі́рювати*, *розмі́рюю*...
поруша́ти, *поруша́ю*...	—	*пору́шувати*, *пору́шую*...
відзнача́ти, *відзнача́ю*...	—	*відзна́чувати*, *відзна́чую*...
обміня́ти, *обміня́ю*...	—	*обмі́нювати*, *обмі́нюю*...
виповня́ти, *виповня́ю*...	—	*випо́внювати*, *випо́внюю*...
відтворя́ти, *відтворя́ю*...	—	*відтво́рювати*, *відтво́рюю*...
		тощо.

Взагалі ж сприростковані недоконані форми дієслів, особливо із наростками **-у-** (**-ува-**) та **-а-** (**-я-**), дуже поши-

рені в українській мові. Часто при тім у них буває змінений голосний кореня супроти форм несприросткованих недоконаних: *текти* — *утікати*, *терти* — *витирати* і т. ін. — див. § 16.

В основі сприросткованих недоконаних форм дієслів здебільшого лежить пень наворотний (*носити* — *виношувати*, *виношати*, *бігати* — *забігáти* і т. ін.), коли ж у дієслова безнаросткова недоконана форма тільки одна, то ця друга (наросткова) форма недоконана буде з наростком **(-в-) -а-**:

глядіти — *наглядати*
гріти — *підігрівати*
грати — *награвати*
знати — *пізнавати*... або з наростком **-ува- (-у-)**:
питати — *напитувати*
писати — *надписувати*
гуляти — *нагулювати*
порядкувати — *впорядкувати*
дарувати — *роздаровувати*
мордувати — *замордовувати*
танцювати — *витанцьовувати*
обґрунтувати — *обґрунтовувати*
об'єктувати — *виоб'єктовувати* і т. ін.

Зрідка сприросткованi недоконані (другі) форми бувають і з безприросткових (перших) протяжних форм, напр., не тільки *виламувати* (з *ламати*), а й *виломлювати* (з *ломити*), не тільки *вилáзити* (з *лазити*), а й *вилізати* (з *лізти*). Такі сприросткованi форми від протяжних безнаросткових з'являються тим звичайніше, чим ті безнаросткові протяжні форми дуже відокремлюються від споріднених (безприросткових) наворотних, тобто чим більше стають сами наворотними, напр.

висúджувати і *висідáти*
викóчувати і *викáчувати*
вилéжувати і *вилягáти*,

бо й

сидіти — *сідати*
котити — *качати*
лежати — *лягати*

більше й дещо інак відрізняються одно від одного, ніж, напр., звичайні протяжні — наворотні як

нести — *носити*
летіти — *літати*
тягти — *тягати* тощо. Порівн. § 86_2 дріб. шрифт.

Сприростковані дієслова взагалі і зокрема недоконані іноді існують у мові без відповідних несприросткованих, або без зв'язку з ними, напр.: *виснажати, підперезати* (*перезати* майже ніколи не вживається), *виповняти* (*повнити* теж майже не вживається), *відтворяти* (не має зв'язку з *творити*) тощо.

Значіння приростка по

§ 86. Супроти всіх інших приростків приросток **по-** в українському дієслові набрав зовсім особливого значіння й поширення.

Доданий до всіх сприросткованих недоконаних форм дієслів (тобто до другої групи недоконаних) він обертає їх в особливі, дуже характерні й численні в мові р о з д і л о в і доконані форми, напр.:

вино́сити — повино́сити
зно́сити — розно́сити
виношувати — повиношувати
доношувати — подоношувати
намальовувати — понамальовувати
підписувати — попідписувати
роздратовувати — пороздратовувати
обмітати — пообмітати
заповняти — позаповняти
заповнювати — позаповнювати
прокидатися — попрокидатися і баг. ін.

Усі такі форми показують м н о ж н і с т ь, р о з д і л о в і с т ь дії, а саме:

1. При дієсловах перехідних вони показують, що дія від дієвої особи (підмета) переходить на р і з н і п р е д м е т и (множність об'єкта), напр.: „він попідписував п а п е р и", „вони понакопували я м о к", „ми пороздаровували свої к н и г и" і т. ін. Одинина чи множина підмета при цих формах дієслів, як бачимо, не має значіння, але додатковий іменник (об'єкт) неодмінно повинний бути множний.

2. При дієсловах неперехідних ці форми показують, що дія належить р і з н и м о с о б а м (чи взагалі різним діячам), напр.: „в с і попрокидалися", „д і т и порозбігалися", „г о л у б и позліталися" і т. ін. Тим то такі дієслова звичайно й можуть бути тільки в множині, а в однині бувають лише тоді, як підмет із збірним (множним) значінням, хоч формою він в однині, напр.: н а р о д попрокидався", „усе п т а с т в о порозліталося", „д і т в о р а повикупувалася" і т. ін. Так само власне й щодо першої групи: коли додатковий іменник своїм значінням множний, то хоч він формою буде і в однині, але може стояти при розділових дієсловах перехідних, напр.: „всі поскидали о д е ж у"

(кожен свою) „поскидай о д е ж у“ (так можна сказати тільки тоді, коли „одежа“ має збірне значіння, напр., „одежа на возі“, тільки ж не тоді, коли „одежа“ = „одежина“), „понаносило с н і г у“, „пороздаровував у с е“ і т. ін.

Зрідка приросток **по-** надає розділового значіння й без другого приростка: *поснути, посідати, полягати, поставати* тощо. Здається, це буває тільки в тих безприросткових дієсловах нібито наворотного значіння (типу *носити...*), що стоять в інших відносинах до споріднених дієслів нібито протяжного значіння типу *нести*, ніж ці типові форми. Справді, видові відносини

нести — *носити*
тягти — *тягати* тощо

з одного боку і

сидіти — *сідати*
лежати — *лягати*
стати — *ставати* з другого зовсім інші, а для *поснути* й зовсім немає відповідної форми недоконаного дієслова. Таким чином такі безприросткові дієслова, як *сідати тощо*, ми можемо прирівняти видовим значінням до других недоконаних протяжних форм типу *винóсити*. Порівн. § 85 кінець.

Супроти інших доконаних сприросткованих дієслів, себто дієслів типу *понесу*, *нанесу*... та *поношу*, *наношу*..., всі ці розділові форми з **по-** визначаються особливою конкретністю, наочністю множности дії. Вони ніби дужче оформлюють дію чи то в стосунку до дієвих осіб (в неперехідних дієсловах), чи в стосунку до об'єкта дії (в перехідних дієсловах), розщеплюючи її на окремі акти.

Не однакове значіння в виразах

„він підписав“
і
„він попідписував“
або
„гості встали“
і
„гості повставали“.

У дієсловах без **по-** завсіди абстрактніше, загальніше значіння. Тим то від дієслів із таким значінням, напр., коли вони входять у зложений присудок, форми з **по-** й не можливі, як от, напр., „вони здалися мені веселі“ (а не „поздавалися“), „всі стали сміятися“ (а не „поставали“) і т. ін.

Не слід надуживати форм із **по-** через їх більшу конкретність. Як і все в мові, вони добрі на своєму місці, а не до речі вжиті справляють враження зайвої „українізації“ української мови. Така недоречна форма з **по-**, напр., у Гр. Квітки: „Ти вже до старости доходиш, так п о з а б у в а в єси, що то є молод чоловік“.

Слід іще підкреслити, що в українській мові розділові дієслівні форми з **по-** можливі тільки від недоконаних дієслів і в жадному разі не можливі від таких, як *винести, принести, рознести..., наноси'ти, вноси'ти, доноси'ти* і т. ін., отже тільки, напр., „вони понакуповували“, а не „понакупили“.

Дуже поширений іще в дієсловах приросток **по-** в подвоєному вигляді **попо-**. Але він надає вже нового значіння, а саме ніби вищого ступеня дієслова, напр.: *пононосити, попоробити, попостóяти, попоганяти, попотягати* і т. ін. значать „багато поносити“ і. т. ін. Іноді, навпаки, такі форми ніби вменшують значіння: *попоїсти* може значити й „трохи поїсти“.

Додаватися може приросток **попо-** звичайно до наворотних безприросткових дієслів або тих, що не розрізняють наворотности й протяжности.

Найпоширеніші форми тривання

§ 87. Як почасти це видно і з попереднього, найчастіше дієслова бувають в основних чотирьох формах тривання: двох недоконаних та двох доконаних.

1. Перша недоконана характеризується відсутністю приростка: *знати, писати, гуляти...* Іноді ж таких форм дві, тоді вони розрізняються як протяжна і наворотна.

2. Перша доконана характеризується приростком при формі першого недоконаного дієслова: *назнати, написати, погуляти...* Коли перших недоконаних дві, то й доконаних дві.

Зрідка перша доконана форма відрізняється від першої недоконаної не приростком, а наростком: *купувати — купити, кидати — кинути, лишати — лишити...* (а також і з приростками: *накупити, викинути, залишити...*) Ще рідше цілою основою: *лежати — лягти.*

У таких випадках недоконані форми від доконаних можна відрізнити тільки основною внутрішньою ознакою їх: від дієйменника недоконаної форми можливий майбутній час на **-му, -меш...** або зложений з *буду, будеш...*, від дієйменника доконаної форми він не можливий (*купуватиму, кидатиму, лишатиму...*)

3. Друга недоконана форма характеризується ще більшим ускладненням пня: в ній обов'язковий приросток (про те див. § 86), а крім того дуже часто відмінений (поширений) пень першої недоконаної форми. Ускладняється пень різними способами.

а) Коли перша недоконана форма дієслова в двох варіянтах, себто протяжна й наворотна, то друга недоконана майже завсіди буває з пня наворотного:

летіти і *літати — вилітати*
нести і *носити — прино'сити...*

б) Часто й при одній основі першої недоконаної форми в другій недоконаній з'являється пень із іншим голосним: *пекти* — *випікати*, *брати* — *набирати*...

в) Характерні й дуже поширені в основах других недоконаних форм наростки **-а-** (**-я-**) та **-ува-** (**-юва-**). При тім коли наросток є вже в першій недоконаній формі, то в другій він повторюється: *купувати* — *накуповувати*, *танцювати* — *витанцьовувати* і т. ін.

г) Іноді, нарешті, наголос виступає як спосіб відрізнити другу недоконану форму від першої доконаної (звичайно наворотної): *розки'дати* — *розкида́ти*, *ви'ганяти* — *виганя'ти* і т. ін.

У цих випадках ми маємо такі наголосові стосунки. У перших доконаних формах дієслів наголос звичайно залишається той самий, що й у перших недоконаних (бо з них же й постає перший доконаний), тобто приросток у перших доконаних не змінює наголосу (крім тільки **ви-**, що завсіди в цих випадках бере наголос на себе): *ки'даю* — *розки'даю*, *бі'гаю* — *набі'гаю*... (але *ви'бігаю*, *стриба'ю* — *ви'стрибаю*...)

У відміну ж до цих наголосів перших доконаних форм у других недоконаних наголос усталився на **а** (**я**) в наростку **-а'ти** (**-я'ти**): *ди'хати* (1. недок.) і *зади'хатись* (1. докон.), але *задиха'тись* (2. недокон.)

сми'кати, *насми'кати*, але *насмика'ти*
мі'ряти, *пере́мі'ряти*, але *переміря'ти* і т. ін.

Таким чином від тих дієслів цієї групи, що в першій недоконаній формі мають наголос на корені (а не на **-а'ти**, **-я'ти**) наголосом розрізняються перші доконані з другими недоконаними вивідні дієслова з усіма приростками:

наки'дати — *накида'ти*
ски'дати — *скида'ти*
розки'дати — *розкида'ти*
ви'кидати — *викида'ти* і т. ін.

а так само від *ти'кати*, *ди'хати*, *бі'гати*, *ди'бати*, *слу'хати*, *мі'ряти*, *ста'вляти*, *ми'кати*, *сми'кати* тощо.

А коли ж такі дієслова першої недоконаної форми вже мають наголос на **-а'ти**, **-я'ти**, то наголос у них може розрізняти перші доконані супроти других недоконаних тільки тоді, коли вони будуть із приростком **ви-**: *ви'стрибати* — *вистриба'ти*, *ви'літати* — *виліта'ти* і інші від таких, як *стина'ти*, *ганя'ти*, *тяга'ти* тощо. А при інших приростках такі дієслова щодо тривання будуть двозначні: і перші доконані і другі недоконані, як от напр., *натяга́ти*, *заганя́ти*, *обліта́ти* — порівн.: „я й потім натяга́ю хмизу“ (*натягаю* —

перш. докон.) і „не натяга́й так віжок“ (*натягай* — друг. недокон.).

Двозначні щодо тривання бувають іноді й інші дієслова, напр.: *поверта́ти, напуска́ти*, але інтересно відмітити, що такі двозначні форми бувають тоді, коли, при потребі, двозначности можна уникнути, тобто коли є від таких дієслів окремі форми перші доконані відповідні до перших недоконаних протяжних, напр. *натягти, загнати, облетіти, напустити, повернути*, коли ж таких форм немає, то іншим способом формується друга недоконана форма, напр.: *шукати* і *пошукати*, але *пошукувати, гуляти* і *погуляти*, але *нагулювати, читати* і *прочитати*, але *прочитувати* і т. ін.

Ці самі наголосові стосунки бачимо і в інших дієсловах, де наголос розрізняє перші доконані й другі недоконані форми: наголос перших доконаних і в них залишається той самий, що і в перших недоконаних і перенесений буде в других недоконаних, напр.:

ї́здити і *проЇ́здити, роз'ї́здитися*, але *проїзди́ти, роз'їзди́тися*...
вози́ти і *звози́ти, навози́ти*..., але *зво́зити, наво́зити*...
ходи́ти і *сходи́ти, ви́ходити*..., але *схо́дити, вихо́дити*...
(див. § 84).

4. Д р у г а д о к о н а н а форма це друга недоконана з приростком **по-**, тільки не перед другим приростком **по-**. Лише зрідка ця форма буває без другого приростка (*посідати*... див. § 86_2).

Щождо дієслівних форм із **попо-**, то їх слід розглядати як перші доконані, оскільки в них той самий пень: *писати* — *пописати*, *чесати* — *попочесати* (порівн.: *виписувати, вичісувати* тощо). Пор. іще § 86 кінець. Хоч все ж таки зрідка бувають такі форми і від основ других недоконаних: *поповиварювати*.

Таким чином головні і найбільше поширені 4 форми тривання українського дієслова можна схарактеризувати поступінним ускладненням основи:

перша недоконана форма — безприросткове дієслово
перша доконана — попередня + приросток (рідко наросток)
друга недоконана — попередня + наросток або зміна кореня або інший наголос (іноді не одна з цих ознак, а разом дві)
друга доконана — попередня + **по-**:

писати — підписати — підписувати — попідписувати
тесати— витесати — витісувати — повитісувати
брати — забрати — забирати — позабирати
кидати — наки́дати — накида́ти — понакида́ти

Ми вже бачили, що ці форми можуть бути значно складніші, але ж можуть бути й простіші. Так, напр., всі дієслова з закінченням дієйменників на **-іти**, утворені від прикметників, бувають тільки в формах перших недоконаних та перших доконаних (*зеленіти* — *зазеленіти*, *сивіти* — *посивіти*...)

Форми тривання дієслів, як уже сказано, дуже ускладняються тим, що приростки надають їм не тільки певних видових відтінків, а ще й інших, і не раз сприростковані дієслова треба розглядати вже не як певні ф о р м и, а як окремі дієслова, напр.:

дати — *продати*
іти — *найти*
кохати — *розкошувати*
зичити — *позичити*

Позичати, напр., слід приймати за першу недоконану форму, і тоді будуть зрозумілі й такі форми, як *розпозичати*, *порозпозичати*.

Дієприкметники й дієприслівники.

Дієслівні прикметники

§ 88. Колишні дієприкметники прямого стану теперішнього часу й минулого на **-чий** і **-ший** в українській мові зникли, залишивши від себе дві парості: дієприслівники та прикметники. Дієслівні прикметники з колишніх дієприкметників знаходимо далеко не від усіх дієслів, а тільки від деяких. Ось декілька прикладів дієслівних прикметників: *колючий*, *пекучий*, *летючий*, *нестерпучий*, *рішучий*, *тямущий*, *непосидящий*, *роботящий*, *смердючий*, *невсипущий*, *лежачий*, *трудящий*, *пропащий*.

Що це не дієприкметники, а тільки прикметники, видно з таких ознак:

1. При дієприкметниках звичайно зберігається та ж конструкція, що й при самих дієсловах, звідкіля походять ті дієприкметники, сполучаються дієприкметники з тими самими словами, що й дієслова. Напр., при дієслові *окувати* можуть бути такі додатки *добре*, *кругом* („окувати добре“, окувати кругом“) і так само звичайнісінькі сполучення „добре окований“, „окований кругом“ (при дієприкметнику), „пробити наскрізь“, „пробити списом“ і „пробитий наскрізь“, „пробитий списом“ і т. ін.

Але не те бачимо на *колоти* і *колючий*, *тямити* і *тямущий* тощо: звичайне сполучення, напр., „колоти голкою“, та зовсім неможливе „колючий голкою“, так само „тямитиме це до нових віників“ і „тямучий це до нових віників“ і т. ін. Ці

й подібні дієслівні паростки можуть бути тепер тільки звичайними прикметниками, отже й у відповідних сполученнях: „колючий дріт“, „колюче слово“, „тямуща людина“ і т. ін.

2. Як показують дієприслівники сьогочасні, а також і стара мова, дієприкметники прямого стану повинні в'язатися з формами 3. особи множини дійсного способу, отже в них повинний бути спільний із цими останніми пень, а насправді це дуже часто порушується: *печуть*, але *пекучий*, *летять*, але *летючий*, *терплять*, але *нестерпучий* і т. ін.

Хоч і порваний належний зв'язок таких слів на **-чий, -щий** із дієсловами, хоч і стали вони вже прикметниками, все ж не важко бачити, що вони споріднені з дієсловами теперішнього часу дійсного способу. Але зовсім немає прикметників від колишніх дієприкметників минулого часу на **-ший, -ше, -ша.**

Натомість від другого колишнього дієприкметника минулого часу на **-лъ, -ло, -ла** (того самого, що з нього наш сьогочасний минулий час на **-в, -ло, -ла** — див. § 78) пішли досить численні прикметники на **-лий, -ле, -ла**: *потухлий, згірклий, минулий, відсталий, посинілий, загусклий, бувалий, осиротілий, зів'ялий* і т. ін. Але такі прикметники можливі тільки від дієслів неперехідних і зовсім неможливі від таких, як *нести, запрацювати, вкрити...* (перехідні).

Дієприкметники

§ 89. Із усіх колишніх дієприкметників в українській мові залишилися тільки дієприкметники переємного стану та й то самі дієприкметники минулого часу, бо дієприкметники переємного стану теперішнього часу на **-мий, -ме, -ма** зникли, залишивши лише декілька прикметників: *питомий, знайомий, відомий, видимий* і небагато інших. Переємні ж дієприкметники минулого часу на **-тий, -те, -та** та на **-ний, -не, -на** збереглися досить повно.

Усі такі дієприкметники можуть бути майже виключно тільки з дієслів перехідних, при тім у певних групах дієслів вони будуть тільки з закінченням **-тий**, у других і з **-тий** і з **-ний** і нарешті в третіх тільки з **-ний.**

1. Закінчення **-тий** приймають ті дієприкметники, що походять із дієйменників, коли в них перед **-ти** корінний голосний або **р**:

бити — битий
гріти — грітий
жати — жатий
кути — кутий
відтяти — відтятий
терти — тертий і т. ін.

Та й такі дієслова не завсіди матимуть дієприкметника на **-тий**, бо, напр., від *дати* — *даний*, *знати* — *знаний*, *придбати* — *придбаний* тощо. Цілком послідовно **-тий** буде лише від тих дієслів, що перед **-ти** в дієйменнику у них **р**: *перти*, *жерти*, *дерти*...

2. Хоч **-ний**, хоч **-тий** приймають ті дієприкметники, що походять від дієслів із наростком **-н-** (**-ну-**):

кинути — *кинений* і *кинутий*
посунути — *посунений* і *посунутий*
замкнути — *замкнений* і *замкнутий*
загорнути — *загорнений* і *загорнутий* і т. ін.

Також подвійні дієприкметники і від дієслів *колоти* (*колений* і *колотий*), *молоти* (*мелений* і *молотий*), *пороти* (*порений* і *поротий*).

3. Від усіх інших дієслів, отже від великої більшости їх, дієприкметники будуть тільки на **-ний**: *писати* — *писаний*, *сіяти* — *сіяний*, *нагуляти* — *нагуляний*, *годувати* — *годований*, *клювати* — *кльований* і т. ін.

Тільки треба пам'ятати, що перед **-ний** буде **е** (**є**) в усіх дієприкметниках тоді, коли вони творяться від дієйменників із приголосним (крім **р**), **и**, **і**, **ї**, або **ну** перед **-ти**: *нести*—*несений*, *носити* — *ношений*, *вертіти* — *верчений*, *напоїти* — *напоєний*, *одягнути* — *одягнений* тощо. В інших випадках голосний перед **-ний** той самий, що і в дієйменнику. Отож треба розрізняти дієйменники споріднених дієслів різних форм тривання, напр.:

скласти — *скла́дений*, але *складати* — *скла́даний*
запрягти *запря́жений*, але *запрягати* — *запря́ганий*
розгребти — *розгре́бений*, але *розгрібати* — *розгрі́баний*
повісити — *пові́шений*, але *повішати* — *пові́шаний*,
повивішувати — *повиві́шуваний*
ви́їздити — *ви́їжджений*, але *виї́жджувати* — *виї́жджуваний*
розрізнити—*розрі́знений*, але *розрізняти*—*розрі́зняний*,
розрізнювати — *розрі́знюваний*
позичити — *пози́чений*, але *позичати* — *пози́чаний*
ставити — *ста́влений*, але *ставляти* — *ста́вляний*
згорнути — *зго́рнений*, але *згортати* — *зго́ртаний* (*зго́рнутий*),
вигоїти — *ви́гоєний*, але *вигоювати* — *виго́юваний*.

Із наведених тут прикладів, між іншим, бачимо, що наголос не падає на голосний безпосередньо перед **-ний**, а зав-

сіди на корінь. Але деякі дієприкметники стаються прикметниками, і тоді наголос падає вже на голосний перед **-ний**, напр.:

пе́чений (дієприкм.) — *пече́ний* (прикметн.)
ва́рений — *варе́ний*
ко́ханий — *коха́ний*
скла́даний — *склада́ний*
то́вчений — *товче́ний*
хва́лений — *хвале́ний*
мо́щений — *моще́ний*
у́чений — *уче́ний*
хри́щений — *хрище́ний*
ма́щений — *маще́ний*
свя́чений — *свяче́ний*.

Поготів тільки прикметники такі слова, як *скаже́ний*, *навіже́ний*, *небереже́ний* (від *сказитися*, *берегтися*). Так само прикметники (з особливим відтінком значіння) і такі віддієслівні слова, як *незліче́нний*, *невблага́нний*, *несказа́нний*, *незчисле́нний*, *незміре́нний*, *недозволе́нний*, *спасе́нний*, де не тільки наголос не дієприкметниковий, а ще й наросток **н** подвоєний (мабуть підо впливом таких прикметників як *здорове́нний*, *страше́нний* тощо).

Дуже поширені в українському дієслові форми тривання властиві й дієприкметникам (а далі й дієприкметниковим іменникам), тобто дієприкметники можуть бути витворювані з різних форм тривання, зберігаючи й значіння тих форм. Так, від різних форм тривання *нести* (див. § 83) ми можемо вжити й дієприкметника:

нести — *не́сений*
перенести — *перене́сений*
носити — *но́шений*
ви́носити — *ви́ношений*
нано́сити — *нано́шений*
понано́сити — *понано́шений*
вино́шувати — *вино́шуваний*
повино́сити — *повино́шуваний*.

Зокрема досить поширені дієприкметники других недоконаних форм дієслів із наростками **-ува-** (**-юва-**).

Такі дієприкметники, до речі сказати, часто можуть заступати зниклі дієприкметники переємного стану теперішнього часу на **-мий**, хоч, звичайно, ще природніше для них визначати те, що визначають взагалі другі недоконані форми дієслів та ще й з наростком **-ува-**, (**-юва**) (порівн.

§ 85). У кожному разі вони виразно відмежовані від дієприкметників перших доконаних:

виробити — ви́роблений, але *вироблювати — виро́блюваний*
записати — запи́саний, але *записувати — запи́суваний*
надпиляти — надпи́лений, але *надпилювати — надпи́люваний*
переорати — перео́раний, але *переорювати — перео́рюваний*
підкреслити — підкре́слений, але *підкреслювати — підкре́слюваний*
показати — пока́заний, але *пока́зувати — пока́зуваний* і далі такі, як *обмо́таний — обмо́туваний, принево́лений — принево́люваний, розще́плений — розще́плюваний, залю́днений — залю́днюваний* і т. ін.

А беручи на увагу, що в деяких дієсловах розрізняються ще й другі протяжні й наворотні форми (див. § 85), матимемо й такі ряди дієприкметників, як

розрі́знений — розрі́зняний — розрі́знюваний
ви́хвалений — вихва́ляний — вихва́люваний тощо.

Як бачимо з усіх досі наведених прикладів, наголос у дієприкметниках, завсіди на корені дієслова. Єдиний виняток це приросток **ви-** у перших доконаних формах, що завсіди тут перетягає на себе наголос. Така послідовність і сталість наголосу в дієприкметниках спричиняється до того, що в ряді випадків форми тривання в дієприкметниках переємного стану не розрізняються відповідно до форм дійсного способу тощо, напр.:

нано́шений від *нано́сити* і *наноси́ти*
наста́вляний від *наста́вляти* і *наставля́ти*
підслу́ханий від *підслу́хати* і *підслуха́ти*
ски́даний від *ски́дати* і *скида́ти* і т. ін.

Проте, щодо наголосу на дієприкметниках, то є одна група дієслів, коли він падає тільки на приросток. Це в тих дієсловах, що в дієприкметниках із них корінь залишається без голосного: *ткнути — за́ткнутий, ткати — за́тканий, рвати — по́рваний, на́праний, при́браний, обі́драний, про́спаний, при́гнаний, розі́пнутий, на́п'ятий про́граний, на́званий, при́дбаний, обі́йдений, за́спаний* (від *заспатися*) тощо. Див. § 112г.

Від дієслів походить багато слів-прикметників, і не завсіди легко розмежувати прості прикметники й дієприкметники. Останні, як уже про це зауважено, керують тими самими іншими словами і так само, як і відповідні дієслова (особливо важать тут часові ознаки), Напр.:

пе́чений, ва́рений, збро́блений безсумнівні дієприкметники, бо цілком звичайні сполучення *вчора спе́чений, в печі зва́рений, давно збро́блений,* тобто як і *вчора пекли, в печі варять, давно зробили,* але такі сполучення вже неможливі при *пече́ний, варе́ний, коха́ний,* як неможливі вони й при прикметниках *білий, дерев'я́ний, пізній,* принаймні неможливі так вільно, природно й широко, як при дієприкметниках. Цим міряється й ступінь дієприкметниковости, напр., віддієслівні прикметники на **-лий** деяку дієприкметниковість іще заховують, коли трапляються такі сполучення, як „невчасно згаслий автор" (Б. Грінч.), „від заснулої в колисці дитини" (В. Виннич.), „сироту, ви667 в погорді" (Ів. Франко)... „виття... збудило між скелями луну, давно померлу" (Л. Україн.). Але *спілий, гнилий, запустілий* уже прикметники, бо не можливі сполучення „швидко спілий" (порівн. „швидко спіти") тощо або принаймні важкі, штучні. Навіть і дієприкметники на **-ний** з наголосом на корені подекуди вже згубили дієприкметниковість, напр., *ро́блений, мо́рений, стри́маний* в таких виразах, як „роблена сметана", „морений кінь", „стримана промова".

Взагалі дієприкметниковість в українській мові падає, а натомість розвиваються інші способи висловити думку, що почасти заступають колишні дієприкметники, почасти вносять нові відтінки. Так, ми бачили, що форми тривання почасти заступають часовість колишніх дієприкметників *(вироблений — вироблюваний...).* Ті ж дієприкметники на **-ний** дали такі паростки, як *пече́ний, невблага́нний.* Можна вказати ще на досить поширену в сьогочасній літературній мові групу віддієслівних прикметників на **-ний,** що значною мірою заступають зниклі дієприкметники прямого стану, а також і переємного:

змі́нний (той, що змінюється, порів. *змі́нений*)
значний (той, що значить, порів. *зна́чений*)
сполучни́й (що сполучає, порів. *сполу́чений*)
пожи́вний (порів. *поживлений*)
повідо́мний (порів. *повідо́млений*)
нерозв'я́зний (порів. *нерозв'язаний)*
непереможний (порівн. *непереможений*)
нестри́мний (порів. *нестри́маний*)
незла́мний (порів. *незла́маний*)
непомі́рний (порів. *непомі́рений*)
недося́жний (порів. *недосягнений)*
запере́чний (порів. *запере́чений*).

Наостанці треба ще зауважити, що переємні дієприкметники на **-ний, -тий** інодіназверх цілком спадаються з прикметниками від дієслів на **-ся,** напр., *укритий свиткою* від *укрити (його) свиткою* і *укритий лісом* від *укритися лісом.* А беручи на увагу, що дієприкметники на **-ний** творяться і від дієйменників на **-ити** і на **-ти** з попереднім приголосним, ми не повинні дивуватися, що такі дієприкметникові слова на **-ний** іноді можна виводити аж із чотирьох дієслів: *заволочений* може бути від *заволокти, заволоктися, заволочити* і *заволочитися.*

Дієприслівники

§ 90. Як уже й сказано, з колишніх дієприкметників прямого стану на **-чий** і **-ший** в українській мові витворилися сьогочасні дієприслівники.

1. Дієприслівник теперішнього часу на **-чи** зв'язаний із пнем теперішнього часу дійсного способу, і в нього той

самий голосний перед **-чи**, що й у третій особі множини дійсного способу:

беруть — беручи
кажуть — кажучи
бачать — бачачи
сидять — сидячи
летять — летячи
люблять — люблячи
виробляють — виробляючи
вироблюють — вироблюючи і т. ін.

У поезії дещо вільніше постають дієприкметники теперішнього часу, а саме від дієслів другої відміни **(и/а, я)** вони можуть приймати таке закінчення, як і в дієприслівників від дієслів першої відміни: *сидять — сидючи, летять — летючи* (порів. § 88_2). Такі дієприслівники трапляються в народніх піснях, у Шевченка у віршах. Зрідка можна подибати ще дієприслівники на **-я**: *стоя, сидя.* Це архаїзми.

2. Дієприслівник минулого часу на **-ши** твориться з пня минулого часу дійсного способу:

ніс — нісши
ліг — лігши
купував — купувавши і т. ін.

Дієприслівники на **-ши** від дієслів недоконаних безприросткових можуть уживатися не тільки при дієсловах минулого часу, а й теперішнього тощо на означення одночасности: „знавши добре свою справу, він ніколи не помиляється“, „не сіявши, не оравши, не буде й хліб родити“ і т. ін.

Присудок на -но, -то **§ 91.** Окремо стоїть віддієприкметникова присудкова форма на **-но, -то**: *сказано, бито* і т. ін. З походження це переємний дієприкметник ніякого роду (порівн. *було, несло...*). Значіння його цілком таке ж, як у присудків минулого часу дієслів, і його не можна плутати з звичайним дієприкметником ніякого роду однини на **-не, -те**. І значіння і вживання присудкових дієприкметників на **-но, -то** з одного боку й звичайних дієприкметників ніякого роду на **-не, -те** з другого можна зіставити з значінням і вживанням таких слів, як *застигло, минуло, згіркло* з одного боку і *застигле, минуле, згіркле* з другого: „минуло літо“ і „минуле літо“, так само „розбито скло“ і „розбите скло“ і т. ін. (Див. § 146).

НЕВІДМІНЮВАНІ СЛОВА.

ПРИСЛІ́ВНИК.

Вступні уваги § 92. Прислівники це незмінні слова, що показують ознаку ознаки, отже щонайбільше бувають ізв'язані з дієсловами, менше з прикметниками. Щодо значіння прислівників, то воно дуже різноманітне, але найголовніших розрядів значінь їх три: прислівники чину, прислівники місця і прислівники часу.

Прислівниками бувають різноманітні з походження слова, не завсіди різко відмежовані від інших розрядів слів. З одного боку прислівники в'яжуться з відмінюваними частинами мови, з другого зливаються з тими словами, що ніякого самостійного значіння в мові не мають і вживаються на зв'язок слів (прийменники й сполучники).

Так, в українській мові є такі слова, що стоять ніби на межі між іменниками й прислівниками, напівіменники — напівприслівники, як от напр., деякі непрямі відмінки від прислівника *давно*: „з давнього д а́ в н а", „з давніх д а в е́ н", або як у Шевченка:

„І хоч би на сміх де могила
О давнім д а́ в н і говорила".

Нема ж іменника „да́вно", а коли й припустити його [1]) то це ж буде тільки формула без жадного змісту. Безсумнівний прислівник *ве́рхи* („їхати ве́рхи"), що хоч і походить із старого орудного відмінку множини, але тепер уже жадних числових ознак у собі не має (порівн.: „він їде верхи", „вони їдуть верхи"), може змінитися так, ніби він стає в множині:

„А москалі їй назустріч,
Як один, в е р х а м и". (Т. Шевч.).

А при іменникові-підметові в однині ніяк не можна сказати *верхами* в цьому самому безсумнівно прислівнико-

---

[1]) Що й зробив Б. Грінченко в своєму „Словарі української мови".

вому значінні, а тільки *верхи*. При звичайних прислівниках *завтра*, *дозавтра* з'явилося й таке, як ось у П. Мирного:

„З з а в т р ь о г о я сам стаю на роботу".

А з другого боку дуже багато прислівників повстає з відмінюваних частин мови і раз-у-раз виникають труднощі в розпізнаванні, що перед нами — прислівник чи іменник тощо. Докладніше про розмежовування прислівників із іншими частинами мови і речення буде в синтаксі, тут слід тільки зауважити, що безсумнівні прислівники майже всі і завсіди пишуться одним словом (річ іде про такі прислівники, що в них увіходить декілька слів, напр., прийменник і іменник, прийменник і прикметник тощо).

Так, напр., пишуть тільки *змалку, згорда, заввишки, відтоді, дотепер, відсьогодні, понині, звільна, напхом, вдосвіта, віддалеки, помалу, надовго, досхочу, непереливки, навпомацки, залюбки* і т. ін. Та не раз буває так, що в мові певне словосполучення існує то як прислівник, то як не прислівник, а, напр., прийменник із іменником. Тоді, між іншим, виникають і правописні труднощі, бо такі о д н о в и м о в н і слова не однаково пишуться: прислівники разом, а інші ні. У таких випадках слід зважати на значіння тих слів і пам'ятати, що майже завсіди прислівники повстають із слів відмінюваних, а не навпаки, і що первісне матеріяльне значіння тих відмінюваних слів, надто іменників, у прислівниках звичайно буває змінене, поширене, узагальнене. Ось декілька прикладів:

у купі — укупі	*в низ — вниз*
до дому — додому	*у двоє — удвоє*
на силу — насилу	*з початку — спочатку*
до гори — догори	*на здогад — наздогад*
з біса — збіса	*на зустріч — назустріч.*

Такі рівнобіжні вирази з однаковою вимовою, але не однаковим письмом, різнозначні, і вивідні в правих стовпцях слова (прислівники), як бачимо, завсіди ширшого й абстрактнішого значіння (як воно й повинно бути, бо прикметники взагалі абстрактніші за іменники, а прислівники абстрактніші ще й за прикметники, бо вони ж визначають ознаку ознаки). Адже ми зовсім легко розрізняємо іменникове чи інше яке і м е н н е значіння супроти п р и с л і в н и к о в о г о в таких, напр., реченнях:

„Їжаки жили в к у п і хмизу" — „жили ми тоді в к у п і"
„під'їхав до г о р и" — „підняв голову д о г о р и"
„не покладайся на с и л у" — „н а с и л у дійшов до хати"
„з б і с а цього пуття не буде" — „він з б і с а розумний"
„у д в о є вікон постукати" — „у д в о є б витерпів".

Тому в деяких випадках ізольовані (відокремлені від інших) речення на слух можуть бути двозначні, напр., „він подався додому“: коли це „до дому“ (як „до хати“, „до комори“...), то воно зовсім не те значить, що „додому“, бо можна „податися додому“, напр., з-за кордону, не маючи жадного „дому“, бо „додому“ далеко ширше й абстрактніше значіння, ніж „до дому“.

У таких випадках ясної рівнобіжности в мові двох значінь при однаковій вимові і на письмі слід відрізняти їх, пишучи прислівникові вирази одним словом.

Але ж у мові є дуже багато й таких сполучень, що стоять на межі поміж відмінюваними словами (зокрема іменами) і прислівниками. Так, коли ми не завагаємося в згоді з наведеними вказівками також розрізняти і *до купи* і *докупи* як до речення, тобто як до значіння їх, то вже безперечно спинимося перед тим, як треба написати *на купу* хоча б у такім реченні, як „не можна ж усі ці докази на купу валити“. У такому виразі ще занадто відчувається матеріяльне значіння іменника, щоб без вагання написати „накупу“, хоч з другого боку це й не безсумнівний іменник із прийменником. До таких же неусталених у правописі виразів належить: *до біса, до ката, до хріна* (= багато), *до діла* (= добре), *до пуття, без пуття, до вподоби, не до вподоби, не до смаку, до щенту, у щент, на гамуз* (= зовсім, цілком), *на віки і* багато інших, не кажучи вже за такі, як *двічі по два, два рази по два* чи скорочено *два по два* тощо.

Деякі з них пишуть і разом (*навіки, ущент*...), але взагалі в таких випадках краще писати окремо, хоч у жадному разі тут не слід бути педантичним і нав'язувати якийсь один правопис, бо такі переходові від змінних слів до прислівникових незмінних випадки і правописна подвійність взагалі звичайна в мовах річ. Подекуди тут важить проста традиція, як от уже здавна повелося писати *звечора, зранку, вночі, вдень*, хоч це зовсім не такі вже виразні прислівники (порівн. „з самого вечора“ і т. ін.).

Один із мотивів до того, щоб певний вираз приняти за виразний прислівник, отже й писати його вкупі, це наявність у ньому відмінних форм супроти схожого іменного виразу, напр., ми повинні написати тільки *вранці*, (а не „в ранці“), бо від іменника *ранок* місцевий відмінок однини звичайно не буває на **і** (див. § 42_1); так само тільки *надвóрі*, бо тут наголос інший, ніж у місцевому відмінку однини від іменника *двір* (порівн. „у дворі „при дворі“), *нáбік,* бо інше значіння в *на бік* (порівн. „стати нáбік“ і „перейти на бік супротивника“).

Цим же власне виправдується й усталений правопис безсумнівних прислівників як *досхочу, залюбки* тощо.

До речі кілька слів і про **не**. Коли **не** значить заперечення, його, як і при всіх інших словах, слід писати при прислівниках окремо: „не сьогодні, то завтра“, „не знизу, а зверху“, „не тут йому місце“ і т. ін., якже **не** ввіходить у склад нового слова (на подобу приростків), то й писати треба його разом: *незруки* (= незручно, напр., „незруки хату ставити на цім місці“, але, звичайно, „голуба випустив не з руки, а з клітки“), *зненацька, невже, знестяму, нещодавно, немає* (але дієслово *не має*), як і в інших словах: *ненавидіти, необачний, неволя, недобачати* (= бути підсліпим, але *не добачати* = не вбачати) тощо.

Знов же й тут, виходить, часто можна допускати рівнобіжні написи як до суб'єктивного розуміння виразу, коли немає інших указівок на той чи той правопис. Так, *неда́вно* тільки так і можна написати (порівн. з запереченням **не** з іншим наголосом: „це не давно́ було, тільки вже забулося“), але *недобре* і *не добре, негарно* і *не гарно, немило* і *не мило* і т. ін. як до тексту, а то й суб'єктивного розуміння. Див. іще § 141.

Про прислівники-прийменники та прислівники-сполучники див. §§ 172, 187.

Прислівники чину

§ 93. Прислівники ч и н у, а разом із тим п р и ч и н и, м і р и (себто на питання як? яким чином? яким способом? яким побитом? чому? скільки? наскільки?), як також і всі інші, бувають щодо свого походження трьох головних розрядів: поперше прислівники з особливих прислівникових слів, простих або ще й з приростками чи наростками, подруге прислівники з закам'янілих форм колись або й тепер відмінюваних слів, так само простих або й з приростками та наростками і потретє прислівники з складних слів, теж іноді ускладнених іще й приростками та наростками.

1. Особливі прислівникові слова: *так, як, інак, ледве, нія́к, ніяк, отак, ін-як, ось-як, якось, конче, такечки, отакечки.*

2. Прислівники з відмінюваних слів:

а) з орудного відмінка однини й множини сьогочасних і колишніх відмін іменників, наприклад:

слідко́м (іти), біжко́м, біго́м, по́просом (здобути), жу́жмом (напхати), дзюрко́м (вода біжить), да́ром, гурто́м, во́локом (тягти), на́пхом, ви́стрибом (побігти), тритьмо́м (побігти треба), по́їдом, по́квапом (робити), ни́шком, разом, заразом

бігцéм, нáзирцем (нáзирком), живцéм (спіймати), прямцéм (іти), хильцéм (пити, побігти), миттю (зробити), ходою (їхати), самотою (жити), дармá (робити), лéжма (лежати), мішма (накидати), сúдьма (сидіти), нúцьма (лежати), міньма (дати), крадькомá (взяти, робити), швиргомá (кинути) (порівн. *двома, всіма, плечима...*), *пішки (йти), вéрхи (їхати), байдýжечки, байдýжки, пóкрадьки (= крадькома), лéжачки (робити), рáчки (лізти), навпрямкú (= навпростець), наввúпередки (бігти), наввúпинки (стояти), зáдки (іти), мóвчки, наóпашки (надіти), навпóмацки (шукати), навсúдячки (= сидячи), нáхилки* і *нáвхильки (пити), навскосú (спиляти), навтьóки, навперейми (побігти), навпрúсядки (танцювати), навкулáчки (битися), навперемінки (зкимсь), пóшепки (сказати), залюбкú, нáзирці (ходити), навздогінці (бігти), згúнці (піти, побігти) завбільшки, завглúбшки, завшúршки, завдóвжки, завдáльшки, завтóвшки, заввúшки* — це закінчення орудного відмінка множини старої відміни, а почасти (з приростками), може, й знахідного множини.

б) З родового чи знахідного відмінка однини:

голякá, босякá (ходити), сторчакá (полетіти), кружкá (піти), косякá (ударити), дýба, дибкá (стати).

в) З різних відмінків імен залежно від прийменників (що сталися таким чином приростками); іноді тут бачимо вже іменникові закінчення в прикметникових пнях тощо:

звільна (підвестися), згáрячу (зробити), згóрда (глянути), згрізна (закричати), зненáцька (вбігти), знічéв'я (зробити), відрáзу (побачити), зóзла (накричати), зóпалу (накинутися), помáлу (посуватися), набакúр (надіти шапку), впóперек (покласти), знéстяму (зробити), попрóсту, почáсти, невпам'яткý (бути), нашвидкý (попоїсти), повóлі (зробити), наздогáд (сказати), нáвзнак (упасти), достóту, зóвсім (не пам'ятати), занáдто (великий), взагалí, вповнí, пóночі (сидіти, іти, бути), по-нáшому, по-мóєму, по-німéцькому, по-вкраїнському, по-свúнському...

г) З прикметників ніякого роду однини з старим закінченням **-о** (порівн. у дієсловах **-ло**, **-но**, **-то**) або новим **-е**, при тім від прикметників 2. й 3. ступенів завсіди **-е**):

гáрно, вéсело, зéлено, погáно, кéпсько, добре, зле, краще, гарніше, ширше... (про відпадання закінчення **-е** див. § 15 дрібн. шрифт).

Щодо прислівників від прикметників на **-чий**, **-ший**, **-жий**, **-щий** та м'яких на **-ній**, то від перших вони бувають і на **-е** і на **-о**:

немину'че, га'ряче', бо'ляче', хо'роше', дуже (і *дужо* із іншим відтінк. знач.), *байдуже* (і *байду'жо* з інш. відтінком значіння), *нестерпучо, свіжо,* а від м'яких *на* **-о**: *си'ньо, по'рожньо, сере'дньо.*

ґ) З дієслів (дієприслівники):

кажучи, нісши... також такі, як *зне'хотя, навкидя', пере'кидя* (див. § 90).

д) З пнів відмінюваних слів без якихось відмінкових чи особових закінчень, але з приростками, а іноді й наростками:

на'схиль (стояти, сидіти), на'рубень (класти), о'бмаль, по'спіль (усім), на'сторч (поставити), нао'сліп (іти), нави'ворот (надіти що), на'дзелень (зірвати), на'вхрест (покласти), навпросте'ць (іти), безпере'стань (робити), бе'зліч (турбот), невпо'їд (їсти), на'дголодь (їсти), о'каряч (ходити).

3. Прислівники з складних слів:

нато'місць, живоси'лом (схопити), горі'лиць (лежати), босо'ніж (ходити), доброхі'ть (зробити), долі'лиць (лягти), запанібра'та (поводитися), мимохі'дь, мимоїздом (побачити), пусто'паш, само'пас (коні ходять), водно'сталь, живови'дячки (бреше), віч-на'-віч (балакати).

Про такі прислівники, як *шкода, сила, купа, маса* див. § 153.

Прислівники місця

§ 94. Прислівники м і с ц я (себто на питання де? куди? кудою? звідки?) теж, як прислівники чину, бувають різного походження:

1. Прості прислівникові слова:

тут, там, скрізь, сюди, туди, куди? де? отут, отам, тутечки, тамечки, отутечки, тамки, тутки, інде, ні'де, ніде', ні'куди, ніку'ди, усюди, онде, о'сьде, десь, куди'сь, о'сьдечки, та'меньки, ві'дси, звідціля', відці'ль, ві'дти, звідтіля', відтіль, відкіль, звідкіля', звідта'м, нізвідкі'ль, поде'куди.

2. З різних відмінюваних слів як у § 93_2:

зви́сока, зда́лека, зблизька́, віддалекі́ (дивитися), додо́лу (упасти), зза́ду (побачити), догори́ (глянути), вниз, знизу (кинути), впере́д (забігти), знадво́ру (побілити), назу́стріч (вийти), спідспо́ду (запечений), тудо́ю, сюдо́ю, кудо́ю (показують не мету, а лиш напрям руху, вони виникли підо впливом таких, як *дорогою, річкою...*), *по́біч (іти), о́сторонь (стояти), су́біч (лежати), попідти́нню, попідвіконню, понадвір'ю, попідгір'ю (ходити), попідбіччю (бити)* (із „*по підтинню*", „*по підвіконню*", „*по надвір'ю*", „*по підгір'ю*", „*по підбіччю́*", але такі іменники тепер трапляються рідко і не всі, і прислівники краще писати вкупі, як подано).

3. З складних слів:

ліво́руч, право́руч, право́біч (бути).

Прислівники часу

§ 95. Прислівники **ч а с у** (себто на питання коли? відко́ли? до́ки?) не численні супроти інших, але теж бувають різного походження:

1. З простих (принаймні на перший погляд) прислівникових слів: *тоді́, коли́? тепе́р, за́раз, отоді́, коли́сь, отепе́р, де́коли, опісля́, іноді́, ніко́ли.*

2. З різних відмінюваних слів:

вра́нці (встати), за́втра, спочатку, пораненьку, по́тім (зробити), вчо́ра, зве́чора, вдо́світа (прокинутися), влітку (бути), зда́вна, зма́лку (звикнути), зави́дна (докінчити), завчасу́ (впоратись), зго́дом (прийти), наскінчу́ (бути), поперва́х (бувати), на́двечір, заздалегідь (повідомити), зато́го (буде). Сюди ж і такі, як *щодень, щоніч, щодня, щораз, щоразу, щомісяця...*

3. З складних слів:

сього́дні, торік, поза́торік, водно́раз, вряди́-годи (захо́дити). Ті питальні прислівники (і часу, і місця, і чину), що сполучаються з **ні-** і мають по два наголоси і по два значіння, достоту так розрізняють свої значіння, як займенники *ніхто* й *ніщо* в непрямих відмінках:

ніде — ніде́
нікуди — ніку́ди
ніяк — нія́к
нівідкіль — нівідкі́ль
ніколи — ніко́ли.

Ліві форми з конкретнішим і вужчим значінням часто заміняються, як і вказані займенники, словосполученням із *нема*:

ніде = нема де
нікуди = нема куди
ніяк = нема як
нівідкіль = нема відкіль
ніколи = нема коли. Див. § 65_1.

ВИГУК.

Розряди вигуків

§ 96. До вигукових слів належать кілька розрядів слів, об'єднаних між собою тільки тим, що всі вони невідмінні, і всі вони звичайно не в'яжуться в реченні з іншими словами, хібащо заступаючи інші слова в реченні або навіть ніби заступаючи цілі речення. Значінням своїм вигукові слова дуже різноманітні, але всі вони вкладаються в три основні розряди.

1. Вигукові слова на виявлення різних психічних станів і почувань людей, як от радости, захоплення, захвату, здивування, горя, болю, огиди, зневаги, обурення, жалю і т. ін., при тім те саме вигукове слово іноді може надаватися до виявлення різних почуть як до його вимови (інтонації).

Приклади:

Ой *горе тій чайці, чаєчці небозі!* (Нар. пісня)
О, *думи мої!* **О,** *славо злая!* (Т. Шевч.)
Ах, *сонце! чому ти раніш не зійшло?!* (О. Олесь)
Гей, *степи, поля, розкіш моя!* (М. Коцюб.)
Ех, *якби то! Та що й казать! Кебети не маю.* (Т. Шевч.)
Хм... *А кого ж то вчора Сидір бачив біля економової кухні?*
І-і-і! — *сплеснувши руками, підвелась зразу Хима.* (В. Виннич.)
Ага, *піймалась!...*
Пхи! *піймалась...* (В. Виннич.)
Перевелись тепер рицарі в Січі... **Овва!** *гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур.* (П. Куліш)
Ху, *душно як!* (Л. Україн.)
Ух — *каже — як там холодно!* (Нар.)
Та ну бо розкажи! **Ат,** *одчепись.* (Нар.)

2. Вигукові слова оклики, себто такі, що ними хочемо привернути чиюсь увагу, наприкл., кличучи до себе або проганяючи від себе, тощо.

Приклади:

Гов, *Лукашу,* **гов! го-го-го-го!** *А де ти?* (Л. Україн.)
Та **гей,** *бики, чого ж ви стали?* (С. Рудан.)

А **бир-бир!** *А* **дряу!** *Вівчарські окрики лунають по темній штольні.* (Ів. Франко)
Цу-цу, *скажені!* (Т. Шевч.)
Гулі, гулі, *голуби, ви летіте сюди.* (Нар. пісня)
От він за батіг та й: **Гей, соб, цабе!** (Нар.).
Цить, *не плач, дасть мати калач.* (Нар.)
Що воно за сопілка, що так гарно грає... А **ке,** *я заграю.* (Нар. казка)
Ой **гиля-гиля,** *гусоньки, на став.* (Нар. пісня)
Тасю-тасю, *качуре, додому!* (Нар. пісня)
Вацю, *свині, до корита!* (Нар.)

3. Вигукові слова звуконаслідні, себто такі, що ними намагаємося віддати звуки різних тварин, машин, вітру, води і т. ін. Звуконаслідних слів необмежена скількість, бо часто той самий звук різно віддають, а до того ж і звуків таких дуже багато.

Приклади:

Собака за ним **гав-гав-гав.** (Нар.)
На скрипочки **тири-ри-ри,** *на цимбали* **бам-бам.** (Нар.)
Туп-туп *ніженьками,* **дзень-дзень** *підківками.* (Нар.)
Шургич *у піч!* (Нар.)
Ой ти, старий, **кахи-кахи,** *я, молода,* **хихи-хихи.** (Нар.)
Глянь, як голубка в парі брукає: **бруку-бруку, бруку-бруку.** (Нар.)
Ой сів пугач на могилі, та й крикнув він **пугу.** (Нар. пісня)
Ких-ких-ких-ких — *зареготався народ.* (Гр. Кв.-Осн.)
Чиясь рука... курицю хапає...: **Кирр! кирр! кудах!** (П. Куліш)
Шубовсть *в воду.* (Т. Шевч.)
Аж **рип!** *і ввійшла в хату бабуся стара.* (Гр. Кв.-Осн.)
Ги, ги — *сміявся дурень.* (М. Хвильовий)
Темна ніч. Ідуть удвох —
Тихо кроком: **чорох-чох.** (В. Поліщ.)
От-от догнав
І — **бебех** *в могилу.* (Т. Шевч.)
Кінь спіткнувся, а він **геп** *у саму калюжу.* (Нар.)
Шелеп *щастя в хату!* (Нар.)
Поза кущем щось **шелесть, шелесть.** (Нар.)
І веселенька **шасть** *у хату!* (Т. Шевч.)

Як дзвін,
На смерть немов,
Все — **бев** *та* **бов.** (О. Олесь)

Гу, гу, гу! — *в дворі гуділо.* (Ів. Франко)
Плюсь *біля Зубишиних воріт і впало.* (Гр. Кв.-Осн.)

Заридала Катерина
Та **бух** *йому в ноги.* (Т. Шевч.)
Аж ось — **лулусь** *щось під ногами.* (Є. Греб.)
Треті півні: **Кукуріку.** (Т. Шевч.)

ПРИЙМЕ́ННИКИ Й СПОЛУ́ЧНИКИ.

§ 97. Про них дивись у синтаксі (§ 169... і § 187).

СЛОВОТВІР.

Вступні уваги

§ 98. Об'єднуються слова в більші чи менші групи не тільки тим, що однаково змінюються, мають однакові закінчення, як це видно з словозмін, а ще й тим, що в величезної більшости слів нашої мови є й інші такі елементи, що надають їм чогось спільного, однакового. Це насамперед наростки й приростки. У розростанні словника, у повсякчасному збільшенні кількости слів для називання нових тям і відтінків мислі наростки й приростки беруть найбільшу участь, особливо наростки. Способами наросткування й приросткування, а часто обома разом, з'являється велика маса нових слів, і ці способи найприродніші для розвитку лексики мови. Річ у тім, що як закінчення відмінних слів зв'язані з певними значіннями, так і наростки та приростки надають певного значіння або відтінку значіння, напр., наросток **-ина** в *зернина, часничина, рибина* не тільки вирівняв граматично *зерно, часник, риба*, поробивши їх усіх іменниками жіночого роду на **-а** (це власне й не характеризує самого наростка), а, головне, всім їм надав однієї спільної прикмети значіння, а саме одиничности, окремішности *(зернина* — одно зерно, *рибина* — одна риба, *часничина* — одна головка часнику), бо таке значіння має цей наросток у великій масі слів української мови. Отже, творити нові слова наростками (як і приростками) значить робити тільки нові сполучення уже відомих елементів, відомих в інших словах, тобто, виходить, не нових для пам'яті й свідомости. І от не так і великим числом наростків в український мові (десь понад сто) витворено тисячі нових слів подібно до того, як з невеликого числа звуків піяніна (усього 85) можна витворити дуже багато, безліч акордів, тобто нових сполучень звуків. Але як далеко не кожне сполучення звуків піяніна дає акорд, так далеко не механічно творяться нові слова з відомих елементів. Як знаючись тільки добре на музиці, маючи вправність у грі людина може взяти і новий добрий акорд, так тільки глибоко й повно знаючи мову, можна втворити нове слово, без на-

міру, не надумано, а цілком натурально, „само собою“. Якщо людина, напр., звикла до таких слів, як

зернина, рибина, соломина, бадилина, намистина, порошина, квасолина, насінина, грошина, пір'їна...

і коли вона розрізняє їх супроти „зерно“, „риба“, „солома“, „бадилля“, „намисто“, „порох“, „квасоля“, „насіння“, „гроші“, „пір'я“, то при потребі вона без жадного вагання й роздумування скаже й

сінина, осотина, морквина, піщина, молочаїна

(від „сіно“, „осот“, „морква“, „пісок“, „молочай“), хоч би й ніколи ні від кого перед тим не чувши їх (цих слів і немає в найбільших словниках української мови).

Це цілком природний словотвір, словотвір народній, несвідомий, оснований на асоціяціях. Але коли ми захочемо усвідомити його, то побачимо, що він дуже складний, що далеко не від кожного іменника можна утворити новий іменник із наростком **-ина**, що тут доводиться брати на увагу і значіння іменника і відносини однини його до множини, а як до інших наростків, то ще й такі моменти, як граматичний розряд слова (іменник чи прикметник і т. ін.). Нарешті є наростки дуже поширені, є дуже мало поширені, а все це каже за те, що без доброго ознайомлення з словотворчими засобами мови й їх уживанням не можна належно знати мови, особливо коли взяти на увагу те, що інтеліґенція на Україні не одномовна, а це стоїть на перешкоді до розвитку поправного натурального словотвору.

Наростки й приростки найважніші словотворчі засоби, тільки вони не єдині. Виникають нові слова і з складання в одно двох слів або коренів. Нарешті входять слова і з чужих мов.

Звичайно, для практики з словотворчих засобів мають значіння тільки так звані продуктивні, тобто ті, що в підсвідомості народу виступають як живі словотворчі елементи і, значить, можуть творити нові слова, як ото наросток **-ина**.

Значіння словотворчих елементів, зокрема наростків і приростків, дуже велике не тільки тим, що через них ми набуваємо можливости називати нові предмети мислі, тобто не тільки тим, що з наростками чи приростками в мову ввіходять нові слова на означення нових предметів (напр.: *робота — робітник — робітниця — робітня — безробіття — нероб — робітництво* і т. ін.), а ще й тим, що вони часто до основного значіння слова додають певних відтінків значіння,

надто важливих у поетичній мові. Кажучи взагалі, не однаково буде, чи сказати *робітники* чи *робітництво, довгáвий* чи *довгáстий* або *довгóвастий* (а то ще й *довгóватий*), *безпутній* чи *непутній* і т. ін. Усі вони на своєму місці (тобто в певних контекстах) будуть добрі, а на не своєму шкодитимуть силі виразу або порушуватимуть естетичний бік мови, як невдало підібране й припасоване до себе вбрання чи хоч тільки кольори, бо хоч і які вони гарні й чисті нарізно, вони тільки в певній гармонії справляють належне приємне враження. Це не суб'єктивне сприймання відмінности значіння цих слів, ця відмінність стане очевидною кожному, хто придивиться до великих рядів слів із наростком **-ник** і саме в множині з одного боку та слів із наростком **-ство** з другого, хто зважить на те, з якими характерними словами сполучаються ті й ті слова (напр., „ціле робітництво бажає...", але ніяк не можна „цілі робітники бажають").

Взагалі працювати над своїм словником, себто над тим, щоб до речі й якнайкраще вжити слово, треба б далеко більше, ніж то в нас ведеться, а надто щодо таких чинників у розвитку й формуванні нашої літературної мови, як учительство та автори художньої літератури.

Така праця (між іншим і з допомогою спроб визначити характер словотворчих засобів, їх обсяг уживання та прикладів слів — як оце в цій книжці) збагачує лексику, витоншує її і зменшує лексичну однобокість, хибні нахили залюблятися в одних словах (чи з певними наростками) і обминати інші. Багатющі засоби на словотвір української мови, зокрема наростки й приростки повинні стати слухняним і гнучким знаряддям у руках тих, хто слово має за знаряддя своєї діяльности.

Далі ми й подаємо головним чином продуктивні словотворчі елементи, зовсім обминаючи такі, що тільки з спеціяльними коментарями стають зрозумілі як наростки чи приростки, а без того не відчуваються вже за складові елементи кореня слова. Колишній наросток **р** у таких, напр., словах, як *дар* (порівн. *дати*), *пир* (порівн. *пити*), *жир* (порівн. *жити*) уже мертвий зовсім, і ми його не турбуватимемо, з тих самих причин давши спокій і приросткові **у** — в таких випадках, як *убогий* (того кореня слово, що й *багатий*) тощо.

НÁРОСТКИ.

Наростки іменникові.

Значіння їх і вживання

§ 99. Іменникові наростки подаються тут разом із закінченнями, бо так зручніше їх шукати. Значіння наростків по можливості визначається, тільки не завсіди вони надаються до того. У таких випадках

доводиться подавати особливо рясні приклади. Але я й в інших випадках не скуплюся на приклади, вважаючи, що надмір їх не зашкодить, а навпаки поможе коли не зрозуміти, то може хоч відчути значіння наростка й обсяг уживання.

З цілком зрозумілих мотивів наростки подаються в абетковім порядку.

1. **(-а)** — без наростків із самих пнів, надто дієслівних сприросткованих, часто повстають нові слова на означення передусім абстрактних тям (власне не матеріяльних): *пі'дпал, по'слух, за'гад, на'мір, пере'страх, спо'мин, по'гляд, до'каз, пере'клад, ви'гляд, за'хід, по'клад, у'стрій, на'мул, пере'сип, недо'ук...* Наголос майже завсіди на приростку.

   Також і без приростків: *пал, ляк, спів, блуд, мах, лік, каламут, стріл, кус, клик* тощо.

   Але від дієслівних пнів із приростками й без них творяться ще іменники на **-а**:

   а) на означення особи носія чинности, надто при дієсловах, що визначають якусь огудну чи осудну чинність: *зачепа, роззява, задрипа, підлиза, баламута, проява, стрига, верховода, недвига* („недвига серцем" у Шевченка).

   б) на означення абстрактних тям (порівн. вгорі): *ява, тяма, рада, жура, ваба, зневага, шкода...* Пор. іще § 36.
2. **-ава** — див. **-ота**
3. **-ага** — див. **-яга**
4. **-ай (-яй)** — мало поширений наросток головним чином при дієслівних пнях, рідше при іменникових з відтінком зневаги особи на означення носія чинности або властивости: *горлай, гультай, гультяй, стрижай, бородай, носай, ходжай, рубай, німчай.* Значінням близький до **-ань, -аль, -ій, -ач**. Наголос на **-ай, -яй.**
5. **-ак (-як)** — дуже поширений наросток при різних пнях:

   а) на означення особи носія певної чинности або прикметности: *співак, ходак, письмак, бідак, бідняк, дивак, мертвяк, голяк, силак, верстак, біляк, мудрак, худак, худяк, лівак, мовчак, піяк...*

   б) на означення приладів, струментів: *стояк, топчак, ступак, дзюбак, біяк, різак, клювак, држак, клепак, личак, коряк, ходак, літак* (новотвір)...

   в) на означення людини за її станом, місцем перебування, народністю: *вояк, бережак, поляк, прусак, подоляк, волиняк...*

   г) на означення чоловічої статі і живих істот: *гусак, лошак, дітвак, тетервак, їжак...*

   ґ) на означення садів і гаїв за породою дерева **(-як)**: *вишняк* (і *вишни'к*), *сливняк* (і *сливни'к*), *сосняк* (і *сос-*

ни'к), липняк (і *липни'к), дубняк* (і *дубни'к), бересняк* (і *бересни'к)*...

д) на означення деяких недуг, наростів на тілі: *боляк, чиряк, гнояк, пістряк, сліпак, вовчак, жиляк*...

е) у таких словах, як: *дубчак, парубчак, бильчак, будяк, житняк, жовтняк, лущак, мокряк* (і *мокляк*), *кістяк, гопак*... Наголос завсіди на наростку.

Величезна більшість слів із цим наростком визначає або живі істоти, або точно оформлені предмети, тому й такі, як *вишняк, дубняк*... в родовому відмінку однини приймають закінчення **-а** (а не **-у**) — порівн. § 38.

6. **-ака** (**-яка**) — на означення згрубілости речі, особи, часто з відтінком зневажливости: *рубака, писака, позивака, кусака, вояка, вужака, хвостяка, коняка, одчаяка, бариляка, губ'яка, брехуняка, дебеляка, тверезяка*... Наголос на **-а'ка, -я'ка**. Див. іще **-ага, -яга**.
7. **-алка** — див. **-ка**
8. **-ално** — див. **-илно**
9. **-ало** — див. **-ло**
10. **-аля, -аль, -аня, -ань** — на означення особи (рідко предмета) за найхарактернішою прикметою; буває при різних пнях, найчастіше при іменникових: *шваля, праля*... *коваль, скрипаль, носаль* (з довгим носом), *довгаль, довгань, вусань, бровань, бородань, головань, горбань, горлань, губань, гривань, дзюбань, здоровань, зубань, кострубань, крисаня* (капелюх), *лисаня, біланя* (корова), *гірканя* (гриб)... Наголос завсіди на **-а'нь, -а'ня, -а'ль, -а'ля.**

Але ненаголошений наросток **-ань** зовсім інше значіння має при деяких дієсловах на **-ати**: *ка'зань, в'я'зань, ла'мань, ко'пань*, де він визначає чинність або наслідок її.

11. **-альник** — див. **-ик**
12. **-ан, -ян** — на означення носія прикмети, також на означення наслідків чинности; дещо збігається з **-ань, -ун, -ак**: *мовчан, буян, побиван* (хто всіх побиває), *стоян, грубіян, стусан, штовхан, прочухан, молодан, білан, лисан, пузан, братан, дідуган, орлан*...

Іноді замість **-янин**: *індіян, росіян, христіян.*

Наголос завсіди на **-ан**.

13. **-анин** — див. **ин**
14. **-анина** — див. **-ина**
15. **-анка** — див. **-ка**
16. **-аня, -ань** — див. **-аля, аль**

17. **-ар, -яр** — дуже поширений наросток на означення особи певної професії; найчастіше при іменникових пнях: *байкар, бляхар, біляр, вівчар, віспар, кобзар, штукар, дзвонар, злидар, книгар, скотар, пачкар, чоботар, дояр, плугар (плуга'тар), тесляр, коминяр, вапняр, голяр, повістяр, газетяр, скляр, лі'кар, то'кар, пи'сар, бо'ндар...*

Наголос дуже часто на **-ар, -яр**.

Див. іще § 34.

18. **-ас** — рідко вживаний наросток при різних пнях: *люба'с* (коханець), *риба'с* (що рибою торгує), *ду'рнас* (і *ду'рбас*), *ля'пас, ло'бас.*

19. **-ася, -ась, -уся, -усь, -ся, -сь, -уня, -нь, -уньо** тощо — дуже поширені закінчення особливо в власних іменнях людей на означення пестливости: *Настася, Юрась, Івась, Катруся, матуся, Марися, Петрусь, Антось, дідусь, братусь, братуньо, котусь, мамуня, татунь, татуньо...*

Зрідка і з іншим значінням: *красуня* (гарна).

20. **-аха, -яха** — не часто вживаний наросток: *сіромаха, бідаха, розумаха, діваха* з особливо ясно згрубним значінням в **-омаха**: *грудомаха, костомаха, ґульомаха, корчомаха.*

З дієслівними пнями означує осіб як носіїв певної чинности: *пряха, шваха, дбаха, даха.* Наголос на **-а'ха**.

21. **-ач (-яч)** — досить поширений наросток, надто при дієслівних пнях:

а) на означення особи носія чинности при дієслівних пнях: *ткач, копач, шукач, глядач, слухач, втікач, нагля'дач, пома'гач, спожи'вач, перекла'дач, відві'дувач, підспі'вач, викла'дач, допи'сувач...*, іноді й на означення не людей: *деркач* (порівн.: **-ак, -ар**).

б) на означення знаряддя чинности: *сікач, колода'ч, рогач, брязкач, нали'гач, виби'вач, попи'хач, вити'рач, пови'вач, натя'гач, вими'кач, попи'хач...*, також *кип'яч.*

в) близький значінням до **-ань**: *вирлач* (= вирлоокий) *бородач, гривач, горлач, волохач, носач.*

Наголос на корені, коли в слові є приросток з голосним, в інших випадках на **-ач**: *наглядач — гляда'ч...*

22. **-аш** — рідко вживаний наросток при іменникових і прикметникових пнях: *синаш* (син), *гармаш* (хто при гарматі), *чисташ* (прочищене від лісу місце), *Лукаш, Андріяш, Матіяш...*

23. **-ба (-оба)** — на творення віддієслівних іменників (близькозначних до **-ння, -ття**): *боротьба, лічба, молотьба, міньба, журба, ганьба, волочба, сійба* (*сівба*), *стрільба, гульба..., хвороба, шаноба.* Наголос на **-ба'**, **-о'ба**.

24. **-ва** — а) на означення зневажливо-збірних іменників при іменникових пнях: *мишва, жінва, дітва, кінва, мужва, ляхва, дідова...*, навіть *грошва, моква...* Наголос на **-ва.**

б) при дієслівних пнях в іменниках близьких своїм значінням до віддієслівних (**-ння, -ття**): *битва, гонитва, молитва, жертва.*

25. **-во** — в деяких іменниках як і **-ва** б) при дієйменникових пнях: *шитво', питво', їство', житво'.*

26. **-енко** — на означування сина за професією або назвою батька: *бондаре'нко, шевче'нко, вівчаре'нко, простаче'нко* (= син простака), *токаре'нко...* — див. іще **-івна**.

27. **-еня(т)** — на означення нащадків живих істот і взагалі малих, дрібних речей (в останніх випадках із відтінком пестливости): *козеня (козеняти...), кошеня, левеня, жовтеня... рученята, ноженята, оченята, грошенята...* — див. іще **-я(т)**.

28. **-ень** (з випаднем **е**) — досить поширений наросток на означення іменників з різних пнів і з різноманітним значінням:

а) особи: *красень, дурень, лежень, учень, в'язень, верхівень, ви'торопень* (хто очі виторопив), *бе'злюдень* (безлюдько), *велетень, блазень...*

б) тварини: *півень, скре́котень, голове́нь.*

в) речі (збірні й предмети): *бе'зматень* (рій без матки), *за'зубень, визубень* (щербинка), *ви'крутень* (закривина, викрутас), *січень, жовтень..., водень, кисень, первень* (новотвори). Наголос майже завсіди не на наростку.

29. **-еньк-, -ечк-, -оньк-, -очк-** — надзвичайно поширені здрібніло-пестливі наростки в іменниках, прикметниках і навіть у займенниках, числівниках, дієсловах, прислівниках: *ру'ченька, кониче'нько, я'воронько, го'ренько, ли'шенько, рі'чечка, ба'течко, яє'чко, го'речко, со'колонько, пуче'чок, чорне'нький, отаке'нький, одне'нький, повнови'денький, біля'ве'нький, недале'чко, саме'нький, все'нький, мале'нечкий, спа'тоньки, ї'стоньки, ї'сточки, та'мечки, ту'течки, тро'шечки, зно'воньку, та'меньки, ту'теньки, п'яті'речко, вку'почці...*

30. **-ець, -єць** (**е** випадне) — дуже поширений наросток з різним значінням і при різних пнях:

а) при дієслівних пнях на означення носія чинности або об'єкта її [порівн. **-ак** а), **-ач** а)]; *жнець, куре'ць, краве'ць, швець, злочи'нець, видаве'ць, промо'вець, повста'нець, бува'лець, ме'шканець, бра'нець, коха'нець, годо'ванець...*; іноді й чергується з **-ак, -ач** а то й із **-ок** тощо: *співець — співак — підспі'вач, коханець — коханок, промо-*

вець — промовник...; особливо часто вживається в *-о'вець: службо'вець, урядо'вець, народо'вець*...

б) на означення носія прикметности: *ста'рець, черне'ць, удіве'ць, бездо'лець, піхоти'нець, чорнобри'вець, мудре'ць, саме'ць*...

в) на означення приналежности (порівн. **-ак** в): *чужи'нець, ні'мець, украї'нець, полта'вець, кри'мець, австрі'єць, італі'єць*...

г) на означення здрібнілости: *баране'ць, каміне'ць, реміне'ць, вітре'ць, хло'пець*... (порівн. **-ик**).

ґ) на означення різних речей (порівн. **-ень, -ок**): *горобе'ць, холоде'ць, сире'ць, сине'ць, оселе'дець, ви'ступець*... *вугле'ць* (новотвір).

д) на означення недуг: *гостець, грець, волосець, кострець, багровець*...

31. **-еча** — див. **-ота.**
32. **-ечк** — див. **-еньк-**
33. **-иво** — на означування матерії або продукту праці (збірно) при дієслівних пнях: *мливо* (і *ме'ливо*), *кру'живо, пле'тиво, ма'риво, мере'живо, де'рживо, пе'чиво, ку'риво, па'ливо, пря'диво, ва'риво*..., *тво'риво, те'чиво, моро'зиво* (новотвори).
34. **-изм, -ізм** — чужомовний наросток на означення абстрактних тям (*бюрократизм, націоналізм*...) іноді вживається і в нечужомовних словах: *боротьбізм, українізм*...
35. **-изна** — на означення спадщини за її походженням: *бабизна, дідизна, братовизна, даровизна* (= *дарівщи'на*), *материзна, старизна*, (= *старе*), також у слові *білизна* та зрідка в інших як *жовтизна* (= *жовтина'*), *польщизна* (польське письменство тощо).

Наголос завсіди на **-и'зна.** Див. іще **-ина** г).

36. **-ик, -ник, -альник, -івник, -ільник, -чик, -їк** — надзвичайно поширений наросток, надто ж у сполученні з **-н-, -аль-, -ів-, -ч-,** з різним значінням при різних пнях:

а) на означення осіб і конкретних предметів за певною ознакою (при прикметникових і дієслівних пнях): *верхови'к, січови'к, годови'к, молоди'к, судови'к, борови'к* (гриб), *варе'ник, кришѐ'ник, цеге'льник, поде'нник, башта'нник, сви'стик, пи'щик, обі'жник, ві'рник, безді'тник, вла'сник, годи'нник, грабі'жник, банду'рник*..., а потім із прикметникових слів **-ник** перенесений і на інші пні: *лі'жник, візни'к, скарбни'к, робітни'к, моло'тник, гребі'нник, курни'к, голубни'к, погрібни'к, березни'к* (порівн. **-ак**)..., а від дієслів на **-ати -альник:** *подава́льник, ки'дальник, прибира'льник*..., на **-увати -івник,** *вартівни'к, гордівни'к, рахів-*

ни'к, чарівни'к..., від тих же дієслів, що мають дієприкметник на **-ений** (див. § 89), **-ільник:** *волочі'льник, громаді'льник, городі'льник, щепі'льник, кладі'льник, золі'льник* (іноді й **-ильник:** *лічи'льник* тощо). Порівн. іще **-ач, -ець, -ар, -ак, -ій.**

б) на означення здрібнілости іменників чоловічого роду **(-ик, -чик):** *во'лик, во'зик, поко'ік, до'щик, бо'рщи'к, голу'бчик, хло'пчик, горо'бчик...*

Зрідка **-чик** уживається на означення особи як члена певного колективу: *бра'тчик* (член братства), *забро'дчик* (член артілі „заброду"), *переворо'тчик, підсу'дчик* (новотвори).

37. **-илно, -ално** — на означення держаків різних приладів: *грабилно, заступилно, істичилно, ціпилно, лопатилно, де'ржално, пу'жално, за'ткално.* Наголос на **-и'лно.**

38. **-ило** — див. **-ло.**

39. **-ин** — на означення окремої особи чоловічої статі з якоїсь м і с ц е в о с т и або п р о ф е с і ї, с т а н у; перед ним часто буває ще наросток **-ян- (-ан-):** *Воло'шин (воло'х), се'рбин, ту'рчин, ру'син, челяди'н, міщани'н, городя'нин, громадянин, гуса'рин, заробітча'нин, заборя'нин, загоря'нин, завозя'нин...*

40. **-ина** — дуже поширений наросток з різним значінням:

а) на означення окремого, о д н о г о конкретного примірника (при іменниках збірного значіння): *зернина, бобина, вівсина, цибулина, рибина, людина, вербина, дитина, цеглина...,* також сюди частини одиниці: *третина, четвертина, п'ятина, вісьмина, половина, десятина...*

Наголос на **-и'на.**

б) на означення загальних часових, просторових і скількісних тям: *давнина, старовина, новина, глибина, величина, більшина, височина, широчина...* — див. іще **-інь.** Наголос на **-ина'.** Сюди ж і граматичні новотвори: *однина́, множина́.*

в) на означення більш-менш обмежених просторів, місцевостей: *вершина, верховина, долина, боковина, порожнина, мокрина* (мокре місце), *бережина* (надбережжя), *болотина* (місце, де було болото), *країна...* Наголос на **-и'на.** хоч *сере́дина, низина́.*

г) на означення країв та історичних і побутових епох **-чина** (при прикметникових пнях на **-цький, -ський):** *Туре'ччина, Німе'ччина, Уго'рщина, Воло'щина, Хмельни'ччина, коза'ччина, гайдама'ччина, чума'ччина, шляхе'тчина, па'нщина, діді'вщина, старосві'тчина, Гетьма'нщина, Сло-*

божа'нщина, Ки'ївщина, Полта'вщина... Іноді і в такому значінні, як **-изна:** *ара'бщина* (як *польщи'зна), бабівщи'на* (= *бабизна)* — див. **-изна** та **-ія.**

ґ) на означення збірних тям, напр., м'ясив: *ку'рятина, бара'нина, я'ловичина, теля'тина, свини'на...,* рослинних продуктів: *грядовина' (городовина'), садовина', бережина'* (берегові рослини, порівн. *бережи'на), лісовина', ярина'...* та в таких, як: *дичина', дробина', тварина'*(але *твари'на* в значінні а), *дешевина', вся'чина, ткани'на, гниля'тина, трухля'тина, мокря'тина...* **(-ятина).**

Від назов дерев слова з **-ина** часто двозначні, визначаючи то одну деревину (див. а), то матеріял: *верби'на, дуби'на, граби'на, ясени'на...*

д) на означення здрібнілости та зневажливости речей (часто того й того разом): *свитина, хатина, шкапина, хлопчина, барильчина, сорочина, хустина, містина, бурлачина, вчителина... Наголос на* **-и'на.**

е) у дієслівних пнях від дієйменників на **-ати** на означення дій (швидких, метушливих) або наслідків їх: *біганина, балаканина, копанина, хапанина, мішанина, гуканина...* Наголос на **-ани'на.**

є) у множинних іменниках **(-ини):** *збо'їни, зві'дини, огля'дини, зно'сини, обста'вини, рокови'ни, дев'яти'ни...*

41. **-иння, (-овиння)** — на означення бадилля рослин: *бобовиння, картоплиння, баговиння, бурячиння, (буряковиння), гарбузиння, жабуриння, маковиння, сояшничиння...* Наголос на **-и'ння.**

42. **-иня** — а) на означення осіб жіночої статі: *княги'ня, господи'ня, бойки'ня* (чоловік *бойко), греки'ня, турки'ня, німки'ня* (також і *турке'ня, німке'ня)...,* також у деяких словах книжного походження, як *пусти'ня, святи'ня, ми'лостиня* тощо.

б) у деяких іменниках просторового значіння: *височиня', широчиня', далечиня', глибочиня', бистриня'...* див. **-ина** та **-інь.**

43. **-ир** — рідко вживаний наросток:

а) на означення носія чинности або властивости: *проводи'р, поводи'р, багати'р, лупи'р* (= *лупій), кости'р* (= *костирник).* Порівн. **-ар, -їй, -ик.**

б) на означення предметів: *пухи'р, пузи'р, гузи'р,* тощо, риб: *луски'р, боби'р.*

44. **-ист, -иста, -іст** — на означення носія професії, вмілости, або приналежности людини до чогось (тут спалися два наростки — український **-ист** і чужомовний **-іст:** *бандурист* (старіша форма *бандуриста), цимбалист (-иста, -истий), басиста* і деякі інші, але тепер здебільшого цей

наросток вживається як чужомовний, отже то як **-ист**, то як **-іст**: *юрист*, *артист*..., *спеціяліст*..., навіть *україніст*, *боротьбіст*... — порів. 34.

45. **-исько, -ище (-їсько, -їще)** — поширений наросток із різним значінням і при різних пнях:

а) на означення згрубілости в іменниках усіх родів: *барани'сько* і *барани'ще*, *баси'сько* і *баси'ще*, *хлопчи'сько* і *хлопчи'ще*, *багни'сько* і *багни'ще*, *баби'сько* і *баби'ще*...

б) на означення місця, де щось діялось або щось було: *бойовисько* і *бойовище*, *огнисько* і *огнище*, *пожарище*, *гноїще*, *(гнойовище)*, *базарище*, *ячменище*, *городище*, *пасовисько* і *пасовище*, *вівсище*, *замчисько*... і таким чином часто слова бувають двозначні, маючи значіння а) і б): *базарище* і „великий базар" і „місце базару" і т. ін.

в) в дієслівних пнях на означення дії або наслідків її (почасти місця): *гу'льбище* і *гу'льбисько*, *грище*, *сто'впище*, *стано'вище*, *видо'вище* і *видо'висько*, *схо'вище*, *руйно'вище*, *ло'вище*...

г) зрідка на те ж, що й **-илно**: *гра'блище*, *косови'ще*, *топори'ще*, *ву'длище*.

46. **-иха, -їха** — на означування дружини (жінки): *Ковалиха*, *Василиха*, *Солов'їха*...

47. **-иця** — досить поширений наросток при різних пнях:

а) на означення істоти жіночої статі (часто відповідно до **-ець**, **-ик**): *черни'ця*, *грі'шниця*, *сами'ця*, *молоди'ця*, *орли'ця*, *ягни'ця*, *тели'ця*, *хорти'ця*, *лоши'ця*, *гордівни'ця*, *леви'ця*...

б) на означення здрібнілости й пестливости в іменниках жіночого роду (порівн. **-ець** г): *сестри'ця*, *вдови'ця*, *води'ця*, *трави'ця*, *моркви'ця*...

в) на означення різних недуг: *пропа'сниця*, *мотили'ця*, *воло'книця*, *жовтяни'ця*, *дихави'ця*..., *олеге'нниця*, *осе'рдиця* (новотвори).

г) на означення різних речей у нових словах жіночого роду: *таємни'ця*, *гірчи'ця*, *ручи'ця*, *дзвіни'ця*, *поми'йниця*, *поти'лиця*, *ма'сниця*, *тупи'ця*, *сири'ця*, *в'язни'ця*, *дурни'ця*, *нісені'тниця*, *аби'щиця*, *дещиця*.

48. **-ич-** — а) на означення нащадка за походженням (часто з попереднім наростком **-ов-**, **-ев-**): *ді'дич*, *ро'дич*, *шля'хтич*, *ма'мчич*, *пани'ч*, *гетьма'нич*, *султа'нич*, *короле'вич*, *майстро'вич*, *Максимо'вич*... (порівн. **-енко**).

б) на означення самця: *дрохви'ч* (*дрохва*), *леле'чич* (*лелека*), *їжачи'ч* (*їжак*), *пави'ч* (*пава*)...

в) зрідка в значінні *-ач*: *керма'нич*, *пого'нич*, *прого'нич*, *сві'тич*.

49. **-ище** — див. **-исько**.

50. **-івна** — на означення дочки, відповідно до **-енко,** почасти **-ич:** *шевцівна, бондарівна, Гливенківна*... Наголос на **-і′вна.**
51. **-іж** (**і** чергується з **е**) — на означення дії (конкретно) або наслідків її при дієслівних пнях: *краді′ж, круті′ж, свербі′ж, паді′ж, лупі′ж, карбі′ж* і небагато інших.
52. **-ізм** — див. **-изм.**
53. **-ій** — а) на означення (іронічно-зневаживо) людей за їх нахилом та властивостями: *бабій, балаклій, вередій, жлуктій, крутій, пустій, жеретій, стогній, плаксій, скупій, ласій, губрій*... (порівн. **-ань, -ун, -ко**).

   б) на означення людей за їх чинністю: *вертій, водій, возій, мазій, носій, палій*... (порівн. **-ар, -ик**).

   в) на означення рослин: *мишій, деревій, рижій, гусій, жабрій*... Наголос завсіди на **-ій.**
54. **-ільник** — див. **-ик.**
55. **-інь** — а) близькозначний до **-иня** б): *величі′нь, височі′нь, глибочі′нь, далечі′нь, широчі′нь, бистрі′нь, теплі′нь,* але ці слова вживаються лише в назовному, знахідному та орудному відмінках однини: *величі′нню*..., а інші від іменників на **-иня,** або **-ина.**

   б) *волосі′нь, гре′бінь, ре′мінь*...
56. **іст** — див. **-ист.**
57. **-ість, -ощі** — дуже поширені наростки (на означення властивости абстрактно і звичайно від прикметників): *ра′дість (радости), ста′рість, пе′вність, злість, му′жність, неоха′йність, брехли′вість, бі′льшість, дія′льність*... **-ощі** надає конкретнішого значіння: *ра′дощі, пе′стощі, лю′бощі, хи′трощі, го′рдощі, пу′стощі, ла′сощі*...
58. **-іт** (у відкритому складі **-от-**) — на означення ритмічної дії (звукової) при дієслівних основах на **-отати, -отіти** (див. дієслівний наросток **-от-**): *бренькіт, брязкіт, булькіт, буркіт, тупіт, гогіт, гуркіт, регіт*... Наголос перед наростком, але *воркі′т* (-кіт).
59. **-ія** — а) у словах збірного значіння щодо людей (з відтінком фамільярности): *бра′тія, простолю′дія, чумачі′я* (чумаки), *бідночі′я* (біднота).

   б) у словах інших, як от: *чудасі′я, мудра′ція, дива′ція, заведе′нція, руйна′ція, різнація, течія́, печія́, лица′рія* (лицарське вбрання), *кручія′* (водоверт), *жеретія′* (ненажера), *жнія′* (жниця).

   в) у словах чужомовного походження, як *революція, дискусія, Фінляндія, Арабія*...
60. **-іяна** — це з походження прикметникове закінчення множини латинської мови вживається звичайно в невідмінних словах від власних назов збірних тям: *Шевченкіяна, Потебніяна*.. (тобто „все, що стосується Шевченка, Потебні“...).

61. **-ік** — див. **-ик.**
62. **-ісько, -іще** — див. **-ище**.
63. **-іха** — див. **-иха.**
64. **-к (-ок)** — дуже поширений наросток при різних пнях:
а) на означення здрібнілости: *дубок, лужок, гайок, горішок, казанок...*
Часто характер здрібнілости зникає: *ціпок, мішок, клубок, мотузок, ставок, гвіздок...*
б) при творенні нових іменників різноманітного змісту: *гудо'к, кото'к, стрибо'к, в'язо'к, жовто'к, біло'к, ви'падок, прибу'ток, поча'ток, ро'звиток, зши'ток, пі'дсвинок, про'лісок, сповито'к, за'тишок, за'тінок, пере'горок, недо'гризок, недо'ляшок...*
65. **-ка, -анка, -янка, -алка, -авка** — дуже поширений наросток при різних пнях:
а) на означення здрібнілости: *хатка, річка, стрілка, ніжка, ручка, хатинка, молодичка...* (порівн. **-к).**
б) на означення осіб жіночої статі від відповідних іменників чоловічого роду: *акторка (актор), азіятка, арабка, вівчарка, лікарка, співачка, швачка, пустунка, багатирка, вередійка, наймичка, індичка.*
в) при творенню іменників жіночого роду різноманітного змісту з різних пнів (порівн. **-ик)** а): *веселка, пустка, оксамитка, вустілка, вишнівка, десятка, долівка, крашанка, сверблячка, різачка, думка, защіпка, лушпайка, бійка, горілка, ко'взалка, за'тичка, за'в'язка, дерев'янка, дротянка, склянка, череп'янка, очере'тянка, кожушанка...*, при цім треба зауважити, що віддієслівні іменники на **-ка** значать не дію (процес), а наслідок її, час, місце дії або знаряддя: *думка, кладка, прядка, чутка, хватка, січка, схованка...* Тільки ті іменники на **-анка, -янка,** що витворені з переємних дієприметників (і то буває переважно від дієслів на **-ати, -яти**) можуть значити і дію:

ко'панка — копання і наслідок його (колодязь)
ру'банка — дія і наслідок (махорка)
гу'лянка — дія
о'ранка — дія і час
ку'панка — дія і місце
зби'ранка — дія
ві'янка — дія
сі'канка — дія і наслідок (капуста)
виши'ванка — дія і наслідок
ко'ванка — дія
ма'занка — дія і наслідок
споді'ванка — дія і наслідок
сто'янка — дія і наслідок (молоко, повітка)

поли′ванка — дія
бра′нка — дія і наслідок (полонянка)
заколи′суванка — дія
гні′ванка — дія
жда′нки — дія

Як бачимо, в таких іменників наголос падає перед **-анка, -янка** (звичайно, коли йому є де бути перед наростками). Але іноді й такі іменники визначають не дію, а наслідок її чи предмет дії: *пи′санка* (*розмальоване* яйце), *чи′танка* (книжка), *мі′шанка* (намішане), коли ж наголос не на пні іменника, а на **-а′нка,** то тоді таке слово визначає вже тільки предмет, а не дію: *жада′нка* (та, що її жадають), *коха′нка, лежа′нка* (місце *ле′жанки).*

Отже й такі двонаголосові слова, як *спі′ва′нка, обі′ця′нка,* слід розрізняти: *спі′ванка, обі′цянка* — дія, а *співа′нка, обіця′нка* — речі (пісня і те, що обіцяно).

Як виняток *мовча′нка* (дія, граматична, звичайно). Порівн. подібне пересування наголосу ще в § 89_3.

Але від дієслів неперехідних (отже тих, що не мають переємних дієприкметників на **-ний**), а почасти й перехідних, творяться іменники на **-алка, -авка, -ілка, -илка** на означення не наслідків дії, а джерела, причини, як от на означення приладів, струментів, взагалі того, за допомогою чого відбувається дія, комах за їх характерними діями тощо: *гу′палка* (прилад, чим гупають), *пу′калка, ві′ялка, го′йдалка, хли′павка, круті′лка, сопі′лка, лічи′лка, пи′скалка, свисті′лка, спу′скалка* (місце, де спускаються), *си′кавка* (приклад), *бли′скавка, пи′щавка, щи′павка* (комаха і приклад), *бли′щавка* (комаха)..., при тім іноді **в — л** бувають рівнобіжно: *пу′калка* і *пу′кавка, пи′скалка* і *пи′скавка.* Зрідка і в інших словах: *ги′кавка* (від *гикати*).

Таким чином віддієслівні іменники на **-анка, -янка** супроти іменників на **-алка, -авка...** зовсім відмінні значінням. Це видно і з тих випадків, коли такі іменники творяться від того самого дієслова, напр.: *ми′кавка* (ключка солому смикати) і *ми′канка* (сорт пряжі, тобто наслідок дії), *щи′павка* і *щи′панка* (мережка).

Але щодо віддієслівних іменників на **-ачка** (*клепачка, згортачка, стругачка, клесачка...*), то вони з іменників на **-ач, -ак.**

66. **-ко** — а) на означення здрібнілости (пестливости) іменників ніякого й чоловічого роду: *вушко, відерко, яєчко, молочко, курчатко, телятко, коханнячко, горюваннячко..., татко, котко, братко, Грицько, Гнатко, Іванко...* (див. іще **-еньк-).**

б) на означення носія певної властивости, чинности (при прикметникових та дієслівних пнях: *глушко', рудько', білко', бровко', забу'дько, хапко' пора'дько, крутько', хвалько', чванько', незна'йко...* (порівн. **-ій).**

67. **-ло** — при дієслівних пнях:

а) на означення знаряддя або матерії при діеменникових пнях: *шити — шило, мило, скребло, білило, чорнило, кресало, весло, масло, гуркало, зубило, точило, давило...*

б) на означення носія певної чинности при діеменникових пнях або пнях наказового способу (зневажливо): *гари'кало, бала'кайло, довба'йло, поганя'йло, грю'кало, міня'йло, хто'кало, га'кало...*

68. **-ман** — рідко вживаний наросток при прикметникових і дієслівних пнях на означення речей, звичайно людей (згрубіло-зневажливо): *глушма'н* (від глухий), *дурма'н* (назва не тільки рослини, а й дурня), *лахма'н* (обшарпанець), *душма'н* (той, хто душить людей), *сірма'н* (вовк), *кусма'н (великий кусок).*

69. **-нета, -неча** — див. **-ота.**

70. **-ник** — див. **-ик.**

71. **-ння** — див. **-я.**

72. **-ня** — досить поширений наросток при різних пнях:

а) на означення технічних закладів, місця праці, перебування чогось: *кухня, стайня, робі'тня, ковба'сня, інди'чня, валю'шня...* надто на **-рня, -льня, -вня:** *друкарня, пекарня, винарня, свічарня, майстерня, січкарня, читальня, спальня, їдальня, вітальня, копальня, возі'вня, волі'вня, гної'вня...*

Наголос перед наростком **-ня.**

б) на означення інтенсивности дії: *верескотня, брязкотня, воркітня, гульня, їздня, колотня, гуркотня, метушня, шамотня, шапарня...*

Наголос на **-ня.**

в) на означення збірних тям при іменникових пнях (дуже зневажливо): *салдатня, бурсачня, офіцерня, волівня, комашня, вовківня, індичня...,* з наголосом завсіди на **-ня,** отже слід розрізняти *волі'вня — волівня', інди'чня — індичня'...*

г) рідше і при прикметникових та дієслівних пнях на означення абстрактних тям (порівн. **-ина, ота**): *глушня* (глушина), *дешевня* (дешевина), *дорожня* (дорожнеча) тощо. Наголос на **-ня.**

73. **-нява** — див. **-ота.**

74. **-няк** — див. **-ак.**

75. **-овець** — див. **-ець.**

76. **-овиння** — див. **-иння.**
77. **-ок** — див. **-к.**
78. **-омаха** — див. **-аха.**
79. **-оньк** — див. **-еньк-.**
80. **-ота** — досить поширений наросток:

а) на означення властивости (абстрактно—порівн. **-ість**): *гидо'та, мерзо'та, диво'та, нудо'та, тісно'та, турбо'та, дрімо'та, самота', глухота', скорбо'та, гризо'та, сухо'ти...*

б) у збірних іменниках (зневажливо — порівн. **-ня, -ва**): *жіно'та, голо'та, дрібно'та, німо'та, свино'та, бісо'та, дурно'та...*

Деякі слова мають обидва значіння, напр., *мерзо'та, гидо́та.*

Близько значінням до цього наростка надто до значіння а) стоять наростки **-еча** (**-неча, -нета**), **-ава, -ява, -нява:** часто й чергуючися між собою, а також із **-ня:** *мале'ча* (дрібно'та), *голе'ча* (голота), *голодне'ча, гуркотне'ча, гуркотня', гурко'тнява, грюкотне'ча, грю'книва, грюко'тнява, колотне'ча, колотня', дорожне'ча, дорожня', дорожне'та, ворожне'ча, ворожне'та, порожне'ча, булькотне'ча, те'мрява, кри'княва, сви'снява, ку́рява, ляпо'тнява, пи'скнява, сту'княва, за'грава, де'ржава* (але інше значіння *держа'ва*).

81. **-ощі** — див. **-ість.**
82. **-ство, -цтво, -зтво** — досить поширений наросток:

а) на означення властивости [абстрактно, при іменникових та (діє)прикметникових пнях]: *бага́тство, брате'рство, калі'цтво, ли'царство, па'нство, біда'цтво, благослове'нство, побрати'мство, прислу'жництво, убо'зтво...* (порів. **-я**).

б) на означення збірних тям при іменникових пнях: *ли'царство, товари'ство, жіно'цтво, діво'цтво, робітни'цтво, парубо'цтво, чума'цтво, пта'ство, лю'дство...*

в) на означення дії, вчинку, професії: *виробни'цтво, вби'вство, душогу'бство, пія'цтво, ше'вство, хліборо'бство, краве'цтво, маля'рство, гірни'цтво...*

Як бачимо, теж саме слово з цим наростком іноді може вживатись із двома значіннями, напр.: *краве'цтво, брате́рство, біда'цтво.*

83. **-тель** — на означення особи носія чинности (тільки при дієслівних пнях): *учи'тель, гони'тель, гноби'тель, засіда'тель...* (порівн. **-ач, -ик, -ар, -ій**). Наголос на **-тель** не буває. Наросток цей мало властивий українській мові і вживається рідко *).

---

*) Цей наросток зайшов в українську мову з старослов'янської, а це видно вже з того, що в ньому **е** в закритому складі не переходить у **і** — порівн. §13.

84. **уга** — див. **-юга**

85. **-ук, -юк, -чук** — а) на означення підлітків і взагалі несамостійних істот чоловічої статі (порівн. **-енко**): *ковальчук, крамарчук, кухарчук, писарчук, малярчук, вовчук, баранчук, левчук, ведмедчук, орлюк, близнюк, сиротюк..., Данилюк, Бобрук, Федорук...*

б) на означення живих істот і речей: *селюк, гарнюк, берестюк, клинчук, багнюк, маслюк...* (порівн. **ик**).

Наголос завсіди на **ук**.

86. **-уля** — на означення істот жіночої статі з відтінком то іронічної пестливости, то згрубілости: *дівуля, товстуля, гладуля, козуля, сивуля, бридуля* тощо, рідше й інших: *кривуля*. Наголос на **-у′ля.**

87. **-ун** — на означення носія певної чинности або властивости (здебільшого особи і з відтінком зневаги): *брехун, балакун, їздун, свистун, шептун, мовчун, літун, гордун, щебетун, ласун, цвіркун, двигун...* (порівн. **-ій, -ак**).

Наголос на **-ун.**

88. **-унок** (**о** випадне) — німецький з походження, цей наросток уживається на означення дії або її наслідків (при дієслівних пнях): *рахунок, ґатунок, вербунок, малюнок, дарунок, спробунок, поцілунок, грабунок, пакунок...*

Наголос на **-у′нок.**

89. **-уня** — див. **-ася**

90. **-ур** — мало вживаний наросток на означення просто нової тями (істоти, предмета) супроти значіння пня: *дівчу′р, ка′чур, пічку′р, я′щур, сто′вбур, міху′р, жабу′р (жабуриння), со′хур* (ломака з розколиною рибу ловити).

91. **-ура, -юра** — на означення згрубілости речі: *бату′ра* (великий батіг), *ціпу′ра, басю′ра, шмату′ра, носю′ра, кию′ра, в′язу′ра* (з′язка), *гадю′ра* (гадюка)... Іноді і в інших: *замазу′ра, танцю′ра.*

92. **-ух, -юх** — на означення птахів, комах: *дрімух, попелюх, смітюх, білюх, чистюх...*

Зрідка і в інших словах: *кожух, сплюх, змерзлюх, ціпух, палюх* тощо.

Наголос на **-ух.**

93. **-уха, -юха** — досить поширений наросток при різних пнях:

а) на означення жінок відповідно до тих, що з наростком **-ун** для чоловіків: *моргу′ха, брехуха, цокотуха, реготуха, хитруха, пустуха...*

б) на означення деяких хвороб: *гнітуха, задуха, золотуха...*

в) в таких словах, як: *свекруха, лисуха, макуха, сивуха, варенуха, посміттюха, братуха...*

Наголос мають завсіди на **-у'ха**.

94. **-ха** — див. **-аха**.
95. **-це** на означення здрібнілости при іменниках ніякого роду — порівн. **-ець**: *віко'нце, віде'рце, колісце', бари'льце, деревце', сальце', зере'нце, долітце', де'нце...*
96. **-цтво** — див. **-ство**
97. **-чак** — див. **-ак**
98. **-чик** — див. **-ик**
99. **-чина** — див. **-ина**
100. **-чко** — див. **-ко**
101. **-чук** — див. **-ук**
102. **-щина** — див. **-ина**
103. **-юга, -уга, -ига** — на означення згрубілости (часто зневажливо): *катюга, злодюга, волоцюга, хапуга, невдалюга, хлопцюга, ціпуга, п'я'нюга, козарлюга, товпи'га, стерви'га...*

Наголос на **-у'га** (але *піщуга'*).

104. **-юк** — див. **-ук**
105. **-юка** на означення згрубілости (часто зневажливо або й лайливо): *псюка, багнюка, каменюка, шаблюка, бур'янюка, скаженюка...* (порівн. **-ака**). Наголос на **-ю'ка**.
106. **-юра** — див. **-ура**.
107. **-я** — це дуже поширений наросток з колишнього **-ьє** найбільше на означення збірних тям (тим то й множини такі іменники звичайно не мають, хіба тільки коли набувають більш предметного значіння):

    а) *зі'лля, кло'ччя, підборі'ддя, роздорі'жжя, безгрі'шшя, прила'ддя, обі'ддя, палі'ччя, лома'ччя, залізя'ччя, гадю'ччя, насі'ння, бага'ття, смі'ття, ганчі'р'я, подві'р'я, ду'б'я, безголо'в'я, здоро'в'я* і багато інших.

    б) *пита'ння, перекона'ння, значі'ння, відро'дження, прокля'ття, вражі'ння, пово'дження, життя'...* (дієслівні).

    в) *гарбузи'ння...* — див. **-иння**

    г) (медичні новотвори): *окі'стя, очере'в'я, осли'ззя...*
108. **-ява** — див. **-ота**
109. **-яга** — на означення головним чином згрубілости при іменникових пнях (див. **-ака, -юка, -юга**): *хвостяга, парняга, паняга, блудяга, добряга...* Наголос на **-я'га**.
110. **-яй** — див. **-ай**
111. **-ян** — див. **-ан**
112. **-ян(ин)** — див. **-ин**
113. **-янка** — див. **-ка**
114. **-я(т), -а(т)** — наросток рівнозначний з **-еня(т)**, часто вони й уживаються рівнобіжно: *гуся (гусяти...) — гусеня (гусеняти...), котя (котяти...) — котеня (котеняти...),*

вутя, кача, старча, курча, коліща, горща, молодя, бідня, хлопча, рукавчата...

Наголос на **-я** — див. § 35.

115. **-ятина** — див. **-ина**

116. **-яха** — див. **-аха.**

Наростки прикметникові.

Значіння їх і вживання

§ 100. 1. **(-ий, -ій, -їй)** — це не наросток, а родове, відмінкове й числове закінчення прикметників (див. § 51), але воно, зм'якшуючи кінцевий приголосний, може деякі іменники обертати на прикметники: *чоловік — чоловічий, князь — княжий, овечий, собачий, піший, дужий, орлій, безкраїй...* див. іще **-ичий, -чий.**

2. **-авий, -явий** — а) при прикметникових пнях указує на м е н ш и й ступінь або ч а с т и н н і с т ь значіння основного прикметника: *бі'лий* (цілком, напр., сніг) — *біля'вий* (почасти білий, напр., із білим волоссям), *чорня'вий. золота'вий, жовта'вий* (і *жовтя'вий*), *кругля'вий, мокря'вий, молодя'вий, довга'вий, щупля'вий...* Наголос звичайно на **-а'вий.** Порівн. іще **-астий, -атий.**

б) при іменникових пнях обертає іменники в прикметники (порівн. **-астий, -атий, -ний**): *дупло — дупла'вий, жи'лавий, крива'вий, коро'стявий* (і *коро'ставий*), *кістля'вий, коща'вий, зо'рявий, діря'вий, кучеря'вий, во'дявий...*

3. **-альний, -яльний** — крім чужомовних слів, як *ідеальний, реальний, соціяльний...*, з цими наростками подекуди трапляються прикметники й із українськими пнями: *кова'льний, ві'яльний, дія'льний, відповіда'льний, порівня'льний...* (див. іще **-чий**).

4. **-аний** — див. **-яний**

5. **-арний, -ярний (-ар** — тут наросток чужомовний): *елементарний, гуманітарний, популярний, вульґарний.* Наголос на **-ар-**, див. іще **-ний.**

6. **-астий, -ястий** — дещо схожий значінням і обсягом уживання із **-авий** та **-атий**, але з нахилом скріпляти прикметникове значіння: *довга'стий* (і *довго'вастий*), *зелена'стий, дебела'стий, біла'стий, кругля'стий, золота'стий, попела'стий* (і *попеля'стий*), *гілля'стий, гранча'стий, кінча'стий, голова'стий, гребеня'стий, драбиня'стий, двійча'стий...*

У тих самих словах наростки **-астий, -авий, -атий** часто чергуються (іноді ще й з додатковими перед ними наростками). Сильніше значіння наростка **-астий** супроти **-авий** та **-атий** помітне, напр., у таких словах: *горбатий* (з одним горбом) і *горбастий* (з горбами), *дуплавий, ду-*

плинавий (з дуплом) і *дупластий, дуплинастий* (з дуплами).

7. **-атий** — а) схожий до **-астий**, але вживається майже тільки при іменникових пнях: *борода'тий, рога'тий, пика'тий, зуба'тий, крила'тий, черева'тий, ока'тий, волоха'тий, горба'тий...*

   б) на означення подібности: *сорока'тий, стрільча'тий, стовба'тий* (і *стовбо'ватий*), *довго'ватий.*
8. **-ачий, -ащий** — див. **-учий**
9. **-евий, -ева, -євий, -єва** — див. **-овий**
10. **-езний, -елезний, -енезний, -енний, -ецький, -елецький** — на означення найбільшої згрубілости прикмети: *величезний, довжезний, довжелезний, довгенний, здоровенний, страшенний, здоровецький, довгелецький...*

    Наголос на **-ез-, -енн-, -ець-**
11. **-енький** — див. **-еньк-** в іменникових наростках.
12. **-есенький** — на означення вищого ступення пестливости та здрібнілости, ніж при **-енький**: *білесенький, величесенький, чистесенький, самесенький, отакесенький...* Наголос на **-е'сенький**. Порівн. **-ісінький**.
13. **-ечий** — див. **-чий**.
14. **-екий** — див. **-еньк-** в іменникових наростках.
15. **-ивий, -ливий** — досить поширений наросток, особливо **-ливий** при дієслівних пнях на означення внутрішньої прикмети, надто здатности, нахилу: *заду'мливий, правди'вий, плакси'вий, покі'рливий, байду'жливий, бунтівли'вий, балакли'вий, злі'сливий, злобли'вий, зрадли'вий, вертли'вий, замі'тливий, в'ї'дливий, ущи'пливий, підле'сливий, дрімли'вий, хворобли'вий, журли'вий, тужли'вий, жахли'вий, втихоми'рливий, насти'рливий, жалли'вий...* Часто змагається з **-ний**, іноді з **-кий, -учий** тощо, порівн.: *чарівний — чарівливий, злісний — злісливий* (*злий*), *верткий — вертливий, балакучий — балакливий* тощо.
16. **-ин, -їн** — на творення присвійних прикметників від особових іменників жіночого й чоловічого роду на **-а, -я**: *тітка — тітчин, няня — нянин, Мар'їн, рибалчин, Миколин, молодицин*, див. іще **-ів**.
17. **-иний, -їний, -инячий, -ячий, -очий, -ичий** — на творення прикметників, що показують приналежність, відношення або походження речі (майже виключно від назов тварин, зрідка й людей та речей, порівн. **-ин, -ів** від назов людей): *горобиний, козиний, орлиний, дрохвиний, качиний, солов'їний...* (наголос на **-и'ний**), *горобі'нячий, гороб'я'чий, ко'зячий, ку'рячий, коро'в'ячий, свиня'чий, ри'б'ячий, котя'чий, жа'б'ячий, инди'чий, лиси'чий, ба'б'ячий, хлоп'-*

я'чий, дитя'чий, діво'чий, жіно'чий, ди'нячий, кавуня'чий... (порівн. іще **-овий**).

18. **-истий, -їстий** — а) при іменникових та прикметникових пнях на означення високого ступеня прикмети або подібности до того, що значить пень (порівн. **-астий**): *барви'стий, крапли'стий, багни'стий, дощи'стий, голоси'стий, качани'стий, тіли'стий, бакаї'стий, батожи'стий, струни'стий, розло'жистий, ско'систий, дрібни'стий...*

    б) при дієслівних пнях на означення прикмети — здатности до дії (у особи) або здатности викликати дію (у речей): *бадьори'стий, танцюри'стий, зади'ристий, уче'пистий, заго'нистий, запа'листий, поко'тистий, зсу'вистий...*
19. **-ичний, -ічний (-їчний)** — на означення відносних прикметників з чужомовних іменників: *аритметичний, музичний, академічний, кубічний, стоїчний...* (див. § 130).
20. **-ів, -їв** — на творення присвійних прикметників від особових іменників чоловічого роду: *батько* — *батьків, синів, братів, Семенів...*, рідше і від назов інших живих істот: *вужів, барбосів...* Іноді навіть від іменників чоловічого роду на **-а**: *Хомів* тощо. Див. § 53_2.

    Цим наростком, між іншим, творяться жіночі українські прізвища від тих чоловічих, що кінчаються на приголосний або **-о**: чоловік *Чуб*, а жінка або дочка *Чубова, Коваль* — *Ковалева, Кугій* — *Кугієва* і т. ін., а так само іменники-прикметники: *братова', синова', гетьмано'ва...* з іншим наголосом супроти прикметників — порівн. *бра'това, си'нова, гетьма'нова...* Про наголос див. § 110_3б.
21. **-ісінький** — на означення найвищого (без порівнювання) ступеня основного значіння прикметника: *білісінький* (геть чисто білий), *чистісінький, гарнісінький, здоровісінький..., однісінький* (один одним), *отакісінький, самісінький...* Не слід плутати з наростком **-есенький**.

    Відміни наростка **-ісінький**, але з пестливим відтінком значіння **-юсінький, -юній, -ісічкий, -юсій**: *тонюсінький, манюній, манісічкий, білюсій...*
22. **-іший** — див. **-ший**
23. **-їн** — див. **-ин**
24. **-іний** — див. **-иний**
25. **-їстий** — див. **-истий**
26. **-їчний** — див. **-ичний**
27. **-кий (-окий)** — дуже поширений наросток при інших наростках (**-ський, -енький...**), але й сам буває при деяких пнях:

    а) при іменникових пнях: *соло'дкий, швидки'й, струнки'й, шорстки'й, боязки'й, пухки'й...*, де подекуди він уже не відчувається як наросток, надто в **-окий**: *широкий, глибокий, високий...*

б) при дієслівних пнях на означення нахилів до чогось або здатности: *верткий, говіркий, грузький, держкий, заміткий, в'язкий, палкий, гнучкий, хиткий, терпкий, липкий, шумкий...* Наголос на **-кий**. Порівн. іще **-ивий**, **-ущий** (*непам'яткий — непам'ятливий — непам'ятущий*).

28. **-ливий** — див. **-ивий**

29. **-лий** — а) на означення прикметниковости при іменникових і інших пнях: *круглий, підлий, щуплий, брезклий...*

б) при дієслівних пнях (від неперехідних дієслів) на означення прикмети як наслідку дії: *потухлий, стиглий, запустілий, змарнілий...* (дуже поширений — див. § 88_2).

30. **-мий** — див. § 89.

31. **-ний, -ній** — найширше вживаний наросток при різних пнях і з різноманітним значінням:

а) при іменникових пнях на означення м а т е р і я л у, далі в і д н о ш е н н я, ґ а т у н к у, в л а с т и в о с т и (але в меншій мірі, як **-астий**, **-истий**): *молочний, пшеничний, залізний, камінний, мідний, розумний, бездоганний, срібний, житній, оксамитний, будівельний, народній, барвний...* (отже наближається значінням, а іноді й спадається з **-овий**, **-яний**).

Від деяких із таких прикметників відокремлюється категорія „багатий на щось", звичайно з переходом наголосу на **-ний**:

ри'бний (ловець)	— *рибна' (річка)*
хлі'бний (квас)	— *хлібни'й (край)*
(лісови'й)	— *лісни'й (край)*
(снігови'й)	— *сніжна' (зима)*
(медо'вий)	— *медни'й (рік)*
(людо'вий)	— *людни'й (базар)*
(горови'й і *гі'рний)*	— *гірна' (країна)*
(хмарови'й і *хма'рний)*	— *хмарни'й (день)*
	— *звірни'й (ліс)*

Зокрема **-ний** часто буває в словах чужомовного походження, при тім іноді з чужомовними перед ним наростками **-ив-**, **-атив-** тощо: *активний, оперативний, ілюстративний...*

б) при дієслівних пнях на означення прикметників, іноді близьких значінням до загублених дієприкметників переємних теперішнього часу, а почасти й минулого: *прохідни'й, наступни'й, доступни'й, пожи'вни'й, прида́тний, чутни'й, непохи'тний, незабу'тній, насту'пний, непробу'дний...* і т. ін. — див. § 89_3 дрібн. шрифт.

в) при прислівникових пнях часто з **ш** перед **-ній**: *горі'шній, долі'шній, коли'шній, тепе'рішній, туте'шній, дома'шній, справде'шній*... — див. § 54.

г) в дієприкметниках переємних минулого часу: *да'ний, ка'раний, улю'блений, засво'єний*... — див. § 89.

32. **-ничий** — див. **-чий**

33. **-ова** — див. **-ів**

34. **-овий (-йовий), -евий (-євий)** — досить поширений наросток на означення відносних прикметників, отже тільки при іменникових пнях:

а) на питання „з чого?", „який?", рідко „чий?": *дубо'вий, соболе'вий, їжако'вий, воло'вий, вербо'вий, паперо'вий, ли'совий, орло'вий, лойови'й, смуше'вий, груше'вий, бає'вий, кри'це'вий, овочéвий* (порівн. **-иний, -ячий, -яний**).

б) на питання „який?" „до чого відносний?" (прикметники відношення): *науко'вий, службо'вий, рокови'й, шляхови'й, верствови'й, загадко'вий, випадко'вий, степови'й, дощови'й, багаже'вий*...

Взагалі наросток **-овий** у значінні і а) і б) часто чергується з іншими прикметниковими наростками, зокрема з **-ний**, при тім часто й значіння слова зміняється з зміною наростка, але не так, щоб можна було визначити відмінність **-овий** супроти інших, напр.: *розумо'вий* (прикметник відносний) — *розу'мний* (інше значіння, між іншим, з ступенюванням — *розумніший*...), *вагови'й* — *ва'жний*, але в *рокови'й* — *рі'чний, оксамитовий* — *оксамитний*... вже немає такої відмінности.

35. **-овитий** — а) при іменникових пнях на означення чималого ступеня прикметниковости (без порівнювання): *грошови'тий, дощови'тий, сумови'тий, горови'тий, таланови'тий, несамови'тий*... (порівн. **-истий**).

б) при прикметникових пнях та дієслівних на означення нахилу: *хворовитий, гордовитий, слабовитий, тямовитий*... (близький значінням до **-уватий**).

Наголос завсіди на **-и'тий**.

36. **-очий** — див. **-чий**

37. **-ський (-цький, -зький)** — дуже поширений наросток головним чином при іменникових пнях на означення відношення, походження, приналежности (дуже загально супроти **-ин, -ів**): *людський, братський, братерський, азіятський, кінський, морський, жіноцький, молодецький, читацький, німецький, запорізький, мистецький, наський, свійський*..., часто з попередніми присвійними наростками **-ин, -ів**: *материнський*,

батьківський, Коцюбинський..., а також **-ан, -ян** (з **-анин, -янин**): *таращанський, смілянський, хуторянський...*

Про **-цький, -зький** — див. §21.

Взагалі **-ський** показує відношення загально і абстрактно, і не слід плутати його з **-ний, -овий, -ів** тощо, напр.: *людський* (порівн. *людовий, людний*), *Шевченківський* (порівн. *Шевченків*), *кінський* (порівн. *кінний, конячий*), *господарський* (порівн. *господарів, господарчий, господарний*).

38. **-тий** — у переємних дієприкметниках (див. § 89).

39. **-уватий, -юватий** — а) при іменникових пнях на означення в л а с т и в о с т и (у невеликій мірі), п о д і б н о с т и, н а х и л у: *піскуватий, бур'януватий, дуплуватий, свинуватий, глеюватий, калікуватий, ликуватий, ямкуватий, злодійкуватий, забу'дькуватий...*

Наголос майже завсіди на **-ува'тий**.

б) при прикметникових пнях на означення зменшення прикмети, що її показує пень прикметника: *зеленуватий* (і *зеленкуватий*), *дебелуватий, круглуватий, дурнуватий, приду'ркуватий, підста'ркуватий, пришеле'пуватий...*

З інших наростків до **-уватий** найближче стоїть **-овитий**, далі **-истий, -авий** тощо:
дощовий (сіряк) — *дощистий* — *дощовитий* — *дощуватий, круглий* — *кругластий* — *круглявий* — *круглуватий* і т. ін.

40. **-учий, -ючий, -ачий, -ячий, -ущий, -ющий, -ащий, -ящий** — як сказано в § 88, з походження дієприкметникові наростки, але вони тепер бувають не тільки при дієслівних пнях й прикметникових на означення згрубілости прикмети: не тільки *ревучий, гомонючий, лежачий, незрячий, загребущий, зцілющий, пропащий, трудящий...*, а й *добрячий, важнющий, злючий, злющий, жирнючий, багатющий, ситячий, скупучий...*, де ці наростки наближаються значінням своїм до **-езний** тощо.

41. **-цький** — див. **-ський**

42. **-чий** (**-ечий, -очий, -ничий**) — на означення відносних прикметників, найчастіше від назов живих істот на **-ець, -ник** тощо: *виборчий, творчий, законодавчий, вірчий, споживчий, господарчий, молодечий, старечий, дівочий, жіночий, співочий, вартівничий, будівничий...* (порівн. **-ський -ний**). Наголос перед **-чий**.

43. **-ший, -іший, -чий, -щий** — у вищих ступенях прикметників: *старший, старіший, ближчий, кращий...* — див. § 56.

44. **-юсінький** — див. **-ісінький**

45. **-ющий** — див. **-учий**

46. **-явий** — див. **-авий**
47. **-яльний** — див. **-альний**
48. **-яний**, **-аний** — на означення в і д н о ш е н н я буває в відносних прикметниках при іменникових пнях („з чого?“ „який?“ — порівн. **-овий**, **-ний**): *вовна — вовня'ний, борошня'ний, греча'ний, горілча'ний, соло'м'яний, пшоня'ний, мідяни'й, капустя'ний, очере'тяний, цибу'ляний, шкуратя'ний, весняни'й..., папір'яний...* Порівн.: *папір'я'ний* і *паперо'вий, цибуля'ний* і *цибу'льний...*
49. **-ярний** — див. **-арний**
50. **-ястий** — див. **-астий**
51. **-ячий** — див. **-иний** і **-учий**
52. **-ящий** — див. **-учий.**

Наростки дієслівні.

Значіння їх і вживання

§ 101. Наростки в дієсловах дещо інак беруть участь супроти наростків в іменах головним чином через те, що в дієсловах не один пень, як в іменниках, а два: пень дієйменниковий і пень теперішнього часу (напр., *бр-а-ти* з наростком **а** і *бер-у* без наростка).

Тут ми обминемо ті колишні наростки, що вже тепер не виступають як наростки, хоч і полишивши в дієсловах слід тим, що в них замінюються приголосні, напр.: *мазати — мажу, купити — куплю* тощо (про ці зміни див. §§ 20, 25).

1. **-а-**, **-я-** а) в дієсловах, утворених від іменників: *сідла'ти (сідлаю...), вінча'ти, вече'ряти, ка'шляти...*

   б) в дієсловах неперехідних від прикметників 2. ступеня: *більший — бі'льшати (більшаю...), кращати, дужчати, рідшати, вищати, тоншати, гіршати, густішати, білішати, зеленішати, тупішати...* Наголос перед наростком.

   Це ніби дієслова вищого ступеня (на подобу прикметників), і не слід їх плутати з дієсловами на **-іти**, як от *синіти — синішати, зеленіти — зеленішати...*, бо *синішати, зеленішати...* значать „робитися все синішим, зеленішим“ і т. ін.

   в) від деяких протяжних форм наворотні повстають наростком **-а-**: *летіти — літати (літаю...), сидіти — сідати, лишити — лишати, котити — качати, ставити — ставляти, тягти — тягати, (прикрасити) — прикрашати, (попасти) — попасати, (дати) — давати, (умити) — умивати...* (між голосними вставний **в**).
2. **-и-**, **-ї-** — а) у дієсловах від іменників: *збо'чити (збочу...), жлукти'ти, наперчи'ти, плу'жити, сніжи'ти, калі'чити, гної'ти, пособа'читися, гайдама'чити...* Іноді ще з іншими наростками перед **-и-**: *плуга'нитися, стовби'чити, зама-*

сльо'нити, згорбу'литися, конюха'рити, чухма'ритися, учепі'ритися (останні два з дієслівних пнів)...

Іноді рівнобіжно з **-и-** й **-ува-**: *гайдама'чити* і *гайдамакува'ти*.

б) в дієсловах від прикметників: *білий — білити, гіркий — гірчити, менший — зменшити, поліпшити*... (перехідні дієслова).

3. **-і-** — а) у дієсловах неперехідних від прикметників: *біліти* (*білію*...), *зелені'ти, багаті'ти, хворі'ти, лисі'ти, кучеря'віти, си'віти*... (порівн. **-и-** б).

б) у дієсловах від іменників: *уміти* (*умію*...), *розуміти, муркотіти*...

4. **-ну** (**-н-**), **-ону-** (**-он-**) — а) наросток **-ну-** в дієйменникових основах та **-н-** в основах теперішнього часу вживається в дієсловах від прикметників на означення початку переходу одного стану в другий: *глухий — глухнути* (*глухну, глухнеш*...), *бліднути, густнути, киснути*... Таким чином від прикметників повстають дієслова з різними наростками: *густий — густнути — густіти — густішати*.

Про рівнобіжні дієслова з **-ну-** і без нього (*тягти — тягнути*...) див. § 78.

б) у дієсловах на означення раптової (доконаної) дії: *кидати — кинути* (*кину, кинеш*...), *капати — капнути, усміхатися — усміхнутися, махати — махнути*...

в) в дієсловах від вигукових слів на означення раптової (доконаної) дії: *охнути* (*охну, охнеш*...), *гепнути, шелеснути, шубовснути, тарахнути, ляснути*..., іноді ще з наростком **-к-**: *ойкнути, бевкнути, дзенькнути*...

г) відміною наростка **-ну-** є наросток **-ону-** на означення з г р у б і л о с т и дії: *стуконути* (*стукону, стуконеш*...), *грюконути, сіпонути, махонути, рвонути, гуконути, плигонути*... (порівн. у прикметниках **-езний**...). Наголос на **-ону'-** (*-оне'ш, -оне'*...).

5. **-ува-**, **-юва-** (**-у-**, **-ю-**) — дуже поширений в українських дієсловах наросток з різним значінням:

а) в дієсловах недоконаних від іменникових і прикметникових пнів: *дарувати* (*дарую*...), *порядкувати, мурувати, горювати*..., часто, між іншим, на означення того, хто що робить або чим він є, в якому стані перебуває: *учителювати, писарювати, гостювати, хазяйнувати, господарювати, голодувати, секретарювати, професорувати, козакувати, дівувати, парубкувати, вдовувати, кравцювати, чабанувати, гайдамакувати, марнувати, пильнувати, слабувати, радуватися*..., отже іноді ніби рівнобіжно з **-и-**: *господарювати* і *господарити, гайдамакувати* і *гайдамачити* тощо. Звичайно всі ці дієслова від іменників мають дуже

відмінне значіння супроти дієслів основних того ж кореня, напр., *учити* далеко не те, що *учителювати* (— „бути в учителях, за вчителя“), *косити* не те, що *косарювати* („бути в косарях, за косаря“) і т. ін.

б) чималу вагу має цей наросток при творенні наворотних форм дієслів із протяжних: *вихваляти* — *вихвалювати...*, *мордувати* — *замордовувати, горювати* — *загорьовувати...*, де, як бачимо, він буває і в подвоєній формі — див. § 85.

в) у дієсловах чужомовного походження: *адресувати, ілюструвати, іґнорувати, клясифікувати, перлюструвати, опонувати, ратифікувати, продукувати, редаґувати, телефонувати, диферувати, коментувати, нормувати...*

Усі наведені дієслівні наростки органічно зв'язані з творенням дієслівних форм як доконаности супроти недоконаности, наворотности супроти протяжности. Але крім них є ще декільки дієслівних наростків, що мають уже інше значіння в дієсловах та й бувають вони звичайно при вгорі наведених наростках. Це такі додаткові наростки:

6. **-к-** — в дієсловах від різних вигукових слів (звичайно за ним іде ще наросток **-а-** або **-ну-** — порівн. 4 б): *гавкати, охкати, цвірінькати, мекати, тьохкати, гейкати, гавкнути, ойкнути...*, а далі й такі, як *викати, тикати* (казати „ви“, „ти“), *здоровкатися, панькатися* тощо.

   Наголос перед **-кати, -кнути**.

7. **-от-** — з наростками **-а-** або **-і-** за ним (**-ота-, -оті-**) цей наросток уживається на означення р и т м і ч н о с т и, п о в т о р н о с т и дії (отже, тільки при певних дієсловах, а надто часто від вигукових слів): *стукотати — стукотіти, брязкотати — брязкотіти...* порівн. § 72.
8. **-онькі, -еньки, -очки, -унечки, -усеньки, -усі, -ці, -ки** — у пестливих словах головним чином дитячої мови. Вони вживаються в дієйменниках та зрідка ще в формах наказового способу: *їстоньки, люленьки, спаточки, спатусі, їстки, купці...*, *спатуняй* тощо.

ПРИРОСТКИ.

Значіння їх і вживання

§ 102. Хоч приростків у нашій мові й далеко менше, як наростків, та зате вони дуже різноманітні щодо значіння і обсягу вживання і визначити це часто буває ще важче, ніж у наростків.

Взагалі приростки конкретизують, спеціялізують, часто обмежують і звужують основне значіння слів, надто ж дієслів.

Подаючи далі реєстр (теж як і наростки в абетковому порядку) продуктивних приростків української мови, долучаємо до них і **-не-**, що в словотворі має власне те саме значіння, як і наростки.

1. **без-, безо-** — здебільшого разом із наростками витворює з різних пнів нові слова заперечного супроти пня змісту: *безла'ддя, безо'дня, безгрі'шшя, бе'зматень, безкра'їй, безмо'вний, бе'змаль, бе'зліч...*

   Іноді **без-** уживається поруч **не-**, іноді ж на означення відмінного слова супроти слова з **не-**, але **без-** заперечує дещо енерґійніше й наочніше, ніж **не-**, порівн.:

   безпу'тній — непу'тній
   безра'дісний — нера'дісний
   безупи'нний — невпи'нний
   безуга'вний — невга'вний
   безпотрі'бний — непотрі'бний
   безкрити'чний — некрити'чний
   безсме'ртний — несме'ртний
   безнаста'нний — ненаста'нний
   бе'злад — не'лад
   безвира'зний (Л. Україн.) — *невира'зний*
   безтала'ння — нетала'н
   безо'щадний — неоща'дний
   безприхи'льний — неприхи'льний
   безро'зумний — нерозу'мний
   безнаді'йний — ненаді'йний і т. ін.

   У дієсловах **без-** трапляється тільки тоді, коли вони вивідні з таких слів, де вже є **без-**: *безсилля — безси'літи, безче'стити, безлю́дніти...*, і такі дієслова звичайно не приймають іще приростка **о-**, а хібащо **з-**: *збезче'стити, збезли'стіти, збезземе'лити, збезно'жити, збезлю'дити...* (тільки зрідка *обеззубіти, обеззброїти*). (Див. іще **не-, ви-**).

2. **-в, у-** (про міну **в-у-уві** див. § 15) — крім широкого вжитку в дієсловах і інших категоріях слів (*внести, внесок, вмити, вранішній, впоперек...*), приросток **-у (в-)** з прикметникових пнів творить дієслова перехідні з значінням „робити, зробити чим“: *унаочнити, узагальнити, ущасливити, унещасливити, усуспільнювати, уворужувати, ударемнити, уміжнароднити*. (Див. іще **з-, о-**).

3. **ви-** — дуже поширений приросток при дієсловах і віддієслівних іменниках на означення руху з середини, закінчення дії, множности її тощо: *ви'летіти, видава'ти, ви'будувати, ви'грати, вибива'ти, ви'гинути, ви'бранець, видаве'ць...* Рідко при іменникових пнях: *ви'долинок.*

   Як і завсіди, синонімічні слова з наростками **ви-** та іншими найкраще розрізняти, себто усвідомляти їх різно-

значність, через ті характерні слова, що легко й природно сполучаються з ними, напр., відтінок доконаної, закінченої множної дії в *вигинути* супроти *погинути* легко дається пізнати з словосполучень „вигинули до ноги“, але „погинули всі“.

Багато важать тут і такі моменти, як те, в однині чи тільки в множині, чи і в однині і в множині вживається слово і т. ін.

4. **від-, од-, віді-, оді-** — головним чином придієслівний приросток на означення віддалення руху, а потім чинности назад, закінчення її тощо: *відхилити, відійти, віддячити, відсердитися, відхотітися, відспівати, відібра'ти, ві'дгомін, відра'за...*

5. **до-, ді-** — при дієслівних пнях на означення різних відтінків наближення до чогось, докінчення дії тощо: *дійти, доробити, докотитися, дізнатися, добити...*, а так само і в віддієслівних іменниках як *добу'ток, дога'на, до'плив, недо'гризок...*, при тім із **не-** перед **до-** і в іменникових пнях: *недо'люд, недо'ляшок, недо'вірок*, а в прикметниках із прислівникових сполучень: *дові'чний* (із „до віку“), *дозе'мний, дообі'дній, дола'дній, доконе'чний...*

6. **з-, зо-, із-, ізі-, ізо-, с-, іс-, зу-, су-, со-** — це більш-менш поперeплутувані форми колись кількох різних приростків (**с-, із-, възъ-, су-**). Деякі з них в сьогочасній мові вживаються в обмеженому колі слів і вже мало відчуваються як приростки, інші ж уживаються рівнобіжно без відмінности значіння.

а) приросток **з-, зо-, із-, ізі-, ізо-, с-, іс-**, значінням своїм усе той самий, тільки з фонетичних причин різний формою (див. про це у § 15 і 118), вживається найбільше при дієслівних пнях, на означення різних і почасти супротилежних відтінків руху або наслідків його: *збити* (з чого), *зійти* (з чого і на що), *зменшити, ізігнутися, списати, згористий, спадистий, зошит, іспит...*, при тім **зо-** іноді чергується з **з-** (*зо'шит* і *зши'ток*), іноді з **зі-** (*зобгати — зібгати, зотліти — зітліти* тощо), іноді з **зу-** (*зостріти — зустріти*), іноді залишається постійно (*зовсім, зозла*).

Разом із **не- з-** часто вживається на означення „лишити кого, чого“, „позбавитися чого“: *знеохотити(ся), знепритомніти, знечулити, знеславити, зневіритися, зневолити, знедолити...* (див. іще **в-, без-, о-**).

б) приросток **су-** вживається в певному більш-менш обмеженому колі слів головним чином з дієслівними пнями і найбільше визначає скупчення, себто рух докупи або стан близькости: *сусі'д, су'верток, су'крайок,*

суві'й, супря'гач, суспі'льство, су'спіль, суці'льний, сузі'р'я, суку'пний, сумі'жний, супроти'вний, супере'чний, всу'міш, су'тінь, супокі'йний, суту'жний тощо. Його відміна **зу-** рідше трапляється: *зустрі'ти, зу'стріч, зуми'сне, зупи'нка, зупиня'ти,* при тім іноді **зу-** чергується з **с-**: *зупинити — спинити.*

в) у декількох словах зберігся і вже майже не відчувається як приросток **со-**: *собор, сотворіння, согрішити* (запозичення з старослов'янської мови), *союз* (є і в народній мові з вузьким значінням).

У таких, як *совість, смерть, сметана* тощо **со-**, **с-**, звичайно, вже зовсім не відчуваються як приростки.

7. **за-** — дуже поширений приросток найбільше при дієслівних пнях із різним значінням і відтінками залежно від основи слова; найважніші значіння і вживання такі:

а) в дієсловах на означення п о ч а т к у дії: *забалакати* (= почати балакати), *запрацювати, забіліти, заспівати, застукотіти, закричати, завзятися...*

б) в дієсловах на означення з а в е р ш е н н я дії, переможности її, докінчення: *забалакати* (кого), *забілити, замазати, задавити, забити...*, також такі, як *заїхати* (за що, куди, звідкіля), *забігти* (куди), *зайти* (звідкіля) і т. ін..., також *за'клик, за'пит...*

в) в дієсловах із значінням праці на означення з а р о б і т к у: *запрацював* (скільки), *загорювати, закосарювати, зашевцювати, завчителювати* (себто „заробити на вчительстві“)...

г) у вивідних словах із словосполучень (себто з таких, де **за** прийменник): *за горою — загірний, заболотний, запорізький, задвірок, заздоровний...*, а також у прислівниках як *завчасу', зара'ння, за'годя, завдяки', завбі'льшки, завши'ршки, завто'вшки..., задо'сить* (= цілком досить), *зама'ло...* і зрідка в інших: *за'куток, за'зубень...*

Іноді приросток **за-** зовсім наближається значінням до інших, напр., *заждати — підождати — пождати, задумати — надумати.*

8. **із-** — див. **з-**

9. **між-, межи-** — на означення п р о м і ж н о с т и чи с п і л ь н о с т и в іменниках та прикметниках: *межи'гір'я, межйсітка, міжнародній, міжпартійний* тощо.

10. **на-** — досить поширений приросток при різних пнях:

а) в дієсловах найчастіше на означення п о в н о т и, р я с н о т и, д о с т а т н о с т и дії (при таких дієсловах із **на-** часто й бувають додатки „багато“, „досить“, „дуже“...:) *наробити, набрати, набирати, набігатися...*, та-

кож **конкретизації** дії чи явища: *назвати, настати, намовити, накричати, напасти, надавати...*, разом із чим іноді повстають дієслова з зовсім новим значінням: *лежати — належати* (що кому), *найти, настоювати* тощо; а від дієслів і іменники: *на'хил, нажи'ва, нали'гач*... та інші частини: *нако'тистий, навперейми, на'схиль, на'різно, нао'хляп...*

б) зрідка і в іменниках тощо при недієслівних пнях: *насті'льник, надві'р'я, наса'мперед, на'голос, на'мордень, напі'чний.*

Іноді чергується з іншими приростками як близько-чи рівнозначний: *намовити — підмовити, направити — поправити.*

11. **над-, наді-** — а) в дієсловах на означення **частинности** дії: *надбирати, надібрати, надгризти...*, **повільности**: *надійти, надходити, надбігати, надменшити, над'їздити...* (при таких дієсловах звичайні додатки „трохи", „потроху", „дещо")

б) в іменниках та прикметниках із прийменникових виразів на означення відношення „вище", „більше": *надзе'мний, надзі'рний, надхма'рний, надмі'рний, надприро'дний, надлю'дський, надлюди'на, надзвича'йний...*, а також місця: *наддністрянський, наддніпрянський, Наддніпрянщина, надбережжя...*

в) у прислівниках з відтінком **зменшення** основного значіння: *на'двечір, на'дзелень, на'дголодь, на'дпізь* (порівн. **об-**)

12. **най-** — на означення найвищого ступеня прикметників: *найвищий...* (див. § 56)
13. **напів-** — див. **пів-**
14. **не-** — на означення заперечних тям: *негарний* (= поганий), *небагатий* (= бідний), *незвичайний, невдаха...* (див. **без-, з-** та § 92)
15. **о-, об-, обі-, обо-** — хоч в основі це різностаті того самого приростка, та все ж подекуди окремі з них обмежені вживанням не тільки з фонетичних причин (перед голосними, групами приголосних). а й через причини спеціялізації значінь; найчастіше вживається цей приросток і найскладніше його вживання в дієсловах:

а) на означення **всебічности, повноти** дії: *обки'да́ти, оплакати, обігріти, обсихати...*

Щодо **о-** і **об-** в дієсловах і віддієслівних словах, то до деякої міри вони вживаються як рівнобіжні (рівнозначні), напр., *обсмикати* і *осмикати, обдурити* і *одурити, обсипатися* і *осипатися, обзнайомити* і *ознайомити...*, але взагалі приросток **об-** надає матеріяльнішого, конкретнішого зна-

чіння, ніж **о-,** і тому часто дієслова первісного (і звичайно матеріяльного) значіння з **об-** стаються з **о-** дієсловами іншого значіння, звичайно переносного і абстрактнішого, напр.:

обвернутися (плащем) — *обернутися* (вовком)
оббирати (ягоди) — *обирати* (на голову)
обкинути (болотом) — *окинути* (оком)
обчищатися (від бруду) — *очищатися (регабілітуватися)*
обписати (з усіх боків) — *описати* (подію)
обнова — *оновлення*
обгидити — *огидити, огида*
обповити — *оповити*
обпоганитися — *опоганитися*
обпаскудити — *опаскудити*
обзначити — *означити* і т. ін.,

а іноді такі дієслова з **о-** зовсім відмінні значінням супроти слів з **об-,** або й взагалі, маючи тільки абстрактніше значіння, вживаються лише з **о-**, напр.:

обставляти (чим) — *оставляти* (= залишати)
обпинатися (хусткою) — *опинатися* (= не бажати)
обшукувати (= потрусити) — *ошукувати* (= дурити)
оберігати, одержувати, оповістити, оголосити тощо.

Звичайно, бувають дієслова й тільки з приростком **об-**, напр.: *обстріляти, обкласти* (або *обікласти*) тощо.

б) у дієсловах з іменних пнів на означення „стати чим" тільки **о-**: *овдовіти, осиротіти, остовпіти, одужати, ожити, одубіти, окривіти, опанувати*... (хоч і *обляшитися*), а також у таких, як *оженитися, одружитися, осідлати, остогидіти, окотитися* тощо.

в) в іменниках тощо: *о'бшир, осере'док, обов'язок, о'бмолодь* (іменник), *о'бмаль, о'брідно, о́сторонь* (порівн. **над-**).

16. **па-** — в іменниках на означення м е н ш о г о або н е с п р а в ж н ь о г о супроти того, що визначає пень: *па'бородки, па'синок, па'дчірка, па'кіл, па'росток, па'горок*..., також зрідка й у інших: *па'молодь, па'толоч*.

17. **пере-** — дуже поширений приросток в дієсловах та дієслівних пнях на означення різних відтінків головним чином д о к о н е ч н о с т и й і н т е н с и в н о с т и д і ї (показує на дію „впоперек чого", порів. **роз-**): а) *переноси'ти, перетяга'ти, перева'жити, перероби'ти, перечита'ти, перебала'кати*... („все", багато", порівн. **по-**, **попо-** § 86)

б) *перебала'кати, перева'жити, перебреха'ти*... („кого", „що")

в) *переписа'ти, перероби'ти, перебудува'ти, перезначи'ти*... („знов“, „ще раз“)

г) *переруба'ти, перері'зати, переділи'ти*... („надвоє“)

ґ) *переско'чити, перестрибну'ти, перевчи'тися, перегірчи'ти*... („через що“, „над міру“)

д) *перехворі'ти, пересе'рдитися, перегусти'*... („уже“, „зовсім“)

е) *перевікува'ти, перебу'ти, перезимува'ти*... („увесь вік“, „час“, „зиму“...)

є) у віддієслівних іменниках: *пере'вертень, перева'га, перери'вач*...

18. **перед, передо-** (**пред-**) — як і **серед-, через-** бувають тільки при іменних пнях: *передра'нішній, передобі'дній, передві'чний, передсме'ртний, передмо'ва, передо'день, передо'всім, передпла'тник, середзе'мний, черезплі'чний*... Винятково **пред-**: *представни'к, представни'цтво, предві'чний.*
19. **пі-** — див. **по-**.
20. **пів-, полу-, напів-** — при іменних пнях: *піва'ркуш, півку'ля, півко'ло, півкварті'вка, півме'ртвий, півпа'рубок, піврі'ччя, напівприто'мний, напівпли'нний, напіввідчи'нений, полу'кіпок, полу'боток, полу'мисок, полу'скирта*... Із цих приростків **напів-** уживається у прикметниках, **полу-** переважно в іменниках; **пів** може бути й не приростком: „лежало пів аркуша паперу“ (порівн. „лежав піваркуш“)
21. **під-, піді-, підо-** — поширений приросток, надто в дієсловах, на означення багатьох відтінків руху (з основним значінням „знизу“) і становища (залежного чи нижчого, меншого супроти значіння пня слова):

а) в дієсловах і інших словах дієслівного походження: *підлазити, піднести, підкоряти, підбивати, підганяти, підбігати, підлюбляти, підупадати, підбільшити, підохочувати, підвечерювати, підчепурити, підсобляти, підгодовувати, підпомагати*... (з такими додатковими словами, як „трохи“, „часом“, „іноді“), також *підхожий, пі'д'їдень* (комаха, що під'їдає корінь), *пі'дмурок, пі'дбігцем, пі'дтюпцем*...

б) в іменах: *підпарубочий, піддівоча* (= підліток-дівчина), *підста'рший, підгі'р'я, підглу'хий, підста'ркуватий* тощо.

22. **після-** — рідкий приросток: *післясвятний, післявоєнний, післяплата.*
23. **по- пі-** — найпоширеніший приросток в українській мові при різних пнях і з різноманітним значінням:

а) у дієсловах неперехідних із значінням „стати яким“: *побіліти, позеленіти, покращати*...

б) у дієсловах на означення обмеження дії: *погодувати, походити, побавитися, посто'яти, поблискувати...* (з звичайними додатками „трохи“, „якийсь час“ тощо).

в) у дієсловах на означення доконаности дії чи стану: *повечоріти, піти, поїхати, поборотися, попливти, пограбувати, повести...* (порівн.: *глянути — поглянути, купити — покупити...*)

г) у дієсловах на означення розділовости дії—див. § 86.

ґ) в іменах із прийменникових сполучень: *побережний, повільний, поступневий, подимщина, поборозняк* (жук), *пого'ристий, подесе'нщина, подві'р'я...*, а також і в інших як *по'верх, побрати'м, полі'ття, по'голос, по'малий, по'близький, по'легкий, по'короткий, поко'тистий, пого'рда, подія, похмілля...*

д) у невідмінних словах: *по'біч, по'пліч, по'котом, поде'куди, поде'який, подві'йно, потрійно, поперше, подруге, попід, понад, по'шепки, по'крадьки...*

24. **поза-, поміж-, понад-, попід-** тощо — зрідка у таких прикметниках, як *позавчора'шній, поза'торішній, позаві'чний, поміжлю'дний, понадхма'рний, попідзе'мний* (у Квітки ще *позанапра'сно*), але дуже поширені в дієсловах, де **по-** перед іншим яким приростком надає дієсловам особливого розділового значіння — див. § 86.

25. **полу-** — див. **пів-**.

26. **пра-** — при іменних пнях на означення великої д а в н о с т и: *пра'дід, пра'рід, пра'ліс, пра'старий, пра'пращур...*

27. **пре-** — в різних пнях, щонайбільше в прикметниках, на означення в и щ о г о с т у п е н я основного значіння слова („дуже“): *прега'рний, превеле'бний, пресла'вний, превся'кий, пречу'до, предозві'лля, предоку'чити...*

Замість **пере-** приросток **пре-** (як слов'янізм) уживається винятково в слові *прези'рство*.

28. **пред-** — див. **перед-**

29. **при-** — досить поширений приросток при різних пнях:

а) в дієсловах на означення різних відтінків діяльности, направленої до чогось, когось (з б о к у або з в е р х у), а також взагалі діяльности з в у ж е н о ї, п о м і ч н о ї: *прибити, пришивати, привабити..., придушити, пригнічувати, приплескувати, притиснути, пригоріти..., прибирати, прив'ялити, приплатити, привітати, припинити, пригадати, примеркати, припізнитися, прижити, приспати, приграватн...* (порівн. **з-, до-, по-, у-**)

б) в іменах або від відповідних дієслів або прийменникових словосполучень: *прихи'лище, при'казка, приса'-*

дистий (присадкуватий), при'путень, при'хаток, при'мурок, при'горок, при'земок, призе'мкуватий, принагі'дний...

30. **про- (прі-)** — доволі поширений приросток надто в дієсловах на означення різних відтінків результативної чинности чи становища (к р і з ь щ о с ь, протягом п е в н о г о ч а с у, с к і л ь к и тощо): *пробити, проколоти..., прожити, прохворі'ти, проси'діти, проголовувати, провчителювати..., прохарчувати* („кого?" і „скільки коштів?-), *програти* („який час?" і скільки грошей?"), *прогайнувати..., прогнити, промо'вчати, прослати, просушити, прохолонути...* (порівн. **ви-, пере-, по-**)

Також і в віддієслівних словах: *протока, просвіта, про'стилка, про'діл, про'товпом* тощо, а зрідка і в іменних пнях: *про'весна, про'лісок, про'зелень, про'золоть, про'сивий (сивуватий)*

о переходить в **і** в приростку **про-** тільки в двох словах: *прізвище, прі'рва.*

31. **проти-, супроти-** — зрідка вживаються при пнях відмінних слів: *противажити, противага, протиставити, протиставний, протилежний, протиріччя, супротилежний...*

32. **роз-, розі-** — досить поширений приросток майже виключно в дієслівних пнях і зокрема в дієсловах на означення щонайбільше п о в н о ї, ш и р о к о ї (часто в и з в і л ь н о ї) чинности: *розмахати* (в різні боки), *роздарувати* (все), *розіспатися* (дуже), *розпитати* (добре, всіх), *розсобачитися, розвеселитися, розходи'тися...*, часто протилежно до значіння **з-, за-, по-** тощо: *розв'язати* (порівн. *зв'язати, зав'язати*), *розбити, розлити, розгородити, розіднити, розвінчати, розлюбити...* (проте в значінні заперечення основної чинности пня, як *розлюбити*, рідко)

Подекуди **роз-** надає зовсім нового значіння пневі: *розборонити* (тобто *розвести, роз'єднати).*

Основне значіння **роз-** залишається не тільки в віддієслівних іменах, а і в інших: *розгля'дач, розло'гий, ро'збовток, роздорі'жжя, розгі'лчастий (гіллястий)* тощо.

33. **серед-** — див. **перед-**
34. **су-** — див. **з-**
35. **супроти-** — див. **проти-**
36. **у-** — див. **в-**
37. **уз- (вз-)** — трапляється у кількох іменниках: *узбіччя, узлісся, узграниччя, узгір'я, узбережжя.* Див. іще **з-**
38. **через-** — у кількох словах: *черезплічник, черезсіделень.*

СКЛАДНІ СЛОВА.

Вступні уваги

§ 103. Складні слова в словотворі української мови, як уже при нагоді й сказано, не мають великого поширення, хоч усе ж такі слова трапляються, а з розвитком літературної мови чимраз більше з'являється й нових складних слів, звичайно, за зразками складних слів народньої мови.

Найбільше складних слів буває серед іменників, потім ідуть прикметники, дуже обмежені способи й обсяг складання в дієсловах та прислівниках.

Складні іменники

§ 104. У складанні іменників із різних слів бачимо декілька способів:

1. Іменник + дієслівний пень на означення людей, тварин і речей. Сполучним голосним у таких складних словах буває звичайно **о**, рідше **е**, **є**, дієслівний же пень іноді приймає наросток:

вітрогон (людина), *вітрогін* (вентилятор), *макогін, хлібороб, книшохап, душогуб, віршомаз, ночовид, грошолюб, людожер, горлоріз, гречкосій, костогриз* (птиця), *макотрус* (час), *вітролом (зламане вітром дерево), водоспад, куроспів* (час), *лицемір, землетрус, літо'пис, краєвид, життє'пис, книгоноша, гріховода, повітромір, сновида, короїда* (комаха), *винотока* (пристрій видавлювати сік із винограду), *водотеча, дивовижа, кожом'яка, мечоноша, воєвода, коно'в'язь, коло'мазь, крово'тіч, водо'верть* (жін. р.), *сіножать*

книгозбірня, возоробня, дроворубня, круподерня, білозірка, макопійка, градобоїця, червоточина

кровопивець (і *кровопій*), *молотобієць, листоподавець, душогубець, домодержавець, м'ясожерець, мечоносець, мореплавець, круподерник, душогубник*

мискоробство, лиходійство, краєзнавство, водопійло...

Наголос, крім тільки таких як *коно'в'язь, коло'мазь...*, на дієслівній частині, як виняток штучні слова *літо'пис, право'пис, життє'пис тощо* (з дієслівним пнем *-пис*), *кошто́рис* (цей наголос, мабуть, із польської мови).

2. Прикметник (прислівник) + дієслівний пень:

сторчогляд, пішохід (тротуар), *суховій* (вітер), *сухостій* (дерево), *дармовис, животвір, первотвір, далекогляд* (телескоп), *скоробреха, рівновага*

пішоходець, голодранець, новобранець, скоробагатько, голочванько, всезнайко.

Наголос на дієслівній частині.

3. Наказове дієслово 2. особи однини + іменник (у назвах людей звичайно з відтінком іронії або й зневаги):

пали'вода, зайди'голова, дури'світ, зазна'йбіда, круги'хвіст, голи'борода, бори'вітер (птиця), *клюйдерево* (і *дереволюй), бурчи'муха* (комаха), *гори'цвіт* (рослина), *ломи'ніс* (рослина), *перекоти'поле* (і *покоти'поле*), *верни'сонце* (росл.), *верни'вода, боли'голов...* Зрідка з наростком: *тряси'хвістка.* Наголос завсіди на закінченні дієслівної частини.

Часто такі складні слова вживаються на означення казкових чи загадкових істот і речей: *верни'гора, загати'вода, верни'дуб, корми'люд* (млин), *обходи'світка* (вода).

4. Прикметник + іменник (останній із наростком або без нього):

прудкові'д, білову'с (люд.), *тонконі'г* (росл.), *дурносмі'х, кривоні'с, ласогу'б, легкоду'х, низькоді'л, первові'к, косогі'р, синьоцві'т, живоплі'т* (-ота), *красноко'рінь*

біло'верба, черно'земля, жовтозі'лля, мілкові'ддя, тихові'ддя (і *тихові'д*), *голо'морозь*

білогри'вець, дурноло'бець, одноду'мець, одномо'вець, худоси'лок, довгоно'сик

кривору'чка, довгоши'йка, краснопі'рка, жовтогру'дка.

5. Іменник + іменник (іноді з наростком):

верболі'з, вовконі'г (-ога), *звірокру'г* (зодіяк), *кругосві'т, кругови'д, вергові'ття, лихолі'ття, тисячолі'ття, трипі'лля, двоно'га, трино'ги, двору'чка, верхоу'мка, одно'літок, семилі'ток, однокро'вник, п'ятизло'тник, носоро'жець, тризу'бець.*

Іноді без сполучного голосного: *дієсло'во* (новотвір), *бу'здерево, крайне'бо, ра'йдерево, зра'дзілля.*

6. З цілих словосполучень повстали деякі складні слова (іноді ще й з наростками):

добри'вечір, добра'ніч, нісені'тниця (ні + се + ні + те + н + иця), *можеби'лиця, каригі'дний, жалюгі'дний, повсякде'нна,* при тім коли менший ступінь зростання слів (себто коли наголос буває на обох складниках), то такі складні слова й пишуться з розділкою: *розри'в-трава, люби'-мене, немина'й-корчма, неві'р-земля, со'н-трава* тощо.

Нарешті є ще непостійні складні іменники, себто такі сполучення синонімічних слів, що їх уживають письменники передусім з стилістичною метою, а саме щоб згустити враження. Такі складні слова звичайно сполучаються розділкою, напр.: *хата-оселя, притулок-пристановище, щастя-доля, талан-доля, стеблина-билина, журба-горе* — див. § 175.

Складні прикметники

§ 105. Складні прикметники бувають такі:
1. Прикметник + іменник з прикметниковим закінченням, іноді ще з наростком **-н-**:

багатолистий, рясношерстий, білозубий, довгов'язий, довговіїй, косоокий, короткорогий, крутоберегий, золотобережний, золотохвилій, дурноголовий, кривобедрий, повновидий, куцехвостий, великорозумний, міцносилий, однобарвний, можновладний, масткословий, мерзосвітній, синьоокий, задньопіднебінний, третьорядний, чужоземний, першорядний...

2. Іменник (рідко прикметник) + дієслівний пень, звичайно з наростком **-н-**:

доморобний, домотканий, кровожерний, вікопомний, słowолюбний, маломовний, муроломний, красотворний, піснотворний, кривовірний, огнепальний, легковажний, доморослий, низькорослий...

3. Іменник + іменник або прикметник:

качконогий, клишоногий, космогрудий, кругосвітній, людославний, ляхопанський, вітроногий, громохмарний, пластововний, вовкозубий, працездатний, життєздатний, одноденний, двоногий, двоаршинний, трикутній, чотирискладовий, шестилітній, а також і такі, як *тогобічний, потойбічний...*

4. Прикметник + прикметник:

жовтогарячий, темнозелений, славнозвісний..., але такі прикметники часто не цілком злиті: *ясно-рожевий, хитро-мудрий...* надто ж із багатоскладовими частинами як *робітничо-селянський, соціяльно-економічний, архітектурно-будівельний* тощо — порівн. § 104_6.

Знов же як і складні іменники бувають складні прикметники непостійні, поширені лише в певних авторів. Так, напр., В. Винниченко вживає дуже рясно таких сполучень, як *старечо-синій, дзеркально-вигладжений, зелено-сірий, молочно-матовий, суворо іронічний* тощо, і це надає його мові особливого стилістичного відтінку (іноді в нього їх аж занадто рясно, напр.: *Чорно-синя голова слухає строго й непорушно, золотисто-кучерява — напружено-уважно.* „Сон. маш.“).

Але після шелесних у складних словах **е** буде, а не **о** в таких випадках: *вищезгаданий, нижчеподаний*... (прислівник 2. ст.), *божевільний, божевілля, очевидний, очевидячки, очевидьки.*

В усіх складних прикметниках наголос падає на корінь другого складника: *кособо́кий, доморо́бний, качконо́гий* і т. п.

Складні дієслова

§ 106. Як уже зауважено, їх обмаль: *верхово́дити, тихоми́рити, скособо́читися, вітрого́нити, злихосло́вити, лихомо́вити, легкова́жити, малова́жити, масткосло́вити, нам'яшку́рити.*

Складні прислівники

§ 107. Складних прислівників теж небагато, але бувають вони різних типів:

босо́ніж, самопа́с, пусто́паш, ліво́руч, право́руч, горі́лиць, горі́ніж, долі́лиць, долі́ніж, горі́черева (плавати)

самопа́ски, очеви́дячки, живови́дячки, живоси́лом, живопи́хом.

ЗАПОЗИЧЕННЯ З ІНШИХ МОВ.

Старі й нові запозичення

§ 108. Словник української мови, як і словник кожної мови, збагачується далеко не самими тільки тими способами, що вказані в попередніх §§ (наростки тощо). З давніх давен до словника української мови заходили слова з інших мов, найбільше, звичайно, від тих народів, що були в якихось стосунках із українським, напр., торгували з ним, воювали тощо, отже найбільше від сусідніх народів. Переймаючи від них певні вироби, звичаї, умілість, український народ разом переймав і слова, і таких слів у нас, запозичених від різних народів і в різні часи, багато, тільки вони вже так унатурилися в мові, що їх ніхто й не відчуває як чужі, хібащо спеціялісти мовознавці дознаються, що таке то слово чужомовного походження.

Такі слова, між іншим, дуже добре відбивають те, які саме зв'язки були в українського народу з тими колишніми сусідами чи що, що саме переняв від них український народ, бо вже ж очевидна річ, що слова з іншої мови найлегше заходять разом із речами. Так, ми з певністю можемо сказати, що від с х і д н і х народів (тюрсько-татарських) українці переняли чимало з сільського господарства, з військової справи, дещо й з розваг, коли знаходимо в українській мові такі, напр., запозичення звідтіля, як *чабан, отара, товар, лоша, бугай, табун, гарба, аркан, башлик, казан, очкур, гарбуз, кавун, бекмес, тютюн, чумак, козак, бунчук*

і багато інших. Безпосередньо, чи через Польщу німці передали нам дещо з виробництва, промислів, торгу, як свідчать про це такі запозичення з німецької мови, як *лимар, тесляр* чи *тесля, ухналь, крейда, гембель, гарус, ринок, рахувати, бавовна, гак, цукор, крам, хура, пляшка, цвях, цегла* тощо. Це теж давні запозичення, і кажуть вони, що німецька культура здавна впливала на Україну. Ще на світанку історичного життя українського народу нав'язались у нього зносини з південними сусідами (близькими чи дальшими), зокрема з греками, з грецькою тоді дуже високою культурою. Почасти безпосередньо, через північне узбережжя Чорного моря, де сиділи грецькі колонії ще до зародження українського народу, а також і в наслідок жвавих торговельних зносин старої України-Руси з Греччиною пізніше, почасти і головним чином через південних слов'ян до українців доходили здобутки грецької культури, а разом із тим грецькі слова, поволі прищіпаючись до української мови, виростаючи в неї. Із Греччини до нас, як відомо, перейшла нова релігія на зміну старої поганської, як також і письменність (через Болгарію). Це в мові, між іншим, позначилося тим, що в нас ще й дотепер сила власних назов людей грецького походження: всі оті *Петро, Пилип, Олекса, Гапка, Олена, Варвара* і т. ін. це грецькі назви, власне грецькі слова, бо в грецькій мові вони звичайно щось визначали, напр., оте слово що з нього вийшло наше *Петро*, значило „скеля“, *Гапка* — „гарна“, *Софія* — „мудрість“, *Ониська* — „корисна“ і т. ін.

Почасти такі імена перейшли до нас із латинської мови: *Віктор* („переможець“), *Наталка* („рідна“), *Галина* („курочка“) тощо.

В українській мові були спроби й перекладати такі імена на свою мову, але з них тільки деяким пощастило прищепитися, при тім таке перекладене ймення може ходити разом із неперекладеним, звичайно, без жадного зв'язку з собою, напр., наше *Богдан* є досить точний переклад грецького *Теодор*, алеж ніхто не зв'язує цього ймення з *Федір*, що теж вийшло з *Теодор*. Намагався Руданський перекладати грецькі імена і, напр., своє ймення *Степан* за його грецьким значінням перекладав *Вінок* („Вінок Руданський“), алеж за цим ніхто не пішов.

Є в нашій мові прослідки й польської мови (напр.: *міць, хлопець, стьожка, скарга, тлумачити* тощо), вказують запозичення і з таких навіть мов, як фінська, перська, арабська, литовська, румунська тощо.

Безсумнівні залишки в нашій лексиці можна знайти і з мови старослов'янської (власне староболгарської), що видно не стільки з новини проти української мови слів, як із характерного старослов'янського звукового офарблення слів напр., *Бог* (а в українській мові за звуковими законами її треба

було б сподіватися *Біг*, як це буває в деяких глухих закутках української народньої мови або в таких виразах, як *спасибі*, *далебі* тощо), *храм* (треба б *хором*, як ото *хорімці* в гуцулів — див. у словнику Б. Грінченка), *закон* (треба б *закін*, що й буває по деяких говорах) тощо.

За останні століття, відколи український народ став у близькі стосунки — політичні, економічні, культурні — з російським народом, від останнього почали входити в українську мову й запозичення, але в народній мові вони здебільшого тільки місцеві (а не всеукраїнські), як от місцями унатурилося слово *батрак* (це слово тюркського походження, але в українські говори дісталося з російської мови, і в центральних українських говорах, ба навіть і в багатьох східніх, його немає), *пожалуй* (досить поширене в східніх говорах у значінні „мабуть" тощо), *неділя* (= тиждень), *соглашатися*, *согласний* (досить поширене у східніх українських говорах слово хоч і з старослов'янської мови, але безперечно запозичене з російської мови)

Чимало ще вужчих і несталих лексичних запозичень із російської мови в мові українській відбилося в творах Г. Квітки-Основ'яненка.

Щодо літературної мови, то вона звичайно обминає такі запозичення з російської мови, як непотрібні, але зате в ній багато таких слів із російської літературної мови, що відповідних до них у самій українській немає і що визначають певні тями вищої культури, напр., на означення технічних приладів або чисто наукових тям. Правда, часто такі слова не просто перенесені з російської мови, а дещо пристосовані до української мови, сказати б „українізовані": *ворса*, *завод*, *дача*, *дачний*, *розпорядження*, *науковий*, *клітинка*, *повідомлення*, *підприємство*, *відношення*, *поняття*, *ріжниця*, *змичка* і багато інших. Безперечно, серед таких слів чимало є й тимчасових, недовговічних, бо невдатних новотворів, але чимало й таких, що вже цілком унатурилися і навіть переходять в народню мову.

Але найбільше цілком нових слів до літературної мови попадає з нових европейських мов. Це нові запозичення на означення різних наукових і технічних тям і речей, що прищіпаються до народу через школу, фабрики, державний апарат, пресу, тобто головним чином через літературну мову як орган всенароднього порозуміння й життя. Це насамперед слова і н т е р н а ц і о н а л ь н і, себто такі, що вживаються в багатьох культурних народів і походять здебільшого з старих, тепер уже мертвих мов — латинської й старогрецької. Такі слова звичайно пристосовуються спеціялістами до нових винаходів, машин, наукових тям тощо, напр.: *нація*, *атом*, *конґрес*, *автомобіль*, *медицина*, *юриспруденція*, *філан-*

тропія, і багато інших. Певна річ, не всі й европейські народи приймають усі такі слова, іноді деякі з них заступають свої вдатні новотвори. Та не всі вони й конче потрібні, бо таке, напр., слово, як *конґрес* в українській мові можна досить точно віддати словом *з'їзд*.

Чимало слів у нашій літературній мові і з окремих сьогочасних европейських мов (є й з інших, звичайно), як от: *мітинґ* (англ.), *парлямент* (франц.), *катер* (голянд.), *пікольо* (італ.), *фашизм* (теж), *армада* (еспан.) і т. ін., а також *гаракірі* (япон.) тощо. З поширенням таких слів поміж багатьма народами вони власне стають теж інтернаціональними.

НАГОЛОС.

Вступні уваги

§ 109. Наголос в українській мові вільний, себто не однаковий в усіх словах і формах, як то буває по інших мовах (напр., у французькій на останньому складі, у польській на передостанньому, на другому або третьому від кінця складі в старолатинській). Як до слова або як до форми його в українській мові наголос може бути і на останньому складі, напр., *гірки'й*, *учителі'*, *попродава'в*, і на передостанньому, напр., *гірке'нький*, *учи'тель*, *попродава'ли*, і на третьому від кінця напр., *гірке'сенький*, *учи'теля*, *попро'дали*, і ще далі від кінця, напр., *ви'продали*, *ла'стівочка*, *ви'пробуваний*. У своїй основі цей вільний наголос в українській мові давньослов'янського походження, тільки ж ні в народній українській мові, ні в літературній він не цілком сталий, тобто не завсіди те чи те слово вимовляється з тим самим наголосом. В Західній Україні, напр., кажуть *донька'*, в Східній *до'нька*, в самій літературній мові раз скажуть *прине'сти*, другий *принести'*, то *ба'йдуже*, то *байду'же*, то *байдуже'*. Подекуди такий хисткий наголос і в окремих словах і навіть у цілих рядах їх певно ще довго буде властивий літературній мові, але багато в ній уже й таких наголосів, що їх можна вважати хоч за зовсім тверду норму, хоч за більш-менш певну тенденцію.

На наголосах окремих слів, коли в мові взагалі вільний наголос, певна річ, нема чого спинятися, бож так довелося б подати словник усіх слів. Ми спинимось лише на певних рядах слів, де наголос або однаковий і сталий, або хоч намагається стати однаковим і сталим, а під рядами розумітимемо такі групи слів, що об'єднані чимось спільним, напр., однаковим наростком, приростком, чи то однакової форми. Чимало таких уваг щодо місця наголосу в певних рядах слів розкидано в попередніх розділах і параграфах, але тут ми

зведемо все те докупи, додаючи й нове, не відмічене раніше. Звичайно, уважніше поставимося до таких рядів, що мають більш практичне значіння.

Наголос в іменниках

§ 110. Сталий наголос в іменниках найбільше зв'язаний з певними наростками, приростками й словозміною, також іноді й після прийменників тощо.

1. Як уже й повідмічувано в розділі „іменникові наростки" (§ 99), наголос падає на таких іменникових наростках: **-ай (-яй)**, **-ак (-як)** в усіх його значіннях, **а'ка, (-я'ка)**, **-а'ля**, **-аль**, **-а'ня**, **-ань** (тільки не в таких як *ка'зань, ла'мань...* див. ст. 116), **-ан (-ян)**, **-ар (-яр)** — але тільки дуже часто, а не послідовно, в пестливих наростках **-а'ся**, **-ась**, **-у'ся**, **-у'ня**, **-у'ньо...**, **-а'ха**, **-ач** і перед **-ач** залежно від приростка — див. ст. 117, **-ба**, **-о'ба**, **-ва**, **-еня'(т-)**, **-и'зна**, **-і'вник**, **-і'льник**, **-и'лно**, **-и'на** на означення окремішности, місцевости, здрібнілости, метушливої діяльности (**-ани'на**), **-ина'** на означення загальних тям розмірових (див. ст. 120—1), **и'ння**, **-и'ня** і **-иня́** як до значіння (див. ст. 121), **-ир**, **-ист**, **-и'ста**, **-іст**, **-изм**, **-ізм**, **-і'вна**, **-ій**, **-ня** і перед **-ня** залежно від значіння — див. ст. 126, **-о'та** на означення збірних, в інших непевно, **-е'ча**, **-ук (-юк)**, **-у'ля**, **-ун**, **-у'нок**, **-ух**, **-юх**, **-ю'га**, **-у'га**, **-ю'ка**, **-я'га**. На деяких наростках, навпаки, наголос зовсім не буває: на **-ень** (майже завсіди), на **-иво** (крім тільки тих кількох слів, що повстали з іменникових пнів: *м'яси'во, грязи'во*), на **-ість**, **-ощі**, **-іт** (винятково *воркі'т*), **-авка**, **-алка**, **-ство**, **-тель**, **-ява** (**-ава**). В іменниках з іншими наростками місце наголосу непевне, але іноді різним наголосом означуються різні тями (див. **-ка**).

2. Щодо приростків в іменниках, то іноді вони беруть на себе наголос.

а) В іменниках жіночого роду на **-а**, коли перед цим закінченням група приголосних дуже часто (майже завсіди) наголос падає на приросток: *за'гадка, пі'дпірка, на'кидка, ро'зрізка, при'казка, по'вістка, за'мазка, за'писка, пі'дкладка, про'стилка, на'гінка, по'хвалка, за'куска, на'шивка, по'кришка, за'щіпка, за'в'язка, про'різка, ро'зписка, пі'дбійка, за'вичка, пі'дв'язка, по'вітка, при'ключка, пере'пічка, пере'куска, ви'гадка, пере'тинка, про'тинка, про'весна, на'зва, відо'зва, при'спа, прі'рва* і баг. ін., також *за'гадочка, про'стилочка...*

б) В іменниках чоловічого роду з приростком наголос переважно падає на наросток: *за'клик, до'пит, ро'згляд, пере'гляд, на'мір, о'гляд, спо'мин, на'клеп, ро'зпад, ро'змір, на'від, за'спів, про'пад, за'хід, за'їзд, по'слух, пере'страх, пере'ляк, пере'спів, пере'дсвіт, ро'злад* (але *розла'ддя*), *бе'злад* (але *безла'ддя*), *по'рух* (але *пору'ха*), *ві'дгомін, за'говір, за'-*

колот, до'говір, по'хорон, по'вороз, по'голос, ви'молот, ро'з-голос, на'голос і т. ін.

Часто також і в іменниках із наростком: *ро'звиток, за'тишок, на'прямок, про'лісок, на'росток, пі'дсвинок, на'морденъ, при'корень, на'ростень, пере'вертень, за'бережень, пере'горок, недо'биток, недо'гризок, недо'робок, недо'ляшок* і т. ін., *при'ваб* (але *прива'ба*), *ро'злив* (але *розли'ва*) тощо. Так само і з **не-**: *не'люб, не'лад, не'люд, не'христ, не'стям* (але *нестя'ма*), *недо'ук, непо'слух* і т. ін.

Теж і в схожих іменниках жіночого роду на приголосний: *по'гань, по'кидь, здо'бич, па'морозь, на'волоч, про'золоть, о'желедь* (але *ожеле'диця*), *не'гідь, не'міч, не'сить, не'хіть, не'чисть, не'теч* (але *нете'ча*), *не'хворощ* (але *нехворо'ща*), *по'суш*, (але *посу'ха*), *по'терть* (але *потеру'ха*).

3. Відмінюючись, іменники часто змінюють і наголос, але при цім дуже часто не можна вказати правил чергування наголосів, напр., коли, при яких умовах в іменниках чоловічого роду односкладових у множині наголос буде на закінченні, а коли на корені, або коли двоскладові іменники жіночого роду на **-а'**, **-я'** в знахідному однини змінюють наголос, а коли ні:

стіг — стоги'
зять — зяті'

але

ріг — ро'ги
кінь — ко'ні

або

вода' — во'ду
земля' — зе'млю

але

сестра' — сестру'
стерня' — стерню'

Тільки в деяких випадках можна вказати на деяку послідовність у цілих рядах іменників наголосових явищ при їх відмінюванні:

а) В іменниках жіночого роду на **-а**, **-я** і групою приголосних перед закінченням із кореня або приростка наголос пересувається в множині на закінчення:

кни'жка — книжки', книжо'к...
зі'рка — зірки', зіро'к...
копі'йка — копійки', копійо'к...
пі'сня — пісні', пісе'нь...
пі'сенька — пісеньки', пісеньо'к...
учи'телька — учительки', учительо'к...

за'писка — *записки', записо'к...*
ла'стівка — *ластівки', ластіво'к...*
ла'стівочка — *ластівочки', ластівочо'к...*
гові'рка — *говірки', говіро'к...*
ма'рка — *марки', маро'к...*
ша'бля — *шаблі', шабе'ль...*
друка'рня — *друкарні', друкаре'нь...*

Ця зміна наголосу охоплює дуже багато подібних іменників, хоч все ж таки не можна сказати, що вона цілком послідовна, бо є й такі слова, де наголос не пересовується:

на'зва — *на'зви, на'зов...*
кро'ква — *кро'кви, кро'ков...*
ви'шня — *ви'шні, ви'шень...* і деякі інші.

Зокрема звичайно наголос не пересувається в множині іменників жіночого роду здрібніло-пестливих від двоскладових іменників із наголосом на закінченні:

рука' — *ру'чка* — *ру'чки* — *ру'ченьки* — *ру'чечки*
нога' — *ні'жка* — *ні'жки* — *ні'женьки*
коза' — *кі'зка* — *кі'зки* — *кі'зоньки* тощо.

б) В іменниках ч о л о в і ч о г о роду при відмінюванні їх, надто ж у множині, наголос часто пересувається, але точніше визначити правила на те, як саме і коли, в яких умовах пересувається, коли ні, трудно, ба навіть не можливо на більші ряди іменників і можливо хібащо на малі. В іменниках односкладових дуже часто наголос у множині падає на закінчення: *ліси', вітри', степи', стовпи', плуги', гаї', краї'* і т. ін., щождо іменників дво-, трискладових тощо, що в множині приймають іще нові склади закінчення, то тут слід указати на таку основну тенденцію в мові: у множині наголос найменше схильний пересуватися на закінчення тоді, коли в однині він падає на один із середніх (не крайніх) складів слова чи його форм, а так само наголос на приростку звичайно затримує наголос в усіх формах, в інших же випадках наголос у множині звичайно падає на закінчення. От приклади:

голу'бчик, голу'бчика... — *голу'бчики, голу'бчиків...*
ставо'чок, ставо'чка... — *ставо'чки, ставо'чків...*
моро'з, моро'зу... — *моро'зи, моро'зів...*
папі'р, папе'ру... — *папе'ри, папе'рів...*
байра'к, байра'ку... — *байра'ки, байра'ків...*
горо'д, горо'ду... — *горо'ди, горо'дів...*
горо'дець, горо'дця... — *горо'дці, горо'дців...*
буди'нок, буди'нка... — *буди'нки, буди'нків...*

міня′йло, міня′йла... — міня′йли, міня′йлів...
порі′г, поро′га... — поро′ги, поро′гів...
ведмі′дь, ведме′дя... — ведме′ді, ведме′дів...
наро′д, наро′ду... — наро′ди, наро′дів...
ячмі′нь, ячме′ню... — ячме′ні, ячме′нів...
запоро′жець, запоро′жця... — запоро′жці, запоро′жців...
злочи′нець, злочи′нця... — злочи′нці, злочи′нців...
перемо′жець, перемо′жця... — перемо′жці, перемо′жців...
попи′хач, попи′хача... — попи′хачі, попи′хачів...
перекла′дач, перекла′дача... — перекла′дачі, перекла′дачів...
пала′ц, пала′цу... — пала′ци, пала′ців...
кушні′р, кушні′ра... — кушні′ри, кушні′рів...
руко′пис, руко′пису... — руко′писи, руко′писів...
міхоно′ша, міхоно′ші... — міхоно′ші, міхоно′шам...

і баг. ін., як також

на′хил, на′хилу... — на′хили, на′хилів...
ви′гін, ви′гону... — ви′гони, ви′гонів...
за′куток, за′кутка... — за′кутки, за′кутків...
при′город, при′городу... — при′городи, при′городів...
на′голос, на′голосу... — на′голоси, на′голосів...
пі′дсвинок, пі′дсвинка... — пі′дсвинки, пі′дсвинків...
пере′горок, пере′горка... — пере′горки, пере′горків...
недо′биток, недо′битка... — недо′битки, недо′битків...
ві′дгомін, ві′дгомону... — ві′дгомони, ві′дгомонів...
пра′дід, пра′діда... — пра′діди, пра′дідів...
про′лісок, про′ліска... — про′ліски, про′лісків...
ро′збовток, ро′збовтка... — ро′збовтки, ро′збовтків...
су′пісок, су′піску... — су′піски, су′пісків...

і баг. ін., але не так в інших словах:

го′луб, го′луба... — голуби′, голубі′в...
о′кунь, о′куня... — окуні′, окуні′в...
ба′тько, ба′тька... — батьки′, батькі′в...
жо′лудь, жо′лудя... — жолуді′, жолуді′в...
ле′бідь, ле′бедя... — лебеді′, лебеді′в...
ве′чір, ве′чора... — вечори′, вечорі′в...
бе′рег, бе′рега... — береги′, берегі′в...
го′лос, го′лосу... — голоси′, голосі′в...
со′кіл, со′кола... — соколи′, соколі′в...
пе′рстень, пе′рсня... — персні′ (і *перстені′*), *персні′в* (і *перстені′в*)...
мі′сяць, мі′сяця... — місяці′, місяці′в...
сто′ляр, сто′ляра... — столярі′, столярі′в...
сто′рож, сто′рожа... — сторожі′, сторожі′в...
хо′лод, хо′лоду... — холоди′, холоді′в...
бо′ндар, бо′ндаря... — бондарі′, бондарі′в...
лі′кар, лі′каря... — лікарі′, лікарі′в...
па′рубок, па′рубка... — парубки′, парубкі′в...

тра′ктор, тра′ктора... — трактори′, трактор′ів...
те′нор, те′нора... — тенори′, тенорі′в...
ста′роста, ста′рости... — старости′, старості′в...

і баг. ін., не кажучи вже за такі, що і в однині в непрямих відмінках переносять наголос на закінчення, як от

проводи′р, проводиря′... — проводирі′, проводирі′в...
ора′ч, орача′... — орачі′, орачі′в...
солове′й, солов'я′... — солов'ї′, солов'ї′в...
робітни′к, робітника′... — робітники′, робітникі′в... тощо.

Ухилення від наведених типів наголосу в іменниках чоловічого роду бувають і більші, коли цілі одноманітні групи слів з іншими наголосами відмінюються, і менші в окремих словах. До перших належать іменники з здрібнілим наростком **-ик**, з ненаголошеними **-ень**, **-ець**, бо в них з першого складу наголос у множині не переходить на закінчення:

ко′ник, ко′ника... — ко′ники, ко′ників...
го′рбик, го′рбика... — го′рбики, го′рбиків...
но′сик, но′сика... — но′сики, но′сиків...
кра′сень, кра′сня... — кра′сні, кра′снів...
у′чень, у′чня... — у′чні, у′чнів...
ду′рень, ду′рня... — ду′рні, ду′рнів...
хло′пець, хло′пця... — хло′пці, хло′пців...
бра′нець, бра′нця... — бра′нці, бра′нців...
ме′шканець, ме′шканця... — ме′шканці, ме′шканців...

і т. ін., до других такі слова, як напр.,

това′риш, това′риша... — товариші′, товариші′в...
очере′т, очере′ту... — очерети′, очереті′в...
учи′тель, учи′теля... — учителі′, учителі′в...
мо′лот, мо′лота... — мо′лоти, мо′лотів...

(тут треба б *това′риші, молоти′* тощо). Зрідка трапляються і такі наголоси, як *ко′зир, ко′зиря... — кози′рі, кози′рів* тощо.

Наголос присвійних прикметників на **-ів** завсіди такий, як у родовому однини, отже інший супроти форм родового множини в тих самих випадках, коли він інший в однині супроти множини:

си′нів (прикм.) — *сині′в* (род. мн. імен.)
бра′тів — браті′в
со′колів — соколі′в
ба′тьків — батькі′в і т. ін.

в) В іменниках н і я к о г о роду наголос досить рухливий, надто щодо однини-множини, і тут можна вказати деякі то більш, то менш послідовні правила й тенденції.

Поперше двоскладові іменники ніякого роду на **-о, -е** звичайно мають різний наголос в однині й множині:

сі′но, сі′на... — *сіна′, сіна′ми...*
ди′во, ди′ва... — *дива′, дива′м...*
пле′со, пле′са... — *плеса′, плеса′м...*
ма′сло, ма′сла... — *масла′, масла′м...*
чу′до, чу′да... — *чуда′, чуда′м...*
жлу′кто, жлу′кта... — *жлукта′, жлукта′м...*
па′смо, па′сма... — *пасма′, пасма′м...*
мі′сце, мі′сця... — *місця′, місця′м...*
мо′ре, мо′ря... — *моря′, моря′ми...*

і т. ін. і навіть (зрідка)

зі′лля, зі′ллю... — *зілля′, зіллі′в...*
збі′жжя, збі′жжям... — *збіжжя′, збіжжя′м...*
зна′ння, зна′нню... — *знання′, знання′м...*
ца′рство, ца′рства... — *царства′, царства′м...*

і навпаки в таких, як от

вікно′, вікна′... — *ві′кна, ві′кон...*
рядно′, рядна′... — *ря′дна, ря′днам...*
кубло′, кубла′... — *ку′бла, ку′блам...*
майно′, майна′... — *ма′йна, ма′йнам...*
стегно′, стегна′... — *сте′гна, сте′гон...*
плічко′, плічка′... — *плі′чка, плі′чками...*
стебло′, стебла′... — *сте′бла, сте′бел...*
чоло′, чола′... — *чо′ла, чо′лам...*
пірце′, пірця′... — *пі′рця, пі′рцям...*
кільце′, кільця′... — *кі′льця, кі′льцям...*
денце′, денця′... — *де′нця, де′нцям...*

тощо, а такі як, *зе′рно, зе′рна... — зе′рна, зе′рнам...* пояснюються подвійністю наголосу в однині *зе′рно* і *зерно′* (отож, власне, слід би визнати поправнішим наголос *зерно′*, як і в Шевч. „у нас нема зерна′ неправди за собою...“). У слові *ву′хо, ву′ха... — ву′ха, ву′хам...* наголос у множині такий з аналогії до колишньої двоїни *ву′ші*, а так само і в здрібнілому *ву′шко, ву′шка... — ву′шка, ву′шкам...* (тим паче, що є й *вушко′*).

Дещо подібне бачимо і в іменників жіночого роду двоскладових на **-а, -я,** тільки в них чергування наголосів однобоке, а саме в них у множині наголос пересувається з закінчення на корінь, але не навпаки: *земля′ — зе′млі, зоря′ — зо′рі, сестра′ — се′стри, дочка′ — до′чки, верба′ — ве′рби, доба′ — до′би, бджола′ — бджо′ли, петля′ — пе′тлі, люшня′ — лю′шні, межа′ — ме′жі, орда′ — о′рди, мітла′ — мі′тли, віха′ — ві′хи, рілля′ — рі′ллі* тощо, але *ске′ля — ске′лі, жа′ба — жа′би* і т. ін., є так само і інші форми множини: *зе′млями, до′чкам, ве′рбами...* (як і *го′рами, го′ловами...),* хоч не послідовно, бо *орда′ми, в сльоза′х* тощо.

Подруге в трискладових (чи ще на більше складів) іменників ніякого роду на **-о, -е** у множині наголос звичайно

буде на середніх складах, пересуваючись таким чином чи з початкового, чи з останнього:

ре′шето, ре′шета... — *реше′та, реші′т, реше′тами...*
о′зеро, о′зера... — *озе′ра, озе′рам...*
дзе′ркало, дзе′ркала... — *дзерка′ла, дзерка′лам...*
де′рево, де′рева... — *дере′ва, дере′вам...* (також і *дерева′...*)
пря′диво, пря′дива... — *пряди′ва, пряди′вам...*
ко′лесо, ко′леса... — *коле′са, колі′с...*
полотно′, полотна′... — *поло′тна, поло′тен...*
джерело′, джерела′... — *джере′ла, джере′лам...* (а не „дже′рела“ або „джерела′“, як іноді непоправно кажуть)
долото′, долота′... — *доло′та, доло′там...*
стремено′, стремена′... — *стреме′на, стреме′нам...*
помело′, помела′... — *поме′ла, поме′лам...*
деревце′, деревця′... — *дере′вця, дере′вцям...*

і т. ін., а так само, звичайно, коли і в однині наголос на середніх складах:

слове′чко, слове′чка... — *слове′чка, слове′чкам...*
колі′нце, колі′нця... — *колі′нця, колі′нець...*
кружа′ло, кружа′ла... — *кружа′ла, кружа′лам...*
кача′тко, кача′тка... — *кача′тка, кача′ткам...*
верете′но, верете′на... — *верете′на, вереті′н...*
місте′чко, місте′чка... — *місте′чка, місте′чкам...*
боло′то, боло′та... — *боло′та, боло′там...*
сіде′лечко, сіде′лечка... — *сіде′лечка, сіде′лечок...*
нами′сто, нами′ста... — *нами′ста, нами′стам...*

і т. ін. Не підлягають цим правилам іменники на **-ище, -исько:** *ра′тище, ра′тища... — ра′тища, ра′тищ..., я′вище, я′вища... — я′вища, я′вищам...* тощо — див. наросток **-ище** в § 99, та деякі окремі слова: *я′блуко, я′блука... — я′блука, я′блукам...*

Потрете в іменниках ніякого роду віддієслівних на **-ння** наголос звичайно буває такий, як у відповідного дієйменника, крім тільки тих іменників, що походять від дієприкметників на **-ений**. Так, напр., від дієслова *пита′ти — пита′ння, чита′ти — чита′ння, видава′ти — видава′ння, занедба′ти — занедба′ння, утри′мувати — утри′мування, роз′єдна′ти — роз′єдна′ння, намага′тися — намага′ння, перекона′тися — перекона′ння, вжива′ти — вжива′ння, ми′лувати — ми′лування, си′лувати — си′лування, насто′ювати — насто′ювання, запере′чувати — запере′чування, ки′дати — ки′дання, умі′ти — умі′ння* і т. ін., а що до тих дієслів, що від них дієприкметники будуть на **-ений** (див. § 89), то наголос в іменників від таких

дієприкметників буде звичайно на **-і'ння**, або передніше, коли що закінчення з наростком буде **-ення** (див. § $13_{1\,г}$ та § 99 **-я**): *несі'ння*, але *не'сення*, *ході'ння*, але *розхо'дження* і т. ін.

Від цих наголосових норм іноді ухиляються іменники ніякого роду, надто тоді, коли вони й значінням ухиляються від звичайних віддієслівних іменників на **-ння**, зокрема ж коли набувають більше матеріяльного значіння, напр.: *ришто'вання* (тобто дошки, дрючки тощо), *муро'вання* (мур), *вида'ння* (книги), *дання'* (отрута), *драння'* (лахи), *ві'нчання*. Проте від дієслів типу *прати*, *спати*, *ткати* і взагалі звичайні іменники з наголосом на закінченні незалежно від значіння: *прання'*, *спання'*, *ткання'*, надто ж на **-ття**: *буття'*, *життя'*, *шиття'*, *биття'*, *знаття'*, *лиття'*, *чуття'*, *каяття'*, *вороття'*, *молоття'*, *взуття'*, *тертя'*.

4. У словосполученнях числівників із іменниками виникають деякі наголосові явища, а саме:

а) При числівниках *два*, *дві*, *обидва*, *обидві*, *три*, *чотири* в іменниках наголос звичайно буває такий, як у родовому відмінку однини того слова, отже в тих іменниках, що в множині мають інший наголос проти однини, наголос змінюється в таких формах, що при названих числівниках цілком спадаються з закінченням назовного множини:

син, си'на — сини' — два си'ни
со'кіл, со'кола — соколи' — три со'коли
учи'тель, учи'теля — учителі' — обидва вчи'телі
това'риш, това'риша — товариші' — чотири това'риші
ла'стівка, ла'стівки — ластівки' — дві ла'стівки
друка'рня, друка'рні — друкарні' — обидві друка'рні
верба', верби' — ве'рби — три верби' (*вербі'*)
пле'со, пле'са — плеса' — два пле'са
гніздо', гнізда' — гні'зда — обидва гнізда'
долото', долота', — доло'та — три долота'
ре'шето, ре'шета — реше'та — чотири ре'шета

і т. ін.

б) При числівниках *п'ять*, *шість*, *сім*... *тисяча* буває родовий множини іменника з звичайним наголосом (*п'ять сині'в*...), алеж ті іменники жіночого роду, що в множині мають відмінний супроти однини наголос, при цих числівниках приймають такий наголос, як в однині: *п'ять бо'чок, сім за'щіпок, сто кни'жок*..., *також кни'жок сто, га'лок з десять* і т. ін. (але *багато книжо'к, мало друкаре'нь* тощо).

Крім усього цього зрідка подибується в мові ще перенесення наголосу з іменника на керівний прийменник: *по' го-*

лові, на′ сміх, по′ світу, пере′д світом, о′б землю, на′ поле, пі′д руки, на′ осінь, на′ зиму, пі′д осінь, на′ літо тощо. Здебільшого такі сполучення мають характер прислівників (порівн. *на′двечір*).

5. Досить сталий наголос у деяких складних іменниках, а саме він падає майже завсіди на дієслівну частину такого слова: *хліборо′б, корої′да, червото′чина, душогу′бник, сухості′й, дури′світ* і т. ін. — див. § 104_{1-3}. Слід іще відмітити, що в прізвищах помічається тенденція вирівнювати наголос у таких, напр., випадках, як *Сковорода′ — Сковороду′* (а не прізвище *ско′вороду*), *Лобода′ — Лободу′* (а не прізвище *ло′боду*).

Про наголос у займенників *я, ти, він*... після прийменників див § 66.

Наголос у прикметниках

§ 111. У прикметниках сталий або більш-менш сталий наголос буває далеко рідше, ніж в іменниках. Із прикметникових наростків досить послідовно бувають наголошені **-а′вий, -я′вий** при прикметникових пнях (див. § 100), **-а′рний, -я′рний** (в чужих словах), **-а′стий, -я′стий, -е′зний, -е′нний, -е′цький** у згрубілих словах, **-е′сенький, -и′тий, -і′ший** у 2. ступені прикметників. Крім того подекуди наголосом розрізняється значіння прикметників на **-ний,** на **-ова** — див. § 100 **-ний, -ів,** а також відрізняються прикметники від дієприкметників: *пече′ний — пе′чений* — див. §§ 89, $110_{3б}$.

У складних прикметників наголос завсіди падає на пень другого складника: *багатоли′стий, доморо′бний, клишоно′гий, жовтогаря′чий*... див. § $105_{3г}$.

Про наголос у займенниках *той, цей*... після прийменників див. § 66.

Наголос у дієсловах

§ 112. У дієсловах наростки, приростки і певні дієслівні форми в більших чи менших групах визначають наголос, при тім іноді дуже послідовно (без винятків).

1. З дієслівних н а р о с т к і в у наголос уносять послідовність **-ону′-, -ота′-** й **-оті′-,** бо всі дієслова з такими наростками щодо наголосу цілком однакові, напр.:

стукону′ти — стукону′, стуконе′ш..., стуконемо′...
гуркота′ти — гуркочу′, гурко′чеш..., гурко′чемо...
гуркоті′ти — гуркочу′, гуркоти′ш..., гуркотимо′...

— порівн. § 72.

Завсіди наголос перед **-ати** в неперехідних дієсловах від прикметників 2. ступеня та перед **-кати, -кнути** в дієсловах від вигукових слів — див. § 101.

2. Дуже складний наголос у дієсловах при певних п р и р о с т к а х, коли наголосом розрізняються доконані й недоконані форми (часто в цім беруть участь ще й наростки):

ви'носити — вино'сити, збі'гаю — збіга'ю, про'їздити — проїзди'ти і т. ін. — див. §§ 84, $87_{3г}$. Приросток **ви-** в доконаних дієсловах (і без **по-**) завсіди має наголос на собі. Щодо чергування наголосів у таких формах, як *розрізня'ти — розрі'знювати,* то див. § 84.

Про перенесення наголосу з наростка **-а-, -и-, -і-** на корінь підо впливом приростка в деяких дієсловах (*мовча'ти — замо'вчати...*) див § 81_3, але до наведених там дієслів треба ще додати

стоя'ти — посто'яти
багаті'ти — забага'тіти (і *забагаті'ти*)
сині'ти — поси'ніти (але *засині'ти, побілі'ти, почорні'ти, похворі'ти, захворі'ти...*)

3. При особових, числових і часових змінах дієслів слід відмітити такі наголосові явища:

а) Коли у формах дійсного способу наголос буває на закінченні, то в першій і другій особі множини він падає на останній склад:

беру', бере'ш... — беремо', берете'
кричу', кричи'ш... — кричимо', кричите'

і т. ін.

Слід уникати діялектичних форм *бере'мо, бере'те* тощо.
Про відпадання **о** в 1. ос. множ. див. §15 дрібний шрифт 2.

б) У тих дієсловах, де в минулому часі в формах жіночого роду однини наголос падає на закінчення, він буде на закінченні і в інших формах минулого часу: *дали', дало', пили', були', взяли', пливли', лили', гнили', жили', кляли', нап'яли'* тощо.

в) Навпаки, в дієсловах із випадним голосним у корені за наголосом у множині на другому від кінця складі такий самий наголос буде і в жіночому роді однини: *бра'ла, жда'ла, спа'ла, рва'ла, зва'ла, тка'ла, гна'ла, дба'ла, пра'ла* тощо.

г) У формах минулого часу на приростках наголосу не буває (крім **ви-**), тільки на пні: *уме'р, прода'в, заня'в, підпе'р, прибу'в, прокля'в, зажи'в...*

ґ) Крім першої особи однини дійсного способу в інших формах в багатьох дієсловах з випадним чи скороченим голосним у корені наголос падає на приросток:

підірва'ти, підірву' — піді'рвеш, піді'рве, піді'рвемо, піді'рвете, піді'рвуть
(також *по'рве, віді'рве, зі'рве, наді'рветься, розі'рве, пере'рве, обі'рве, до'рве*)
засну'ти, засну' — за'снеш, за'сне...
розіпну'ти (розіп'ясти), розіпну' — розі'пнеш, розі'пне...
(також *за'пне, віді'пне, оді'пне, зі'пнеться*)
обте'рти, обітру' — обі'треш, обі'тре...
(також *розі'тре, зі'тре*)
підітну'ти (підтя'ти), підітну' — піді'тнеш, піді'тне...
(також *розі'тне, віді'тне*)
розімкну'ти, розімкну' — розі'мкнеш, розі'мкне...
(також *віді'мкне, зі'мкне*)
обпе'ртися, обіпру'ся — обі'прешся, обі'преться...
(також *розі'пре, зі'пре, піді'пре*)
підожда'ти, підожду' — підо'ждеш, підо'жде...
(також *ді'жде, зі'жде, наді'жде*)
переня'ти, перейму' — пере'ймеш, пере'йме...
(також *на'йме, віді'йме, за'йме, до'йметься, ді'йметься, по'йме, обі'йме, піді'йме, при'йме*)
зайти', зайду' — за'йдеш, за'йде...
(також *піді'йде, пі'де, на'йде, зна'йде, про'йде, ді'йде, зі'йде, при'йде, наді'йде, обі'йде, пере'йде, розі'йдеться*)
розісла'ти, розішлю' — розі'шлеш, розі'шле...
(також *піді'шле, за'шле, зі'шле, наді'шле, обі'шле, при'шле*)
обби'ти, обіб'ю' — обі'б'єш, обі'б'є...
(також *піді'б'є, зі'б'є, наді'б'є, пере'б'є*)
обпи'тися, обіп'ю'ся — обі'п'єшся, обі'п'ється)
зли'ти, зіллю' — зі'ллєш, зі'ллє (зі'ллється...)
(також *відді'ллє, по'ллє, наді'ллє, обі'ллє, піді'ллє*)
розім'я'ти, розімну' — розі'мнеш, розі'мне...
(також *зі'мне*)
підіткну'ти, підіткну' — піді'ткнеш, піді'ткне...
розіпхну'ти, розіпхну' — розі'пхнеш, розі'пхне...
(також *зі'пхне, віді'пхне, піді'пхне*)
зірну'ти, зірну' — зі'рнеш, зі'рне...
обігну'ти, обігну' — обі'гнеш, обі'гне...
(також *зі'гне, піді'гне, наді'гне, розі'гне*)
обжа'ти, обіжну' — обі'жнеш, обі'жне...
(також *розі'жнеться, наді'жнеш*)
обме'рти, обімру' — обі'мреш, обі'мре
(також *віді'мре*)
відізва'ти, відізву' — віді'звеш, віді'зве

(також *обі'зветься, зі'зве, пере'зве*)
розду'ти, розідму' — розі'дмеш, розі'дме...

Так само від усіх таких і інших дієслів, коли в них в корені група приголосних і в дієприкметниковій формі в корені немає голосного, наголос в дієприкметникові падає на приросток:

піді'рваний, піді'рвано, по'рваний, по'рвано, при'дбаний, пере'нятий, на'нятий (із *пере'йнятий...*), *про'граний, за'браний, за'ткнутий, на'п'ятий, на'пнутий, обі'йдений, про'спаний, за'гнаний, за'гнутий, на'вчений, на'званий, пі'знаний, обі'знаний, розі'знаний, ді'знаний, при'знаний* і т. ін., а так само і в дієприкметниках від дієслова *-дати: по'даний, пі'даний, про'даний, пере'даний, до'даний* тощо (алеж, звичайно, *потя'тий, набу'тий, пожа'тий, наби'тий, пом'я'тий, прожи'тий, уми'тий, запе'ртий, розте'ртий, підби'раний...*)

Коли такі дієприкметники переходять у прикметники, то й наголос може пересуватися з приростка на наросток: *навче'ний, назва'ний, підда'ний*, напр.: „Краще розум прирожденний ніж н а в ч е' н и й“, „Один тільки брат н а з в а' н и й оставсь на всім світі“ (Т. Шевч.), „Сухомлинського пана п і д д а' н и й“ (М. Вовч.). Порівн. іще § 89.

Наведені наголоси в дієсловах типу *розі'рве, обі'ллється, за'сне...* дуже характерні для української мови, і їх можна ілюструвати, напр., такими уривками з віршованої мови:

Свічечка згасне,
Батенько за'сне (Нар. пісня)
То стопче тебе ніженькою,
То зо'рве тебе рученькою
І за'ткне тебе за шапоньку (теж)

Алеж далеко не з усіма приростками наведені дієслова мають наголос на приростку в указаних формах, бо, напр., буде *пошле', перешле', нажне', заллє', перетре', припне'* тощо, тобто в невиясненних умовах наголос у цих дієсловах уже однаковий, а саме як у першій особі однини.

На жаль, не завсіди наші поети додержують поправних наголосів у цій групі дієслів, кладучи їх після приростків, напр.:

Ти, як осінь, умреш, р о з і л л є'ш с я слізьми.
...вітер замовкне сумний
Об різку осоку р о з і т н е'т ь с я (Л. Україн.)
От де лихо! От де серце
Разом р о з і р в е'т ь с я (Т. Шевч.)

д) Дуже часто в дієсловах другої відміни на **-и'ти** в формах теперішнього (майбутнього) часу дійсного способу в усіх формах, крім 1. особи однини, наголос пересувається на один склад у напрямі до початку слова:

вари'ти, варю' — ва'риш... ва'рять
плати'ти, плачу' — пла'тиш... пла'тять
говори'ти, говорю' — гово'риш... гово'рять
учи'ти, учу' — у'чиш... у'чать
мори'ти, морю' — мо'риш...
гостри'ти, гострю' — го'стриш..., також: *хвали'ти, краси'ти, вали'ти, дражни'ти, пали'ти, ціни'ти, твори'ти, мири'ти, свари'ти, яви'ти, гаси'ти, гати'ти, кади'ти, масти'ти, мости'ти, пести'ти, сади'ти, сліди'ти, роби'ти, христи'ти, повтори'ти, городи'ти, ворожи'ти* тощо.

Наголос у прислівниках

§ 113. Як і в інших частинах мови, наголос у прислівниках різноманітний, а до того ще іноді й подвійний або й потрійний. Більш-менш виразну тенденцію до послідовного, одноманітного наголосу можна вказати в декількох групах прислівників.

1. У прислівниках, що постали з іменних чи дієслівних основ і без будьяких ознак закінчень, дуже послідовно виявляється тенденція наголошувати приросток: *на'вхрест, о'бмаль, на'схиль, безпере'стань, по'біч, на'двечір...* — див. §§ $93_{2д}$, 94_2. Порівн. іще схожу тенденцію наголошувати приросток у іменниках такої ж конструкції в § $110_{2б}$.

2. У складних прислівниках з одного боку виявляється тенденція наголошувати дієслівну частину слова: *доброхі'ть, мимохі'дь, мимоі'здом*, з другого ж класти наголос на середні склади слова: *нато'місць, горі'лиць, босо'ніж, пусто'паш, водно'сталь, ліво'руч, поза'торік...*, а далі й такі, як *вряди'-годи, пліч-о'-пліч, віч-на'віч, раз-по'-раз* тощо.

Сюди належать і такі прислівникові словосполучення, як *добри'-день, добри'-вечір, добра'-ніч*, або *на-добри'-день, на-добра'-ніч* (пишуться ці слова і вкупі), а також і такі ще: *до Се'мена, на Пе'тра, до (на) Дми'тра* на означення терміну за назвою „святих“, порівн. „пішов до Семе'на“ тощо.

3. У прислівниках на **-о, -е** від прикметників з виразними наростками **(-авий, -овий, -истий, -енький, -ісінький, -учий...)** наголос звичайно буде той самий, що й у прикметниках: *крива'во, зго'ристо, веселе'нько, чисті'сінько, нестерпу'чо* і. т. ін. Але в прислівниках із таких прикметників, що наросток у них невиразний, надто ж **-кий** і **-ний**, є нахил переносити наголос на початковий склад (рідше з середини на останній):

гірки′й — гі′рко
смачни′й — сма′чно
холо′дний — хо′лодно
соло′дкий — со′лодко
боязки′й — бо′язко
чепурни′й — че′пурно
дороги′й — до′рого
голосний — го′лосно
глибо′кий — гли′боко
висо′кий — ви′соко
широ′кий — ши′роко
зеле′ний — зе′лено
поро′жній — по′рожньо
хоро′ший — хо′роше і *хороше′*
гаря′чий — га′ряче і *гаряче′* і т. ін.,
хоч *пога′ний — пога′но, сере′дній — сере′дньо* тощо.

У прислівниках із трискладових прикметників із наголосом на кінці він завсіди пересувається на початковий склад, отже й від *головни′й* прислівник буде *го′ловно*.

4. Хисткий наголос у дієприслівниках теперішнього часу на **-чи**. Власне у таких дієприслівниках, як *ясні′ючи, сіда′ючи, моло′тячи, ворко′чучи, ру′хаючись, ду′маючи, чита′ючи, баламу′тячи, верхово′дячи* і т. ін., наголос завсіди сталий, а саме такий самий, як у третій особі множини дійсного способу: *ясні′ють — ясні′ючи, ру′хаються — ру′хаючись* і т. ін. Але не те з три- і двоскладовими дієприслівниками, надто ж із тими, що походять від дієслів з наголошеним закінченням третьої особи множини дійсного способу. Двоскладові дієприслівники майже завсіди мають наголос на кінці: *б′ючи′, ждучи′, шлючи′, жнучи′, сплячи′*, і т. ін., а так само і трискладові, коли вони походять від дієслів з наголошеним закінченням третьої особи множини дійсного способу:

живу′ть — живучи′
пасу′ть — пасучи′
реву′ть — ревучи′
трясу′ть — трясучи′
крича′ть — кричачи′
боя′ться — боячи′сь

і т. ін. і також з більшою кількістю складів: *гомоня′ть — гомонячи′, стережу′ть — стережучи′* тощо. Але подекуди такі дієслова, надто ж ті, що в них підо впливом приростків наголос може посуватися до початку слова (див. § 81_3),

дають дієприслівники з наголосом на третьому від кінця складі:

сидя'ть — сидячи' і си'дячи
стоя'ть — стоячи' і сто'ячи
лежа'ть — лежачи' і ле'жачи

Проте, здається, можна говорити, що з різним наголосом такі дієприслівники мають інші відтінки й значіння: *сидячи', стоячи', лежачи'* більше дієслівні, ніж *си'дячи, сто'ячи ле'жачи.* На доказ цього можна навести таке. Поперше, з *сидячи'* тощо легко в'яжуться чисто дієслівні додаткові слова, напр., „сидячи' на траві“ (порівн. „сидить на траві“), „стоячи' міцно“, „лежачи' цілий день“ тощо і не так природно з *си'дячи* і т. ін. Подруге, дієприслівники з наголосом на початковому складі легко переходять в звичайні прислівники: *сто'ячки, ле'жачки, мо'вчки,* а при них ніякі дієслівні конструкції вже неможливі.

У поезії трапляється в таких дієприслівниках наголос ще й на другому складі, надто в таких дієприслівниках, що замість **-ячи** приймають закінчення **-ючи:** *сидю'чи, летю'чи* тощо.

Звичайний наголос на початковому складі і в тих трискладових дієприслівниках, що походять від дієслів із таким самим наголосом у третій особі множини дійсного способу:

га'снуть — га'снучи
со'хнуть — со'хнучи
рі'жуть — рі'жучи
си'плять — си'плячи
пи'шуть — пи'шучи
ка'жуть — ка'жучи
у'чать — у'чачи
хо'дять — хо'дячи
ба'чать — ба'чачи
до'ять — до'ячи
ди'вляться — ди'влячись

і т. ін., хоч буває й на останньому.

ОРТОЕПІЯ І ПРАВОПИС.

Вступні уваги

§ 114. Ортоепія, себто поправна, чиста вимова слів, як і правопис, себто одноманітний напис їх, мають велике громадське значіння. Чиста, правильна вимова це не вигадка чиясь і не забаганка, це типова вимова б і л ь ш о с т и, це характерна вимова народу. Щоправда, цілком одноманітної вимови на всім просторі якоїсь мови досягти майже не можливо, алеж в основному та вимова повинна бути підпорядкована вимовним нормам літературної мови вже через ролю останньої в щоденному

житті. Слухова мова це ж певна система слухових знаків всенароднього значіння, і всі, хто користується цими знаками, заінтересовані, щоб ті знаки були однакові, бо так та тільки мова найкраще виконає своє завдання бути посередником поміж окремими людьми й групами їх. Справді бо, всі члени великого колективу — народу — дуже заінтересовані в тім, щоб якнайкраще й якнайлегше розуміти всіх інших, а це ж, між іншим, може бути досягнене однаковою вимовою слів. Промова з трибуни, радіо, телефон це все такі чинники в нашому щоденному житті, що сами за себе кажуть за потребу одноманітної вимови слів, бо тоді ми з найменшим напруженням уваги сприймемо все, легше зрозуміємо все, бо менше недочуватимемо, чи хибно сприйматимемо, менше перепитуватимемо і так само нас перепитуватимуть і т. ін. Звичайно, найважніше в мові це самі слова, навіть і недобре сказані, але не можна легковажити й ортоепію навіть із указаного тут суто-практичного погляду, не кажучи вже за естетичну сторону, таку важну, напр., в театрі.

Не менш очевидне громадське значіння й правопису, коли взяти на увагу, що зорові знаки мислі — написані слова — як і слухові, найкраще і найшвидше досягають своєї мети, як вони завсіди однакові. Знов досить нагадати ролю в нашому щоденному житті вивіски, пляката, газети, де ми так зацікавлені, щоб написи тих самих слів були однакові. Сталий правопис і стала однакова (у межах можливого) вимова це цемент суспільства, бо це ж найхарактерніші ознаки єдиної мови народу.

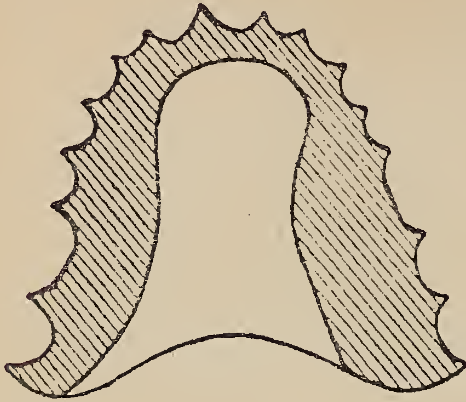
У попередніх розділах уроздріб не раз уже роблено різні уваги щодо ортоепії, а надто правопису, отже тут усе те треба звести докупи, докладніше й повніше визначаючи норми й правила того й того й додаючи те, чого бракує в попередньому.

н д т л перед і

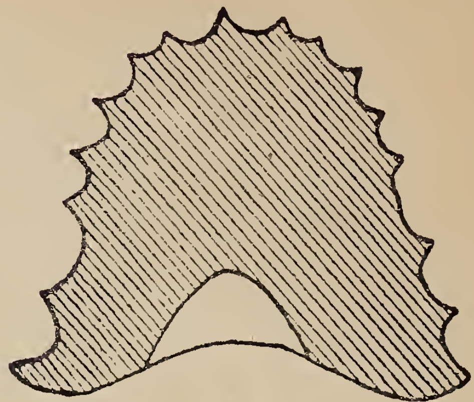
§ 115. Як характерна особливість української мови, а саме її вимови, була вже вказана наявність твердих **н д т л** перед **і** (§ 10). Наскільки справді відмінні в українській чистій вимові **ні, ді, ті, лі** з твердими (власне напівтвердими) приголосними супроти **ні, ді, ті, лі** з м'якими приголосними, себто в таких парах, як *сніп — сніг, дім — дід, на тім — тіло, верболіз — поліз* тощо, можна не тільки чути, а й бачити на доданих на 170 ст. палятограмах, себто малюнках піднебіння: закреслені місця піднебіння, показують, як торкається язик його, коли вимовляти **ті, ді** з твердими приголосними (*на тім, дім*), і як тоді, коли з м'якими (*тіло, дід*).

Як бачимо, вимовляючи **ті, ді** з твердими **т, д,** ми підіймаємо до піднебіння тільки краї язика, зокрема кінчик

його, а вимовляючи **ті, ді** з м'якими **т д**, притуляємо майже до всього піднебіння язик, хоч треба сказати, на малюнку не видно того, що при цій останній вимові кінчик язика

ді в „дім"...

ді в „дід"...

зовсім звисає, упираючись у спідні ясна (порівн. § 10). Це та самісінька вимова, що й при **та-тя, ту-тю** і т. ін.

Такі сполучення твердих **н д т л** з наступним **і** бувають у кількох розрядах:

1. Коли **і** з старого **о**: *ніс, синів, на тій, Іванівка, дім, садівництво, на твердім, дідівщина* (перше **д** м'яке, друге тверде), *стіл, ластівка, братів, Шепетівка, лій, волівня, столів, Кирилівка* і т. ін.

2. У назовному відмінку множини твердих прикметників (тут **і** з старого **ыѣ**): *гарні, дурні', виховані, тверді, горді, товсті, багаті, плесковаті, малі, побілілі* (перше **л** м'яке, друге не м'яке) і т. ін.

3. У прийменниках та приростках (часто перед **і**, що з'явилося з аналогії): *піді мною, надіслати, дістати, відібрати, підігнати* і т. ін.

4. При збігові слів, коли попереднє кінчається на **н д т л**, а наступне починається з **і**, і коли ці слова вимовляються суцільно, як одно слово, без павзи між ними: *він і вона* (вимовл. „вінівона" з твердим **н**), *син ішов, Степан і каже, дід і баба, наперед ідіть* (перше **д** тверде, друге м'яке), *брат Іван, тут і ми, віл іде* (порівн. *Василь* іде) і т. ін.

Достоту такі сполучення будуть і в скорочених (штучних) словах як *фінінспектор* тощо.

5. Неусталена вимова **н д т** перед **і** в словах чужомовного походження, напр., *компанія* (з твердим **н**, але також і з м'яким, і ця остання вимова — новіша — здається, перемагає), *комедія, демократія, дієта, Нібур, Дітман, Тіроль* тощо. У кожному разі тверда вимова тут можлива.

Що всі інші приголосні — як у вкраїнських, так і запозичених словах — перед **і** не м'якшаться, або принаймні м'якість їх невиразна і невелика, видно, між іншим, з того, що інші приголосні перед такими приголосними не м'якшаться, або хоч не м'якшаться так очевидно, як

вони м'якшаться перед м'якими **н д т л,** напр.: *Ользі* (порівн. *гульні* з зовсім м'яким **л** перед **ні**), *кінці* (порівн. *дранті), під сіном* (порівн. *під лісом), пенсія, конференція...* (де **н** таке ж, як і в *ґарантія,* коли вимовляти **т** перед **і** твердо, але не таке, як у м'якій вимові — „ґараньтыя").

До речі, **і** в таких закінченнях чи взагалі звукосполученнях звичайно не скорочується: *сесія, імперія, соціяльний* і т. ін. за винятком тільки деяких слів, коли й письмо інше як *кар'єра, бар'єр, мільйон* тощо.

Ненаголошене е й и та о у

§ 116. Ненаголошені **е** й **и** часто в вимові наближаються до себе, тільки **е** таке взагалі дужче наближається до **и,** ніж навпаки ненаголошене **и** до **е,** так що все це вимовне явище можна назвати (умовно, звісно) як „икання". Але сильне икання, себто вимова, напр., „бИреш" (правописне *береш*), „жине" (*жене*), „ка'жи" (*каже*) хоч і поширена в говорах, все ж її не можна визнати доброю, бо для ортоепії, для зразкової літературної вимови треба приняти менше икання і взагалі таке змішування ненаголошених **е** й **и,** коли не тільки перше наближається до другого, а подекуди й навпаки. Головніші уваги щодо цього такі:

1. Перед наголошеним **е** ненаголошені **е** й **и** вимовляються однаково і близько до **е,** отже як **е**^{и} (тобто звук середній між **е** й **и,** але ближчий до **е,** ніж до **и**):

правописне	*бере*	вимовляється як	*бе^{и}ре*
„	*плете*	„	„ *пле^{и}те*
„	*вишневий*	„	„ *ве^{и}шневий*
„	*стриже*	„	„ *стре^{и}же*
„	*вилежуватися*	„	„ *ве^{и}лежуватися*
„	*бичем*	„	„ *бе^{и}чем*

2. Перед наголошеним **и,** навпаки, ненаголошене **е** й **и** вимовляється близько до **и** (**и**^{е}):

правописне	*бери*	вимовляється як	*би^{е}ри*
„	*плети*	„	„ *пли^{е}ти*
„	*великий*	„	„ *ви^{е}ликий*
„	*полетиш*	„	„ *поли^{е}тиш*
„	*стрижи*	„	„ *стри^{е}жи*
„	*кислиця*	„	„ *ки^{е}слиця*

Обидва ці явища, як бачимо, схожі тим, що попередні голосні вподібнюються наступним. Це так зване гармонійне вподібнення (порівн. § 17). У наслідок його в вимові цілком

спалися слова *гриби* і *греби, мили* (милити) і *мели* (молоти), *криши* і *креши, мене* і *мине* (минути).

В усіх інших випадках ненаголошені **е** й **и** більш-менш змішуються в вимові (переважно в напрямі на **и**), напр., перед **а, о, у** тощо, але менше змішуються вони в ненаголошених закінченнях, коли в таких самих закінченнях буває й наголос, напр., ненаголошене **е** майже залишається в вимові в дієсловах *каже, маже, пише, буде, вийме, винесе*..., бо існує в мові ряд *несе′, жене′, бере′, кладе′*..., так само доволі чисто вимовляються закінчення ніякого роду в *наше горе, велике море, чорне поле*..., бо існує ряд *круте′ яйце′, оте′ кільце′* і т. ін.

Та все ж і в цих навіть випадках вимовне змішування можливе, що часто утрудняє правопис, не кажучи вже за інші випадки, як *мелю* і *милю, крешу* і *кришу, виселяти* і *висиляти, погребу* і *по грибу, кленок* і *клинок, ясенок* і *я синок* тощо, де вимова майже однакова.

Як уже принагідно й казано, щоб розрізняти в правописі **е** й **и**, коли вони ненаголошені, слід опиратися на наголос (*легкий, бо легко* і т. ін.), на аналогічні форми (*білим полем, бо малим кільцем* і т. ін.), на чергування **е** з **і** та випадання **е** (*лемеші, бо леміш, праведний, бо правда* і т. ін.).

Але далеко не всі правописні **е** і **и** можуть бути доведені вказаними способами, і в цих випадках власне тільки добрий словник може вказати, як же треба написати слово — з **е** чи **и**, напр.: *тепер, левада, кебета, вертеп, керсет, режим. цибуля, пиріг, лиман, мизинець, кирпич, кишеня* і т. ін.

Слід іще задля правописних потреб запам'ятати деякі наростки з ненаголошеними **е: -есенький, -ечк- (-ечок), -еньк-, -енк-, -еро-, -тель, -ен(-ят), -ен-** у дієприкметниках та віддієслівних іменниках (див. § 89): *білесенький, сонечко, тамечки, десятеро, кошеня, оченята, приятель, роблений, відродження* тощо (після голосних у цих наростках, звичайно, **є**: *чаєчка, двоєчко, Гордієнько, чаєнята, напоєний*...

Крім того в повноголосних групах **-ере-, -еле-**: *берег, берест, берегти, вередливий, дерево, оберемок, ожеред, очерет, череп, через, середа, белебень, велетень, селезень, шелест, телепень*...

Про ненаголошене **о** й **у** див. § 8.

Змішування в вимові ненаголошених **е** й **и**, а також у певних умовах і ненаголошених **о** й **у** настільки сильні, що такі слова, як *стане — кайдани, стою — клюю* тощо надаються до найкращої рими, напр.:

Хай пісня лунає п о в с ю д и,
Хай світ вона ввесь заповня,

Бо швидко — ми знаємо — буде
Остання й рішуча борня. (Ф. Савч.)

Душе моя убогая!
Чого марно плачеш?
Чого тобі шкода?
Хіба ти не бачиш? (Т. Шевч.)

Я більше не плачу... Я муку свою
В кайдани на вік закую. (О. Олесь)

і — и

§ 117. Вимова звуків **і** й **и** не завсіди відповідає правописним **і** й **и**, а до того обидва ці звуки визначаються ще й літерою **ї**.

1. Правописне наголошене **і** в назвуці в деяких народніх словах вимовляється як **и**: *інший, іноді, інде, істик, іскра, іграшка, ірод, іч* вимовляються як „инший"..., хоч, треба сказати, це одна з можливих вимов, бо вимовляються вони й з **і**.

2. Правописне **і** та **ї** вимовляються близько до **и** (йи) в таких випадках, коли вони в певних закінченнях, аналогічних до закінчень із **и**:

а) у всіх м'яких прикметниках відповідно до твердих закінчень: *синій, безкраїми...* (вимовляються „синьий", „безкрайими" — див § 52)

б) у наростках **-їна, -їха, -їще, -їсько, -їк, -їн, -їкий, їнський, -їстий:** *Україна* (вимовл. „Украйина"), *Солов'їха, гноїще, боїсько, покоїк, Маріїн, солов'їний, український, троїстий...* (порівн. *долина, багнище, столик, Ганнин, качиний, танцюристий...*)

в) у дієслівних закінченнях без наголосу: *стоїмо* (вимовл. „стойимо"), *го'їти, озбро'ївся...* (але під наголосом *стоїть, напоїти...* з **йі**).

Приголосні в прийменниках та приростках

§ 118. Як ми знаємо з § 30, геть усі прийменники, а також і всі приростки крім тільки **з-** перед **к п т х**, на письмі не змінюють своїх визвукових приголосних перед іншими приголосними. Але це не визначає, що в вимові вони теж завсіди зберігаються. Хоч і важко встановити точні способи вимови всіх таких приголосних, все ж деякі з них у певних умовах вимовляються одноманітно і послідовно.

1. Правописні дзвінкі **б д ж** приростків і прийменників перед глухими вимовляються завсіди дзвінко: *обсипав* (не „опсипав"), *обтрусили, надприродний, об що, перед ким, між такими...*

2. Правописне **ж з** перед глухими зберігається лише по голосних: *безсилий, без сили, розпитати, розхрістаний, крізь*

сон (вимовл. „кріз сон“), *через тин* і т. ін., щождо прийменника **з** перед **к п т х ф с ц** та приростка **з-** перед **ф с ц** (бо перед **к п т х** він і на письмі переходить в **с**), то він вимовляється як **с**: *з поля* (вимовл. „с поля“), *з хати, зфотографувати*... Та хоч після голосного, як бачимо, дзвінкі приголосні прийменників-приростків і зберігаються перед глухими приголосними в вимові, все ж і в них іноді можна спостерігати нахил до переходу в глухі, найбільше тоді, коли приросток не буває прийменником, отже не виступає самостійніше, напр., у приросткові **роз-** іноді можна чути „рос“ (вимова „роспитати“...).

Цікаво відзначити, що прийменник **повз** теж має дзвінке **з** перед глухими наступного слова: *повз хату, повз клуню* і т. ін. Це вказує на те, що **в** в українській мові вимовою наближається до голосних.

3. Приголосні **д** і **з** приростків-прийменників перед **ж ч ш щ** і **ц з**, як і в інших випадках, уподібнюються до цих останніх, переходячи в вимові в звуки близькі до **дж**, **ж**, **дз**: *віджимати* (вимовл. „віджжимати“), *передчасний* („переджчасний“), *над шляхом* („надж шляхом“), *розжувати* („рожжувати“), *зчистив* („жчистив“), *через шлях* („череж шлях“), *відцуратися* („відзцуратися“), *підзамчя* („підззамчя“) тощо.

Звукозміни в групах приголосних

§ **119.** Про звукові зміни в деяких групах приголосних у словах у зв'язку з правописом сказано в §§ 22, 26, 27, 28, тепер же слід додати про деякі звукові (вимовні) явища в групах приголосних, що виникають при збігові слів.

1. Із попереднього ми бачили, що в українській мові велику силу мають дзвінкі приголосні, що вони звичайні в вимові в кінці слів (*хліб*...), у середині перед глухими (*книжка*...), і що навіть правописні глухі перед дзвінкими в середині слів у вимові стають дзвінкими (*боротьба* вимовл. „бородьба“, *вокзал* — „воґзал“...). Так само переходять у вимові в відповідні дзвінкі й ті глухі приголосні, що в кінці слів, коли далі йде слово з дзвінким назвуковим приголосним, і коли ці слова вимовляються суцільно, ніби як одне слово (себто без павзи між ними), при тім відбуваються й інші зміни попереднього приголосного на подобу вказаних у § 118: *так гарно* (вимовл. „таґ гарно“), *наш брат* („наж брат“), *ніч була* („нідж була“), *хлопець був* („хлопедзь був“), *кіт забіг* („кідз забіг“), *стоїть завод* („стоїдз завод“) тощо.

2. Коли зустрічаються глухі приголосні, і слова вимовляються теж одним суцільним видихом, то деякі попередні в вимові частково пристосовуються до наступних: *брат сидить* (вимовл. „брац сидить“), *сходить сонце* („сходиц сонце“), *ідуть сюди* („ідуць сюди“), *клич сюди* („клиць сюди“), *когось чекає* („когош чекає“), *лізь через тин* („ліж через тин“) тощо.

При цім часто приголосні зливаються в вимові в один довгий приголосний: *нас зачарує* („наззачарує“), *проходять дні* („проходяддьні“), *сидить там* („сидиттам“), *Гнат частував* („Гначчастував“) тощо (порівн. у дієсловах *береться, берешся...).*

3. Дуже поширене пом'якшення в вимові приголосного перед другим пом'якшеним приголосним у словах (див. § 31_2), досить звичайне і в приголосних між словами. Найбільше надаються до такого пом'якшення приголосні **с з ц**, як і в середині слів, також **н д т л**: *пес нюхає* (вимовл. „песь нюхає“), *раз нянька* („разь нянька“), *брат любить* („брать любить“), *над нього* („надь нього“) і т. ін.

4. Далеко рідше попередній приголосний пом'якшений стається твердий у вимові підо впливом твердого наступного: *а йдіть лишень* (вимовл. „а йдіт лишень“), *сядь на пень* („сяд на пень“), *п'ять раз* („п'ят раз“) тощо. Така звукозміна в вимові звичайно буває лише тоді, коли без неї виникла б зовсім незнана в мові група приголосних (напр. **ть** + **л** тощо.

Щодо приголосних **б п в м ф, ж ч ш щ, г н х ґ,** то вони навіть і перед голосними бувають м'які дуже рідко, тим паче не можна говорити про м'якість їх перед іншими приголосними як у слові, так і поміж словами. У кожному разі м'якість їх дуже невиразна навіть у таких випадках, як *рівня, вишня, хліб* тощо.

Подробиці вимови

§ 120. До всіх попередніх ортоепічних уваг треба додати ще декілька дрібніших.

1. Хоч губні приголосні в українській мові і дуже мало надаються до пом'якшення, все ж у таких словах, як *свято, цвях, дзвякати, тьмяний* тощо (див. § 2) губні вимовляються звичайно м'яко, себто так, як і сполучення, напр., **ня, тя** тощо. Так само м'які вони і в чужих словах як *пюпітр, бюджет, Мюллер, Вюртемберґ* тощо, хоч доводиться визнати в усіх цих випадках і рівнобіжну вимову з **й** поміж губним та наступним голосним: „свйатий“, „пйупітр“ і т. ін.

Ще менше властиві українській мові, а проте все ж наявні в літературній мові сполучення задньопіднебінних із **я ю** тощо, як от *Кяхта, Гюґо, Кюв'є* і т. ін.

2. Правописні групи **-тський, -дський, -тство, -дство** в вимові скорочуються в **-цький, -дзький** тощо: *братський*

(вимовл. „брацький“), *людський, братство* і т. ін., в групі **-нтський** тощо **т** в вимові випадає: *студентський* („студенський“) — див. § 21_3.

3. Незвичайні й важкі до вимови групи приголосних **знь, тр, др, бр, тм** тощо вимовляються з глухим визвуковим приголосним: *приязнь* (у вимові **нь** недочутне), *театр, кедр, зубр, ритм,* або з глухим **е** між приголосними: „приязᵉнь“, „театᵉр“...

Про інші моменти щодо поправної вимови сказано: про „середнє *л*“ в § 9, про **ж ш ч т** перед **ц** в § 26, про дзвінкі приголосні в § 11 і т. ін.

Як писати складні слова (розділка)

§ 121. Із 103 й наступних §§ ми бачимо, що складні слова звичайно пишуться разом, і тільки зрідка через розділку сполучаються їх частини. Це буває тоді, коли двоє слів не зливаються в одно цілком, не мають одного наголосу, хоч і тісніше, суцільніше вимовляються, як звичайні самостійні двоє слів, і мають кожне свій наголос. Такими словами бувають і іменники, і прикметники, і дієслова, і прислівники, і цілі словосполучення зокрема повтори: *хліб-сіль, батько-мати, хата-читальня, сам-самісінький, сумний-невеселий, грає-виграває, дзвенить-сміється, Чехо-Словаччина, робітничо-селянський, багат-вечір, люби-мене, будь-що-будь, раз-у-раз, помалу-малу, одним-одно, дрібно-дрібно* тощо. Звичайно, виразної межі поміж такими складними словами, що пишуться разом, і такими, що пишуться з розділкою, немає, і подекуди правопис таких слів несталий.

З розділкою пишуться ще слова *о́сь-який, -ін-як, от-який, будь-який,* такі, як *по-нашому, по-своєму, по-німецькому* тощо та складні з **з** прийменники: *з-під, з-над, з-поміж, з-за, з-попід, з-посеред* (але *поміж, посеред*...)

З розділкою пишуть іще українські закінчення до неукраїнських назов, напр., *в Рабоч-ій газет-і* тощо.

Як писати частки (аби, будь, небудь, же, би...)

§ 122. Крім таких випадків, як ото в попередньому § (*будь-який* тощо), частки **аби-, -будь, -небудь, -де, як-, що-, -що** пишуться вкупі: *абищо абичого...), абихто, абиде, абикуди, кудинебудь, денебудь, якнайкращий, щонайдужчий, щодня, щомісяця, щоночі, абощо, тощо, якщо, покищо, хібащо, щодо, щождо* (див. іще § 64). Зате зовсім окремо треба писати **бо, но, таки, то, же (ж), би (б)** у таких, напр., випадках: *ідіть бо, кажи но, там таки, він би то, казали б то, тепер же, казала ж* і т. ін., а разом тільки в незмінних суцільних словах: *отже, адже, майже, теж* (не плутати з займенником *те ж),*

також (прислівник *так же*), *авжеж* (інше значіння в *а вже ж*, напр.: „а вже ж не хто й сказав, як не сам таки він“), *атож* (тобто „еге“, „так“, не те значіння в *а то ж*, напр.: „а то ж хто був?“), *тож, отож, бож, абож, аніж, аби, себто, цебто, тобто, щоб* (коли це сполучник, а *що′ б* це займенник: „що′ б тобі сказати?“), *якби* (коли це сполучник, а *я′к би* прислівник: „я′к би його зробити?“), *якже* (коли це сполучник, а *я′к же* прислівник), *нібито*.

Як переносити слова

§ 123. З рядка в рядок можна переносити кожен склад слова або групу їх, як також і залишати в першому рядку, напр.: *наді-я, на-дія, о-нуча, ону-ча, роз-думав, сно-вида, снови-да, Дніпр-ельстан, на-збирати, наз-бирати* і т. ін.

Не можна розривати тільки **дз** та **дж**, коли вони визначають один звук, а також **йо, ьо**: *кукуру-дза, хо-джу, га-йок, пе-ньок* і т. ін. — див §§ 3,5.

Коли писати великі літери

§ 124. Великі літери на письмі вживаються з однією головною метою: виділити супроти інших слів якесь слово чи слова, підкреслити його, звернути на його більшу увагу читача, ніж він звертає на звичайно писані слова. Часто таке виділення великою літерою слова на письмі стало вже загальнообов'язковим, але чимало є й таких випадків у письмі, коли таке виділення не обов'язкове. Найголовніші правила на те, коли вживати великих літер такі:

1. Великою літерою звичайно починається письмо, великою літерою починається кожне найсамостійніше речення, себто після крапки, після знаків оклику й питання, після двокрапки, коли далі йде чужа мова (в лапках), часто після крапок.

Досить поширений ще й досі звичай починати великою літерою кожен рядок віршів, хоч пишуть і друкують їх щодо великих літер і за загальними правилами.

2. З великої літери пишуть власні імена чи то людей, чи тварин і речей, напр., географічні назви, назви пароплавів, заводів, установ, літературних творів, газет тощо.

Приклади:

Везе Марко Катерині сукна дорогого. (Т. Шевч.)
Стриба Рябко, вертить хвостом (П. Гулак-Артем.)
З Чорного моря, з Індійського океану, через Малу Азію прилетів перший тепловій. (М. Хвильов.)
Вже міст через Дінець давно прогуркотів. (В. Сосюра)
Він був... секретарем сільбюра спілки Робземлісу. (В. Підмог.)

Власні назви на кілька слів звичайно пишуться з великої літери в першому слові, напр., *Чорні маки Васильченка, Чорне море,* але коли хочуть особливо підкреслити й наступне слово, надто ж коли це іменник, то з великої літери пишуться й інші, напр., *Шевченків Великий Льох, щоденна газета Українське Слово, Кривий Ріг.* Та якоїсь твердої й загальнообов'язкової норми в цьому немає.

Присвійні прикметники на **-ів, -ин** від власних назов звичайно пишуться з великої літери: *Франкова спадщина, Дніпрові пороги.*

3. З великої літери часто пишуть те слово, що хоч і не підходить під попередні правила, але в очах того, хто пише, воно набирає особливого значіння. Це найбільш суб'єктивний розряд уживання великої літери на письмі, хоч деякі випадки і з цього розряду набули вже великого поширення, стаючи майже обов'язковими. Це велика літера з пошани і з особливої уваги. Сюди належать, напр., такі випадки:

а) В особистих листах, заявах тощо звичайно пишуть з великої літери *Ви* (отже тут пошана особливо підкреслюється: граматичною формою множини — *ви* замість *ти* — і графічно великою літерою), також такі звичайні в заявах тощо слова, як *Товариш, Голова, Керівник, Президія..., До Товариша Керівника такої то установи* і т. ін.

З цієї ж причини частенько пишуть з великої літери геть усі слова складної назви установи, коли до неї звертаються з чимось (До *Президії Одеського Наукового Товариства* і т. ін.).

У таких випадках не слід би надуживати великі літери.

б) Подекуди пишуть у нас з великої літери назви людей за їх національністю: *Українець, Поляк, Німець, Француз* і т. ін. На жаль, це не дуже поширена звичка.

в) У певний час, у певних книгах, у певного автора окремі слова можуть набирати особливого значіння, особливої поваги й уваги і тоді їх і пишуть поза вгорі визначеними правилами з великої літери, напр., у наші часи часто так пишуться слова: *Революція,* іноді слово *Людина, Майбутність* тощо.

г) У байках, казках назви дієвих осіб (речей) здебільшого пишуть із великої літери: *Якось то Лебідь, Рак та Щука приставить хуру узялись.* (Л. Глібів).

Великі літери далеко не єдиний спосіб підкреслювати слова на письмі. Як бачимо ми з усіх розрядів і прикладів, великими літерами взагалі підкреслюється більше значіння слова супроти інших — чи то з технічного боку, як на початках найбільш самостійних речень, чи з унутрішнього боку, як вияв пошани тощо. Почасти в додаток до великих літер, почасти незалежно від них уживаються ще й інші способи на те, як звернути увагу читача на слово чи слова, виділити їх від інших, напр., підкреслення лінією чи пунктиром (а друком ще

й набирання іншим шрифтом, або й тим самим, тільки розстріляно, себто з інтервалами поміж літерами), лапки. Іноді ці способи зуживаються разом із великими літерами, напр., назви творів, пароплавів тощо пишуться і великою літерою і беруться в лапки, щоб ще виразніше виділити їх: *у творі „Хіба ревуть воли“ П. Мирного...*

Правопис чужих слів.

ла — ля, лу — лю і т. ін.

§ 125. Чужомовне *l* в українській мові тільки в деяких випадках передається цілком послідовно, здебільшого ж вживання *ла* чи *ля, ло* чи *льо* і т. ін. не може бути визначене точно, і засвоїти поправні написи (як і вимову) чужих слів із *ла* чи *ля* тощо можна тільки з добрих словників та практики.

Нем'яке *л* у чужих словах буває в таких випадках:

а) Без винятку в сполученні *ле: лекція, електричний, холера, Палермо* і т. ін. (про вимову *ле* див. § 9), але про німецьке *lei* див. § 133.

б) Майже в усіх словах грецького походження пишеться *ла, ло, лу, л,* як також у давніше запозичених і з інших мов: *атлас, пластика, логіка (філологія...), Лондон, адмірал, бал* (відзначення, але *баль* = бенкет), *ідеал, журнал, інтернаціонал, капітал, мінерал, ориґінал, протокол, ліберал, фалш, февдал* тощо, при тім звичайно при подвоєному *л: Льонґфелло* і т. ін.

в) В англійських словах у кінці та перед приголосними у середині: *Албіон, біл, булдоґ, гомрул, голкіпер, Велз, Вілсон, Далтон, Мілл, Мілтон, Чарлз, Шеффілд* і т. ін. (пор. § 9).

В інших випадках (отже далеко частіше) в чужих словах пишеться *ля, лю, льо, ль,* і завжди *лі* (див. далі): *аероплян, баляда, гіперболя* (в закінченнях *-ля* майже завжди, отже і в словах грецького походження), *ґалянтерія, заля, капеля, кляса, парляме́нт, плянтація, пляц, проклямація, бльокада, льозунґ, льокавт, пльомба, сольо, фльота, блюза, металюрґія, альґебра, балькон, васа́ль, Мон-Блян, Льока́рно, Альжі́р* і т. ін., при чім завжди в *-лювати, -люція, -ляндія, -ляр, -лярний, -лярія, -лятор, -ляція, -льоз, -льоза: протоколювати, Ґренляндія, целюльоза...*

г — ґ

§ 126. Так само й чуже *g* в новіших запозиченнях передається нашим *ґ*, а в старіших, особливо з грецької мови, нашим *г*: *Англія, газ, газета, гегемонія, генеалогія (логіка...), генерал, геній, географія, кілограм, Германія, гімназія, гіпс, градус, Грузія, група, організація, егоїзм, педагог, Рига, трагедія* й т. ін., але, *аґент, аґітація, аґроном, Араґонія, бравнінґ, Гамбурґ, Геґель, Ґете, ґрандіозний, дириґент, елеґантний, інтелі-*

ґенція, Чікаґо і т. ін., при тім чуже *h* у назвуці звичайно зберігається: *Геллада, гістерія, гомо'нім, гієрогліф, гіпохондрія, готель, галябарда, галло, Ганнібаль, Гадріян* (рим. імпер.). Але: *історія, ангар, омар.*

ф — т

§ 127. У чужих словах пишеться *ф* з *f (ph)*, але *т* з грецького *th*: *француз, форма, корифей, евфонія, фунт, фамілія, фабрика* і т. ін., але *патос, етер, катедра, мітичний, ортографія, аритметика, Атени, Пітагор, Методій, Теодор, Теодосій* тощо, хоч засвоєні здавна *Федір, Тимофій, Афон, Хома* (коли не про імення людей Західньої Европи, бо тоді *Тома, Теодор*).

Коли писати одну, а коли дві приголосні

§ 128. Подвоєні (довгі) приголосні чужих слів в українській мові звичайно скорочуються: *апарат, кляса, група, територія* і т. ін., залишаючись тільки в окремих словах як *брутто, ванна, вілла, галло, тонна, мірра* (але *миро*) і небагато інших та звичайно у власних назвах: *Ґаронна, Шіллер, Ніцца, Мекка, Марокко, Ціммерман, Тассо* і т. ін.

Вивідні слова з таких власних назов теж заховують подвоєння приголосних: *марокканець, ґалліцизм* і т. ін.

Коли писати в, коли у, й

§ 129. *в* пишеться в таких (англійських) словах, як *Вайлд, Велз, Вітман, Вестмінстер, кіловат* і т. ін., а також у двозвуках як *авдиторія, авдієнція, гавптвахта, льокавт, фавна, равт, Фавст, Штравс, Нордав, Кавтський, Бічер-Стов, Бернард Шов* і т. ін.

Але між голосними *у*: *Ауербах, Бауер, Тоуер, Соуер* і т. ін.

Німецьке *eu* треба писати *ой*: *Нойман, Ойтінґ...,* також *Фоєрбах,* але *неврастенія, невтральний* тощо.

и — і — ї

§ 130. *и* в чужих словах пишеться в середині загальних слів (не власних назов) після приголосних *д т з с ц, ж (дж) ш ч, р* перед приголосними: *директор, тип, позиція, університет, цифра, режим, шифр, речитатив, клясик, історик, фізика, територія, історичний, медичний, драматичний, клясичний* і т. ін.

В усіх інших випадках *і*, отже:

а) В назвуці: *ідея, інститут, Італія...*

б) Після всіх приголосних перед голосними та *й*, при чім чуже *ia* передається через *ія, ie — іє, iи — ію* (тільки в загальних іменах, у власних *-іу*), але *io — іо*: *матеріял, спеціяльний, діялект, авдієнція, пієтет, Трієст, тріюмф,*

тріюмвірат, радіюс, медіюм (але *Кіу-Сіу, Курціус...), радій, ембріон, соціологія, аксіома, Онтаріо* і т. ін.

Зрідка перед голосними *і* скорочується: *серйозний, бар'єр, прем'єр* тощо.

в) Після всіх приголосних у власних назвах: *Едінбурґ, Тіроль, Нібур, Ціцерон, Шіллер, Жід, Бразілія, Сіцілія, Ляйпціґ, Чікаґо, Бріндізі* і т. ін. (про вимову зубних див. § 115).

г) В усіх інших випадках після *б п в м ф, г к х ґ, л н* і в визвуці після всіх приголосних: *бібліотека, нігілізм, архів, економіст, академік, техніка, технікум, тропічний, філософічний, жюрі, колібрі, ефенді* і т. ін.

Так само у чужомовних наростках у словах слов'янського пня: *україніст, боротьбізм* і т. ін.

Після голосних у чужих словах *ї*: *егоїст, прозаїк, архаїзм, теїн* тощо, за винятком слів сприросткованих як *поінформований, заінтересуватися* тощо — порівн. § 10.

е — є § **131.** На початку слів е як *Европа, Еспанія, Евпаторія, Ефрат, епізод* і т. ін. (хоч у давніших запозиченнях з грецьк. мови і є: *Євген, єретик, Єгипет*); грецьку „ету" в новіших запозиченнях теж передаємо через е: *Атени, ете́р, амне́стія, магне́т, хемія* тощо; у французьких, німецьких, англійських словах *еи, ö* та *и* передається як е: *Сент-Бев, Ґете, Бернс* і т. ін., також у таких, як *ґувернер, контролер, мародер, монтер, партнер, режисер* тощо.

ю чи і § **132.** Французьке *u* та німецьке *ü* передається укр. *ю*: *пюпітр, бюро, бюрґер, Вюртемберґ* і т. ін.

ай (яй) чи ей § **133.** Німецьке *ei* у нових запозиченнях передається *ай*, після *л яй: Айнштайн, Гайне, Райн, портвайн, ляйтмотив, Ляйпціґ* і т. ін.

тр, др — тер, дер § **134.** У закінченнях чужих слів звичайно пишеться *тр, -др.*: *метр, реєстр, театр, центр, пюпітр* тощо, хоч у старіших запозиченнях буває й *-тер, -дер*: *Олександер, маґістер, міністер, циліндер* тощо. (Про вимову *тр, др...* див. § 120_3).

Апостроф і ь у чужих словах § **135.** Після *н д т л з с ц* перед йотованими голосними пишеться *ь* у таких випадках, як *мільйон, мільярд, віньєта, марсельєза, адьюнкт, коньюнктура, Лявуазьє* і т. ін., після інших апостроф: *об'єкт, мар'яж, Кюв'є, Барб'є* і т. ін.

Відмінні й невідмінні іменники

§ 136. Чужомовні іменники ніякого роду на -о здебільшого відмінюються: *авто (авта...), бюро, депо, пальто, піяніно* тощо, хоч деякі й не відмін. як *брутто, порто, сольо, тріо,* як не відмінюються всі на -е, -і, -у; *шосе, поні, какаду* та такі власні, як *Золя, Бенуа* тощо.

Як писати чужі слов'ян. власні назви

§ 137. Що ближче чуже слов'янське власне йменння (тобто російське, білоруське, польське, чеське прізвище або географічна назва) до української мови, то легше й підігнати його напис до останньої, що далі, то й записується воно з своїми характерними прикметами. Так, звичайно пишеться: *Данилевський, Малиновський, Петров, Преображенський, Веселовський, Некрасов, Плетньов, Палацький, Домбровиці, Петрозаводськ* і т. ін., але *Пушкін, Бжезін* (*-ін* звичайно), *Крилов, Брудзев, Князєв, Саратов, Татіщев, Аракчеєв* (*-ов, -в, -єв* звичайно), *Прокоф'єв, Полозьєв* (ь по *н д т л з ц с* — порів. § 135), *Льосік, Гавлік, Бєлий, Бяли, Нєдєльський, Міклошіч, Єндлінськ, Сімбірськ, Щабац, Сараєво, Болєславєц* і т. ін.

СИНТАКСА.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ.

Члени речення і пари.

Ознаки речення

§ 138. Хоч найбільшу практичну вагу в синта'ксі мають окремі словосполучення, словесні пари, та все ж важко обійтися без того, що зветься звичайно р е' ч е н н я, важко цілком свідомо ставитися до своєї мови, а зокрема свідомо й поправно вживати загальновизнаної, обов'язкової пунктуації.

Найважніші ознаки речення це незалежний назовний відмінок іменника (п і' д м е т) та узгоджене із ним дієслово в особовій формі (п р и' с у д о к), а крім того ще певна інтонація. Основних інтонацій 3; за цим і три розряди речень і три пунктуації.

Р е' ч е н н я - р о' з п о в і д ь вимовляється хоч і не завсіди цілком одноманітно, тобто не завсіди з тією самою інтонацією, бо на останню, між іншим, впливає більша чи менша поширеність речення, але характерною прикметою речення-розповіді є обниження, спадання голосу під кінець (на письмі крапка). Схематично інтонацію речення-розповіді можна означити ——————————————————╮
де схил під кінець означує спадання голосу. Приклади речень-розповідей:

Сонце заходить. (Т. Шевч.)
Збирали пізні гречки. (М. Коцюб.)
На сірій скелі мак цвіте. (О. Олесь)

Найвиразнішою ознакою інтонації р е ч е н н я - п и т а' н н я є дуже помітне піднесення голосу на однім якімсь слові (на письмі знак питання). Коли в реченні є питальне слово (хто? де? куди? відкіля?), то це піднесення звичайно й буває на цьому слові, коли ж його немає, то на іншому. Схематично інтонацію речення-питання можна означити

╰—————————— ————╱╲———— ——————————╯

де завороти вгору показують на піднесення голосу в початку, в середині, або в кінці речення.

Приклади речень-питань:

Що я мушу робити? (М. Хвильов.)
Але чи справді вмер він? (В. Самійл.)
Чи ти впився? (Л. Украін.)

Речення-о'клик характеризується піднесеним голосом на всіх словах (на письмі знак оклику). Отже схематично інтонацію речення-оклику можна б означити прямою лінією, вищою супроти основних частин ліній речення-розповіді та речення-питання.

Приклади речень-окликів:

Весна іде! (Б. Грінч.)
Ми хочемо жити! (В. Чумак)
Все здолаю!
Буйним вихром закручу! (Г. Чупр.)

Таким чином словосполучення, написане без розділового знака, напр.:

Горять скрізь вечірні огні

власне не речення, і тільки один із основних знаків (. ? !) на кінці його покаже, що то вже речення і яке саме, бо тільки знаки покажуть, яким саме з трьох основних способів вимови його треба вимовляти. При тім, коли це буде речення-питання, то взагалі кажучи воно може бути в чотирьох варіянтах як до того, на яке з чотирьох слів падатиме питальний (інтонаційний) наголос.

Указані типи інтонацій трьох основних розрядів речень, звичайно, схарактеризовані лише найголовнішими рисами, насправді у живій мові ті інтонації далеко складніші й різноманітніші. Так, інтонацію питання ми можемо віддати в мові не тільки в такому реченні, де кілька слів, а й в однослівному і то зовсім легко, коли те слово кількаскладове, бо тоді питальна інтонація слова скупчується на наголошеному складі. Та навіть і односкладовому слову ми можемо надати однієї з трьох інтонацій трьох основних речень, напр.: *Я. Я? Я!* Але, розуміється, такі короткі речення і їх інтонації в мові виявляються тільки в контекстах, себто в зв'язках із іншими реченнями.

Синтаксичні пари

§ 139. Але з другого боку звичайне речення є таке словосполучення, де всі члени його зв'язані між собою так, що все речення можна розкласти на пари. Жаден член речення не може не входити в якусь пару, і жадна пара в простому реченні не може стояти окремо від інших, тобто не бути зв'язаною з іншою або іншими. У кожній парі один член залежний, другий керівний, при чім керувати слово може кількома іншими, залежить же звичайно від одного (за деякими винятками, про що буде далі).

Пар у реченні буде стільки, скільки членів без одного, тобто стільки, скільки вузлів у розімкненому ланцюзі, коли рівняти їх до кількости кілець. Найважнішу пару в реченні становить підмет і присудок (головна пара), а крім тієї пари в простому реченні ще можуть бути 3 розряди додаткових, другорядних пар: пари з додатком прикметниковим, іменниковим і прислівниковим.

Наприклад, у реченні:

Хата швидко сповнялась м'якими вечірніми тінями.
(М. Коцюб.)

головна пара: *хата сповнялась*, другорядні пари *швидко сповнялась* (з додатком прислівниковим), *сповнялась тінями* (з додатком іменниковим) і *м'якими тінями* та *вечірніми тінями* (з додатком прикметниковим).

Залежність одного члена речення від другого визначається тим, що той член відповідає на якесь питання, можливе при керівному слові.

Та тільки залежність у другорядних парах не завсіди визначається безпосереднім зв'язком залежного слова з керівним, бо часто буває ще окремо слово-зв'язка — прийменник: *ходив по горі, кухлик на воду* і т. ін. Прийменники — не члени речення, це помічні слова.

Способи парування слів **§ 140.** Придивляючись до синтаксичних пар, до того, як в'яжуться слова парами, побачимо три розряди їх.

1. Додаток прикметниковий так залежить від свого керівного іменника, що в нього форма цілком залежить від форми слова керівного, напр.,

вечірня тінь — вечірніми тінями і т. ін.

Це зго́да.

2. У додаткові іменниковому форма його (а саме відмінок) залежить від значіння керівного слова, найчастіше дієслова, напр.,

беру книгу — беруть книгу — бери книгу і т. ін.,

а при іншому дієслові (іншого значіння) форма додатка іменникового може бути інша, напр.,

бавлюся книгою — бавляться книгою — бавтеся книгою і т. ін.

і знов таки, як бачимо, однакова незалежно від різних форм керівного дієслова.

Це підря́дність.

Зразок посередньої підрядности можемо бачити в прикладі

сиджу з книгою — сидять із книгою і т. ін.

3. Тільки самим змістом визначається залежність невідмінюваних додатків прислівникових, що показують ознаку ознаки, отже найзвичайніше й бувають при дієсловах та прикметниках, прислівниках, напр.,

насторч дивитися
надзвичайно обережний
дуже гарно і т. ін.

Це прилягання.

До однієї з цих форм сполучення слів належить і зв'язка у головній парі речення, а саме про дієслово-присудок можна сказати, що воно звичайно в згоді з підметом.

Помічні слова у реченні

§ 141. Прийменники, як і сказано вже, не належать до самостійних членів речення, не в'яжуться з іншими словами на подобу головної пари чи додаткових другорядних пар, а саме на зв'язок інших слів, членів речення, і вживаються. Отже це помічні слова.

Крім прийменників у реченні бувають ще помічні слова сполучники, що в'яжуть слова однорядні, напр., *і, та, але* тощо (а в складних реченнях сполучники зв'язують цілі речення).

До помічних слів треба віднести й дієслівну зв'язку *є, був, були*...

Усі помічні слова вимовляються без наголосу, або принаймні з дуже ослабленим наголосом.

Тим то іноді тільки наголосом і можна визначити зміст фрази, чи речення, чи попросту синтаксичної пари. Це буває тоді, як те саме слово вживається в українській мові і як член речення — тобто, напр., як прислівник, іменник, і як помічне слово — прийменник або сполучник. Так, написане *довкола діброви* двозначне: коли *довкола* читати без наголосу, отже так, як прийменник *(на селі, біля гаю, понад лісом...)*, то це буде одно, і *довкола діброви* тут тільки частина синтаксичної пари як відповідь на питання „де?“ — *іти' довкола дібро'ви, бу'ти довкола дібро'ви*... коли ж *довкола* читати з наголосом *(довко'ла)*, то це вже прислівник, а *діброви* не родовий однини, як у попередніх сполученнях, а назовний множини, і ввесь вираз *довко'ла дібро'ви* зовсім іншого значіння (порівн. *довкола лі'су і довкола ліси'* тощо).

Коли читати вірші М. Чернявського

Непримітний і убогий
За людського течією,
Я проходжу над землею
Край недовгої дороги.

не наголошуючи зовсім *край,* себто читаючи його за прийменник, то це буде одно значіння *(прохо'джу край доро'ги),* алеж коли читати кладучи наголос на *край,* то це вже буде інше, бо *край* тут буде додаток іменниковий в парі *прохо'джу кра'й* (порівн. *прохо'джу краї'ну,*

проход'жу доро'гу), де *край* залежить від *проходжу,* а *дороги* залежить від *край* (порівн. *поча'ток доро'ги, сере'дина доро'ги...).* Та це останнє читання наведеного уривка було б непоправне, принаймні гірше за перше, бо коли б його прийняти, то довелося б класти наголос на всіх помічних словах *(і, за, над* і навіть на приростковї *не* в *непримітний).*

Недобрий вийшов вірш у М. Рильського:

Край сонця пурпуром заблис із-за діброви.

бо за розміром його (ямбічним) треба читати *край* без наголосу, а проте зміст вірша зовсім ясно показує, що *край* іменник, а не прийменник, і на нього треба класти наголос: *кра'й со'нця.*

Так само двозначні будуть і складні речення:

Я знаю, що ти робиш,
Він довідався, як ми прийшли.

Залежно від того, чи читати їх із наголосом на *що* і *як,* чи читати без наголосу, себто чи прийняти *що* як займенник і додаткове слово при *робиш (що' робиш,* порів. *діло робиш, дурницю робиш...*), чи прийняти за сполучник (і тоді *робиш* неперехідне дієслово без додатка іменникового знахідного відмінку), або прийняти *як* за прислівник і додаткове слово до *прийшли (я'к прийшли,* порівн. *так прийшли, швидко прийшли...),* чи за сполучник. Тим то в таких випадках можливої двозначности через можливість подвійного читання слід ставити наголос на такі слова, як ото *що, як,* коли вони не сполучники: *Я знаю, що' ти робиш. Він довідався, я'к ми прийшли.*

Подвійна залежність слів

§ 142. Дуже виразна залежність додатків прикметникових (рід, число, відмінок) майже ніколи не буває сумнівна, себто не може бути подвійна. Залежність додатків прислівникових хоч і зовсім нічим звуковим (закінченням) не позначена, все ж досить обмежена тим, що додатки прислівникові майже ніколи не бувають залежні від іменників, дуже рідко від прикметників та прислівників, отже майже завсіди тільки від дієслів. Та не те з додатковими іменниками, надто ще такими, що упідряджуються за допомогою прийменника. Такі додатки частенько можуть залежати від різних слів у реченні, бо граматична залежність їх невелика, а щодо значіння їх, то воно дозволяє сполучатися їм із різними категоріями слів. Напр., у реченні

Він ґримує Настю з кам'яним виразом. (С. Васильч.)

додаток іменниковий з *(кам'яним) виразом* ми можемо віднести і до *ґримує* і до *Настю,* бо в українській мові цілком звичайні сполучення і *ґримує з (кам'яним) виразом, ґримувати з (кам'яним) виразом* тощо, і *Настя з (кам'яним) виразом, Настю з (кам'яним) виразом* і т. ін. Тим ми й не можемо втямити, кому саме автор бажав приписати „кам'яний вираз“ — Насті, чи тому, хто її ґримував.

Двозначні обидва речення в такому вірші:

Везли їх ранених в борні з салдатами,
Везли їх стомлених в тюрмі за ґратами. (О. Олесь)

бо *з салдатами* можна однести до *везли* („як везли?“ — *з салдатами*) і до *борні* („яка борня“ „з ким борня?“ — *з салдатами*), а також і *за ґратами* можна віднести й до *везли* і до *стомлених* („де стомлені?“ — *за ґратами*).

Так само в реченні

Довго дививсь я на море
І плакав в журбі нерозважній
Над безталанням людським
На лоні байдужім природи (М. Черняв.)

увесь останній рядок ми могли б віднести і до *безталанням* і до *плакав*, бо можливі пари і *безталання на лоні* і *плакав на лоні* — можливі і взагалі і в данім складнім реченні. А в реченні

Над верхами дерев під срібним промінням плинуть кудись барвистими стрічками мої давні згадки. (С. Васильч.)

хоч і немає помітної в значінні двозначности, все ж ми не могли б сказати, від чого залежить *під (срібним) промінням,* чи від *дерев,* чи від *пливуть,* бо обидва зв'язки можливі.

Така двозначність через подвійну залежність певних членів речення інколи не шкодить ясності думки, але здебільшого вона заваджає точно зрозуміти речення, надто ж коли воно тільки написане, бо тоді автор речення не може надолужити неясність інтонацією абощо. Але в діловій мові така двозначність взагалі небажана, бо вона не тільки затемнює думку, а подекуди й зовсім калічить її.

Наведу декілька прикладів разючої двозначности через подвійну залежність слів у реченні.

Гінденбурґ до останніх днів війни був анексіоністом і виступав проти всіх течій на користь складення миру. („Вісти“ 1925. № 88).

Читаючи швидко, можна віднести *на користь (складення миру)* і до *виступав,* а не тільки до *течій,* що мав на думці автор.

Зовсім інший зміст буде в реченні

Союзні синдикати закупили ліс для своїх підприємств на Україні. („Вісти“ 1926. № 116), коли *на Україні* віднести до *закупили* і коли до *підприємств.*

Цілком хибно можна зрозуміти й речення:

Дігтяр, вийшовши з в'язниці, повідомив про катування прокурора. („Вісти“ 1924. № 58), як до парування *повідомив прокурора* чи *катування прокурора.*

Ясно, що подібна двозначність, надто у документах, може призвести до величезних непорозумінь.

Хоч прийменникові додатки (посередня підрядність) і найбільше надаються до двозначности через подвійну залежність, все ж зрідка бувають двозначні й безпосередньо підрядні іменники, як от, напр.:

Дивлюся навколо і скрізь пізнаю'
І рідную душу і долю свою:
Ті ж муки щоденні і щастя бажання,
Ті ж мрії зрадливі і ті ж поривання. (М. Черняв.)

де і граматично і змістом в'яжуться *пізнаю' щастя* (тоді *бажання* залежить від *щастя)* з одного боку, а з другого і *пізнаю' бажання,* (тоді *щастя* залежить від *бажання).*

Взагалі в випадках подвійної залежности важить місце залежного члена, і його природніше віднести до ближчого з мовних керівних слів, хоч як побачимо в наступному §, це далеко не завсіди може вирішити справу. Тільки в таких хіба випадках, коли додаток іменниковий із прийменником змістом своїм не в'яжеться з дієсловом, а в'яжеться з іменниками, близькість його цілком визначає і залежність, напр.,

Хлопець із (сірими) очима зиркнув на діда.

і

Хлопець зиркнув на діда з (сірими) очима.

З усього цього, між іншим, ми бачимо, що не вміючи розкладати речення на пари, себто не вміючи визначати залежність слів у реченні, ми не зможемо цілком свідомо поставитися до своєї й чужої мови, зокрема свідомо уникнути, коли треба, двозначности речення, довести й виявити її тощо.

Місце членів речення

§ 143. В українській мові наступність членів речення, себто місце підмета, присудка, додатків іменникового, прикметникового й прислівникового, взагалі не визначена, дуже часто, напр., те, чи поставити підмет перед присудком, чи навпаки, залежить попросту від волі промовця чи автора, або навіть від того, що раніш виникло в процесі говоріння чи письма в свідомості людини, що може бути й випадкове. Та хоч лад слів у нас взагалі й вільний, все ж можна говорити про звичайний, себто більше поширений лад, і лад менше поширений.

Так, підмет перед присудком (безпосередньо чи так, що поміж ними ще є якесь другорядне слово) в українській мові кладеться разів у два частіше, ніж навпаки. Далеко частіше додаток прикметниковий кладеться перед керівним іменником (звичайно безпосередньо перед ним), ніж навпаки — разів у п'ять-шість. Так само багато більше додаток прислівниковий, стоїть перед своїм керівним словом, ніж після нього — разів у три-чотири. А додаток іменниковий здебільшого стоїть після керівного слова — майже вдвоє

частіше, ніж перед ним. Отже, типове щодо ладу слів речення української мови буде таке, напр.:

Ліс ще дрімає в передранішній тиші. (М. Коцюб.)
Зорі тихо блимали на темному небі. (Теж)

Тільки ж не слід думати, що справді поширених речень найбільше в мові саме достоту з таким розпорядком членів: наведені числові відносини стосуються тільки окремих пар (підмет—присудок, іменник—додаток прикметниковий тощо), цілих же поширених речень із усіма членами речення „на своєму місці“, на подобу цих двох зразків із мови М. Коцюбинського, зовсім не більшість, а навіть дуже мало, бо часткові порушення нормального місця того чи того члена речення дуже поширені.

Нормальний лад слів у реченні-розповіді звичайно зв'язаний із певним ритмо-наголосом, лад порушений, надто ж перенесення слова з нормального свого місця в середині речення на край (на початок або кінець) здебільшого порушує й нормальний ритмо-наголос, вимагаючи більшого наголосу на винесене слово. На доказ цього можна навести, напр., речення:

Це вчора трапилось.
і
Вчора це трапилось.

Взагалі порушення нормального ладу слів у реченні дуже часто знаменує неспокій і прискорення в ході думки.

Причин до порушування нормального ладу слів у реченні багато, і вони надто різноманітні, ми ж спинимося на деяких тільки з них найголовніших, зауваживши тут лише, що хоч усі ми в звичайній нашій мові й несвідомі нормального ладу слів у реченні, але стихійно ми його відчуваємо, на доказ чого можна навести те, що коли перед нами дуже складна і заплутана фраза, коли хтось не розуміє якогось довгого речення, надто в віршах, ми намагаємося зрозуміти або пояснити іншим саме тим способом, що переставляємо слова завсіди в напрямі наближення їх до вищенаведеного нормального ладу: підмет перед присудком, додаток іменниковий після дієслова і т. ін.

Ось деякі з причин порушування нормального ладу слів.

Поперше. Коли треба зміцнити, підкреслити значіння слова, то з дальшого місця звичайного ладу речення те слово добре поставити на перше місце:

Реве, стогне хуртовина. (Т. Шевч.)
Смутна сіла за роботу наша Галочка. (Гр. Кв.-Осн.)
І довго ще дві хмароньки стояли мовчки в ряд.
(О. Олесь)

З тією ж метою спинити увагу читача (слухача) на слові, висунути його з-поміж інших, надто ж коли таке слово за звичайного ладу губилося б десь серед інших (напр., у складних реченнях), його переносять на кінець:

У цю величну хвилину тихо розгортаються кущі, і на галяву виходить — Х о. (М. Коцюб.)

Як до наміру й потреби другорядну синтаксичну пару можна зовсім розірвати, поставивши частину її на незвичайному для неї місці на кінці, а другу на початку, заховавши таким робом головну пару в середину і звівши її на другорядне місце:

Ж і н к у він мав д о б р у, р о б о т я щ у. (М. Вовч.)

П о д р у ґ е. Коли в реченні збігається кілька додаткових членів, залежних від того самого керівного слова і тієї самої категорії, то не раз їх розставляється супроти звичайного ладу навкруги того керівного слова. Звичайно, це передусім буває при дієсловах (дієприслівниках), що взагалі при собі мають найбільше додаткових слів, отже з додатками іменниковими та прислівниковими:

Ясний соняшний промінь с р і б н о ю д о р і ж к о ю лягав по снігу межи довгими тінями. (М. Коцюб.)
Чайки ц і л и м и з ґ р а я м и літали над водою. (Л. Україн.)
Іде... — шепнула панночка і раптом випросталась г о р д о. (Л. Україн.)
Все це... знову вирине т і л ь к и тоді, як... (С. Васильч.)
Тінь швидко побігла г е т ь аж на середину моря. (Л. Україн.)

Таке порушення звичайного розкладу слів у реченні буває не тільки кращим, а й неминучим, коли без того можлива небажана двозначність через подвійну залежність додаткового іменника, напр., *треба виклопотати допомогу від держави* хоч і можна зрозуміти так, що *від держави* ніби залежить від *виклопотати (виклопотати від держави),* але ще природніше зрозуміти можна так, що *від держави* залежатиме від *допомогу (допомога від держави),* що, взагалі кажучи, далеко не те саме, бо можна клопотатися про „допомогу від держави“, а можна й „від держави“ про допомогу, себто через державу. І от коли бажано реченню надати другого значіння, то слід *від держави* поставити перед дієсловом: *треба від держави виклопотати допомогу.*

Щодо додатків іменникових із прикметниками, то часто вони й не порушують власне звичайного ладу слів, стоячи перед дієсловами,

бож вони не раз і мають прислівникове значіння, як про це й говорилося в § 92, а прислівники ж здебільшого й кладуться перед дієсловом. Отож до нормального порядку слів слід віднести не тільки такі випадки явних прислівників, як у *Не додому вночі йдучи з куминої хати...* (Т. Шевч.), а й такі формально додатки іменникові, як у *Із хмари тихо виступають обрив високий, гай, байрак.* (Т. Шевч.).

Потрете. Не на звичайному своєму місці члени речення стоять ще й тому, що цього вимагає зв'язок їх із словами сусіднього речення чи більш-менш самостійного словосполучення, напр.:

Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. (М. Коцюб.)

Почетверте. У віршовій мові, де вимоги певного ритму призводять іноді до мовних незвичайностей, взагалі припускається далеко більше порушування нормального ладу слів, ніж у прозовій мові:

Туди мою пориває рано й вечір душу. (Нар. пісня)
З укритого гнізда в скалистій десь щілині
З тяжким він розмахом рвонувсь під хмари сині.
(Ів. Франко)

(зам. звичайного ладу „З укритого десь у скалистій щілині гнізда він з тяжким розмахом рвонувсь під сині хмари“).

У безодні Чорне море
Прийняло її свої. (Б. Грінч.)
Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані:
То щедрої гостинець пані (Т. Шевч.)

Проте таке порушення не повинне переступати певних меж природности й зрозумілости, бо інак вірш не досягає вже своєї мети. Так, сполучники, напр., у складних реченнях, поставлені після дієслова, справляють враження ніби не української й синтакси, як от у Б. Грінченка:

І зелені пишні віти...
Не могли на нас глядіти
І не заздрити щоб нам.

Поп'яте. Нарешті лад слів до деякої міри залежить і від особистого уподобання: в межах певних можливостей окремі письменники в своїх творах дають перевагу тій чи іншій наступності слів у тих чи інших парах, а то й взагалі переплітаючи слова незвичайним способом, що подекуди накладає на їх мову певної відмінности, разом із іншими індивідуальними мовними засобами характеризуючи їх індивідуальний стиль.

Так, у Марка Вовчка досить часто трапляються прикметникові додатки після своїх керівних слів, а не перед ними; навпаки, дуже рідко у В. Винниченка, Б. Грінченка, М. Коцюбинського. Гр. Квітка-Основ'яненко і Т. Шевченко супроти інших письменників люблять частіше ставити додаток іменниковий перед дієсловом *(По діброві вітер віє...)*. Навіть і в науковій мові подибуємо іноді досить своєрідний порядок слів і взагалі незвичайні конструкції щодо місця слів у реченні, як от *д а л ь ш і над тими матеріялами і творами д о с л і д и; грошовий прибуток жадної н е м а в ціни; ставало перед ним питання і про долю свого літературного надбання, що вже не стрівало з о в н і ш н і х, щоб з'явитися в світ, п е р е п о н* і т. ін. (див. напр., Зап. Істор.-Філол. Відділу ВУАН ч. 2—3).

Нарешті слід указати на один випадок, коли порядок слів має обов'язковий характер. Це місце підмета супроти додатка іменникового знахідного відмінку без прийменника (обидва однини або множини) в таких випадках, де назовний і знахідний однакової форми, як от *курча їсть просо,* а не *просо їсть курча* тощо. У таких реченнях, надто коли підмет і додаток можуть заступати один одного, слід ставити підмета перед додатком іменниковим за звичайною нормою їх наступности, хоч би останній припадав і перед дієсловом, чи дієслово стояло перед підметом. Це ми й спостерігаємо в добрій мові, напр. (додатки підкреслені):

Хай побачить сонце т р у п мій,
Глянувши з туману. (М. Черняв.)
Поток століття зносив г н і т,
Терпів ярмо й сваволю. (О. Олесь)
Тополі а р ф и гнуть. (П. Тич.)
Наші лати переходять панські ш а т и. (Нар. присл.)
Пливуть собі співаючи,
Море в і т е р чує. (Т. Шевч.)
Голуба чадра та по морю, по морю, по морю — аж туди, де небо в море вп'ялося, обняло небо м о р е, а море н е б о. (О. Вишня)

Порушення такого ладу в подібних реченнях можна припускати лише тоді, як саме значіння слів не допускає двозначности, напр.:

Тільки той досягає мети, хто іде,
Тільки той, хто горить, не згорає;
С т е л е к и л и м для нього життя молоде,
Смерть вінок йому вічний сплітає. (О. Олесь)

(килим — знахідний, що занадто кидається в вічі в парі *стеле килим).*

... с т е п и, ш л я х и,
Мов сарана, в к р и л и
Барони, герцоґи і дюки. (Т. Шевч.)
Ж и т о р і ж е ш л я х. (М. Бурдун)

Інший характер обов'язковости місця за такими словами, що звичайно не визначають конкретних речей чи взагалі тям, а лише надають іншим словам із таким значінням певних додаткових відтінків загального характеру. Це деякі прислівники тощо більше формального значіння, і вони звичайно стоять перед тими словами, що до них стосуються, наближаючись цим до прислівників, сполучників. Це, напр., такі слова, як *уже, ще, тільки, не* тощо. Деякі з них можуть стояти і перед словом і після нього, але звичайно вимовляються майже без наголосу, ніби як частина того слова, що до нього стосуються. Напр.:

Тільки він може це зробити.

(вимов. майже як „тількиві'н")

Він тільки може це зробити.

(вимов. як „ві'нтільки")

Він тільки може, але не хоче.

(вимовл. як „тількимо'же")

Він може зробити тільки це добре.

(вимовл. „тількице'")

Він може зробити це тільки добре.

(вимов, як до значіння або „це'тільки" або „тількидо'бре" або „ті'льки до'бре")

Щождо *не,* то воно може стояти перед усіма самостійними членами речення, як це можна перевірити й на такому речені, як

Тільки він може це зробити

де *не* може бути перед кожним словом, надаючи йому заперечного змісту. Зокрема ж *не* в жадному разі не може стояти поміж прийменником та іменником (не можна ж сказати „перед не хатою", а тільки *не перед хатою* і т. ін.)

Звичайно ж, коли *не* ввіходить в ціле слово як його приросток (див. § 102_{14}), то тоді й прийменник перед таким уже цілим словом може бути, напр. *для недоброї людини, з незнайком, перед неписьменним* і т. ін. От чому ніяк не можна написати й сказати „для не курців", як ото висить в вагонах, бо немає ж слова „некурець", як немає напр,. „неписьменник" (хоч *є неписьменний*). Див. іще § 187 *не.*

Так само завсіди наперед висуваються й питальні займенники та прислівники в реченнях-питаннях.

Стилістичний поділ синтаксичних пар

§ 144. У § 140 ми встановили три розряди синтаксичних пар, беручи на увагу с п о с і б парування слів. Але в мовній практиці раз-у-раз повстає питання — чи можна вжити того чи іншого словосполучення, чи доречно його вжити, як ставитися до таких виразів і словосполучень (пар), що хоч і подибуються в найкращих письменників, але не рекомендуються сьогочасними граматиками, абощо.

Таким чином треба вміти належно о ц і н ю в а т и словосполучення з погляду їх стилістичної вартости. Щодо цього, то синтаксичні пари насамперед поділяються на з в и ч а й н і, м о ж л и в і й х и б н і, або д е ф е к т о в н і.

З в и ч а й н і — це ті, що не викликають сумніву й властиві мові в усім її обширі, як напр., *казати правду, гарний на вдачу, дякувати йому* і т. ін. До м о ж л и в и х словосполучень належать ті численні в мові конструкції, що вживаються поряд, рівнобіжно з іншими, як от *казати про кого* і *казати за кого, плакати за ким* і *плакати по кому (кім), потреба на підручники* і *потреба в підручниках* (і навіть *потреба підручників*), *брати до уваги* і *брати на увагу, мені голова болить* і *у мене голова болить, обернутися у кого* і *обернутися ким, обстоювати за чим, обстоювати за що* і *обстоювати що* і багато інших.

Не можна сказати, що такі словосполучення завсіди цілком рівновартні, рівнозначні й однаково поширені. Деякі з них бувають більше поширені, „звичайніші“, іноді властиві окремим письменникам, деякі потроху виходять із ужитку, але взагалі вони потрібні й корисні, бо передусім дають можливість легше й різноманітніше висловлюватися.

До х и б н и х синтаксичних пар належать такі, що без потреби й усупереч звичайній нормі занесені з інших мов, абощо, от як „дякувати кого“ (замість звичайного *дякувати кому*), „глузувати над ким“ (замість *глузувати з кого*), „учитель по аритметиці“ (замість *учитель аритметики*) тощо.

Визначається хибність словосполучень тим, що їх уникають найкращі письменники, їх немає по гарних словниках української мови, нарешті їх не рекомендують у граматиках. Коли до всього цього ще можна додати, що їх нема й у народній мові, то це буде зовсім достатня підстава вважати такі словосполучення хибними.

Та на цім не досить. Щоб свідомо орудувати мовою, зокрема формами словосполучень, треба ще уміти вирізняти синтаксичні архаїзми, льокалізми, вульґаризми, бар-

баризми як певні стилістичні засоби й можливості. Так само, як і окремі слова, словосполучення можуть бути для нашої доби вже застарілі (а р х а ї з м и), хоч у старших письменників вони ще й трапляються. Одні з таких архаїзмів зовсім виходять із літературного вжитку, тобто стаються вже хибними для сьогочасної мови, як напр., звичайні в старій українській мові і поширені в Квітки-Основ'яненка форми давального відмінку множини іменників із прийменником *по* („ходити по дворам" тощо), інші тепер тільки зрідка вживаються, переважно з спеціяльним стилістичним наміром. Напр., словосполучення як „ходити к кому" тощо колись були звичайнісінькі в мові і досить іще поширені в Ів. Котляревського, як от

Еней к Лавренту підступив.
Як тільки виступили к бою.
Князь на поміч к ним іде.

і т. ін., тепер уживаються лише в таких виразах, як *к лихій годині*, *к бісу*, *к святу* тощо, в інших же хіба тільки як архаїзм. Не вживаються тепер уже й конструкції при дієсловах *говорити, молити, просити* і подібних із прийменником *о,* хоч на своєму місці, як архаїзми, вони ще можуть траплятися, як ото в Т. Шевченка *о смерті благати,* або в П. Куліша *об тобі молитись.*

Місцеві вирази (синтаксичні п р о в і н ц і я л і з м и або л ь о к а л і з м и) особливо часто трапляються в західньо-українських письменників, бо і в говорах тамтих чимало місцевих мовних особливостей, напр., „будемо ходили" (замість *будемо ходити, ходитимемо*), „*хату будується*" (замість звичайнішого *хата будується*), „*радитися кого*" (замість *радитися з ким*) і т. ін.

До в у л ь ґ а р и з м і в належать такі форми словосполучень, що хоч і властиві народній мові, але в літературній звичайно не вживаються і відчуваються в ній як вирази простацькі, напр., „читати у книжку".

Синтаксичні б а р б а р и з м и, надто ж штучні сполучення, витворені за чужомовними зразками, взагалі досить численні й різноманітні в літературній мові. Подекуди вони вже цілком унатурені й зовсім не відчуваються за барбаризми, подекуди ж змагаються з конструкціями чисто українськими, подекуди тільки захаращують мову як непотріб. Приклади: „пів на п'яту", „десять хвилин на другу" тощо складені за німецьким зразком і вживаються навіть частіше, ніж природніші конструкції „пів до п'ятої" або

„пів п'ятої"; „ждати на кого" з польсько-німецької (поруч своєї конструкції „ждати кого"); „проситься не палити" з польської мови (краще б уживати „просять не палити", „просимо не палити"); „у цім відношенні" за російсько-німецьким зразком (краще б „щодо цього", „з цього погляду"); „згідно з чим" з російської (природніша конструкція, „у згоді з чим"); „місця для сидіння" з рос. замість „місця сидіти"; „о що ходить" з польск. замість „про що йдеться", „в чому річ" і т. ін.

Дуже багато в мові конструкцій рівнобіжних, але насправді не рівнозначних. Про такі конструкції, надто ж коли вони стосуються до цілих рядів словосполучень, не раз іще буде мова в наступних §§, а тут треба тільки підкреслити вагу й потребу розрізняти, де можна, значіння таких конструкцій, щоб уміти якнайповніше використовувати синтаксичні можливості і не збідняти своєї мови безпідставним обминанням одних конструкцій і пристрастю до других. При дієсловах особливо часто бувають такі подвійні конструкції з різним значінням, надто ж на вираз конкретніших чи виразніших і абстрактніших чи дальших стосунків. Ось кілька прикладів.

При дієслові *належати,* м. ін., можливі дві конструкції: з давальним та родовим з прийменником *до* — *належить мені* і *належить до мене.* Але це різнозначні конструкції, бо перша визначає належність у тісному і здебільшого матеріяльному значінні, друга ж указує на відношення тільки:

Увесь край належав Вишневецьким. (О. Сторож.)
Ви тепер належите до дому де Мендозів. (Л. Украін.)
То до мене не належить. (Б. Грінч.)

Отож *належати кому* може *книжка, слово, думка* („чиє" воно?), а *належати до когось* або *чогось* може *хтось* або *щось* в іншому значінні, а саме, заховуючи свою самостійність, тільки стосуватись, торкатись, відноситись, напр. *справа належить до такої то установи, належати до партії* тощо.

Можна сказати: *Цей твір належить такому то письменникові, але він до поезії не належить.*

Певна річ, можуть бути й такі випадки, коли й обидві конструкції можливі, напр., *будинок належить житлокопові* і *будинок належить до житлокопа,* хоч і тут добрий знавець мови впіймає різні відтінки значіння, але в жадному разі не може будинок „належати до Іваненка", а тільки „Іваненкові".

Дві конструкції і при дієслові *заздрити (заздростити)*: з знахідним після прийменника *на* та з давальним — *заздри-*

ти(сь) на що і *заздрити кому, чому.* Перша конструкція вживається тоді, коли предмет заздрощів щось матеріяльне і предметне (отже *заздрити на щось* власне „дивитись на щось“), якже предмет заздрощів щось нематеріяльне або взагалі щось складне, коли й саме дієслово набирає абстрактного значіння, звичайна конструкція з давальним:

На велику худобу, батьківщину її заздрились. (Г. Барв.)
Як я ще напечу медяників, то й Меценат на оргію позаздрить. (Л. Україн.)
Молодь заздрила поетам. (М. Рильськ.)
Хто заздрить другому, той своє не поживе. (Нар. присл.)
Заздрив струмочок глибокому річищу, повній, як око, воді. (Дн. Чайка)
Звичайно, можливе й вагання:
Потай заздрив на красну Максимову долю. (В. Підмог.)
Хай щастю нашому весь світ тоді заздростить.
(М. Рильськ.)

Цікава чисто книжна конструкція при дієслові *дивитися.* Звичайно це дієслово буває або без безпосереднього додатка іменникового і хібащо з додатковим реченням („він дивиться, як...“, „він дивиться, що...“), або з додатком іменниковим знахідного відмінку з прийменником *на*: *дивитися на кого* або *що.* Але в книжній мові розвинулася ще одна конструкція додатка іменникового в знахідному відмінку без прийменника на означення особливого об'єкта і з особливим уже відтінком значіння самого дієслова. Це в посиланнях „див. кн. 2“, „див. розд. 5.“, „див. § 7.“ і т. ін., де, напр., „дивись книгу другу“ зовсім не те, що „дивись на книгу“. Ця книжна конструкція ніби стоїть посередині між попередніми двома, і об'єкт тут при дієслові далекий (як і конструкції з *як, що* тощо). Тим після „див.“ може бути власне й називний відмінок „дивись: книга перша“.

У наступних §§ ми не раз спинятимемося на рівнобіжних конструкціях, надто ж коли вони ніби змагаються в мові і плутаються, а проте вони не рівнозначні і добрі лише на своєму місці.

Головна пара.

Безпідметове речення

§ 145. Хоч підмет та присудок (головна пара) і найважніше словосполучення в реченні, та все ж далеко не вся наша мова виливається в такі словосполучення, де є головна пара, з звичайним підметом та присудком. Чимало в мові буває таких словосполучень, де або бракує чогось із головних членів речення,

або вони складні, тобто більші за звичайні однослівні підмет і присудок. Зокрема досить поширені безпідметові речення.

Безпідметові речення взагалі вживаються в мові тоді, як або не можна назвати підмета, бо він невідомий (напр., *Уже нахмарило*), або його не бажано називати (напр., *Йому запропоновано посаду*), або нарешті як у мові нема засобів висловлюватися звичайним реченням із головною парою, хоч би в мислі підмет і відомий був (напр., *Дощу немає*).

На форми безпідметових речень українська мова досить багата, але не всі вони виявляють однаковий ступінь безпідметовости. Щодо цього, то всі їх можна поділити на дві головні групи — безпідметові речення з великою безпідметовістю й речення з безпідметовістю відносною (меншою).

Перша група визначається більш чи менш наявною формою н і я к о г о роду присудка. Це спільна ознака усіх безпідметових речень цієї групи. Сюди належить кілька розрядів речень.

Так само декілька розділів і безпідметових речень другої групи, себто тих, що їх присудки виразніше вказують на підмет.

Безпідметове речення на -но, -то

§ 146. Безпідметові речення з віддієприкметниковим присудком на **-но, -то** (див. § 91) дуже поширені в українській мові. Це найбільше безпідметові речення, бо в них не тільки немає підмета, а й сама форма присудка майже ніяк не вказує на підмет, у кожному разі ще менше, як то буває в інших безпідметових реченнях із присудком на *-о*, де більш-менш виразно виступає ніякий рід. Тільки з історії мови стає видно, що форми як *писано, роблено, викрито*... це ніякий рід однини колишніх дієприкметників *писанъ, писано, писана*..., тепер же ніщо вже не вказує на те, бо ці форми вже не паруються як прикметники з іменниками ніякого роду, а виступають у реченні зовсім незалежними і звичайно керуючи іншими словами як справжні дієслова, напр., *книгу вже принесено, нам раджено цього не робити, його вибрано на голову* і т. ін. Та й не вживаються ці форми ніде більш, крім як у подібних безпідметових реченнях, отже це звичайнісінькі дієслова-присудки тільки в особливій формі. Не слід плутати таких безпідметових речень із реченнями двочленовими, де в присудку буде звичайний дієприкметник з родовими й числовими закінченнями, отже:

хату виметено	— *хата виметена*
коня підковано	— *кінь підкований*
його (горща) розбито	— *воно розбите*

коні (знах. відм.) *продано* — *коні продані*
поле (знах. відм.) *засіяно* — *поле засіяне* і т. ін.

Отже в жадному разі не може бути сполучення займенника-підмета *воно* з присудком на *-но, -то*, як от напр.:
Левченко підійшов до свого ліжка. Воно було застелено старою... ковдрою. (М. Черняв.).
Мусить бути *воно було застелене.*

У перших (безпідметових) реченнях головна увага на дії (присудку), тільки в них зовсім не означене те, з чого виходить дія (підмет), а лише те, на що направлена вона; у других — навпаки — дія зовсім і не означена, і увага зосереджена на підметах, а до них тільки додані як частина складного присудка (але без дієслова) дієприкметники, що визначають ознаки підметів як наслідки чинности. Ті й ті словосполучення в українській мові вживані, алеж, як бачимо, вони не однозначні, то й добрі вони будуть лише на своєму місці. Наскільки це різнозначні словосполучення, видно з того, як в'яжуться їх дієприкметники з іншими словами. Напр., речення, *хліб у нас куплений* цілком природно зв'язати з таким додатком, як *а не свій*, де в *свій*, рівнобіжному з *куплений*, уже немає жадної дієслівности. Або ще так: *хліб у нас був і свій і куплений — вона була гарна, як намальована, хата була виметена, чепурна*, або як от у Шевченка:

І сниться їй: той син Іван
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий.

де дієприкметник *засватаний* іде однорядно з прикметниками. Але *куплено, зроблено* і т. ін. в'яжуться більше з дієсловами, як *купили, зробили* тощо.

Тим то безпідметові речення на *-но, -то*, до речі, будуть лише тоді, коли ті присудки на *-но, -то* означають дію живої істоти, хоч і невідомої або просто неназваної, як наприклад, *книгу написано* (про людей), *його призначено* (про представників влади), *хлопця покусано* (про собак, комарів), *траву потолочено* (про худобу) і т. ін., але ніяк не може бути безпідметових речень на місці таких, як *і небо невмите і заспані хвилі, як збудоване людське тіло, усі гори вкриті лісом* тощо. У цьому другому випадку можливі тільки двочленові речення з дієприкметниками на *-ний, -не, -на, -ні* (множина), у першому ж можливі ті й ті, але тільки на своєму місці. Напр., і *крамницю замкнено* і *крамниця замкнена* поправні словосполучення, тільки ж на дверях крамниць слід вивішувати таблицю з написом *крамниця замкнена*, а не *крамницю*

замкнено, бо цей другий напис був би доречний хіба в таких випадках, коли б треба було сказати, що *крамницю замкнули* (напр., з розпорядження фінінспектора, міліції, абощо).

Безпідметове речення на *-но, -то,* коли присудок цей не повинен визначати дію живої істоти, можливе як певний стилістичний засіб своєрідної безсуб'ектної персоніфікації, граматичного уособлення. Так, напр.,

Дивлюся ранком —
Вже заволочено серпанком
сіреньким небо.
(Л. Україн.)

ми можемо розглядати не як граматичний недогляд, а як свідоме бажання сказати ніби „наче хтось заволік", принаймні так розуміти ці вірші ніщо не заперечує.

Та не можна виправдати подібного безпідметового речення в „Пісні сліпих" О. Олеся, де сліпі, м. ін., кажуть:

Світ нам застелено чорною хмарою,
Сонечко яснеє ще нам не сходило.

бо недоречний же тут був би образ „хтось нам заслав світ" і можна лише „світ нам застелений" (від *заслатися* — див. § 89з).

Так само як граматичний недогляд сприймаємо ми в цього ж поета безпідметове речення і в такому вірші:

Ранок... зеленеє свято кінчається,
Гаснуть на люстрах небесних свічки.
Килим поволі з підлоги згортається.
Зірвані квіти, ґірлянди, стрічки.
Небо закрито завісою темною,
Заслані сірим серпанком поля.

бо коли й можна припустити, що поет бажав змалювати передранішні події в природі як вчинок мітичного чи поетичного „хтось", то тоді ж слід би чекати і в сусідніх рядках „зірвано квіти", „заслано поля". А вже аж надто не до речі вжита безпідметова конструкція в А. Головка в такому місці:

Давид... п'є... степове повітря. І, либонь, хміліє від нього: очі якось аж затуманились, розкрито обвітрені уста.

Присудки на *-но, -то*, звичайні від переемних дієприкметників, себто від дієприкметників із перехідних дієслів зрідка бувають із інших дієслів (неперехідних), але тільки від таких, що визначають дію живої істоти і в дієйменнику кінчаються на *-ти, напр., заграно, походжено. Тоді жартовано із нами*. (Ів. Франко). Ніколи ж не бувають такі присудки від *заспаний, скажений*, і взагалі прикметників (*пече'ний, коха'ний...*). Див. § 89. Тим то непоправною треба визнати конструкцію в Лесі Українки в такому, напр., місці:

Я збагнула,
Що забуття не суджено мені.

бо суджений могло повстати від дієслова *судитися*, то й конструкція має бути *забуття не суджене мені*, як і *вона не суджена мені* (а не „її не суджено мені“).

Часо́ве значіння присудків на *-но, -то* в безпідметових реченнях виявляється в певних зв'язках. Із таких звичайних словосполучень, як *книгу куплено* *вчора, приватну власність на землю* *давно* *вже скасовано* тощо, а також із близьких стосунків присудків на *-но, -то* з присудків на *-ли* (*сказано — сказали*...) бачимо, що це значіння — минулий час. Ось декілька прикладів.

Поставлено та поставлено,
Тільки нас та не прошено;
Якби нас *просили,*
То б ми ся *поживили.* (З весільної пісні)

Романа теж прогнано *тоді* *з економії.* (М. Коцюб.).
Колись *на Яхрема скрізь подейкувано, що він крадене передержує.* (Б. Грінч.)
Ізмалку *учено нас на Москві.* (П. Куліш)
Учора *до пізньої ночі прокопувано дорогу.* (Ів. Франко)
Уже *тайник засипано землею.* (Б. Грінч.)
Я ж прийшла *в гості, і мене прошено „зостатись, посидіти“, ну* *я й зосталась* *і* *посиділа.*
(Л. Україн.)

Тим і в інших випадках безпідметові речення з присудком *-но -то* звичайно минулого часу:

Нас на віки розділено з тобою. (П. Куліш)
Наумиху звано старосвітською жінкою. (М. Коцюб.)

і т. ін. Все ж уживаються такі безпідметові речення і з *було*, набуваючи відтінку значіння передминулого часу:

Купив син соли, скільки *було* *сказано* *йому.*
(Нар. прип.)
Пішли вони дальше в другий льох, де *було* *зложено* *саме золото.* (Нар. казка)
І навіть *піднято* *було* *мене на сміх.* (М. Рильськ.)
Не встигла й ніч настати, як *було* *вже місто* *взято.*
(Л. Україн.)

Як і звичайні дієслова минулого часу, присудки на *-но, -то* в умовному способі можуть мати значіння й майбутнього часу (див. § 82):

Тепер же ми ходім на шанці, щоб бачено, що пильні й щирі ми. (Б. Грінч.)

У діловій мові частенько *було* вживається у цих реченнях без потреби і безпідставно, тобто там, де присудки на *-но, -то* визначають просто минулий час і нема потреби на передминулий відтінок, як от

напр.: „після довгих дебатів, було винесено резолюцію“, де досить сказати „після довгих дебатів винесено резолюцію“.

Проте занепад часовости в дієприкметникових присудках на *-но, -то* в живій мові почувається чимраз більший, чим пояснюється поява й конструкції безпідметових речень із *-но, -то* з помічним дієсловом *буде: буде зроблено* і т. ін.

Нарешті слід відмітити ще одну рису безпідметових речень на *-но, -то*: додаток іменниковий знахідного відмінку в таких реченнях переважно стоїть перед присудком, а не по них, як у реченнях із підметом.

Щодо стосунку безпідметових речень на *-но, -то* до споріднених речень із підметом та інших безпідметових, то див. §§ 151, 152.

Безпідм. речення прислівникові й дієйменникові

§ 147. Поширені в мові безпідметові речення прислівникові, себто такі, де підмета немає, а присудок складний (див. § 156), при тім дієслово може бути, може й ні, прислівник же завсіди наявний:

Тихо. Сумно. Н і щ о н е п р о л е т и т ь, не заспіває.
(П. Тич.)

У таких реченнях дуже часто в присудок увіходить ще дієйменник: *сумно сидіти, треба йти, моторошно дивитися, весело жити, шкода різати, можна сказати, годі розмовляти, нудно слухати, важко здобути, краще піти* і т. ін. (див. § 180). При таких присудках дуже часто буває давальний особи: *мені сумно, нам стало шкода..., йому приємно, мулко на серці...*, бо здебільшого визначають такі безпідметові речення психічний стан, почування людини.

У таких безпідметових реченнях часто буває ще займенникове слово *все, це, то, воно, що,* тільки це не звичайні займенники, а особливі вказівні слівця, тим то вони не підмети в таких реченнях, коли ж вони правлять за підмети, то тоді й у присудках будуть відповідні прикметники: *все це дуже потрібно, все було тихо, все спокійно; що вже весело було; воно й справді важливо, щоб...; то зрозуміло, що...,* але *все це* (напр. майно) *дуже потрібне; воно* (напр. слово) *й справді важливе...* Отже, безпідметово *мені все так нудно, на морі спокійно* і з підметом *мені все таке нудне, море спокійне.*

Такі різні конструкції можливі часто: *все було гарно — все було гарне, важливо — важливе, потрібно — потрібне, приємно — приємне, доречно — доречне, зрозуміло — зрозуміле, відомо — відоме, властиво — властиве, так само — таке саме...*

Не завсіди буває цілком ясно, якої з цих двох конструкцій треба вжити в даному разі. Безпідметові конструкції взагалі абстрактніші, загальніше значіння мають, ніж конструкції з прикметниками, і часто та чи та з них, виразно розмежовуючися значінням, залежать від наміру й мети того, хто їх уживає, але в окремих випадках буває й так, що значінням вони наближаються і стають однаково можливі обидві. Так, напр., *Було все тихо.* (Б. Грінч.) ми ніяк не можемо змінити на конструкцію з *тихе*, не змінивши зовсім і значіння речення. Але однаково вживається *у нього все готово* і *у нього все готове* (див. Номис. Укр. прик. № 22).

Кінець-кінцем відмінність цих конструкцій цілком відповідає відмінності значінь вказівної частки *то* й займенника *те*, напр.: *то подаровано мені* і *те подаровано мені*.

До цієї групи безпідметових речень прилягають і деякі речення з присудками на *-но -то* від дієприкметників: *казано*, *нечувано*, *дано*, себто такі, де при присудках немає додатків іменникових знахідного відмінку, а є або можливий дієйменник, або ціле додаткове речення:

Вам казано: любіть братів. (Олесь)
Нам призначено скалу' сесю розбить (Ів. Франко)

Так само і в сполученнях із *мусить бути*, *може бути*, *повинно бути* тощо: *мусить бути зрозуміло...* і *мусить бути зрозуміле...* як до потреби.

Близькі до безпідметових речень прислівникових і речення дієйменникові. Це такі речення, де дієйменник править за присудок:

Як не робити, то й хліба не їсти. (Нар.)
Ой знати, знати, хто кого любить. (Нар. пісня)
А вже ж мені, старенькому, без коня пропадати.
(Нар. дума)
А ні виду не видати, а ні чутки не чувати. (Нар. присл.)
Сльозами моря не долить. (Т. Шевч.)

Порвати б сітку мук дрібних,
Втекти б від галасу людського,
Втекти б до моря голубого,
До скель задумливо-німих. (О. Олесь)

А де Лейба?

Ще його немає?
Найти його та повісить! (Т. Шевч.)
Щебетання, реготання оддалеки чути. (П. Куліш)

У безпідметових реченнях на подобу останнього дієйменники можуть виступати дуже обмежено, себто далеко не від усіх дієслів. І поширювати такі речення коштом, напр., дієслова *бачити* ніяк не можна — це нічим не виправдана самоволя.

Дієйменникові безпідметові речення досить звичайні й поширені при різних вигукових словах:

На що було казати, що сирітка?... (М. Коцюб.)
Чи битись, чи миритись. (Нар.)
Як воно, як жить у такому? (А. Тесл.)

Слід відмітити ще безпідметове речення з дієйменником і присудковим прислівником:

Вона промовила: „Жорстокий переможче!
Упасти в цім бою для мене найдорожче".
(М. Рильськ.).

Безпідмет. реч. на -ло тощо

§ 148. Безпідметові речення з присудком у третій особі однини ніякого роду, як це видно з форм минулого часу дієслова (на *-ло*), так само, як і речення на *-но*, *-то*, дуже поширені в українській мові. Сюди належать як речення з спеціяльними неособовими дієсловами (*дніти, сутеніти, нахмарити, кортіти, смеркати, поночіти*...), так і такими дієсловами, що тільки вжиті неособово (*заблищати, загомоніти, взяти, носити, блискати, милувати* і багато інших).

Коли дієслова в безпідметових реченнях на *-но*, *-то* щодо їх значіння характеризуються тим, що стосуються до живих істот і насамперед осіб, визначаючи їх дію, то про значіння дієслів у безпідметових реченнях цієї групи (на *-ло*...) можна сказати, що вони стосуються передусім до явищ природи або показують взагалі такі процеси, що відбуваються з невідомих причин чи хоч здаються загадковими, неясними щодо свого походження. У реченнях на *-но, -то* підмет не називається сказати б свідомо (принаймні часто), а коли й не навмисно, то тільки через незнання його, при тім ця причина дії майже завсіди буде „хтось", у реченнах же з присудком ніякого роду однини (*-ло*...) він завсіди невідомий і таємничий („щось"). Певна річ, не випадково, що ці останні речення більше поширені в народній мові.

Приклади:

Де не візьмись вихор та буря.
Ухопило одну дочку Оленку та й понесло!
А то змій ухопив та поніс. (Нар. каз.)
А мої оченьки як кленовим листом затемнило, ніби тайними дверцями мої очі зачинило. (Нар.)
Колись там була пуща, така росла полома (трава), що й не просунешся. Там, кажуть, колись кричало, реготало і вило на всю плавню. (Нар. опов.)

Хмарами пів неба замостило, на сонечко моє ніччю налягло. (Є. Греб.)
Дніпра гирло (знах. відм.) *затопило.* (Т. Шевч.)
Вас іще досі милувало, а далі вже не помилує. (Б. Грінч.)

І димом
Праведного вкрило. (Т. Шевч.)
Гудом гуде вгорі, реве, виє, трощить гілля (знах. відм.) *і шпурляє сухим ломом.* (С. Васильч.)
По лісу завило. (Т. Шевч.)
Беріть свиту, бодай вас за зуби взяло. (М. Коцюб.)
Куди понесло тебе? (В. Виннич.)
А батько... простудилися: ще розтавало, а в їх чоботи драні..., ноги крутить. (А. Тесл.)
Так було і в Трої, так і буде. (Т. Шевч.)
Золоті надії, дитячі химери — розбило, взяло, як грім пір'я. Кинуло за високі стіни, між темні вікна. (С. Васильч.)

Також і в стосунку до людей такі безпідметові речення вживаються:

У неї раз украло спідницю. (Нар.)
У нього снопи забрало (про людей). (Нар.)

„Хазяїн дома?

На дворі крикнуло: Указ од кесаря“. (Т. Шевч.)

Переходом до цих останніх форм безпідметових речень були, мабуть, широко знані українській мові речення на означення дій людей (невідомих) із підметом *щось*:

Трохи згодом чує — щось грюкнуло..., забалакало. (А. Тесл.)
„Стережись“ — гукнуло щось іззаду і баскими кіньми проскочило повз дітей. (М. Коцюб.).

Коли взяти на увагу, що ніяким родом в українській мові, м. ін., означується особи з метою виявити зневагу до них, презирство [напр.: „А кляте ж яке, а кляте (це про Федька) — сплескує руками мати — хоч би ж попросило тата, хоч би ж заплакало“. (В. Виннич.)], то можна сказати, що стилістичне значіння безпідметових речень із дієсловами третьої особи однини ніякого роду в стосунку до вчинків людей зовсім інше, ніж безпідметових речень на *-но*, *-то*, де цих чуттєвих відтінків немає. Тим то й надаються до таких безпідметових речень у формах 3 особи однини ніякого роду переважно дієслова певного значіння як *красти*, *забрати*, *загарбати*, *спалити*, *поламати*, *псувати*, *пошкодити*..., словом із значін-

ням такої діяльности, що з нею треба критися через осудність її. Звичайно така дія може нележати одній людині або невеликій скількості, бож не можна, напр., сказати „в ті часи сплюндрувало мало не всі міста на Україні“, а „сплюндровано“ чи що, і такі речення, як:

Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Вкраїні п о в с т а л о. (Нар. пісня)

видаються незвичайними.

Безпідметові речення на -ся

§ 149. Як і прислівникові безпідметові речення (§ 147), речення з неособовими дієсловами третьої особи однини ніякого роду з *-ся* вживаються головним чином на означення певних психічних станів людини і завсіди дуже загально, абстрактно. При дієсловах, що стосуються людини, звичайний додаток давального відмінку: *мені не п'ється, не їсться, дрімається, верзлося, спалося, йшлося, забажалось, снилось, жилось* і т. ін. Як такі, так і інші дієслова здебільшого повстають із звичайних дієслів через додавання *-ся*: *збирається* (*на дощ*), *клалося, трапилося, сталося* і баг. ін., хоч бувають такі дієслова і без відповідних форм на *-ти*: *випогодитися, поназбігатися*.

Взагалі такі речення дуже поширені і майже від кожного дієслова, що стосується діяльности людини і не буває з *-ся* в особовій формі, може повстати таке неособове дієслово з *-ся* і відповідне безпідметове речення:

Я живу — мені живеться, жилося...
він вірить — йому віриться, вірилось...
ти їси — тобі їсться,їлось...

Інколи такі безпідметові речення можливі й від таких дієслів, що з *-ся* бувають особовими, напр.: *п'ється, пилась вода — мені не п'ється, пилось* (взагалі), *їсться, їлась каша — йому не їсться, їлось* (взагалі), тощо. Взагалі при дієсловах переємного значіння з *-ся* звичайні в українській мові двочленові (з підметом) речення:

К у к у р у д з а сіється, к у к у р у д з а родиться...
Молодому хлопцеві женитися хочеться. (Нар. пісня)
С т р о я т ь с я доми та все новії. (Нар. пісня)
П о с л о в и ц я говориться, а хліб їсться. (Нар. присл.)
П ш е н и ц я молотиться й віється. (О. Сторож.)
Досі пам'ятає, які то нагайки дротянки п л е л и с я
в пана Максима Гримача. (М. Вовч.)
Слова дощем п о з а л и в а л и с ь. (Т. Шевч.)

Та от же як в о н а (пісня) співається. (П. Куліш)
Б у д у т ь роздаватись надгороди. (П. Куліш)
А колись... Давно колись то!
Рушники вже т к а л и с ь,
І х у с т и н а мережалась,
Шовком вишивалась. (Т. Шевч.)
Які там м о в и л и с ь слова, які л и л и с я сльози.
(Ів. Франко).

Тільки зрідка, переважно як синтаксичний льокалізм, трапляються такі речення як безпідметові з додатком іменниковим знахідного відмінку:

А п о х о р о н за що с п р а в и л о с я бабуні! (О. Кобил.)
Прошу вас так, як проситься, к о г о л ю б и т ь с я.
(О. Кобил.)
Які саме з а х о д и м а є т ь с я на увазі? (В. Виннич.)
Не таку н е в і с т к у ж д а л о с ь батькові. (П. Мирний)

Великого поширення такі безпідметові речення з знахідним відмінком додатковим у літературній мові не мають, і тому такі речення, як напр., „на Білоцерківщині розгорнулося цілу дискусію“ (з газет). видаються непоправними.

Проте безпідметові речення на *-ся* з прийменниковими додатками, як *про це писалося, говорилося, на те не зверталося уваги* тощо досить звичайні в літературній мові.

Як бачимо, безпідметові речення на *-ся* мають своє значіння й застосування, речення з *-ся* і з підметом своє. Одні одних вони не виключають і добрі на своєму місці. Зокрема речення на *-ся* двочленові можуть змагатися з різними іншими, як от із різними безпідметовими реченнями (*кукурудза сіється — кукурудзу сіють, слова дощем позаливались — слова дощем позаливало*), та тільки не слід думати, що якась із цих конструкцій найкраща: на своєму місці кожна з них добра, хоч, звичайно, в окремих випадках вони можуть бути цілком рівноправні і рівновартні. Такі конструкції, напр., як *кукурудза сіється* супроти таких, *як кукурудзу сіють* надають реченню значіння загальнішого, себто такого, де виступають тільки два члени мислі — *кукурудза* і *сіяти*, і зовсім немає третього члена — „того, хто сіє“, що є в формі *сіють* (3. особа натякає на „люди“, „сіячі“...).

Безпідметове речення при не

§ 150. Заперечення *не* обертає двочленові речення в безпідметові. Це буває при дієсловах формального значіння, себто таких, що вживаються більше на зв'язок, отже насамперед при *бути*:

був дощ — дощу не було
хліб є — хліба немає
буде хуртовина — хуртовини не буде
знайшлися люди — не знайшлося людей
малась сила — не малось сили
з нього виробився добрий майстер — з нього не виробилося доброго майстра
Одна птиця винялась, що добила усіх звірів. (Нар..), але
Такі пішли дощі, що й дня не винялось погожого. (Нар. опов.)

Якби то, думаю, якби
Не похилилися раби...
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат! (Т. Шевч.).

Зокрема такі безпідметові речення завсіди будуть при *немає: нема ради* і т. ін., а також і заступниках *немає* як *чортмає, катмає: Пашпортів у їх чортмало.* (Нар. опов.).

Тільки дуже зрідка речення з запереченням при формах від *бути* бувають двочленові:

Знов молодість не буде. (О. Олесь)

Здається, така конструкція властива тільки літературній мові, а не народній.

Речення з відносною безпідмет.

§ 151. Речення з відносною безпідметовістю це речення з такими формами дієслів, де особа ясно виступає в закінченнях, хоч вона й невизначена. Через те, що в таких присудках особа невизначена, і сами речення ці набувають загальнішого, ширшого значіння супроти відповідних речень із підметом.

Таких безпідметових речень кілька розрядів.

1. Речення з присудком третьої особи множини дійсного способу на означення таких дій, що стосуються не однієї особи, а невизначеної скількости:

От і тепер г о м о н я т ь, що Трубихівна ходить до своїх сиріт дітей. (Ів. Неч.-Лев.)
У сій річці скарби п о х о в а л и. (Нар. опов.)
П о д е й к у в а л и на Бульбу, що він нібито украв. (Нар. опов.)
В е з л и людей на заслання. (А. Тесл.).

Усі такі безпідметові речення можуть бути тільки з такими дієсловами, що стосуються дій людей і власне в досить обмеженім колі дієслів (*кажуть, осудять, засміють, пожаліють* тощо). Підмет у них прозоро-ясний хоч і не названий. Власне значінням своїм такі безпідметові речення нічим не

відрізняються від відповідних речень із підметами (*подейкували — люди подейкували*), стилістична вага їх лише в лаконічності.

2. Речення з присудком у формі другої особи однини на означення дуже загальної думки:

Усіх не навчиш (ти, кожна, всяка людина)
Що посієш, те й збереш. (Нар. прик.).

Це найбільш придатна форма безпідметових речень на вираз різних сентенцій, прислів'їв із дуже широким значінням. Звичайно, знов таки такі речення не виходять з кола дієслів, що стосуються людини.

3. Речення з присудком у формі наказового способу другої особи однини теж на означення загальних сентенцій, тільки з тим відтінком, що надає наказова форма:

Добре роби, добре й буде. (Нар. присл.)
Не лізь у горох, то не скажеш „ох“. (Нар. присл.)
Крути, та не перекручуй. (Нар. присл.).

Уваги до безпідметових речень

§ 152. 1. У § 147 сказано, що *воно, все* тощо в таких реченнях, як *Та воно й справді темно.* (Б. Грінч.) тощо це не підмети, а вказівні слова. Такі вказівні слова можуть бути й при всіх інших безпідметових реченнях, як от, напр.:

В о н о ще к а ж у т ь, що ніби то скала та гори. .
(Нар. опов.)

Якби з ким сісти хліба ззісти,
Промовить слово, то в о н о б
Хоч і якнебудь на сім світі,
А все б таки якось ж и л о с ь. (Т. Шевч.).

Ці вказівні займенникові слова, надто ж *воно*, бувають і при двочленових реченнях, де вже зовсім видно, що вони не підмети:

Думала собі: де ц е я вас бачила? Але в о н о я вас у дворі панському бачила. (Б. Грінч.).

2. Значіння кожної з форм безпідметових речень залежить, як ми бачили, почасти від самої граматичної форми присудка, а почасти від тих дієслівних пнів, що з ними в'яжеться та чи інша форма безпідметових речень. Форма, напр., другої особи однини наказового способу виразно зв'язана з особою, бо такою формою звертаються насамперед до людей. З другого боку певні гнізда дієслів більш-менш одноманітного значіння, приймаючи якусь одну форму безпідметовости, теж надають і їй властивости свого зна-

чіння. Проте все ж ніяк не можна сказати, що кожне окреме дієслово може мати лише одну форму безпідметовости, бо іноді те саме дієслово може бути в кількох формах безпідметовости. На таких випадках саме й добре видно стилістичну відмінність кожної форми безпідметовости супроти другої. Напр.:

снопи за́брано — снопи забрало — снопи забрали.

Перша форма має дуже широкий обсяг значіння, бо *снопи забрано* можна сказати і тоді, коли їх забрали ті, кому вони належать, і коли їх покрали, абощо, аби тільки їх забрали люди. Друга форма може бути вжита в двох більш-менш обмежених випадках: або тоді, коли *снопи забрало* водою, вихром тощо, або тоді, коли їх хтось покрав. Нарешті третя форма *снопи забрали* доречна буде тоді, коли ті, хто забрав їх, відомі слухачеві чи читачеві люди.

Знов же часто в мові переплітаються різні безпідметові речення, а то ще й разом із двочленовими, і, звичайно, не завсіди можна довести конечність тієї чи іншої форми. Так, напр., у реченні

Дивиться, з одного боку н а п и с а н о верстви, а з другого таблиця п р и б и т а. (Нар. опов.)

ніщо, здається, не стояло б на перешкоді обидва речення з підкресленими присудками вжити в тій самій формі — хоч безпідметових на *-но, -то,* хоч підметових на *-ні, -та,* або й формах навзаєм перемінених (тобто „написані верстви“; „таблицю прибито“). Та різноманітність способів вислову вже сама по собі становить стилістичну вартість.

Складний підмет

§ 153. Крім звичайних двочленових речень із підметом та присудком і речень безпідметових, у мові бувають іще й речення з с к л а д н и м п і д м е т о м. Це такі речення, де підмет віддається або цілим словосполученням, або хоч і одним словом, тільки ж із таким значінням, що не дозволяє назвати його простим підметом через своєрідні умови граматичного зв'язку з присудком.

Деякі з цих речень споріднені з безпідметовими реченнями, бо їх підмет наближається до додатка прислівникового.

До речень із складним підметом належить чимало розрядів їх.

1. Коли зіставити матеріял, поданий у § 43 про сполучення іменників із числівниками *два, дві, обидва, обидві, три, чотири*, з тим, що сказано в § 140 про способи парування

слів, ми побачимо, що такі словосполучення, як *два бра́ти, дві руці́, три відрі́* власне не підходять ні під рубрику згоди, ні підрядности, хоч усі члени словосполучень змінні слова. У них ніби є елементи згоди („два брати“, „дві руці“), алеж одночасно бачимо, що наступні іменникові форми в цих словосполученнях такі, що їх аж ніяк не можна назвати керівними словами словосполучень, бо вони ж сами стали саме такими підо впливом попередніх числівників. Це зовсім окремі словосполучення: напівузгоджені, напівупідряджені.

Щождо сполучень іменників із числівниками *п'ять, шість...*, то за ними, здається, можна визнати підрядність, бож іменники в таких сполученнях завсіди будуть родового відмінку (*п'ять братів, шість хат, сто місць* і т. ін.) і залежать від числівників, алеж у непрямих відмінках словосполучення вже набирає характеру згоди (*п'ятьом братам...*). А до того родовий іменників при числівниках *п'ять, шість...* іноді буває ще в формі родового однини: *п'ять чоловіка.*

Усі такі словосполучення сприймаються то як іменникові множні тями (рідше), то як тями прислівникові (скільки?). Коли такі словосполучення назовного відмінку, то в першому випадку сприймання вони правлять ніби за підмет у множині, чому й присудок тоді буває в формі множини. Коли ж такі словосполучення сприймаються ніби як прислівники, присудок кладеться в однині ніякого роду (як це останнє видно з форм минулого часу). Таким чином в мові з'являються подвійні, хисткі конструкції речень.

Приклади:

Не прийнялись три ясени...
Повсихали три явори. (Т. Шевч.)
Дві хати стояли одна від одної далеченько. (Б. Грінч.)
Попереду всього війська
Три старшії виступали. (Л. Україн.)
Три сестри свічку сукало. (Нар. пісня)
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди. (Нар. пісня)
Три дерева стоїть. (Б. Грінч.)
Та й з тим пророком два таких було,
Що звались Юдами. (Л. Україн.)

Як синтаксичний льокалізм треба відмітити західньоукраїнські сполучення в таких реченнях із присудком ніякого роду знахідного числівника: *жило двох братів* тощо.

Так само і сполучення інших слів числівникового значіння з іменниками родового відмінку бувають складними підметами і хисткі щодо конструкції. До таких слів числівникового значіння належать як деякі прислівники (*трохи, мало,*

чимало тощо), так і такі слова інших категорій, що набули прислівникового значіння, хоч і не перейшли ще зовсім до прислівників, маючи, напр., іще форми словозміни. Часто такі слова просто вживаються в числівниковому значінні, як от іменники збірного значіння: *сила*, *крихта*, *жменя*, *базар* тощо, тобто в значінні *багато*, *мало* (скільки?). Зокрема ж щодо *багато*, то це слово формами зовсім наближається до числівників (порівн. *багато* — *багатьох*, *багатьом*... *три* — *трьох*, *трьом*..., див. § 67_5), хоч буває і в ролі звичайного прислівника: *б а г а т о більший*... От приклади на такі складні підмети:

Скільки хороших людей с в а т а л и с ь за тебе! (Ів. Котляр.)
Багато женихів з а л и ц я л и с ь. (Ів. Котляр.)
Та якби ще другий, то б у л о б вас пара. (Нар. опов.)
О с т а в а л о с ь іще жменя глини. (Нар. опов.)
Базар людей н а с х о д и л о с ь. (Т. Шевч.)
Гаврилко сплюнув, бо йому н а б і г л о повен рот слини. (М. Коцюб.)
Добре, що з о с т а л о с я шматок паперу. (Т. Шевч.)

Така сама боротьба конструкцій і тоді, коли в складному підметі займенники *хто*, *дехто*, *кожний*, чи будуть при них додатки як *з-них*, *з усіх* тощо, чи їх немає, і вони містяться вже в самих тих *дехто*, *кожний* тощо. Боротьба однини форми й множини значіння таких складних підметів призводить до вагання в уживанні форм присудка навіть у тій самій фразі.

Приклади:

Дехто з письменників наших х о ч у т ь запровадити звичай... (В. Самійл.)
Дехто люльки к у р и т ь. (Б. Грінч.)
Розлучились тут найстарші,
Кожний різно п о д а л и с я. (Л. Україн.)
Хто й д е, ї д е, не м и н а ю т ь
Зеленого дуба. (Т. Шевч.)
Тепер більшість (письменників) п о н а х о д и л и собі кожний службу і п и ш е крадькома на дозвіллі. (В. Коряк)

Боротьба значіння і форми в таких конструкціях призводить навіть до того, що сама форма складного підмета порушується підо впливом множинного присудка (звичайно, коли цей останній іде перший):

Заплакали й решта н о в о б р а н ц і (А. Свидн.)

І числівникові і інші наведені тут складні підмети, як уже й зауважено, наближаються до прислівникових виразів. За це свідчить не тільки те, що присудок при деяких підметах буває переважно в однині ніякого роду, а ще й те, що при таких словосполученнях може бути й прийменник *по*, *з*.

В обох їх було по три дочки. (Нар. опов.)
Аж тут чоловік із тридцять лізе в хату. (Нар. опов.)
Мабуть із тисяча собачих запряжок товклося на льоду. (З перекл.).

2. Зрідка й іменники збірного значіння спричиняються до подвійних конструкцій — то з присудком в однині, то в множині як до переваги формальної однини чи множини значіння. Це й дає підставу назвати такі підмети складними. Приклади:

Не стерпіло хазяйство, пішли до волости. (Гр. Кв.-Осн.)

(тут *хазяйство* — у збірному значінні (див. § 99 *-ство б*).

Козацтво у брилях... шовковими поясами попідперізувані. (О. Сторож.)
З усіх усюд народу йде,
Та щось шепочуть про отруту. (Т. Шевч.)
Товариство
На Січ прямувало,
І мене взяли з собою. (Т. Шевч.)
Як почув народ, так і вжахнулись. (Гр. Кв.-Осн.)
Неначе в ірій налетіло
З Смілянщини, з Чигирина
Просте козацтво, старшина —
На певне діло налетіли. (Т. Шевч.)

А втім останній приклад не дуже характерний, бо там інший складний підмет.

У сьогочасній літературній мові множинні присудки при подібних підметах трапляються рідко, далеко частіше в старій. Тепер виразно перемагає формальна ознака — однина підмета. Звичайна конструкція тепер, напр., *дітвора понаходила,* (а не „понаходили"), *робітництво закликає* (а не „закликають") і т. ін., хоч, треба сказати, і раніше такі конструкції незвичайні, бо присудок у множині в таких випадках буває тоді, коли він стоїть далеко від підмета, надто ж у повторних присудках.

3. Коли в підмет увіходить кілька іменників (займенників) однорядних чи незалежний із підрядним, то такий складний

підмет теж не одноманітно згоджується з присудком: цей останній буває або в однині, або в множині. У цій групі речень із складними підметами вирізняються кілька способів підметових сполучень.

Коли в складний підмет увіходять однорядні іменники, то присудок або згоджується з найближчим іменником складного підмета, або просто стоїть у множині і таким чином згоджується ніби з усіма сукупно:

Всі коні і вівці, і товар — порозбираний. (Нар. опов.)

Зов'яне марно у палатах
Краса і молодість моя. (Т. Шевч.)
Раділо сонце, ниви, луки. (О. Олесь)
Сила й завзяття нехай вас не кида. (Г. Супрун)
І в той же час
Скирти і клуня занялась. (Т. Шевч.)
Шелестять
Трава та листя під ногами. (М. Черняв.)
Колись то Лебідь, Рак та Щука
Приставить хуру узялись. (Л. Гліб.)
Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга та осінь. (Т. Шевч.)

Так само й тоді, як у складний підмет увіходить особовий займенник, хоч при цім присудок може бути й у формі узагальненої особи:

Се знаєш ти та я, та вартовий. (Б. Грінч.)
Се гасло тільки ти та вартовий, та я будем знати. (Б. Грінч.)

У випадках підрядного сполучування іменників у складному підметі теж присудок або згоджується з іменником у назовному відмінку, або стоїть у множині:

„Чи спиш, чи чуєш, брате-Луже?
Хортице-сестро?“ Загула
Хортиця з Лугом: „Чую, чую!“ (Т. Шевч.)
З позорища увечері
У терми сховався
Святий кесар з лікторами. (Т. Шевч.)
З Трубайлом Альта між осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою. (Т. Шевч.)

А серед базару
Стоїть Гонта з Залізняком,
Кричать: „Ляхам кари!“ (Т. Шевч.)

Коли у складний підмет увіходить особовий займенник, то присудок згоджується з назовним відмінком, абож кладеться у множині, але при цім і сам складний підмет може бути в різних формах, а саме замість „я з кимсь“ може бути „ми з кимсь“, замість „він з кимсь“ — „вони з кимсь“:

Того не сподівайся,
Щоб я пішов на оргію
З т о б о ю. (Л. Україн.)
А я
На пожарищі хрест з Данилом
П о с т а в и л и та п о м о л и л и с ь. (Т. Шевч.)
Кохана єдина! М и вкупі з т о б о ю
Робили над ділом святим. (Б. Грінч.)
Кармель був зовсім поправився..., жінка в його пишнілась, як пишна рожа, й жили в о н и з н е ю, як риба з водою. (М. Вовч.)
Велів тобі пан Барабаш, гетьман молодий, шкатулу з королівськими листами оддати. Чи не могли б в о н и з к у м о м удвох прочитати. (Нар. дума)

Цікаві ще зразки складних підметів у таких прикладах:

І к о т я т ь с я з ясних твоїх оченят,
Мов перли, с л ь о з а з а с л ь о з о ю. (Л. Україн.)
І за м о г и л о ю м о г и л а,
Неначе гори, п о р о с л и
На нашій, синочку, землі. (Т. Шевч.)
Як то мало
Святих людей на світі стало!
О д и н н а о д н о г о к у ю т ь
Кайдани в серці. (Т. Шевч.)
Було двох царів. О д и н д р у г о м у в і д д а л и війну з таким проговором, що к о т о р и й к о т о р о г о п е р е х и т р и т ь, то того повішає з військами. (Нар. опов.)
Щоб б р а т б р а т а н е р і з а л и
Та не о к р а д а л и. (Т. Шевч.)
Така вже в обох натура: к о ж н а к о ж н і й н е х о ч е й на крихту вступитись. (П. Мирний)

4. Нарешті буває ще підмет складний у тім значінні, що хоч формально він і в однині, та в'яжеться присудок із ним множинний. Це множинність п о ш а н и, справжньої чи то іронічної:

Дід Панас дурно не скажуть. (Б. Грінч.)
До того люд домуштрували,
Що сам фельдфебель дивувались. (Т. Шевч.)

Ваша милість на її честь наклали на себе покуту. (Перекл.)

Але там таки й Ваша милість виїхала з гаю. (Теж)

Складний присудок

§ 154. Відповідно до підмета і присудок не завсіди буває однослівний, себто з дієслова в особовій формі. Такий однослівний присудок, щоправда, найзвичайніший, таж далеко не всім реченням нашої мови він властивий, бо є в ній і такі речення, де присудок складається з дієслова та ще додаткового слова — присудкового додатку. Власне справжній присудок може бути тільки дієслово в особовій формі, присудкові ж додатки це лише другорядні слова при дієслові, але ці другорядні слова часто цілком заступають дієслово-присудок, цілком правлять за присудок, через що часто й звуться вже не присудковими додатками, а попросту присудками.

Присудковий додаток не завсіди можна відрізнити від звичайного додаткового слова простого речення. Найхарактерніша ознака присудкового додатку це те, що він в'яжеться з підметом через дієслово і разом із дієсловом становить присудок у реченні, напр., *Бій був останній*, де присудок із двох слів (*був останній*). Хоч із граматичного погляду головне в цім складнім присудку дієслово, алеж для потреб мови-мислі головнішим виступає як єсть присудковий додаток, а дієслово стає тільки помічним словом і навіть подекуди зайвим. Найчастіше помічним словом у складних присудках буває *бути*, а форми теперішнього часу від нього (*є, суть*) звичайно й пропускаються. Такі речення, як

День теплий. Він робітник.

слід уважати за речення теперішнього часу, як видно це і з того, що такі речення природно в'яжуться з додатками на подобу *сьогодні, зараз, тепер* тощо (а не *учора, колись, давно*... і не *завтра, потім, згодом*...), і з того, що в такі речення можна вставити *є*, і, нарешті, з місця таких речень при зіставленні їх з дієслівними реченнями, напр.

День був теплий	*День теплів*
День буде теплий	*День теплітиме*
День теплий	*День тепліє*
Він був робітник	*Він робив*
Він буде робітник	*Він робитиме*
Він робітник	*Він робить*

Хоч дієслово *бути* й найбільш надається на помічне дієслово в складних присудках, та все ж воно може бути й само-

стійним повним присудком, отож на ньому й добре пізнати характеристику дієслова в складному присудку.

Порівняймо такі речення:

Хліб є	*Гарний хліб є*	*Хліб (є) гарний*
Хліб був	*Гарний хліб був*	*Хліб був гарний*
Хліб буде	*Гарний хліб буде*	*Хліб буде гарний*

Коли ці речення читати (вимовляти) найзвичайнішим способом, то легко можна помітити, що в першому стовпці присудки (*є, був, буде*) і в другому (теж) вимовляються достоту з таким наголосом на них, як у третьому вимовляється *гарний*, помічне ж дієслово в цім останнім стовпці (*є, був, буде*) вимовляється без наголосу. Далі, ми бачимо, що поміж підметом та присудковим додатком у третьому стовпці стоїть дієслово, сполучаючи їх у головну пару, ніби як прийменник сполучає слова в другорядну пару (*пішов до школи, кухлик на воду* і т. ін.).

Ми взяли типову і вимову і лад слів у реченні-розповіді, тобто такі самі як, напр., у *Сонце заходить. Наш сад зазеленів*, і т. ін. (див. § 143). Та хоч як важить місце слова в реченні, не завсіди саме це визначає, де присудок його. Напр., написане

Хліб гарний був.

можна й так прочитати, що *гарний був* буде присудок, можна й так, що присудок буде *був*, а *хліб гарний* підмет з прикметниковим додатком. У першій вимові кладемо присудковий наголос на *гарний*, а *був* вимовляємо без наголосу зовсім, у другому присудковий наголос на *був*, а *гарний* вимовляємо з звичайним наголосом додатка прикметникового, себто як у парі *гарний хліб* (*був*) тощо.

Та навіть і речення

Гарний хліб був.

із прикметником на звичайному місці прикметникового додатку можна прочитати так, що *гарний* буде присудковим додатком, себто з таким наголосом на ньому, як і в реченні

Хліб був гарний.

Щодо способу читання того чи іншого речення, коли таких способів може бути декілька, то звичайно на письмі не буває вказівок на той спосіб, що його бажав би автор речення, і здебільшого той спосіб визначається сусідніми (попередніми) реченнями, тобто контекстом. Коли ж цих указівок взагалі немає, то місце іменного слова, що може

бути і додатковим якимось членом другорядної пари, і додатком присудковим, уже само показує, що то таке, і як його треба читати. Так, у словосполученні

Тепер вони не бідують, бо їх *г о с п о д а р с т в о в е л и к е,* *а* *в е л и к е г о с п о д а р с т в о* *дає більший прибуток,* (з часоп.) перша підкреслена пара — головна пара (*велике* присудковий додаток при пропущенім дієслові є), а друга — другорядна, бо *велике* тут тільки додаток прикметниковий.

Присудковий додаток буває не тільки при дієслові *бути*, що саме сталося тільки помічним словом без будьякого іншого значіння. Буває він і при деяких інших дієсловах, що стають лише п о ч а с т и помічними, формальними, тобто при таких, що дещо втрачають своє основне значіння і тільки разом із присудковими додатками правлять за присудок. Такі дієслова частково втрачають і наголос свій, вимовляючись звичайно з меншим наголосом, ніж коли вони бувають присудками без присудкових додатків.

Ось приклади:

Він став — *Він став старий*
Дівчина виросла — *Дівчина виросла велика*

Не завсіди можна безумовно відрізнити додатки прикметникові від додатків присудкових, але характерний наголос тих і тих, а також значіння місця їх у реченні треба засвоїти якнайкраще, бо без цього не можна свідомо ставитися до своєї й чужої мови. В аналізі реченя це дуже важливі ознаки, хоч і не єдині, бо задля визначення членів речення взагалі треба брати й інші, зокрема ж щоб визначити присудки і присудкові додатки, слід узяти на увагу ще й дієслово в особовій формі.

Ось кілька прикладів, де (підкреслені) прикметники більшменш яскраво, характерно виступають то як додатки прикметникові, то як присудкові додатки за найхарактернішою ознакою — наголосом:

Та *г у с т и й* *ліс, щільно й дружно поспліталися*
його *р я с н і* *віти.* (Б. Грінч.)

Тут *густий* — присудковий додаток, *рясні* — прикметниковий.

І дочечка у їх росла,
Уже *ч и м а л а* *піднялась.* (Т. Шевч.)

чимала — присудковий додаток.

І що ближче до Берліну скочується з гір доктор Рудольф, то все *з р о з у м і л і ш е,* *все* *я с н і ш е* *стає йому* *д и в н е* *мовчання Каесему.* (В. Виннич.)

Перші підкреслені прикметники — присудкові додатки, *дивне* — прикметниковий.

Хвилі не вір ти мінливій:
Вітер де віє, туди вона й б'є,
Берег твердий незрадливий —
Він тільки певний притулок дає. (Б. Грінч.)

Тут *твердий* — додаток прикметниковий, *незрадливий* — додаток присудковий. Про це свідчить і відсутність коми між ними і ввесь наведений вірш.

Дід Панас прийшов із сходки мовчазний
і задумливий. (А. Панів)

Дуже характерне значіння підкреслених слів як присудкових додатків ясно виступає, коли їх поставити перед *дід Панас*, тобто зробивши їх додатками прикметниковими: значіння усього речення стає різко відмінне.

Не може ж бути, щоб одправлений навантажений два дні тому потяг був останній.
(В. Виннич.)

Тут місце підкреслених прикметників відповідає їх значінню: перші — додатки прикметникові, останній — присудковий.

О, мій Словутицю преславний!
Моє ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала. (Т. Шевч.)

весела — додаток присудковий.

Як мені смутненько, що сестрин хлопчик умер
маленький. (М. Вовч.)

маленький — додаток присудковий.

Присудк. додатки в непрям. відм.

§ 155. Із попереднього ми бачили, що особове дієслово як форма присудка може заступатися відмінюваними словами (іменами). Ці заступники присудка присудкові додатки тільки зрідка цілком заступають дієслова (при є), здебільшого ж увіходять у складний присудок, ніби доповнюючи дієслово як присудок. Досі ми розглядали такі присудкові додатки, що, як і підмет, назовного відмінку. Але присудкові додатки можуть бути й інших відмінків як без прийменників, так і з прийменниками. Такі присудкові додатки теж іноді звуть попросту присудками, хоч ще раз треба підкреслити, що це не справжні присудки, а лише присудкові додатки. Це насамперед до-

датки в орудному відмінку, далі в знахідному з прийменником *за, на, в* тощо: *він зветься Іваном, став за вчителя, вийшов на інженера, попав у дурні* тощо.

Повстає питання: чим же відрізняється присудковий додаток від звичайного придієслівного додатка, напр., додатка іменникового? Чому в *він зветься Іваном* орудний присудкового додатку, а в *пишеться пером* орудний додатку іменникового, у *вийшов на вчителя* знахідний присудкового додатку, а в *вийшов на вулицю* знов звичайний додаток іменниковий? Коли ще в таких випадках, як *хліб був гарний* додаток присудковий і місцем і наголосом відрізняється від додатка прикметникового, то в наведених зразках із додатками присудковими та звичайними додатковими іменниками в непрямих відмінках і цього нема.

І треба сказати, що справді чисто граматичної відмінности в наведених додатках як *на вчителя* і *на вулицю* тощо, здається, нема ніякої, коли ж ми їх розрізняємо, то тільки за внутрішніми ознаками, ознаками, зв'язаними з значінням словосполучень. Справа в тім, що дієслово в особовій формі — присудок — це найважніша частина речення щодо значіння. Не даром з давен давна, визначаючи підмет і присудок щодо їх значіння, кажуть, що підмет це те, про що говориться в реченні (вихідний пункт мислі), а присудок те, що говориться. У кожному разі й справді присудок (дієслово) це те, що приписується підметові як його активна ознака. Супроти нього додатки прикметникові підмета можна назвати пасивними ознаками його. Усі інші додаткові слова звичайно належать до дієслова (присудка), так чи інак визначаючи, обмежуючи, спеціялізуючи його, але безпосередньо до підмета вони вже не стосуються. Це ми можемо бачити, напр., на реченні, розкладеному на синтаксичні пари в § 139.

Так от коли другорядні члени речення своїм значінням стосуються до підмета і в'яжуються з ним через дієслово-присудок, то вони й становлять таку окрему групу членів речення, що за цими внутрішніми їх ознаками й можна назвати присудковими додатками. Чисто граматично такі члени ніби просто другорядні члени речення, зв'язані з керівними словами одним із звичайних способів парування (див. § 140).

Та в тім то й річ, що коли пильно придивитися до того, як в'яжеться іменна частина присудкового додатку з підметом, то побачимо в цьому дещо таке, чого в звичайних синтаксичних парах немає. У реченнях, напр., *Він був молодим*, і *Вона була молодою,* ми бачимо, що орудні (себто непрямі) відмінки прикметника не тільки підрядні, а й згоджені. Отже

це випадок одночасної підрядности й згоди. Підрядність залежить від дієслова, а згода від іменника. З цього можемо ще раз пересвідчитися, що присудковий додаток в'яжеться з підметом через дієслово. Так само й з прийменником: *Я буду за старшого,* але *Я буду за старшу,* як до того, хто це *я*. Отже це й формальна відзнака присудкових додатків супроти звичайних додаткових слів.

З попереднього § ми бачили, що звичайний додаток прикметниковий при підметі, переходячи в розряд присудкових додатків, пересувається до дієслова, бо тепер він уже не безпосередньо з підметом в'яжеться, а через дієслово-присудок. Чисто внутрішнє, логічне значіння присудкових додатків непрямих відмінків, м. ін., може бути ілюстроване тим, що речення з такими присудками о с н о в н и м з н а ч і н н я м своїм звичайно спадаються, або принаймні наближаються до речень із складним присудком назовного відмінку, напр., *звався Іваном — звався Іван, став учителем — став учитель, вийшов у люди — став чоловік* тощо, що категорично відрізняє ці сполучення від таких, *як пишеться пером, вийшов на вулицю* і т. ін., хоч є в мові й такі випадки, коли ми не можемо певних словосполучень віднести чи то до додатків присудкових, чи до звичайних другорядних, або з однаковими підставами можемо віднести до тих і до тих.

Присудковий додаток орудного відмінку часто змагається з додатком назовного відмінку, і тому природно повстає питання, як їх розмежувати.

Хоч часто ці присудкові додатки можна вжити в тій або другій формі без виразної відмінности в значінні (напр. *звався Іван* і *Іваном*), все ж можна сказати, що орудний присудкового додатку взагалі більше властивий тоді, коли присудок повинен визначати не постійну, тривалу властивість підмета, а саме навпаки, коли він показує властивість тимчасову, минущу, назовний же — постійну, сталу. Так, напр., зовсім не можна сказати „Той робітник був німцем", а тільки *Той робітник був німець*. Приналежність бо до певної нації прикмета постійна. Але може бути і *Той німець був робітник* і *Той німець був робітником*. Недоречно сказати *Він там був д в а р о к и вчитель*, а можна *Він там був два роки вчителем.*

Але на означення п о с а д и, п р о ф е с і ї, р о л і, взагалі неістотної ознаки людини, а також тимчасової ролі речі, в українській мові дуже поширені присудкові додатки знахідного відмінку з прийменником *за*: *бути за вчителя, стати за погонича, правити за постіль* тощо.

О с н о в н е з н а ч і н н я всіх цих трьох конструкцій, що іноді можуть бути навіть при тому самому дієслові (*бути*), не однакове, як і саме походження їх: найстарша форма до-

датку присудкового називний відмінок (*він був учитель*), молодша — орудний (*учителем*) і наймолодша — знахідний із *за* (*за вчителя*).

Допіру ми говорили за те, що орудний відмінок додатку присудкового супроти називного вказує на непостійність і тимчасовість прикмети чи властивости, що приписується підметові. Щодо конструкції із знахідним відмінком із *за*, то вона визначає ще більшу непостійність і тимчасовість, ніж при орудному. Інак іще можна сказати так: найтісніше з підметом в'яжеться присудок у конструкції з називним відмінком, самостійний він супроти підмета у другій, а найсамостійніший у конструкції з *за*. Отим то перша конструкція і дуже звичайна тоді, коли іменна частина присудка прикметник, надто ж коли цей прикметник називає постійну властивість підмета, а передусім у теперішнім часі: *сніг білий, сніг був білий*... (зовсім не кажуть „сніг білим" і навіть „сніг був білим" тощо). Алеж коли хоч би й прикметник, а визначав непостійну прикмету, напр., колишню властивість підмета, то такий присудок може бути хоч у формі називного відмінка, хоч орудного. Приклади з називним присудковим прикметниковим додатком наведені в попередньому §, а тут подано декілька прикладів з орудним:

Повне пролитим не буває. (Нар. припов.)
Будеш щасливою. (Ів. Котляр.)
Не будь
Таким до гостя гострим. (Л. Україн.)
Ще із ним ховає запоясник,
Щоб не йшов на той світ безоружним. (Л. Україн.)

Зразок повної однозначности конструкцій з присудковим додатком прикметника в називному й орудному відмінку маємо в Т. Шевченка:

Вона була ще молодою
і прехорошая собою.

Приклади з називним іменника:

Того торговельного пункту начальник був лихий
та зухвалець. З перекл.
А як стала стара баба,
Цілували б, була б рада. (Т. Шевч.)
(Серце) розірветься,
Хоч би було камінь. (Т. Шевч.)
Звався він Тиміш Іванович. (М. Вовч.)

Приклади з орудним іменника:

Він був *вовкулакою.* (Нар. опов.)
Як був Перекоп *турецьким городом.* (Нар. опов.)
Хто взяв старіший за мене, то буде *татом,* *а як жінка, то буде* *мамою,* *як молодиця, то буде* *тіткою,* *а як дівка, то буде* *сестрою,* *а як парубок, то буде* *чоловіком.* (Нар. каз.)
Ведмідь колись був *мельником.* (Нар. опов.)
Коли я була *дитиною.* (Л. Україн.)
Ой, чи будеш ти, галочко,
Моїм діткам *маткою.* (Нар. пісня)
Коли не хоч братись,
То так будем: я — *сестрою,*
А ти мені — *братом,*
А *дітьми* *йому — обоє,*
Батькові старому. (Т. Шевч.)
Стала хата *пусткою.* (Гр. Кв.-Осн.)
Будь мені зятем. (Гр. Кв.-Осн.)
Я не знаю, чи були *правдою* *в цій звістці хвали моєму талантові.* (Б. Грінч.)
Ми були з покійним *найкращими друзями.* (Б. Грінч.)
Тільки став мені тут *братом*
Той смуток глибокий. (Б. Грінч.)
І *притчею* *стане.* (Т. Шевч.)
Суддею *був ведмідь, вовки були підсудки.* (Є. Греб.)

Приклади з знахідним після прийменника *за*:

Переодягнувсь я *за москаля.* (Нар. опов.)
Одяглась *за старчиху.* (Нар. опов.
У мене дванадцять літ *за джуру* *пробував.* (Нар. дума)
Чужа біда *за іграшку.* (Нар. присл.)
Скриня моя *за стіл* *править.* (Г. Барв.)
Порається всюди *за видющу.* (Г. Барв.)
Лев був *за старшину.* (Л. Глібів)
Галя... на осінь того ж року пішла вже *за вчительку* *в школу грамоти.* (С. Васильч.)

Як бачимо, тут є приклади, що споріднюють конструкцію з *за* не тільки з конструкцією з орудним, а й називним (порівн. *Лев був за старшину* і *Суддею був ведмідь, вовки були підсудки*). Алеж у цілому в конструкціях із *за* присудок внутрішньо, значінням своїм стоїть далеко від підмета супроти того, як в конструкціях із орудним, надто ж із називним. Ці конструкції з *за* наближаються своїм значінням уже до таких конструкцій, як „як що“, „в ролі чого“ (*чужа біда за іграшку*—

чужа біда як іграшка, за стіл правити — в ролі стола бути і т. ін.), де присудкові додатки вже зовсім далекі й самостійні.

До речі тут сказати, дуже близькі значінням до присудкових додатків орудні відмінки чи знахідні з займенниками *за, на*, *у* на місці колишніх знахідних та давальних без прийменників. Ці останні в сьогочасній літературній мові вживаються ще іноді, але здебільшого вже з відтінком архаїчних конструкцій. Напр.:

Се вже лучче мені живому у яму лягти. (Гр. Кв.-Осн.)
Ти мене живого у яму кладовиш. (Гр. Кв.-Осн.)
Там матір добрую мою
Ще молодую у могилу
Нужда та праця положила. (Т. Шевч.)
За що, Боже, покарав так тяжко,
Що не дав юнака побратима,
А судив посестру — сюю вілу. (Л. Украïн.)

(„в побратими“, „в посестри“).

Звичайно ж тут орудний:

Ой як мені зеленою бути. (Нар. пісня)
Вздрів її вже молодицею. (Гр. Кв.-Осн.)
Тебе ж малою мати пам'ятають. (Л. Украïн.)
Ми оберемо собі ватажком Марка. (О. Сторож.)
Я її любила ще малою. (О. Кобил.)

(Цей останній приклад двозначний: *малою* можна віднести не тільки до *її*, а й до *я*, себто приняти за присудковий додаток).

Знов же й у таких випадках прийменникові конструкції звичайні тоді, коли в додаткових словах іменник, а не прикметник:

одягти (*кого*) *за старця, обібрати* (*кого*) *на* (і *за*) *голову, дати* (*кого*) *в погоничі* (і *на погонича,* і *за погонича,* і *погоничем*) тощо, а такі випадки, як
Чужої дитини не май за свою. (Нар. прип.)

тільки підтверджують думку, що конструкції з *за* взагалі стоять у такому стосунку щодо значіння до конструкції з орудним, як ці останні до конструкцій із називним присудкового додатку.

На підставі наведених зразків і уваг щодо присудкових додатків і споріднених із ними інших ми можемо сказати, що в основі своїй конструкції з називними, орудними й прийменниковими конструкціями присудкових додатків різнозначні.

На протилежних кінцях значіння стоять з одного боку такі конструкції, як

Він був німець. Орел — птах. Сніг білий.

а з другого такі, як

Він був за батька. Скриня править за стіл.

Між ними стоять конструкції з орудним. Отож хоч у окремих випадках і можливі всі три конструкції, напр.

Він сторож. Він сторожем. Він за сторожа.

Та вони не рівнозначні і добрі на своєму місці. Взагалі точно визначити, яка саме конструкція мусить бути і при якому дієслові, важко, але можна сказати, що по-1 до конструкцій з називним у присудкових додатках більше надаються прикметники, ніж іменники, бо прикметники менш самостійні супроти іменників слова, по-2 до тієї ж конструкції надаються більш ті імена, що більше визначають постійну властивість підмета, і по-3 до неї ж надаються більше при дієсловах теперішнього часу. У конструкції супротилежній до конструкції з називним присудкового додатку лежить значіння більшої самостійности присудка, тимчасовости його як властивости підмета і заступництва („замість чого", „як що", „в ролі чого"). Звичайно, конструкція залежить іще й від самого дієслова: такі, напр., дієслова, як *правити, найнятися, стати* (в значінні *найнятися*), вимагають конструкції з *за*, інші можуть бути з називним і орудним, а то й такі, що можуть уживатися з усіма трьома конструкціями як до потреби й значіння присудкового додатку. Але взагалі кажучи ні значіння дієслова, ні його форма, ні значіння присудкового додатку не можуть сами по собі визначати конструкції, бо її визначають усі вони, або й сторонні чинники (намір, мета). На своєму місці добрі і *Вона хоче бути приваблива* і *Треба чепурнішою бути* і *Треба комусь бути за старшого.*

Як завсіди в мовах, на зразок усталених і звичних у мові конструкцій при широко вживаних словах такі самі конструкції з'являються і при словах новіших, чи хоч тільки новіших, поширених значіннях старих. Такі різнозначні конструкції, напр.,

Чого смутна стала мила? (Нар. пісня)
Аби ваша думка стала ділом. (П. Куліш)
Він мені за дитину рідну став. (М. Вовч.)
Він обох нас хазяїнами настановив. (Г. Бар.)
Наставлено його за вчителя. (Акад. сл.)

тощо повинні були б стати за зразок і до конструкцій при *сприймати, відчувати, оголошувати, визнавати, вважати* тощо, а також і взагалі

бути за реґулятора до вживання конструкцій поправно. Доречно, напр., було б сказати

Сприймаю цукор солодким

але

Сприймаю ці слова за образу собі
Він визнає його винним

але

Він визнає його за доброго знавця справи.

У сьогочасній українській літературній мові помітний нахил до надмірної „українізації" української мови, зокрема й щодо всіх цих конструкцій: часто надуживають конструкції „за кого", „за що". Так, зовсім недоречні ці конструкції, напр., у таких реченнях:

Небезпека зриву цього руху може стати за реальність. (з газети).
Засідання оголошують за закрите. (теж)

А „вважати за краще" тощо стало вже мало не загально-обов'язковим. Проте автори з органічним знанням української мови висловлювались інакше:

А вже себе славними на ввесь світ уважали. (П. Куліш)
Вважав він, по своєму вікові, найголовнішим ділом... (П. Куліш)
Уважаю своїм обов'язком подати тут погляди Міклошіча. (Ст. Смаль-Стоц.)
Король мене банитою-вигнанцем оголосив. (П. Куліш)
Вважався одним із найздібніших учеників дрогобицької гімназії. (Ів. Франко).

Можлива, певна річ, тут конструкція та й та, тільки ж прикметниковий додаток присудковий майже завсіди при *вважати* буде доречний в орудному відмінку.

Присудкові додатки прислівн.

§ 156. До неграматичних присудків належать і присудкові додатки прислівникові. Це такі прислівники, що не тільки доповнюють, точніше визначають дієслова, як звичайні додатки прислівникові, а можуть цілком заступати присудки-дієслова. Такі присудкові додатки прислівникові бувають переважно при дієслові *бути*. Зокрема вони звичайні в безпідметових реченнях: *В лісу гарно. Було весело. Буде чудово.* Як і в інших реченнях із складним присудком дієслово є звичайно пропускається. Так само і такі двочленові речення, як *Він тут. Він був там. Він буде скрізь,* треба визнати за речення з складним присудком.

На таке твердження, м. ін., є підстава і в тім, що зрідка в українській мові присудкові додатки з прикметником другого й третього ступеня чергуються з такими конструкціями, де замість прикметника буде прислівник. Хоч такі конструкції звичайно й не рекомендовані граматиками, алеж вони трапляються:

Прудкіш од усього — думка. (Нар.)
Твоя краса виднiш. (=виднiша Л. Глiб.)
Що день у бога, що година в днi, Кармель усе смутнiш та смутнiш. (М. Вовч.)
І написали..., що кесар бог,
Що бiльш од бога. (Т. Шевч.)
Хоч би в тисячу разiв було бiльш землi..., то й тодi б усе загарбали, бо в панiв очi бiльш черева. (О. Сторож.)
Менi голотонька милiш,
Бо з нею душеньцi вiльнiш. (Ів. Мандж.)
Чи вам любiш одна якаясь баба,
нiж дух лицарства козакiв? (Б. Грiнч.)
Милiш тобi чужинцi, нiж родина. (Л. Україн.)
Змiй все далi й далi в'ється в небо, стає менше та менше. (В. Виннич.)
А хазяйка стала ще нахабнiш. (М. Хвильов.)

Подибується прислiвник замiсть прикметника в складному присудку та спорiднених словосполученнях i iнде:

А вiн уже так, як крига. (Т. Шевч.)
Прийшов батько, розглядає,
Насилу Степана
Розпiзнає: отак його
Зробили кайдани. (Т. Шевч.)

Присудк. додатки дiєслiвнi

§ 157. Найчастiше вживанi форми помiчного дiєслова *бути (є, був, буду...)*, позбуваючися самостiйного значiння, а разом i наголосу, стають зв'язком мiж пiдметом i другорядним членом речення, цим самим обертаючи останнi в заступники присудка — присудковi додатки. Такими додатками, як ми знаємо, можуть бути рiзнi другоряднi члени речення.

До таких же присудкових додаткiв належать i дiєменники при помiчних дiєсловах, насамперед при формах вiд *бути*. У § 147 наведенi зразки безпiдметових речень дiєменникових з пропущеним помiчним дiєсловом *є*. Що справдi такi речення слiд приймати за речення теперiшнього часу, це видно з зiставлення, напр., *Нiчого не чути* i *Нiчого не було чути* тощо.

Проте, як i в iнших випадках, при iнших складниках таких присудкiв, i при дiєменниках iнодi може бути наявне й дiєслово *є*, напр.:

В iнтересах передвиборчої кампанiї є врегулювати питання про борги. (З часоп.)

Складнi присудки з дiєменниками при формах вiд *бути* бувають лише в безпiдметових реченнях. При iнших дiєсловах присудковий додаток дiєменниковий може бути i в ре-

ченнях із підметом. До таких складних присудків належать всі такі словосполучення, як *став робити, почав писати, взяв просити, зібрався піти, надумав учинити* і т. ін. Супроти форм звичайного майбутнього часу недоконаних дієслів як *буду ходити, будеш носити...* всі такі складні присудки з дієйменниками власне нічим не відрізняються, у них тільки помічні дієслова не такі беззмістовні, як *буду*. Проте можна вказати, що при помічних дієсловах *стати, почати, взяти,* як і при *бути* можливі дієйменники лише недоконаних дієслів.

Таким чином із розгляду форм присудків української мови, як граматичних, так і неграматичних, ми бачимо, що способи на те, як зв'язати підмет із присудком, різноманітні. Часто вони й різнозначні, власне з стилістичного погляду вони ніколи не бувають точно однозначні і завсіди різнозначні, але з логічного не завсіди ми можемо вказати, яка саме відмінність поміж тими чи іншими формами. Так, напр., здається, та сама мисль буде незалежно від форми сполучень головної пари в реченнях:

Німеччина н е п о д о б а є т ь с я Англії.
Німеччина н е с п о д о б н а Англії.
Німеччина н е д о в п о д о б и Англії.

А проте кожна з цих форм надає реченню специфічного кольору, своєрідного тембру, і стилістично ці речення далеко не однакові. Іноді ми можемо вжити перше-ліпше з них, але іноді тільки якесь одно з них буде доречне, і його не можна без шкоди мові замінити на інші.

Назовні речення (безприсудкові)

§ 158. Здатність дієслова теперішнього часу від *бути* в певних випадках зникати спричинилася до того, що в мові розвинулися речення безприсудкові, себто з самим тільки підметом (другорядні члени можуть бути, можуть і не бути). Такі речення звичайні на початках о п и с і в, себто в розповідній мові, до того вони майже завсіди бувають перед дієслівними реченнями т е п е р і ш н ь о г о часу.

Приклади:

Птах — ріка — зелена вика,
Ритми сояшника.
День біжить, дзвенить-сміється,
Перегукується. (П. Тич.)
Стук, грюк, тупіт, шаркіт, галас, регіт. Дрижать шибки, обсипається стеля. (В. Винпич.)
Поле. Гай. Синіють луки.
Манить погляд небосхил. (Г. Чупр.)

Гармидер, галас, гам у гаї,
Срамотні співи; аж лящить
Жіночий регіт. (Т. Шевч.)
Ніч. Весна. Гримить повінь. На дальньому костьолі горить огонь. (М. Хвильов.)

Ці назовні речення поруч із реченням з дієсловами теперішнього часу стоять до цих останніх достоту в такому самому стосунку, як бездієслівні речення типу *Ліс зелений* до дієслівних типу *Ліс зеленіє.* І там і там у бездієслівних реченнях пропущене є у значінні самої тільки дієслівности без жадного іншого значіння, (порівн. *Гроші* є). Не слід тільки думати, що кожен іменник сам по собі вже є назовне речення. Він стається реченням звичайно тільки в умовах сусідства з дієслівним реченням теперішнього часу. Взагалі такі речення з'явилися як наслідок усування дієслова є, здатности інших членів речення переймати на себе функцію дієслова. Назовні речення, принаймні в найхарактернішім вигляді їх, себто коли бувають тільки сами підмети без жадних додаткових слів, характеризують літературну мову.

Стилістичне значіння назовних речень — змалювати нерухому картину, один момент, ніби зфотографувати його, навіть тоді, коли в самих лексичних значіннях іменників багато руху, як ото в другому або четвертому з наведених прикладів. Протилежний стилістичний ефект досягається дієсловами, бо дієслово, як граматична категорія, визначає діяльність, рух, чинність. Шевченко, напр., широко використовує обидва засоби, з одного боку назовні речення, як *За байраком байрак... Садок вишневий коло хати... Кругом неправда і неволя... І в термах оргія... Ні родини, ні хатини: шляхи, піски, горе...*, а з другого на означення швидкої зміни явищ часто вживає коротких речень із багатьома дієсловами, напр.:

Погас місяць горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.

Рибалонька кучерявий
З усієї сили
Кинувсь в воду; пливе, синю
Хвилю роздирає,
Пливе, пливе — от-от доплив!

Пірнув, виринає.
Підняв її, поцілував,
Хвиля застогнала,
Розкрилася, закрилася,
І сліду не стало.

Реве, лютує Візантія,
Руками берег достає;
Достала, зикнула, встає —
І на ногах в крові німіє.

І знов лечу. Земля чорніє.
Дрімає розум, серце мліє.

...а в очеретах —
Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає,
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.

Скрізь порання: печуть, варять,
Вимітають, миють.

Прибралась, ходила,
Поки люди домовину
Надворі робили.
Доробили. Положили,
Понесли, сховали.

Другорядні пари.

Додаток прикметниковий

§ 159. Додаток прикметниковий це згоджене слово, себто таке, що його форма залежить від форми керівного (див. § 140), а саме від форм роду, числа й відмінку іменника. Говорилося вже й про звичайне місце додатка прикметникового перед керівним іменником (§ 143), напр.,

Мої співи прості і робочому серцеві рідні. (В. Чумак)

Прикметниковий додаток в'яжеться з іменниками, себто може бути при підметові, іменниковому присудковому додатку і при звичайному іменниковому додатку.

Практично найважніше спинитися на тих випадках уживання прикметникових додатків, коли вони змагаються з іншими конструкціями й плутаються з ними.

1. Значіння прикметникового додатку в синтаксичній парі — визначити ознаку іменника, отже за прикметником у такій парі завсіди буде логічно другорядне, посібне значіння супроти його допарка — іменника, що на ньому й буває звичайно сильніший наголос. Це найкраще видно з таких пар, як *політична економія* і *економічна політика, революційна законність* і *законна революційність* тощо.

Пригадаймо, як свого часу повстало було гасло „замінити законну революційність на революційну законність", себто треба перенести головну увагу з двох зв'язаних тям *революція* і *законність* на друге з першого, і це цілком добре висловлено заміною місць прикметниково-іменникової пари.

Див. іще § 161₁.

2. Досить поширені в мові випадки, коли пари з прикметниковим додатком змагаються з іншими конструкціями, а саме з додатком іменниковим родового відмінку замість прикметника.

Це насамперед пари з присвійними прикметниками на *-ів, -ин*: *братів, Шевченків, тітчин* тощо. Такі пари, як *братове горе, Шевченкові твори* тощо справді досить звичайні в українській мові, але не слід надуживати їх. Поперше такі словосполучення доречні тільки тоді, коли прикметник походить від назви живої істоти і майже виключно особи, а подруге коли іменниковий член пари визначає те, що належить особі, передусім річ, далі й властивість її, діяльність, напр.: *братова шапка, Кулішева вдача, Шевченкові переконання.* Але краще сказати *похорон Шевченка, значіння Франка* тощо, бож тут уже належности, присвійности немає, а є лише стосунок, дальший і інший зв'язок певних явищ і речей. Та навіть і в випадках приналежности вона віддається родовим відмінком, а не присвійним прикметником тоді, коли особа названа двома словами: *твори Лесі Українки* тощо.

Проте в таких випадках можлива й мішана конструкція, напр., *у Джека Лондонових оповіданнях* (З перекл.). Колись такі мішані конструкції були дуже поширені в мові, тепер же від них уже відгонить архаїзмами.

І через те, що в випадках двослівного означення особи конструкція з родовим іменників нормальна, і крім того поруч конструкцій з присвійними прикметниками вживаються й конструкції з родовим присвійним. Такі конструкції менше властиві народній мові, більше літературній. У народній мові родовий приналежности звичайно буває перед керівним іменником: *вдови дочка, батька двір* тощо. У літературній же родовий приналежности частіше буває після керівного слова. Ось декілька прикладів різних конструкцій.

Полковницина мати (Б. Грінч.)
В Гаврилковій голові промайнула думка
(М. Коцюб.)
Від Августа часів. (Л. Україн.)
Він Байдиною славою хвалився,
За душу Байди день-у-день молився. (П. Куліш)
(Ляхи) *і кості Богдана*
Й Тимошеві в Суботові
Гарненько спалили. (Т. Шевч.)
Собор Мазепин сяє, біліє,
Батька Богдана могила мріє. (Т. Шевч.).

Цікаво відзначити, як усі ці конструкції вжиті в Шевченка. Конструкція типу *Гонти діти* (родовий перед керівним словом) на весь його Кобзар вжита лише 5 разів і то виключно в молодечий період його літературної діяльности, а пізніше вже вона не трапляється, конструкція типу *діти Гонти* (родовий після керівного слова) 34 рази,

а конструкція *Гонтині діти* (тільки в Шевченка „Гонтини“) аж 65 разів і до того з дуже помітним зростанням її в другій половині його літературної діяльности.

3. Коли прикметниковий додаток, як також і інші слова, що приймають родове, числове й відмінкове закінчення залежно від інших керівних слів, стосується до кількох іменників, то й форма такого прикметника буває непевна, нестала щодо закінчення: він буває у згоді або з ближчим іменником, або просто в множині, таким чином ніби згоджуючись із усіма (порівн. § 153):

Люблю широкий степ і море.
Між молодими парубком і дівкою. (Гр. Кв.-Осн.)

Коли прикметник чи інше слово з залежним закінченням залежить від такого іменника, що його рід непевний або самим закінченням своїм, або тим, що він визначає, то знов же закінчення прикметника буде хистке, переважно ж ніякого роду:

І на стіні бляшане півпівника: куди вітер, туди й він обертався та чергінькав. (А. Свидн.)
Хто його в біса сподівавсь, яка там хліб-сіль буде. (О. Сторож.)
Незабаром зробилась мати
Із доброї тії дівчати. (Т. Шевч.)
Моє полудня тепер. (О. Кобил.)
(Дають) *Хто бублик, хто гроші,*
Хто старому, а дівчата
Шажок міхоноші.
Задивляться чорнобриві:
І босе і голе. (Т. Шевч.)

Оскільки додаток присудковий з прикметника та споріднені інші словосполучення (див. § 154) згоджуються з керівним іменником, то й у таких сполученнях буває згода за значінням, а не за формою слова, напр.:

Ради Бога, сеньор — скрикнув Санчо — я не хочу бачити вашу милість голим. (Перекл.).

Щодо додатку прикметникового при числівниках *два, дві, обидва, обидві, три, чотири*, то він буває в формі хоч називного, хоч родового множини:

Ой три шляхи широкії докупи зійшлися. (Т. Шевч.)
І стали тихо плакати
Дві хмароньки ясні. (О. Олесь)
У нього було три сини жонатих. (Гр. Кв.-Осн.)

Додаток іменниковий

§ 160. Як ми вже знаємо, іменникові додатки це члени другорядних пар у реченні, а саме іменники непрямих відмінків, себто всіх крім назовного та кличного. Залежать форми іменникових додатків не від форм, а від значінь інших керівних слів. Іменникові додатки бувають насамперед безпосередньо залежні (*підручник фізики, їздити кіньми*) і посередньо, себто через прийменники (*одежа про свято, іти попід тином*). Потім того іменникові додатки залежать від різних членів речення — від іменників, прикметників, дієслів, прислівників (*грядка на капусту, голінний на мед, нести воду, удвох із ким*). Взагалі розряди іменникових додатків дуже численні й різноманітні.

Ми розглянемо найважливіші ряди другорядних пар із іменниковими додатками за звичайним порядком відмінків, але прийменникові пари виділимо окремо.

Родовий відмінок при іменах

§ 161. Родовий відмінок в українській мові взагалі дуже поширений, і дуже поширена збіжність його з іншими другорядними членами речення, чому в мові натрапляємо на численні синтаксичні паралелізми, тобто більш чи менш оправдані вживання рівнобіжних конструкцій.

То плутається він із присвійним прикметником (*особа Куліша — особа Кулішева*), то з знахідним відмінком, напр., *Не кидай матері.* і *Не розплете густу косу.* (Т. Шевч.), то з давальним, напр., *Вчись усьому т о м у, ч о г о тебе будуть учити.* (Гр. Кв.-Осн.).

Спинімось на найголовніших парах із родовим відмінком, відмічаючи їх особливість супроти рівнобіжних інших словосполучень із іншими формами, їх взаємини й значіння.

1. Родовий відмінок іменника залежний від другого іменника має надзвичайно широке і часто невиразне значіння с т о с у н к у. До цієї групи належать і ті родові приналежности, що за них була мова в § 159, як *душа злодія* (Т. Шевч.), *думки Христини* (П. Мирний), *голос редактора* (С. Васильч.) тощо. Але зовсім звичайні в українській мові, надто ж у літературній, родові відмінки чисто стосункового значіння. Не спиняючися на таких звичайних словосполученнях у народній мові, як *гурт хлопців, четверо овечок, в'язка соломи, хустка (білого) шовку, (доброго) батька дитина*, зауважимо лише, що в ній відомі далеко рідше такі сполучення, як *сонце правди, честь народу*, але вони дуже розвинені в мові літературній, надто ж діловій, прозаїчній, на подобу таких, як *розвиток революції, культ Шевченка, чари таланту, доцільність заходів, учитель історії, підручник*

географії України, вивчення стилю доби відродження (три родових залежних) і т. ін.

Як справді характеризує це словосполучення інтеліґентську мову, як чимраз збільшується число таких пар у мові письменників з поширенням їх тематики і взагалі з виходом мови на широкі шляхи вселюдських інтересів, можна бачити з пробних обрахунків таких пар, правда, на невеликих уривках, у народній мові (етнографічні записи), старіших і новіших деяких письменників і сьогочасній діловій мові. Обрахунки ці зроблено на уривках більш-менш однакового розміру і підраховані всі безприйменникові родові відмінки іменників, залежні від інших іменників. І от у стосунку до всіх основних словосполучень (пар) на тих уривках мови словосполучень із родовим іменника виявлено:

У народній мові	0	%
У М. Вовчка	0	„
У Т. Шевченка	0,5	„
У Б. Грінченка	3,5	„
У М. Коцюбинського . . .	6,2	„
У О. Олеся	6,5	„
У науковій мові	14,7	„
У мові часописів	23,9	„

Звичайно, і в народній мові і в мові М. Вовчка такі словосполучення є, тільки, виходить, їх можна знайти там на більших уривках, ніж їх узято для підрахунку. У кожному разі, коли може й є якась випадковість в обрахунках на невеликому матеріялі (разом понад 1500 словосполучень), то все ж таки числові покажчики явища дуже промовисті щодо зростання його.

Взагалі додаток іменниковий у родовому відмінку супроти відповідної прикметникової конструкції *(особа Куліша — Кулішева особа, історія України — українська історія, пісня селян — селянська пісня)* це спосіб на більш предметне мислення, бо в таких конструкціях два самостійних члени мислі, оскільки іменник знаменує граматичний предмет. Отже в цих конструкціях виступають два самостійних предмети мислі, поставлені тільки в відносини керівного і залежного. У прикметникових же парах означується тільки прикмета, властивість одного предмета, бо граматичний розряд прикметників дуже несамостійна категорія. Тим то такі пари абстрактніші, загальніші своїм значінням, ніж відповідні пари з родовим відмінком, принаймні коли ті прикметники не присвійні. Ці ж останні близькі своїм значінням до конструкцій з родовим, хоч, як ми бачили, і вони можуть бути більш-менш розмежовані щодо вживання (*Шевченкові твори — значіння Шевченка* і т. ін.).

Словом на своєму місці всі ці конструкції добрі, напр., коли ми кажемо *ведмежа лапа* (або на означення рослини, або загально, абстрактно на означення „ноги взагалі відомого звіра“), кажемо поправно, *ведмедева нора* (на означення „нори певного, нам відомого ведмедя“) — теж добре,

навчання ведмедя, навчання ведмедів — також доречна конструкція. Кінець-кінцем визначити точно обсяг уживання тієї чи іншої конструкції й її значіння не можна вже й через те, що тут важить і лексична сторона слів тощо, напр., існують як рівнобіжні пари *історія України* й *українська історія* (з різним, звичайно, відтінком значіння), але не кажуть „мова України“, а тільки *українська мова. Населення України* зовсім не те, що *українське населення,* бо першим сполученням охоплюється все населення на території України, до якої б воно народности не належало, а другим охоплюється тільки те населення, що признається до української народности, хоч би жило воно й поза межами України. Не все одно *катедра медицини* й *медична катедра.* І тільки в мовній практиці й практикою можна набути звички вживати доречно тих чи тих конструкцій, не надуживаючи одних і не занехаюючи других.

Про те, як близькозначні бувають конструкції з родовим іменником і присвійним прикметником, свідчать деякі займенникові конструкції. Є в нашій мові спеціяльні присвійні займенники *мій, твій, свій, наш, ваш, чий: мій брат, твоя книжка*... Алеж відповідно до займенника третьої особи такого займенника-прикметника вже немає, а замість нього вживається конструкція з родовим відмінком займенника *він: його книга, її справа, їх звичаї* (тут і місце такого родового відмінка приналежности зберігається старе — перед керівним словом). А щодо подекуди вживаного ще прикметника *їхній (їхні звичаї),* то слід сказати, що це недавній новотвір: його ми не бачимо ні в старіших записах народньої мови, ні в давніших письменників, напр., у Шевченка слова *їхній* зовсім нема, а є тільки конструкції з родовим: *їх слава, їх лютії очі* і т. ін.

2. Іменникові додатки в родовім відмінку при прикметниках взагалі в українській мові мало поширені. Більш-менш сталі конструкції з родовим іменника бувають лише при деяких прикметниках першого ступеня, як от *свідомий чого, вартий того, певний цього* (і *певний у цім*).

Досить поширені в народній мові конструкції з родовим відмінком іменника при прикметниках другого ступеня: *кращі тебе* тощо. Відомі вони й письменникам старшої генерації, як Котляревському, Квітці, Шевченкові. Але сьогочасна літературна мова ці конструкції обминає, вживаючи тут конструкцій із прийменниками (про це далі).

Алеж при прислівниках другого ступеня цей родовий іменника звичайніший, напр.:

> *Свої діти г і р ш е к а т а*
> *її розпинають.* (Т. Шевч.)

Руса коса нижче пояса. (М. Вовч.)
Вода піднялася вище стола. (Б. Грінч.)
А вище всіх стояв Роберт. (Л. Україн.)
Краще смерти. (М. Черняв.).

Родовий при дієсловах

§ 162. Дуже поширений родовий відмінок іменника, залежного від дієслів, при тім ця конструкція щонайбільше змагається з конструкцією з знахідним відмінком, отже власне родовий змагається з знахідним: *брати чого* і *брати що*... Тут можна вирізнити кілька груп більш-менш об'єднаних явищ.

1. Родовий частинний дуже поширений при різних і численних дієсловах. Це родовий, що показує або частинність предмета, речі, взагалі об'єкта, тобто показує, що дія переходить на частину тієї уяви, що повстає в нас із тим іменником, або частинність самої дії, тобто що дія відбувається з певним обмеженням часу. Отже це такі синтаксичні пари, де або додаток іменниковий визначає щось збірне, масове, подільне, або дієслово (керівний член пари) допускає певні відтінки щодо тривалости дії.

Дуже часто такі іменникові додатки в родовому відмінку змагаються з знахідним відмінком, але, взагалі кажучи, це конструкції не рівнозначні, бо з родовим відмінком у них в'яжеться частинність, а з знахідним суцільність, напр.: *купити риби, соли, піску, полотна* значить купити частину того, що уявляють українці з словами *риба, сіль, пісок, полотно,* а *купити рибу, сіль, пісок, полотно* можна сказати лише тоді, коли слухачам (читачам) відомі *риба, сіль, пісок, полотно* як певні, обмежені, конкретні речі, напр., „партія риби" (віз, мішок, пуд...), і коли мова йде за купівлю всієї цієї риби.

Але майже те саме значіння в *позичив книжки* і *позичив книжку, погострив сокири* і *погострив сокиру, попаси (моєї) кобили і попаси (мою) кобилу*, бо в самих дієсловах цих є вже частинність (*позичають* на якийсь час, *погострити, попасти* можна природно трохи, або взагалі обмежено щодо часу). Проте в конструкціях таких із родовим відмінком додаткового іменника, здається, частинність сильніш віддається. У кожному разі такі конструкції з родовим архаїчніші, що й можна використовувати з стилістичною метою.

Взагалі знахідний відмінок при дієсловах часто буває пізнішого, новішого походження, і визначає він, як уже зазначено, звичайно увесь предмет, суцільний об'єкт, отже сказати б дужче індивідуалізує річ, ніж родовий. На цім головне стилістичне розрізнення цих двох споріднених конструкцій.

Часто те саме з кореня дієслово залежно від його словотвірних елементів сполучається то з родовим, то з знахідним відмінком додаткового іменника і до того з різним ступенем послідовности. Напр., *несе води́*, а з іншим значінням і *несе воду*, але тільки *носить воду*; *попоносив води́* і *воду* (з різним значінням), але *повиносив воду* і т. ін. Дуже помітну вагу має тут те, який із двох важливих у цих конструкціях відтінків в'яжеться з основним значінням дієслова — „багато" чи „мало" з одного боку, а чи „увесь" з другого. Коли перший відтінок, то це ж указівка на частинність, і тоді іменник буде в родовому відмінку, коли „увесь" (або „цілий", „один"), то в знахідному, напр., *набираю* (багато, трохи) *груш*, але *забираю* (всі) *груші*, *понапікали* (багато) *пирогів*, але *повипікали* (всі) *пироги*, *дай* (трохи) *жита*, *дай* (цілий) *мішок* (жита). І що виразніше, міцніше можуть в'язатися дієслова з тими „багато", „мало", „трохи" з одного боку та „увесь", „цілий", „один" з другого, то сталіша й конструкція або з родовим, або з знахідним додатка іменникового, напр., *наносити землі*, але *цілувати землю*. Та залежить це не тільки від дієслова, а й від додаткового іменника, напр., *викопав криницю*, але *викопав моркви*, або от як у Шевченка:

Йому м е д я н и ч о к,
А їй немудрую х у с т и н у,
Собі ж н е с е на постоли
Р е м е н ю доброго.

Як бачимо, тут залежні від дієслова *несе* додаткові іменники почасти знахідного відмінку *(медяничок, хустину)*, почасти родового *(ременю)*, що подиктовано значінням останніх.

Важить тут подекуди й те, в однині чи множині додаток іменниковий, бо залежно від того й дієслово в'яжеться то з тямою „один", „увесь", то „багато", напр., тільки *несе хустку*, але *несе хусто́к* (і *хустки́*).

В однакових інших умовах із двох додаткових іменників назва неживої речі більше надається до форми родового відмінку, ніж назва живої істоти, як це видно хоч би з конструкції *ждати чого* (звичайно, тільки так), але *ждати* і *сестри́* і *сестру* (крім, звичайно, інших можливих конструкцій).

Проте при *ждати* трапляються конструкції з знахідним відмінком і від назов неживих речей, напр.: *Чи це та воля, що він дав, чи другу ще ждати.* (П. Мирн.). *Будем „Хату"* (книжка) *ждати.* (М. Вовчок). Але це незвична конструкція.

Та часто при дієсловах конструкції з родовим і знахідним відмінком додаткового іменника бувають просто рівно-

біжні, себто без виразної розмежованости значінь їх. Звичайно, це буває тоді, коли ні дієслова, ні іменники не мають тих характерних елементів значіння, що вимагають як раз тієї чи іншої однієї конструкції. Приклади:

Шукав долі. (Т. Шевч.)
Чого вони там шукають? (Т. Шевч.)
Не своє шукає. (Т. Шевч.)
Благослови шукать долю. (Т. Шевч.)
Пісень співають. (П. Куліш)
Пісню заспівав. (П. Куліш)
Ви бачили, як прав своїх
Боронять наші люди. (Л. Україн.)
Предки наші славні
Боронили волю. (П. Куліш)
Стережіть полів (Ак. сл.)
Стережіть поля́ (Ак. сл.)
Принесла
Води погожої з криниці,
І молоко, і сир козлиці
Їм на вечерю подала. (Т. Шевч.)

В останньому прикладі родовий і знахідні, правда, залежать від різних дієслів, та тільки ж, здається, конструкція не повинна б залежати від того, бо *принести* й *подати* щодо цього однакові.

Більше надається до конструкції з додатком родового відмінку дієйменникова форма проти особової, що звичайно сполучається з знахідним, надто коли той дієйменник залежить від особового дієслова з значінням руху: *пасе* (*свою*) *корову,* але *пішов пасти* (*своєї*) *корови, їдять кашу,* але *ідіть каші їсти* і т. ін. Та й цей родовий не сталий, і часто тут подибуємо вже знахідний, напр., у Шевченка: *Прийшло дівча воду брати. Пішла постіль слати. Добрі люди приходили криницю копати* і т. ін.

Щодо народньої української мови, то вона супроти літературної дещо архаїчніша в уживанні родового відмінку додаткового іменника. Хоч і в ній уже часто плутаються конструкції з родовим і знахідним відмінками при дієсловах, все ж взагалі в ній частіше вживаються конструкції з родовим додатку іменникового. Ось кілька прикладів із записів народньої мови:

Дай нам, бабо, миски й води. (Нар. каз.)
Постарайтесь мені зайчика зловити і гарної птички. (Нар. каз.)

Ой треба добре М а р у с і просити. (Нар. пісня)
Я п о в н е н ь к о ї випиваю. (Нар. пісня)

Та все ж і в народній мові поруч подібних конструкцій, а також і з цілком доречним розрізнюванням конструкцій із родовими й знахідними відмінками, немало випадків простої рівнобіжности конструкцій, переплутування їх. Так, доцільні різні конструкції, напр., в таких зразках:

Взяли вони г о р і л к и, п'ють... Випили вони ту г о р і л к у. (Нар. каз.)
Налови ж, пане, р а к і в, купи с в і ч о к грошових і ш к у р у свинячу. (Нар. каз.)

Але простісінька рівнобіжність у таких прикладах:

Йшли до нас п р о с а жати і тут же *Ішли п р о с о жати.* (Нар. каз.)
Дам я їм в о д и і трохи далі *Чоловік, що в о д у нам дасть.* (Нар. каз.)
Принесли їм дядина доброго б о р щ у з куркою, в а р е н и к і в з сметаною і к а ш у ріденьку з молоком. (Нар. каз.)
І та випросила у нього ш и л ь ц я і д р а т в у. (Нар. каз.)

2. Особливе значіння в придієслівних конструкціях за запереченням *не*. Як відомо, додатки знахідного відмінку (без прийменників) можуть переходити в родовий відмінок, коли перед керівним дієсловом з'являється *не*: *розуміє думку — не розуміє думки, має надію — не має надії* і т. ін. Та така заміна знахідних відмінків на родові не обов'язкова, і в українській мові досить часто буває знахідний і при *не*, напр.:

Не перекручуй мої с л о в а. (Нар. опов.)
Не захотів узяти другу ж і н к у. (Гр. Кв.-Осн.)
Не покриють У к р а ї н у червоні жупани. (Т. Шевч.)
Хто й не любив п о к і й н у, так і той плакав. (Б. Грінч.)
А пастки ставити і н е в і д затягати не вмів. (Л. Україн.).

А проте іноді навіть тоді, коли й заперечення перед керівним дієсловом немає, а є лише в керівному до того дієслова слові, додаток іменниковий переходить у родовий відмінок, напр.:

Немає сили т о г о забути,

Що давить душу, ***чим*** *серце скуте.* (М. Черняв.)
Не вільно робити ***свічок.*** (Ів. Франко)

Про родовий при *немає* тощо див. § 150.

3. Окремо стоїть родовий відмінок **часу**. Цей родовий іменника буває неодмінно з прикметниковим додатком при собі: *того року, пізнього вечора...* Родовий часу досить слабо зв'язаний з дієсловом, себто він досить самостійний, незалежний і наближається до прийменникових сполучень і прислівникового значіння (див. § 143). Не завсіди навіть і сказати можна, що цей родовий залежить від дієслова, напр.:

А те личко — мов зіроньки темненької ночі.
(Л. Глібів)

Значінням цей родовий споріднений із іншими конструкціями, напр., орудним відмінком часу. Тільки ж це не цілком рівнобіжні, однозначні конструкції, бо родовий відмінок звичайний тоді, коли треба означити якийсь один момент дії, напр., *це трапилося (одного)* ***літнього ранку***, якже треба визначити множність моментів дії, то тоді звичайно буває орудний часу (часто в множині): *Це траплялося* ***літніми ранками.*** Порівн.:

Доводилось вам їздити ***пізньої весни*** *чи* ***раннього літа*** *по Україні?* (П. Мирний)
Довгими осінніми вечорами *велись безконечні розмови та суперечки.* (М. Коцюб.)

Порівн. іще §§ 164_2 та 168.

Дуже поширений іще родовий часу в словах чисто прислівникового значіння з приростком *що-*: *щодня, щоразу, щотижня, щоліта, щоп'ятниці, щороку, щомісяця* і т. ін. на означення „кожен день", „кожен раз" тощо.

Рідше такі прислівники повстають із назовних відмінків із приростком *що-*:

Тужу ж я тужу ***щодень, щогодина.*** (Нар. пісня)
Дарма ***щоніч*** *дівчинонька*
Його виглядала. (Т. Шевч.)

4. Сполучникового значіння займенники родового відмінку від *що, щось, те*:

Чого *я плачу?*

Мабуть ***того,*** *що без пригоди*
Минула молодість моя. (Т. Шевч.)
Чогось *обойко невеселі...* (М. Вовч.)

Давальний відмінок

§ 163. Основне значіння давального відмінку визначити особу або річ, що на її користь або їй на шкоду відбувається дія. І найзвичайніші іменникові додатки давального відмінку бувають при дієсловах як перехідних, так і неперехідних, як от *давати, бажати, дякувати, наказувати, вибачати, помагати, перешкоджати, готувати, потурати, загрожувати, дивуватися* і т. ін.:

Дай мені грошей. (Нар.)
Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш? (Т. Шевч.)

Іноді при таких дієсловах бувають крім конструкцій із давальним відмінком ще й інші, напр., *дивуватися* можна не тільки *чому,* а й *на що, з чого, давати кому* і *для кого* тощо, напр.:

Хто великого не бачив, той і малому дивується. (Нар. присл.)
Довго, довго дивувались на її уроду. (Т. Шевч.)
Коли вона (правда) є, то для всіх хай буде рівна, коли нема, то всім нема. (П. Мирний)

Про конструкції при *належати, заздрити* див. § 144.

Зокрема ж слід спинитися на деяких розрядах давальних відмінків додаткового іменника, коли вони змагаються або змішуються з іншими конструкціями.

1. При дієсловах, що визначають чинність супротилежного напряму до таких, як *давати,* отже при дієсловах типу *брати* тощо („від кого, чого“) теж уживається давальний додаткового іменника поряд конструкції з *у кого, чого, від кого, чого,* напр.:

Ой візьму я багатому (=у багатого), а бідному даю. (Нар. пісня)
Вовкові барана з горла не видереш. (Нар. присл.)
Украли йому (=у нього) *сокиру.* (Нар. опов.)

Такі конструкції звичайні в західньоукраїнських народніх говорах, і в літературній мові вони вживаються дуже рідко. До цих же провінціялізмів належить і давальний при формах від дієслова *бути* в таких, напр., випадках, як *Ти когуте, білокрилий, нам* (=у нас) староста *чорнобривий.* (Нар. пісня) *І брови йому чорні, і уста рум'яні.* (М. Вовч.)

Ці словосполучення не можуть в літературній мові мати великого поширення вже через те, що при дієсловах типу *брати* давальний звичайний у своєму основному значінні, коли такі дієслова вві-

ходять у розвинені словосполучення (складні речення). Тоді може виникати неясність через двозначність давального — „кому“ і „від кого“, „у кого“. Таке двозначне речення, напр., у М. Рильського в реченні:

Як легко щастя н а м л ю д и н і одібрать,
Віддати важко як!

Тут можна розуміти і так, що „ми у людини“ відбираємо щастя, і так, що „людина у нас“.

2. Але при інших дієсловах, коли значіння їх не таке близьке до *брати* (у кого), як у попередній групі дієслів, конструкція з давальним досить звичайна в українській мові, і йде вона поряд із іншими конструкціями: *кому, чому — у кого, чого — чий* (*кого, чого*).

Ось декілька прикладів:
Чуб й о м у стирчком виліз з-під картуза. (В. Виннич.)
Сльози течуть й о м у по обличчю. (М. Коцюб.)
Голова й о м у хилиться. (Б. Грінч.)
Закипіло серце в і л і білій. (Л. Украін.)
Дніпро берег рие-рие, я в о р о в і корінь мие. (Т. Шевч.)
Очі й о м у цвітуть, як спілі вишні після дощу. (М. Хвильов)
Чом же ти не підіймеш тої зброї, що б а т ь к о в і з старечих рук упала? (Л. Украін.)

Та хоч і можна в цих і багатьох інших подібних прикладах замінити конструкцію з давальним на конструкцію з прийменником *у*(*в*) перед родовим або конструкцію з родовим присвійним чи присвійним прикметником, все ж не можна сказати, що такі конструкції завсіди цілком рівнозначні, рівновартні. Додатки іменникові давального відмінку супроти інших споріднених тих конструкцій відзначаються більшою і н т и м н і с т ю щодо відношення до них дієслова, бо основне значіння давального відмінку в сьогочасній українській мові вказувати того (рідше те), кому (рідше чому) п р и з н а ч а є т ь с я дія, себто на користь або шкоду кого вона відбувається. Зокрема поширений давальний особового та зворотного займенників *собі, тобі, мені, вам* тощо, коли вони означують не конкретну особу чи особи, а наближаються своїм значінням до чисто формальних слів (порівн. *воно, це...* в § 147): *іду с о б і та й думаю, де там т о б і дорослі, де вже в а м воно візьметься...* На таких виразах яскраво позначається те основне значіння давального відмінку. Отим і вживання якоїсь із конструкцій цих залежить не тільки від значіння керівного дієслова, а ще й від значіння тих додаткових іменників (займенників), і, напр., з займенником *йому* при тому самому дієслові конструкція зви-

чайніша, ніж яка інша (тобто „у кого“ або „чий“), далі звичайніша і з додатком іменниковим, коли він визначає живу істоту, ніж неживу. *Йому розум одібрало*, напр., звичайніше буде, ніж *селянам худобу поодбирано* (краще *у селян*), так само *позрізував їм голови*, але *позрізував у сливи* (*з сливи, на сливі*) *сухе гілля*.

Щождо конструкцій з родовим присвійним чи присвійним прикметником, що часто бувають поруч конструкцій із давальним, то знов же й вони добрі на своєму місці. Супроти конструкцій з давальним ці конструкції з родовим присвійним чи прикметником визначають не відтінок призначення (кому?), а логічне відношення приналежности (чий? який?). А взявши під розвагу вказану відмінність таких пар, як *Шевченкова вдача* і *вдача Шевченка* (див. § 161_1), можемо сказати, що конструкція прикметникова ще далі від конструкції з давальним, як конструкція з родовим відмінком. Адже конструкція з давальним відмінком, як уже сказано, вказує на залежність іменника давального відмінку від дієслова, а в конструкціях з родовим відмінком цей останній залежить від іменника, не кажучи вже за прикметникову конструкцію. Це ми бачимо вже з того, напр., що варт у реченні

Сльози течуть йому по обличчю

замінити *йому*, що стоїть на звичайному місці придієслівних додатків (див. § 142), на *його*, як зараз же воно перемандрує на інше місце, бо його притягне до себе тепер уже нове керівне слово *сльози*:

Сльози його течуть по обличчю (або *Його сльози течуть по обличчю*).

Внутрішнє значіння того, як тяжить залежне слово — до дієслова, чи до іменника, і як із цим зміняється тембр усього речення, можна бачити ще й з того, як порівняти речення:

Ти йому честь ганьбиш.
Ти його честь ганьбиш.

Кінець-кінцем усі конструкції хоч частенько й можуть бути вжиті одна замість однієї, та ще частіше вони добрі лише на своєму місці, кожна маючи свій відтінок, а то й окреме значіння. Усі оті „мені“, „у мене“, „на мені”, „мій” у таких словосполученнях, як *він чуб обірвав мені, він у мене чуб обірвав, на мені чуб обірвав, він мій чуб обірвав* не рівнозначні з тієї простої причини, що всі вони різних граматичних рядів, асоціюючись, напр., „мені“ з „кому“ (*зробив мені,дав мені, подякував мені...*), „у мене“ з „у кого“, „де“ (*у мене взято, у мене трапилось, у мене було...*), „на

мені“ з „де“, „на кому“ (*на мені висить, на мені бачить, на мені в'ється...*), „мій“ з „чий“, де з дієсловом уже немає жадного зв'язку. З тієї ж причини різні відтінки і в *вона йому мати* і *вона його мати, кінець книзі* і *кінець книги, реєстр справам* і *реєстр справ, каталог рукописам* і *каталог рукописів, назва слободі* і *назва слободи, приятель їй* і *приятель її, початок річці* і *початок річки* тощо. Через те саме, що давальний відмінок сильно придієслівний, він і конструкціям типу *кінець книзі* надає певного відтінку призначення, і такі вирази з цим відмінком додаткового іменника дещо живіші, з елементом дієслівности супроти виразів типу *кінець книги*. Отже, сказавши, напр., *Оце тут початок Дніпрові*, ми ніби слухачеві натякаємо на дієслова „береться“, „наступає“, „є“, *Там йому й кінець* ніби викликає „настав“, „стався“, „прийшов“ і т. ін., чого немає, чи принаймні немає в такій мірі, в реченнях *Оце тут початок Дніпра. Там його кінець*. Справжнє знання мови — уміння використовувати всі мовні можливості, а не обмежуватися на улюблених.

3. Від займенників *той, що* форми давального відмінку уживаються як сполучникові слова: *я знаю, чому він так сказав; тому то і сталося...* У такій функції *чому* може скорочуватися в *чом*.

Знахідний відмінок

§ 164. Знахідний відмінок додатків іменникових належить до дуже поширених членів другорядних пар. Безприйменниковий знахідний буває лише залежний від дієслів.

Але зважаючи передусім на те, що окреме закінчення знахідних відмінків іменників, відмінне від усіх інших закінчень, майже виключно буває тільки в групі іменників на *-а, -я* (*беру воду, картоплю*), і що в усіх інших знахідних однини й усіх множини форми знахідного відмінку ті самі, що й у назовному або родовому відмінках, у мові спостерігаємо чимало непевних додатків іменникових у знахідному відмінку, себто таких, що легко чергуються з конструкціями з родовим відмінком. А до того знахідний відмінок змагається ще й з іншими відмінками, з іншими конструкціями.

1. Щодо основного значіння додатків іменникових у знахідному відмінку супроти додатків у родовому при дуже багатьох дієсловах, то про це докладно сказано в § 162. Та тут треба тільки додати, що в деякій відповідності до того, як в основі розрізняються при дієсловах значіння родового й знахідного відмінків іменників (частинність і суцільність, цілість), і в іменниках-назвах неживих речей може з'являтися в знахідному відмінку однини чоловічого

роду закінчення *-а, -я*. За це докладно сказано в § 38, (дрібн. шрифт), де наведено чимало прикладів на те, коли можливі в знахідному відмінку однини такі форми, як *пальця, воза, плуга, гвіздка, молотка* і навіть *мороза* тощо, і вказано, яке значіння за такими формами супроти форм старих: *палець, віз* тощо. Тепер варт повернутися до того місця, щоб попідставляти, де можна, в прикладах замість знахідних та родових відмінків іменників чоловічого роду підхожі іменники жіночого роду на *-а, -я,* щоб пересвідчитися, що до таких пар, як *дощу немає* і *доща закопано,* можна поставити ряд *води немає* і *воду закопано* тощо. Щоправда, справа з розмежуванням закінчень знахідного відмінку однини іменників чоловічого роду на приголосний ускладняється тим, що закінчення на *-а, -я* супроти закінчень на приголосний не завсіди знаменує вищий ступінь оформлености предмета, бо, напр., *принеси кавуна* супроти *принеси кавун* саме й визначає частинність.

Щождо множини, то тут форми додаткових іменників знахідного відмінку подекуди дуже відступають супроти форм однини. Взагалі в множині велика більшість іменників (усі назви неживих речей) у знахідному відмінку має ту саму форму, що й у назовному і до того послідовно, стало. І тільки в назвах живих істот спостерігається деяка неусталеність, вагання. Власне граматичний припис визначає і тут ніби певну послідовність, а саме назви людей у знахідному множини мають закінчення родових, а назви тварин, як і всі назви неживих речей — закінчення назовних. Але і перший і другий припис далеко не вичерпують питання, надто ж коли ми беремо на увагу лише такі сполучення дієслів з іменниками, де між ними немає прийменника.

Поперше поруч, правда, звичайних у літературній мові форм знахідного відмінку множини від назов людей із закінченням родового множини (*бачу людей, люблю діток, вітаю робітників...*), трапляються і старіші форми з закінченням назовних, напр.:

Витоптала орда кіньми маленькії діти. (Нар. пісня)
Топчи вороги під ноги. (Нар. пісня)
Кожен міг перед судом поставити всі свідки.
(Б. Грінч.)
Серце люди полюбило. (Т. Шевч.)

Такі форми знахідного множини вже застарілі для літературної мови, і на них треба дивитися як на архаїзми, що можуть, звичайно, бути зужитковані з певною стилістичною метою (їх,між іншим, часто вживає Шевченко).

Подруге і назви інших живих істот (не людей) через причини змішування форм знахідного з формами родового відмінку не завсіди витримано послідовні щодо закінчень у знахідному відмінку множини, тим паче, що в безприйменникових парах не скрізь можна з певністю й сказати, щó перед нами — знахідний чи родовий. За норму звичайно визнається, отже, такі сполучення, як:

Вівчар в і в ц і зганяє. (Нар. пісня)
Я пас я г н я т а за селом. (Т. Шевч.)
Я с а р н и вислідив у тихій полонині. (М. Рильськ.)
Ти б Андрію, хоч би б и к и загнав пішов. (А. Теслен.)
Дітей... гнали в панський сад
Х р у щ і, г у с е л ь н и ц і збирать. (Ів. Франко).
Любистком м у х и обганяв. (Ів. Котляр.)
Алеж: *Сідлайте к о н е й та махнем до М а м а я в гості.* (Нар. опов.)
Кололи с в и н е й. (П. Мирний).

У § 164, уже говорилося за те, що в змішуванні форм родових і знахідних відмінків важить і те, в однині чи множині той додаток іменниковий. То й при назвах тварин частенько спостерігається, що при якомусь дієслові додаток в однині буває тільки знахідного відмінку, а в множині може бути і в формі знахідного і в формі родового як до потреби, напр., *пригнав о в е ч к у,* але і *пригнав о в е ч к и* (всі) і *пригнав о в е ч ó к* (частину, багато).

Велика поплутаність придієслівних конструкцій з знахідним та родовим відмінком додаткового іменника взагалі і зокрема відмінність конструкцій при тих самих дієсловах залежно від того, в однині чи в множині додатковий іменник, викликані різними причинами, різними процесами, що відбуваються в мові з давен-давна. Поперше вже дуже давно закінчення *-а, -я* родового відмінку в іменниках чоловічого роду були перенесені і в знахідний відмінок у назвах живих істот. Рівнобіжно з цим в іменниках чоловічого роду однини розвинулося два відтінки значінь із колишніх двох різних закінчень родового однини *-а, -я* з одного боку та *-у, -ю* з другого. Первісно це були закінчення різних відмін, різних груп іменників незалежно від їх значінь, а вже пізніше, змішуючись, ці закінчення різних відмін іменників чоловічого роду стали визначати різні відтінки родового відмінку — ч а с т и н н і с т ь *-у, -ю* і с т о с у н о к у с ь о г о п р е д м е т а *а, -я.* Далі, розвинута в українській мові категорія суцільного предмета супроти категорії частинности природно дужче властива однині, ніж множині. У наслідок цього перенесення закінчення *-а, -я* в іменниках чоловічого роду однини з родового відмінку в знахідний бачимо не тільки в назвах живих істот, а почасти й неживих предметів. У множині ж не тільки цього нема, а, навпаки, ширше розвивається родовий частинний, чому часто сприяє саме категорія множинности.

Щодо додатків іменникових у знахідному відмінку при дієсловах з запереченням *не*, то див. § 162_2.

Визначити, які саме дієслова перехідні, себто з знахідним відмінком без прийменника додаткового іменника, звичайно, не можна, тут ми тільки зауважимо, що в окремих випадках бувають і хисткі конструкції, коли при дієсловах, крім знахідного відмінку додаткового іменника, бувають і інші конструкції. Напр., при *зрадити* завсіди знахідний („кого?" „що?"), при *порадити* і „кого чим" і „кому що", *мулити, кортіти* „кого" і „кому". Іноді ще різноманітні конструкції бувають, напр., при дієслові *боліти* не тільки *Болить мене голівонька* (Нар. пісня), а й *Заболіла в мене голівонька* (Нар. пісня), *Щоб голова не боліла в Марка молодого.* (Т. Шевч.), *Болить моя голівонька* (Нар. пісня). Щодо значіння таких варіянтів, то порівн. § 163_2.

2. На означення часу зрідка вживається знахідний відмінок іменника побіч цілої низки інших способів, як от родовий, орудний, прийменникові конструкції. Усі ці додаткові іменники часу набирають чисто прислівникового значіння і тим то слабо в'яжуються з дієсловами, зате трапляються при дієсловах різноманітного значіння і з різними формальними ознаками.

У згоді з основним значінням знахідного відмінку вказувати ввесь об'єкт знахідний часу супроти інших способів на означення часу вирізняється тим, що вказує головним чином на цілість часової тями і тому найдоречніший буває тоді, коли треба відповісти на питання „скільки часу", напр.:

Біг, як скажений, до свого хутора, біг і ніч і день. (Гр. Кв.-Осн.)

День і ніч не спала. (Т. Шевч.)
На північнім океані
Ходять ночі, ходять дні
В самоцвітному убранні
Башти-гори крижані. (М. Черняв.).

Отже коли ці знахідні відмінки в'яжуються з „цілий", „увесь", то ці останні прикметникові додатки часто й бувають при таких знахідних: *цілу зиму, цілісіньку ніч, усе літо* і т. ін. Характерні ознаки іменників часу в родовому та орудному відмінку визначені в § 162_3. Про прийменникові конструкції на означення часу буде далі.

Близький до знахідного часу і знахідний міри „скільки?" в таких випадках, як:

Ідуть вони п о л е, ідуть вони д р у г е. (Нар.)
Випроводжала т р и п о л я, т р и м и л і. (Т. Шевч.)

Орудний відмінок

§ 165. Орудний відмінок взагалі надзвичайно поширений в мові, значіння його досить різноманітне, бо тут виступають і знаряддя, і посередництво (засіб), і причина, час, місце тощо. Як і при інших конструкціях, значіння його часто залежить від основного значіння керівного і залежного слів пари. Щонайбільше залежить орудний від дієслів, хоч буває і при інших членах речення. Конструкції з орудним відмінком часто змагаються з іншими, то більш, то менш виразно відмежовуючись від них своїм значінням. Орудний додаткових іменників не тільки дуже активний, чимраз поширюючи відтінки значінь і випадки застосовування. З другого боку є розряди конструкцій з орудним відмінком, що поступаються перед конструкціями іншими.

Орудний знаряддя

§ 166. Уже сама назва показує, що основне значіння орудного відмінку з н а р я д д я (чим?): *рубати с о к и р о ю, зарости т р а в о ю...* З цього значіння розвинулися інші споріднені значіння як орудний з а с о б у, с п о с о б у (як?), п р и ч и н и (з чого? від чого?) тощо. Не завсіди й можна розмежувати їх, бо такі тями, напр., як знаряддя, засіб, спосіб часто дуже наближаються до себе: *ловити рибу в у д к а м и, переслати гроші п о ш т о ю, т е л е г р а ф о м, переказати щось с е с т р о ю, їздити з а л і з н и ц е ю, к і н ь м и, в о з о м, т р а м в а є м, в і з н и к о м, плавати ч о в н о м, п а р о п л а в о м, продавати намисто р а з к а м и, гнати скот г у р т а м и, підійти до кого х и т р о щ а м и* і т. ін. Категорія способовости (як? яким чином?) в українській мові взагалі дуже розвинена, а віддається вона, крім орудного відмінку, додатковими іменниками, що часто і сталися вже просто прислівниками (див. § 93_2а), й іншими способами, прибираючи найрізноманітніших відтінків значіння. От декілька прикладів:

Я тепер о х о т о ю піду в москалі. (Гр. Кв.-Осн.)

Таке ж значіння в виразах: *в о л е ю, н е в о л е ю зробити, п р и м у с о м досягти,* тощо. Інші відтінки в реченнях, де будуть *з охотою, охоче, з (своєї) охоти,* а найдалі, коли, перебудувавши ціле речення, сказати *Я тепер о х о ч и й піти в москалі.*

У якого москаля, сину? Що живе коло нашого поля
х у т о р о м? (П. Мирний)

Порівн.: *т а б о р о м стати, к у р е н е м стояти, з г р а є ю летіти.*

Ніхто на неї не плакавсь, а всі ***двором*** *її любили.*
(Гр. Кв.-Осн.)

Порівн.: *юрбою закричали, родиною зустріли, гуртом заспівали.* Тут відтінок „всі“.

Пустиня ***циганом*** *чорніє.* (Т. Шевч.)

Це дуже поширений орудний порівняння: *стовпом стояти, каменем лежати, стрілою летіти, потоком ринути...* (= „як стовп“...).

Ми мусили бідувати, ***голодом*** *терпіти.* (Нар. пісня)

Це архаїчний орудний причини. Звичайніші за цю конструкцію конструкції з *з, від (з голоду, від голоду...).*

Дівчина ***вікном*** *утікає.* (Нар. пісня)

Досить звичайний орудний, порівн.: *вийти дверима, ворітьми в'їхати, щілиною пролізти.*

Конструкція з орудним додаткового іменника можлива й при іменниках, коли вони походять від дієслів із такою конструкцією: *отрута димом* (Б. Грінч.), *нехтування словами* (Л. Україн.).

Орудний при дієприкметниках

§ 167. Окремо слід спинитися на орудному відмінку живої істоти при переємних дієприкметниках. Насамперед треба сказати, що не можна ставити так питання, нібито треба вибирати щось одно — або орудний при переємних дієприкметниках, або конструкцію з прийменником *від* перед родовим іменника *(зібране нами — зібране від нас...)*. Хоч подеколи й справді такі конструкції бувають однаково можливі як рівнобіжні й більш-менш рівнозначні, чи принаймні хоч без виразної одмінности в значінні, все ж у цілому це різні конструкції, і в цілому ряді випадків вони зовсім не можуть заступати одна одну, не змінюючи одночасно й значіння словосполучення. В одних випадках буває можлива тільки одна з цих конструкцій — або з орудним, або з родовим після *від*, в інших обидві разом, але з іншим значінням кожна, і нарешті можуть бути й такі випадки, коли можна вжити без виразної відмінности в значінні тієї чи тієї. Конструкцію орудного живої істоти при переємних дієприкметниках не можна відривати від орудних знаряддя, розглянутих у попередньому §, бо вони й розвинулися з цих останніх і взагалі з ними в спорідненні.

Уже в тих випадках, коли іменниковий додаток визначає предмет, неживу річ, можна вказати на різнозначність конструкцій з орудним та з прийменником *від* перед родо-

вим при дієприкметниках. Напр., не зовсім те саме в *засмалений сонцем* і *засмалений від сонця*. Орудний вказує на ближчу причину дії, *від сонця* визначає причину дальшу, ніби вихідний момент. Інак іще так можна сказати: *засмалений сонцем* стоїть у близькій асоціяції (зв'язку) з *сонце (його) засмалило*, а *засмалений від сонця* з *засмалився від сонця* (порівн. „шлях, від пилу сірий"). Порівн. іще, напр., підкреслені конструкції в таких фразах Л. Українки:

Нехай я отруєна злою журбою.
Святого духа я благала... просвітить пам'ять
розхитану й затемнену від мук.

І хоч би виводити *отруєна журбою* і з *журба (мене) отруїла* і *(я) отруїлася журбою*, чи так само *(пам'ять) розхитали муки* або *(пам'ять) розхиталася від мук*, все одно першу конструкцію (*отруєна журбою*) ми інак сприймаємо, як другу (*розхитану від мук* або *затемнену від мук*), бо та перша занадто очевидно в'яжеться з такими чисто засобовими орудними, як *отруєна зіллям* тощо, а друга з такими, як *розхитана з мук, розхитана через муки* абощо. Так само *засмучений чим* і *засмучений від чого, стомлений чим* і *стомлений від чого* і т. ін.

Порівн. іще в Ів. Франка:

Лякає духів стать його (Вісмавітри) *худая,*
Поморщена, порепана від спеки,
Корою вкрита, довгеє волосся
Не чесане, скудовчене вітрами.
Пилом вкритий,
Від сонця обгорілий.

Алеж за знаряддя, засіб може правити й жива істота, як це видно з таких, напр., словосполучень: *передати братом* (себто „за допомогою брата", „через брата"), *надіслати хлопцем, переказати знайомою, одержати кур'єром, сповістити товаришем* і т. ін. Тож цілком звичайні будуть конструкції і *переданий братом, надісланий хлопцем...*, коли ті *брат, хлопець* визначатимуть засіб діяльности. При цім, звичайно, можливі ще й такі додаткові члени, як „від кого", напр., *переданий братом від нас, надісланий хлопцем від матері* і т. ін., і ці словосполучення найперше значать не те, що „ми братом передали", „мати хлопцем надіслала", а те, що „хтось від нас братом передав", „хтось від матері хлопцем надіслав" і т. ін. Тут *від кого* і *ким*, можна сказати, навіть протилежне значіння мають.

Такі ж звичайні конструкції з орудним і при дієприкметниках від дієслів на *-ся,* надто ж коли той іменник визначає збірні тями як *народ, влада, уряд* тощо:

Такий майдан з наші Савинці і весь укритий
н а р о д о м. (О. Сторож.)
Ухвалене спільним з і б р а н н я м Академії
Наук. (Акад. вид.)

При цім конструкція з такими дієприкметниками з прислівником *від* перед родовим іменника замість подібних конструкцій з орудним почасти дає супротилежне значіння, напр., „укритий від народу“ або „заступлений від кріпацької маси“ це ж зовсім не те, що „укритий народом”, „заступлений кріпацькою масою“ тощо.

Далі і при переємних дієприкметниках від явно перехідних дієслів орудний діяча зовсім звичайний, коли це тварина:

Мати, ворон і діти, половлені в о р о н о м, і всі
ловлять дочку. (Нар. опов.)
Земля суха та ще й с к о т и н о ю затовчена.
(Нар. розм.)
Дійдеш до такого місця, що все покрите
г а д ю к а м и. (Нар. каз.)
Місце, що покрите все з в і р ю к а м и лютими.
(Нар. каз.)

А коли ці конструкції з орудним та замінити на конструкції з *від,* то повстануть такі речення, що власне їх українець і не зрозуміє, бо вони в українській мові попросту не знані.

В усіх наведених випадках, як бачимо, орудний додаткового іменника від назви живої істоти звичайнісінький. Усі вони характеризуються тим, що в них є значіння засобовости, хоч подеколи ця засобовість уже зовсім блідне, коли орудний засобу стається орудним діяча. Це насамперед видно на орудних тварин. Та все ж усі наведені випадки вживання орудного при переємних дієприкметниках об'єднані тим саме, що при відповідних дієсловах м о ж л и в і конструкції з орудним живої істоти, нехай іноді і з дещо іншим відтінком значіння його, ніж при дієприкметниках (алеж не більше як відтінком), напр.: *передає братом, укрили народом, ухвалили (цілим) зібранням, половив вороном, затоптали скотиною* і т. ін., (в останніх двох випадках засобовість виступає найпомітніше супроти зворотів *половлені вороном, скотиною затовчена,* де орудний визначає діячів, а не засіб).

І навіть при дієприкметникових присудках на *-но, -то* можливі конструкції з орудним живої істоти, коли такі дієприкметники походять із дієслів, що при них можливий орудний засобовий від назви живої істоти:

Ой походжено та пброджено
Та вороними кіньми. (Нар. пісня)
З ляхами-панами ми билися, рубалися, вставали, як один чоловік... На віщо? На те хіба, щоб нас нашою ж старшиною побито, у неволю повернено?
(П. Мирний)

Незалежно від того, як розуміти такі словосполучення, вони можливі в українській мові вже через те, що в ній можливі сполучення *піти кіньми, побити старшиною.* Отже *й такі звороти, як це ним подано до відома* принаймні коли те *ним* визначає *через нього,* зовсім звичайнісінькі в українській мові.

Таким чином, бачимо, орудний від назов живих істот при переємних дієприкметниках щонайбільше буває зумовлений значінням дієслова, почасти і значінням самого іменника.

Принагідно вже зазначалося, що в основі своїй зовсім іншого значіння конструкція з „від + родовий“ теж можлива буває звичайно лише на своєму місці, теж зумовлюється основним значінням дієслова, хоч, певна річ, конструкція ця взагалі і не однозначна. Подеколи при дієприкметниках на *-ний, -тий* можливі разом обидва додаткові іменники від назов живих істот — орудного відмінку і родового з прийменником *від.* Бо коли основне значіння орудного засобове (*ким передати = через кого* передати), то основне значіння родового з *від* вказувати дальшу причину дії, часто вихідний пункт дії (а не самого діяча), а то й напрям дії супротилежний до того, що означується прийменником *до: від кого, чого — до кого, чого.*

І знов же можна говорити за певну групу дієслів, коли конструкція з „від + родовий іменника“ буває звичайна. Наприклад: *відірвати від Польщі, занести від брата, почути від людей, придбати від знайомого, приховати від дітей, дарувати від (імени) робітництва, привітати від товариша, відрізати від українського народу, зібрати від селян,* і т. ін.). Насамперед таке значіння буде і в природних конструкціях при дієприкметниках: *відірваний від Польщі, занесений від брата, придбаний від знайомого* і т. ін. Інколи тут можливий ще й орудний засобовий, інколи ні, інколи конструкція з „від + родовий“ значінням своїм не дуже далеко стоїть

від можливої конструкції з орудним, переважно ж вони майже супротилежний зміст мають. Приклади:

Узята Марійка, узята
Від отця і матері. (Нар. пісня)
Одержані від нього гроші...

Це цілком звичайні конструкції, а зрідка при таких дієсловах трапляються й орудні діяча, напр.:

Там, де слобода Янчарак, через Кінку, був татарський міст, одбитий козаками. (Нар. опов.)

Нарешті ми повинні виділити третю групу дієслів, ніби середніх щодо конструкцій із орудним чи родовим після прийменника *від*. Це такі дієслова, що при них незвичайні іменникові додатки і в орудному відмінку і так само в родовому після *від*. Сюди належать, напр., такі дієслова: *покинути* (незвичайні ж сполучення „покинути ким“ чи „покинути від кого“), *ухвалити, порушити, намочити, пояснити, кохати, оплакати, осміяти...*

Це та група дієслів (і, треба додати, досить численна), що, взагалі кажучи, при переємних дієприкметниках від них теж не зовсім звичайний і додаток іменниковий від назов живих істот, передусім людей, ні в формі орудного відмінку, ні в формі родового після *від* на означення дієвої особи. У народній мові при переємних дієприкметниках від таких дієслів лише дуже зрідка можна надибати додаткового іменника і в орудному і в родовому відмінку з прийменником *від*, напр.:

А злодій, прийшовши, розказав зробленеє їми замість байки. (Нар. каз.)
Ви хороші та на чортові гроші, а ми погані, та Богом кохані. (Нар. прик.)
Заклята від рідної матері. (Нар. опов.)
Твоя корова зіпсована від однієї чарівниці.
(Нар. опов.)

Щождо мови літературної, то в ній безперечно дуже переважають у цих випадках конструкції з орудним дієвої особи і лише зрідка трапляються конструкції з родовим після *від*:

Енеєм кинута я бідна. (Ів. Котлярев.)
Терешкова жінка... усе жила не покинута мужиком.
(Гр. Кв.-Осн.)
І, неоплаканий своїми,
В неволі плачучи умру. (Т. Шевч.)

Живе лице, мальоване у м і л ь ц е м. (П. Куліш)
Хай опльований буде в с і м а
І побитий камінням. (Ів. Франко)
Але воно вже розв'язане н а м и. (В. Виннич.)
Покинута й м а т і р'ю. (О. Кобил.)
Хай будем розбиті ми в о р о г о м злим. (О. Олесь)
Не змушений н і к и м. (Л. Украї́н.)
Задурена, забита, затуркана с а м о в о л ь ц е м-ч о л о в і- к о м. (М. Черняв.)
Одно слово про смуток, сказане А н т о с е ю, чогось і справді навело на неї несподівано смуток. (Ів. Неч.-Лев.)
Серед цієї темряви долі в хаті, нікому невидна, в і д у с і х покинута, сиділа... дівчинка. (Б. Грінч.)
Я й так засуджений в і д т е б е. (Л. Украї́н.)

З наведених тут зразків бачимо, що орудний дієвої особи як безпосереднього діяча при переємних дієприкметниках вживається не тільки в випадках походження цих останніх із дієслів третьої групи, а також і другої. З другого боку ми бачимо, що ці конструкції властиві новій українській літературній мові від Котляревського і до наших часів. У деяких письменників ми навіть зовсім і не знаходимо в подібних випадках конструкцій із „від + родовий“, а тільки конструкції з орудним, напр., у Ів. Котляревського, у Т. Шевченка. Цікаво відмітити, що такі конструкції з орудним досить звичайні у письменників із найширшим світоглядом і то в творах найповажнішого значіння — у Шевченка, Франка, Л. Українки. Не слід тільки думати, що такі конструкції взагалі дуже поширені в мові. Навпаки, вони належать до тих конструкцій, що трапляються тільки зрідка, в більш розвинутій фразі і взагалі складнішій мові.

Такі ж конструкції з орудним дієвої особи трапляються й при дієсловах переємного значіння на *-ся*, напр.:

Улиця уподовж л ю д ь м и заступилася. (М. Вовч.)
Караюся я... сердитим Б о г о м. (Т. Шевч.)

Коли звести тепер усе сказане за конструкцію при дієприкметниках переємних, то прийдемо до таких висновків:

1. У жадному разі не можна віддавати повну перевагу якійсь одній із двох конструкцій, тим самим відкидаючи другу, бо в своїй о с н о в і вони і рівнозначні і однаково властиві українській мові, отже однаково й потрібні.

2. Не слід усіх дієслів, що від них можуть бути переємні дієприкметники, ставити в один ряд щодо конструкції

з орудним дієвої особи чи з родовим після *від*, бо серед них є такі, що самим своїм значінням вимагають насамперед однієї з цих конструкцій. Зверхньою ознакою таких дієслів буває наявність однієї з цих конструкцій при особових формах дієслова.

У таких випадках іноді не виключається можливість обох конструкцій разом при тому самому дієприкметникові, бо вони визначають різні стосунки живих істот до дії.

3. Навіть і в тих випадках, коли дієва особа (безпосередній діяч) може бути при переємному дієприкметникові і в формі орудного відмінку і в формі родового з *від*, не слід безоглядно віддавати перевагу одній конструкції, бо взагалі конструкції ці не цілком однакового значіння: орудний віддає безпосередню чинність, родовий із *від* указує на дальшого діяча і найбільше доречна тоді, коли треба віддати відтінок „з боку кого, чого“ (*не заперечений від Комісаріяту* і т. ін.).

Як бачимо, з підручника, з „граматики“ не можна вивчитися того, як, де й коли саме треба вживати якої конструкції при переємних дієприкметниках в усіх мовних можливостях. Підручник може тільки допомогти усвідомити собі мовне явище, але набути вміння поправно, доречно вживати певної конструкції, надто ж такої складної, як ото при переємних дієприкметниках, можна передусім практичним знанням мови, повсякчасною мовною практикою і розвинутим через те мовним чуттям. Найкращий реґулятор до поправного вживання слова чи конструкції, словосполучення — добре знання живої мови, надто мови найкращих письменників. Готові ж синтаксичні рецепти, тенденційні теорії без належного знання справжньої літературної української мови призводять лише до курйозного мовного перекручування. Так, щодо конструкцій при переємних дієприкметниках деякі автори підручників української мови тощо пустили були таке твердження, що нібито справжні українські конструкції це тільки з „від + родовий дієвої особи“, а конструкції з орудним помилкові, і їх ніколи не треба вживати. Не кажучи вже за безпідставність і легковажність такої „теорії“, що ніби намагається відтрутити читачів від літературного надбання цілих поколінь, від Шевченка, ми мусимо вказати на її неґативну ролю в практиці нашої мови, бо через неї поверхові й недбалі знавці української мови зачали засмічувати її недоречними конструкціями з „від + родовий“. По декотрих газетах, напр., так майже зовсім не вживають уже орудного при дієприкметниках та й не тільки при дієприкметниках! „Українізація“ української мови щодо цього пішла аж надто далеко. Ось кілька прикладів:

„Завойована від Польщі людність.“ (З газети).

Неупереджений читач тільки здивується, як це він проморгав таку подію, як те, що від Польщі вже хтось відвоював частину території, бож тільки таке перше і безпосереднє значіння словосполучення й може викликати в українця оте „завойована від Польщі людність“. А вже перечитуючи знов попереднє читач тільки побачить, що йдеться про *завойовану Польщею людність*.

„Макдоналд відкидає чутки... про конфіскацію від американської влади англійських суден, які транспортують спиртні напої“. (З газети).

„Французькі дипломатичні кола вважають за можливе в близькому майбутньому анексію Литви від Польщі“. (З газети).

Як бачимо, конструкція з *від* безоглядно запроваджується не тільки при переємних дієприкметниках, а й при іменниках, що синтаксичною конструкцією стоять близько до переємних дієприкметників (*конфіскація—конфіскований, вибір—вибраний).*

На жаль тільки, це зовсім не випадкові огріхи спішливої роботи, бо такими перлами „українізації“ української мови рясніють деякі видання. Мову живосилом калічать на догоду вигаданому рецептові: не вживай орудного іменника дієвої особи при переємних дієприкметниках. Як бачите, пильнуючи цього „правила“ редактори мови тощо пішли далі, коли заводять уже такі страховинні конструкції з *від,* що ось-ось треба чекати якогось „горо́д скопаний від лопати“ абощо, бо мовляв, *горо́д скопаний лопатою* це ж „не по-українському“.

Коли наша літературна мова й далі „українізуватиметься“, то такі письменники, як Шевченко, незабаром, певно, повинні будуть зовсім вийти з ужитку, як незрозумілі, бо українці навчатся такої премудрости, як написане „від мене“ розумій „до мене“ і т. ін., чого ті письменники, та й взагалі українська мова не знали й не знають.

Нарешті не слід забувати ще й за присудковий орудний (див. § 155.). Коли при певному дієслові можливий орудний присудкового додатку (*настановити писарем*), то ця конструкція може бути і при переємному дієприкметникові від такого дієслова (*настановлений писарем*). Звичайно, коли є потреба при таких дієприкметниках визначити і присудковий дієвої особи, то тут особливо доречна буде конструкція з *від*, коли цьому не перечить значіння дієслова, напр., *названий від них чуботрясом.*

Орудний місця і часу тощо

§ 168. Досить звичайні в українській мові й орудні місця та часу з своєрідним відтінком значіння супроти інших конструкцій на визначення тих самих тям.

Виразна особливість цих орудних це відтінок розподіловости, множности, себто вказівка на різні моменти місця й часу, названого в іменнику. От приклади:

Поставив я стороженьку усіма шляхами.
(Нар. дума)
Повертали в Україну степами, тернами.
(Т. Шевч.)
Лісом не спокійно. (О. Кобил.)
Над селами, над нивами,
Лугами та долинами
Велика хмара йшла. (Л. Глібів)

Годинки в хаті не посиджу святом. (Л. Україн.)
Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. (М. Коцюб.)
Снився мені ти ночами безсонними. (О. Олесь)
І мало там сонця, там сніги біліють, і гудуть
там днями й довгими ночами одвічні бурі...
(С. Васильч.)

Орудний місця близький значінням до конструкції з *по*, напр., у Шевченка *Пішла луна гаєм* і *Пішов шелест по діброві. Трахтемирів геть горою нечепурні свої хатки розкидає* і *Ой по горі ромен цвіте*. Проте це не цілком рівнобіжні і рівнозначні конструкції, і є випадки, коли ми не можемо замінити одну конструкцію на другу без шкоди для мови, напр., у того ж Шевченка:

Реве гаєм: „освятили“
Розібрали, заблищали
По всій Україні.

Див. іще § 162_3.

На означення напряму руху, маршруту, при дієсловах нормальна конструкція з орудним: *іти вулицею, лісом, шляхом, колією* і т. ін. і звичайно не чергується з конструкцією з *по*.

Не слід попри вираз *цими днями* з тим самим значінням уживати ще й „днями“ („днями він приїде“). Це нічим не виправданий барбаризм.

При окремих дієсловах, особливо на *-ся*, також прикметниках, часто буває додаток іменниковий орудного відмінку. Здебільшого такі конструкції чергуються з іншими — прийменниковими. Іноді такі конструкції з орудним додаткового охоплюють і більші групи дієслів. Напр.: *говорити українською мовою* (також *читати, писати, розмовляти...*), *журитися, клопотатися чим, підходити хитрощами* (і *з хитрощами*), *радуватися ким* (і *чому, з чого*), *тішитися чим* (і *на що, з чого*), *чванитися чим* і *з чого*) і т. ін.

При прикметниках: *широкий листом, схожий характером, подібний обличчям, щасливий долею. Могутній силою і досвідом багатий* (М. Рильськ.) тощо.

Часто при таких прикметниках бувають і інші конструкції, напр.: *подібний чому, до чого, на що.*

При прикметниках 2. ступеня поруч звичайнішої конструкції з *на* буває й орудний: *молодший двома роками, кращий вдачею* тощо.

Від займенника *те* форма орудного відмінку вживається в сполучниковій ролі: *тим* (порівн. *того, тому*).

Навіть і при іменниках можливий орудний: *товариш нещастям.*

Місцевий відмінок і прийменники

§ 169. Додатки іменникові місцевого відмінку в'яжуться з керівними словами тепер тільки з допомогою прийменників, і безприйменникових сполучень немає. Але додаткові іменники з прийменниками далеко не обмежуються місцевим відмінком і бувають геть усіх непрямих відмінків. Взагалі сполучення слів через прийменники надзвичайно поширені, самих прийменників досить багато і з різноманітним значінням, властивим іноді тому самому одному прийменникові. Другорядні іменники в'яжуться через прийменники найбільше з дієсловами, хоч також і з усіма іншими членами речення: іменниками, прикметниками, прислівниками. Прийменники з їх різноманітними значіннями дозволяють уживати дуже складних речень із низкою додаткових іменників, напр.:

На шлях дивився та на поле,
Та на ворону на хресті
На кладовищі. (Т. Шевч.)

Тут ланцюг прийменникових сполучень:

дивився на ворону
на ворону на хресті
на хресті на кладовищі.

А от іще приклади:

Заїздив козак з Січі
До вдови на двір. (Т. Шевч.)
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар повезуть. (Т. Шевч.)
Став у царя до свинаря за підпасича. (Ів. Мандж.)

Взагалі прийменникові сполучення визначають те, що й відмінкові — відносини, стосунки, але додатки іменникові з прийменниками звичайно (але не завсіди) самостійніші, ніби д а л ь ш і об'єкти, як додатки, сполучені безпосередньо з керівними словами. Ці останні тісніше в'яжуються з без-

посередньо підрядними іменниками, ніж із прийменниковими. Порівн.:

згадати кого і *згадати про кого*
показати що і *показати на що*
належати кому і *належати до кого*

За найкращий доказ на те, що сполучення з прийменниками слабо зв'язані, править уже нахил залежних слів з таких пар до подвійної залежности (§ 142). Крім того такі іменникові додатки з прийменниками частенько й зовсім гублять формальні ознаки залежности й переходять у розряд прислівників (див. § 92).

Хоч звичайно прийменники бувають перед іменниками, все ж зрідка вони можуть бути й при інших словах, ужитих у іменниковому значінні: *для годиться, за спасибі* тощо.

Прийменники бувають прості, складні й нарешті вивідні з інших слів. Як формальні слова прийменники вимовляються без наголосу, або принаймні з ослабленим наголосом.

Прості прийменники.

Значіння їх і вживання

§ 170. Прості прийменники вимагають після себе таких відмінків:

Родового: *без, біля, від (од), для, до, крім, після, проти* (*супроти*), *ради* (*заради*), *серед*.

Давального: *к* (*ік*)
Знахідного: *крізь, про, через*
Місцевого: *при*
Знахідного й орудного: *над, перед, під*
Знахідного й місцевого: *на, об* (*о*)
Родового, знахідного й орудного: *з* (*із, зі...*), *за, між*
Родового, знахідного й орудного: (*в, ві*)
Давального, знахідного й місцевого: *по*

Далі подаємо їх за абеткою ради практичних вигід:

1. *без* — буває при різних керівних словах (дієсловах, іменниках, прикметниках): *зостатися без нічого, кінь без хвоста, щасливий без краю* і т. ін.

   У мові літературній *без* ширше вживається, як у мові народній, де, напр., замість віддієслівних іменників із значінням діяльности на *-ння, -ття* з *без*, звичайні бувають конструкції з дієприслівниками на *-чи* або *-ши* та *не*: *Не*

сіявши, не оравши, не буде жито родити, порівн. *А дехто без ваганЬ узявся й до коси*. (М. Рильськ.)

Порівн. іще приросток *без-* у § 102.

2. *біля* — на означення місця передусім при чомусь, з боку чогось, а не навкруг чогось (порівн. *коло* в § 172), отже в таких виразах, як *біля моря, біля річки, сісти біля кого* тощо.

Проте змішується з *коло, напр.*, у В. Винниченка *Біля машини* (а не „коло машини")

3. *від* (*од*) — дуже поширений прийменник надто після дієслів та прикметників, але конструкції з ним часто змагаються з іншими конструкціями, напр., *повстати від якого часу* і *повстати з якого часу, від чого вмерти* і *з чого вмерти, взяти від кожного* і *взяти з кожного* і т. ін. При дієсловах, що визначають рух від чогось так само можливі подвійні конструкції: *Я не відступлюся від свого слова*. (Л. Україн.). *Зрікатися своїх слів*. (Акад. слов.) і *Відрікатися від чого*. (Ак. слов.). *Від них цурався*. (Гр. Кв.-Осн.) і *Не цурайтесь того слова*. (Т. Шевч.). *Я купив учора від Федона*. (Л. Україн.).

Звичайна конструкція з *від* і при прикметниках 2. ступеня, правда, нарівні з конструкцією з *за*: *нема кращого від його* і *нема кращого за його, біліший від снігу* і *біліший за сніг* і т. ін. Тут можливі ще інші конструкції, а саме сполучникові, коли предмет порівняння набирає самостійнішого значіння, ніж у конструкціях прийменникових: *нема кращого, як він, біліший, ніж сніг* і т. ін., а також із *над*: *Зірочка красивіша над усіма*. (Гр. Кв.-Осн.).

Про можливі ще інші конструкції при прислівниках 2. ступеня див. § 161_2, а про конструкції при переємних дієприкметниках § 167.

4. *для* — визначає призначення: *Любисточок — для дівочок, василечки — для пахощів, а м'яточка — для любощів*. (Нар. пісня), *зробити для свого спокою, комісія для впорядкування українського правопису* і т. ін.

Як синтаксичний льокалізм (західньоукраїнський) вживається ще в значінні „через", „тому, що". Але взагалі прийменник *для* мало вживаний, бо в мові чимало інших поширеніших способів на визначення тих самих стосунків, див. *на, ради, до*.

5. *до* — як прийменник *від*, дуже поширений в мові, але він з протилежним до *від* основним значінням: *піти від кого до кого, підійти до лісу, доскочити до чого* (ширше, загальніше значіння в „доскочити чого"), *бути до якого часу, ходи до хати, до ніг припасти, пити до кого, до рук*

дати, говорити до кого, узятися до роботи, до науки, до зброї і т. ін., також при іменниках, прикметниках: *машина до шиття, лист до брата, любий до розмови, ласий до меду* тощо. Дуже часто конструкції з *до* чергуються з іншими як рівнобіжними: *рівняти до чого і з чим, поздоровкатися до кого* і *з ким, піти до школи* і *в школу* і т. ін. Надзвичайно часто вживається цей прийменник у виразах прислівникового характеру, хоч і далеко не завсіди пишеться разом (див. § 92), напр.: *до біса, до ката, до лиха, до хріна* (= багато), *розказати до крихти* (= все), *зробити до діла, до пуття* (= добре), *сказати до речі* (= добре), *бути до вподоби, до пари, до любови* і т. ін. Див. іще § 144.

6. *з* (*із, зі, ізі, зо, ізо*) — цей прийменник походить із двох колись різних прийменників і вживається тепер аж із трьома відмінками: родовим, знахідним і орудним.

а) З родовим відмінком на означення р у х у зверху чого або з середини чого, але з цього основного значіння повстали інші як м а т е р і я л у, п р и ч и н и, п о х о д ж е н н я тощо: *зняти з дерева, з хати вийти, зробити з дерева, чоботи з свині, з неї будуть люди, зробити з намови, нема з того користи, чоловік із Полтавщини, з хвороби посивіти, з щастя не мруть, гарний з лиця* і т. ін., також при дієсловах: *сміятися, глузувати, кепкувати, кпити(ся), знущатися, глумитися* тощо *з кого*.

Часто конструкції з прийменником *з* чергуються з іншими, напр.:

Никла трава ж а л о щ а м и, гнулось древо з т у г и.
(П. Куліш)
Працюємо... не тільки п о н е в о л і, а й з о х о т и,
(Л. Україн.)
То з т о г о винен ти. (Л. Україн.)
Я ц ь о м у не винна. (Словн. Грінч.)
Він у т о м у винен. (Словн. Грінч.)
Винний з л о ч и н у. (Словн. Грінч.)
І що то за хороша з л и ц я була. (М. Вовч.)
На о б л и ч ч я був препоганий. (Словн. Грінч.)

Взагалі конструкції з *з* досить поширені коштом інших конструкцій і вживаються іноді досить незвичайно, як от, напр.:

Тішимося з н ь о г о. (Л. Україн.)
Я хотіла б його бачити великим, значним. Великим — і з х а р а к т е р у, або значним — і з п р а ц і д л я народу свого. (О. Кобил.)

Чи згодна ти забуть про те життя вабливе,
Зaритись на селі і з т о г о буть щаслива. (М. Рильськ.)

Крім того конструкції з *з* звичайні ще в таких словосполученнях, як *стаття з географії, лекції з економіки* і т. ін., в прислівниках *знизу, згорда, зроду-звіку, сп'яна* тощо та прислівникових виразах *з ласки вашої, з щирого серця.*

Слід відмітити ще поширені конструкції в таких випадках, як: *з т е б е добрий писар, з н е ї гарна робітниця, такі з н а с їдці, з О л е н и чудова співачка* і т. ін.

З знахідним відмінком *з* визначає приблизність у спеціяльних словосполученнях: *з хату завбільшки, з палець завдовжки, з тиждень минуло, з сотню дати, з двадцять душ прийшло, років зо два тому* і т. ін.

Здається з знахідного відмінку і такі вирази, як *хитрий з-біса, мудрий з-чорта, не з-так і великий* тощо.

Порівн. ще *близько, коло.*

в) З орудним відмінком *з* або зв'язує два іменники, або буває при дієслівному додатковому іменникові. У першому випадку *з* виступає в ролі сполучника *і* чи *та*, тільки, звичайно, тісніше в'яже іменники, ставлячи їх у стосунок керівного і підрядного. Так зв'язані іменники звичайно й стоять близько одно од одного, напр.:

Я р е м а з Л е й б о ю прокрались аж у будинок.
(Т. Шевч.)

Якжé додатковий іменник після прийменника *з* залежить від дієслова, то й стоїть ближче до дієслова:

Товариство
На Січ прямувало,
І мене взяли з с о б о ю. (Т. Шевч.)

На подобу складного підмета (див. § 153_3) буває й складний додатковий іменник:

Велів тобі... Барабаш... ш к а т у л у з к о р о л і в с ь к и- м и л и с т а м и оддати. (Нар. дума)
На те він і сотник, що розумніший над н а с
і з т о б о ю і о т а м а н а з г р о м а д о ю. (Нар. опов.)
Ой мій братіку, Червоний Носе!
Як би н а м з т о б о ю тут погратись? (Б. Грінч.)
От ми й спарували

Вас з Яриною докупи. (Т. Шевч.)
В сьому домі шлюб відбувається Геллади з Римом.
(Л. Украін.)

Не завсіди можна визначити додатковий іменник із прийменником *з* щодо його належности, напр.:

Розпустили орли крила,
З орлами злітались:
То кварцяне військо з панським
Докупи з'їжджались. (П. Куліш)

Зокрема конструкція з додатковим іменником орудного відмінку після прийменника *з* властива дієсловам *(о)женитися, (о)дружитися, побратися* (з ким).

У старіших письменників (Котляревського, Квітки, Шевченка), як також і в народній мові, подибуються й конструкції „женитися на кому“ тощо, але цього синтаксичного барбаризму тепер уникають.

7. *за* — теж дуже поширений прийменник і так само, як і *з*, вимагає тих самих трьох відмінків.

а) З родовим відмінком конструкції з *за* визначають час (добу, період): *за старих часів, за панщини, за години сіно звести, не за нас це сталося* тощо (порівн. прислівник *замолоду*).

б) З знахідним відмінком при численних дієсловах тощо на означення різних відтінків обмеження дії чи прикмети, їх льокалізації й взагалі точнішого визначення, напр.: *сховатися за хмару, схопити(ся) за голову, продати за копійку, постраждати за правду, їсти за двох дурнів, відповідати за що, зробити за одну ніч, вернути за тиждень* (*через тиждень*), *зробити за тиждень до терміну, не мати розуму й за дитину, вартий за старого, більший за кого* (порівн. *від*).

Зокрема часто така конструкція можлива й при дієсловах із *про*, як рівнобіжна: *говорити, турбуватися, забути, питати, писати, читати, балакати за кого, що* і т. ін., також у таких виразах, як *за вовка помовка, за все добре* і т. ін.

Щодо додатків присудкових із *за* + знахідний відмінок, то див. § 155.

в) Основне значіння конструкцій із орудним відмінком після *за* — напрям дії ззаду чогось або становище (*іти за чим, бути за чим*). Із цих значінь розвинулось чимало інших, як причини, наступности тощо: *за дурною головою нема й ногам упокою* (= *через дурну голову*), *за ліньками бідує, за тучами, за хмарами сонечко не сходить, за працею ніколи й погуляти, за його словами, за*

Шевченком, за офіційними даними, за азбукою, за редакцією (і *під редакцією*), *сидіти за книжкою* і т. ін.

Також і при дієсловах: *жалкувати, плакати, тужити, журитися, сумувати, вбиватися* і подібних щодо значіння звичайний іменниковий додаток орудного відмінку з *за*: *жалкувати за ким, чим (також жаль за ким*), *плакати за ким, чим* і т. ін. (порівн. *по, об*).

При дієсловах і віддієслівних іменниках руху та таких, як *послати*, на означення мети також уживається *за* з орудним іменника. Щоправда, в сьогочасній літературній мові перевагу віддається конструкції із *по* + знахідний (*послати по що*, а не *за чим*), алеж і в народній мові, і в літературній конструкції з *за* невивідні і досить поширені, напр., у Шевченка, Франка, Л. Українки й інших.

Та чи й бажано й потрібно винищити такі конструкції з *за?* Адже в них є такий відтінок значіння („іти за чим"), що його не можна віддати конструкцією з *по* + знахідний, і коли, напр., словосполучення *біганина за кавалком хліба* (М. Рильськ.) виправити на „по кавалок", воно втратить на силі й образності.

Нарешті слід сказати, що наче наперекір основному правилу про те, нібито прийменники бувають тільки в парах з додатковими іменниками, себто, як кажуть, вимагають після себе тільки непрямих відмінків, прийменник *за* може бути й перед назовним відмінком іменника. Це буває в особливих окликових реченнях після *що*:

Що у тім домі жила за праведная душа!
(Гр. Кв.-Осн.)
Що то за хороші, за молоді парубки. (М. Вовч.)
Метушилися в тумані щось за тіні. (П. Мирний)

Але з огляду на таку саму конструкцію й при прислівниках:

А що в лісі за тихо, тільки листя шелестить.
(Нар. пісня).

а то й при іменниках такого відмінку, що *за* з ними не може бути. *Що в за дівчині я закохавсь.* (А. Крим.), можна сказати, що це *що за, щось за* попросту своєрідне словосполучення прислівникового характеру з підсильним значінням на подобу різних часток, а не прийменник.

8. *к (ік)* — трапляється лише в кількох виразах вузького значіння як *к лихій годині, к бісу* тощо.

Про архаїчне стилістичне значіння прийменника *к* див. § 144.

Як провінціялізм трапляється в західньоукраїнських письменників ще з *к*, *ік* — *д*, *ід*:

Ватага панських посіпак...
Бундючно д церкві наближалась. (Ів. Франко)
Грудьми припав він ід землі. (Ів. Франко)

9. *крізь* — з знахідним відмінком на означення граматичної дії через щось: *Крізь сон подивлюся на ту Україну* (Т. Шевч.) *Неначе крізь сито дивлюся.*

Також у виразі *день крізь день*, близькозначному до *день-у-день, по-всяк-день.*

10. *крім (окрім)* — з родовим відмінком перед іменником на означення досить відокремлених членів речення, подеколи виділюваних навіть комою: *іншого, крім тебе любити не буду.* (Нар. пісня).

11. *між, (межи, міждо)* — уживається з родовим, знахідним і орудним відмінком. Основне значіння рух або становище в частині простору, незанятого сусідніми предметами. При дієсловах на питання „куди?" доречні конструкції з знахідним, інші дві вживаються у відповідь на питання „де?", здається, без одміни в значіннях між собою. Прикл.:

Іде чернець у келію
Між стіни німії. (Т. Шевч.)
Не знайшов між хлопців побратима,
Не знайшов межи дівчат посестри. (Л. Україн.)
І зразу встала стіна між мною й товаришами,
між мною й життям. (М. Коцюб.)

Звичайно, саме значіння *між* таке, що після нього йдуть іменники в множині, а коли в однині, то хіба в збірних, як от

Нема між ч и м вибрати. (Нар. опов.)
А ми послухали б от між д і л о м (Л. Україн.)

Відтінок архаїзму надає прийменник *міждо*:

Отаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пішли один против одного. (П. Куліш)

12. *на* — надзвичайно поширений прийменник із знахідним та місцевим відмінком іменника, напр.:

На шлях дивлюся та на поле,
Та на ворону на хресті,
На кладовищі. (Т. Шевч.)

а) Основне значіння конструкції з знахідним відмінком визначати предмет, об'єкт дії, переважно в напрямі зверху („на що"): *іти на гору, дивлюся на небо, летіти на море* і т. ін. У багатьох дієсловах така конструкція пізніша і хистка, себто змагається з іншими, напр.: *ждати, чекати, сподіватись на кого, що* і *кого, чого, вірити на кого* (інший відтінок у *вірити кому), дивуватися на що* (і *чому, з чого*), *заслужити на що* (і *чого*), *учити на добре* (і *чого доброго*), *хворіти, недужати, заслабнути на що, роздивлятися на кого, що* (але хибна конструкція „роздивлятися кого, що", що виникла підо впливом *розглядати кого, що*), *бачити на власні очі* (і *власними очима*), *кричати на ввесь рот, грати на скрипку* (і *на скрипці*), *потрощити на гамуз, учитися на лікаря, поставити що на науку, зробити на знак пошани, виїхати на лови, гукати на все село* і т. ін.

Уже на цих прикладах ми можемо відмітити, що додатковий іменник з прийменником *на* набуває значіння п р и з н а ч е н н я, м е т и, надто ж це виступає при керівних іменниках: *відро на воду, мішок на просо, зерно на посів, худоба на заріз, шлях на Київ, пастка на лисиці, спеціяліст на внутрішні хвороби* тощо, напр.:

Та в пісні н а всяку о т р у т у є лік. (Л. Україн.)
А світ на ці п л а ч і не має, браття, в у х.
(М. Рильськ.)

З прикметниками (керівними) *на* зв'язує іменники о б м е ж е н н я: *гарний на вроду, кривий на ногу, сліпий на око, вірний на слово, сірий на масть, багатий на лати, ягоди,* а також при таких прикметниках, як *голінний на що* (і *до чого), жадібний, схожий на кого* тощо.

З іменниками часового значіння знахідного відмінку *на* визначає момент, чи взагалі обмежений протяг часу: *це трапилось на свято, на той час нікого не було* тощо, але часто теж з значінням призначення: *на весну приготувати, поїхати на́ літо* тощо. Прислівниковий характер і в таких словосполученнях, як *вода спала на аршин* і т. ін.

б) Первісне значіння місцевого відмінку додаткових іменників із *на* показувати місце, де відбувається дія (зверху), але потім розвинулися інші значіння, наприкл., на питання як? коли? тощо. Часто такі конструкції чергуються з іншими (з *в*, орудним відмінком тощо):

А в мене не те н а д у м ц і. (Г. Барвін.)
Чим вони не люди?... Усі їх н а п о в а з і мають.
(М. Вовч.)

Йому й муха на заваді. (Нар. присл.)
Далі мовив на відході. (Л. Україн.)
Я не маю в себе в хаті дівки на відданні. (Л. Україн.)
Придавлено його й примучено на тілі, ослаблено й скалічено на дусі. (П. Куліш)
Усе пішло на порядках, як і було. (Гр. Кв.-Осн.)
Вона зібралась на силі. (Л. Україн.)

13. *над (наді, надо)* — з знахідним та орудним відмінками на означення вищого становища дії (зверху чого), потім становища збоку: *літати над лісом, жити над Дніпром* тощо, далі й такі, як *працювати над чим* тощо.

Конструкція з знахідним відмінком звичайна в багатьох виразах, де треба віддати тями „поверх чого“, далі „більше чого“, „краще, ніж що”, напр., при другому ступені прикметників: *більший над усіх, над його розумнішого немає...* (див. *від*), а далі такі, як:

Люблю її, як сам себе — над срібло, над злото. (Нар. пісня)
На те він і пан сотник, що розумніший над нас з тобою. (Гр. Кв.-Осн.)
Я принесла грошей додому над сотню. (Г. Барвін.)
Не знайдеш річки над Дніпро. (П. Куліш)
Не буде вже над мою першу милу. (М. Вовч.)

14. *об (о)* — мало тепер вживаний прийменник і здебільшого з досить обмеженим застосуванням.

а) З місцевим відмінком на означення часу (приблизно): *об обідній порі, об весні, об сій порі, о півдні, о п'ятій годині, о дванадцятій годині* і т. ін., при тім із *о* виключно в літературній мові (порівн. приросток *о, об* — § 102). Ще вужче (як західньоукраїнський провінціялізм) вживається знахідний відмінок: *о сю пору, о той час, наблизитися о межу.*

б) При дієсловах із таким значінням, як *ударити(сь), бити(сь), стукнути(сь), розбити(сь), оперти(сь)* на означення об'єкта дій:

Ой піду я утоплюся
Чи об камінь розіб'юся. (Нар. пісня)
О мур старою головою ударилась і трупом пала. (Т. Шевч.)
А він задом так і гепнеться об підлогу. (О. Сторож.)

Конструкція з *о* в цих випадках теж у народній мові не вживана.

в) При дієсловах типу *говорити, журитися, турбуватися, знати* тощо (див. *за*) зрідка вживається конструкція з *о, об* замість звичайних конструкцій з *про, за*. Такі конструкції з *о, об* і в народній мові трапляються здебільшого лише в старіших творах народньої творчости, а не в живій розмові, тим більше значіння яскравих стилістичних архаїзмів вони мають у літературній мові:

Не турбуйся, моя дівчино, о своїй пригоді.
(Нар. пісня)
А об моїй ти пригоді нічого не знаєш.
(Нар. пісня)
Дід о хлібі, а баба о хвіялках. (Нар. присл.)
І хоч би на сміх де могила
О давнім давні говорила. (Т. Шевч.)
І благав би я о смерті...
Так ти і Украйна,
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не даєте мені Бога
О смерті благати! (Т. Шевч.)

15. *перед (переді, передо)* — з знахідним та орудним відмінками на означення місця руху чи становища з чолової сторони когось, чи чогось. Щодо відмінности значінь конструкцій із знахідним та орудним відмінками, то вона більш-менш відповідна до таких же конструкцій із *між* (див. 11):

Швиденько зібралась Векла, узяла паляничку, звичайно, як перед голову йти. (Гр. Кв. Осн.)
Своїх колін ні перед яким князем не гнули ми.
(Б. Грінч.)

Проте з знахідним *перед* може визначати ще й час — *до (мене), раніш (ніж я):*

Будеш ти хміль уживати,
Будеш ти перед мене, старого, по долині Черкені
Козацьку голову покладати. (Нар. пісня)

А також з орудним:

Пару років перед тим. (Ів. Франко)

16. *під (піді, підо)* — так само, як і *перед*, з знахідним та орудним відмінками на означення руху чи становища з нижньої сторони, а далі й близько когось чи чогось і так само щодо відмінности основного значіння (див. *перед*): *під дерево підкопатися, під деревом лежати, під Києвом жити* і т. ін., а потім і в переносному значінні (порівн. *над):*

> *Буде добре запорожцям і п і д т у р к о м жити.*
> (Нар. пісня)
> *Було п і д робочу п о р у.* (Г. Барв.)
> *П і д н о г у грати.* (Нар. прик.). *Бути під чаркою, під п'яну руч зробити, бути під орудою, під керівництвом, під редакцією* тощо (порівн. *за).*

17. *після* — з родовим відмінком на означення супротилежного стосунку часового значіння *перед* (див. 15): *після праці піти, після того, і після нас будуть люди і т. ін.* — порівн. *по:*

Мабуть чи не підо впливом прислівника *опісля* деякі письменники вживають і *після* в прислівниковому значінні, напр. *Хай розкажу п і с л я.* (С. Васильч.). *Про це п і с л я.* (М. Рильськ.). Та чи не слід би цього уникати?

18. *по* — це один із найширше вживаних прийменників із різноманітним значінням і аж з трьома відмінками: давальним, знахідним і місцевим.

Деякі конструкції з *по* досить сталі як щодо значіння, так і обширу вживання, але чимало є й хистких і непевних. Колишні конструкції з давальним відмінком майже всі попереходили до конструкції з місцевим, і таким чином ці останні особливо обтяжені значіннями.

а) З знахідним відмінком *по* вживається майже тільки на означення двох тям — мети граматичної дії та межі її. При дієсловах із значінням руху до певної мети та таких, як *послати*, іменниковий додаток мети звичайно в'яжеться прийменником *по: іти по хліб, поїхати по сіно, послати по рибу, по сіль, по крам* і т. ін.:

> *Чи не вийде стара мати п о холодну в о д у?*
> (Нар. пісня)
> *Вернувсь п о той ч о б і т.* (Нар. опов.)
> *До кого ж мені тут п о р о б о т у вдатись?*
> (Г. Барв.)

Див. іще *за* в).

Крім того конструкція з *по* ще визначає тяму на питання поки? наскільки? напр.: *стояв у воді по шию, во-*

лосся по плечі, пшениця по пояс і т. ін. та в таких, як *по цей бік, по той бік* тощо.

б) Дуже поширені конструкції з місцевим відмінком після *по* досить різнозначні.

Поперше на означення місця в широкому значінні, напр., *ударити по́ голові, ходити по полю, лазити по деревах* і т. ін. Такі конструкції часто набирають відтінків розділовости, на подобу розділовости в дієсловах (див. § 86), отже природно в'яжуться з такими додатковими словами, як „скрізь“:

Чувати було п о л ю д я х, що вони живуть собі,
як риба з водою. (Г. Барв.)
По степах та хуторах. (Д. Марк.)
Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні. (Т. Шевч.)

Порівн. іще § 168.

Щодо такого значіння *по* в конструкціях із іменниками часового значіння, то вони в народній мові зрідка трапляються, напр.:

Ой журавко, журавко,
Чого кричиш п о р а н к а х? (Нар. пісня)

Але літературна мова в таких випадках звичайно використовує конструкції з орудним без прийменника тощо.

Подруге на означення підстав таких явищ, як *пізнати, побачити, згадати, помітити:*

Видно пана п о х а л я в а х. (Нар. присл.)
Я п о о ч а х бачу, що він соромиться. (Л. Украін.)
Вгадує було пору п о п р о х о ж и х. (А. Свидн.)
П о т в о ї х с л о в а х мене в Римі викрито.
(Л. Украін.)
Хіба ж ти не помітив п о ї й, що вона й здавна навіжена? (М. Вовч.)

Далі розвиваються й такі значіння (прислівникові), як напр.:

П о С а в ц і й свитка. (Нар. присл.)
П о с в о є м у л і ж к у простягай ніжку. (Акад. слов.)
Як п о п р а в д і вам сказать. (Т. Шевч.)
Дід Маркіян кохає сад п о к н и ж к а х, і немає ні
в кого зате на селі кращих сортів груш. (С. Васильч.)
П о в е р х а х з книжок читає. (П. Куліш)
І все то те — п о добрій в о л і,

П о в о л і розуму горить. (Т. Шевч.)
Працюємо... не тільки п о н е в о л і, а й з охоти. (Л. Українн.)
Ми всі прийшли сюди тільки своєю волею, п о своїй о х о т і. (Ю. Яновський)
Нам, слов'янкам, вони не п о т е м п е р а м е н т у. (Л. Україн.)
Аристократ п о д у ш і. (О. Кобил.)
Драли тіло п о к у с о ч к у,
Пускали на воду. (Нар. пісня)

Як уже й з прикладів бачити можна, такі конструкції часто чергуються з іншими, як от напр., з *до* („не до темпераменту"), *з*, *за*, орудним відмінком („аристократ душею") тощо.

Потрете на означення часових значінь, головним чином наслідкового характеру („після чого"). А з таких значінь знов розвиваються інші („нема", „не буде"). Приклади:

Мудрий лях п о ш к о д і. (Нар. присл.)
Дзиґар... кида в вічність таємную, хвиля п о х в и л і, доби, дні. (Л. Україн.)
Аж п о р о ц і весною... я знов побачився з Лімбахом. (Ів. Франко)
Ого, вже тепер буде п о н і м. (Нар. опов.)
Пішов дощ, та вже й п о ж а т т ю. (Нар. опов.)

Останні значіння *(буде по кім,* себто „його не буде", *вже й по жаттю,* себто „скінчилось жаття", здається, тільки місцевого, західньоукраїнського поширення, інші (*по обіді, по праці, по трьох днях...)* в літературній мові звичайні.

Нарешті з деякими дієсловами та віддієслівними іменниками конструкція з *по* вживається як синтаксичний архаїзм. Поруч звичайніших конструкцій із прийменником *за* при дієсловах *плакати, тужити, сумувати, убиватися* тощо бувають і конструкції з *по:*

Чорнявая коханая
П о м и л о м у вбивається. (Слов. Грінч.)
Ой чи тужить моя мила п о м е н і? (Нар. пісня)
Хіба хмаронька заплаче
Дощем п о м е н і. (С. Рудан.)
Чи мені п о т о б і
Сумом сумувати? (П. Куліш)

Але при дієслові *дзвонити, задзвонити* тільки така конструкція й буває:

І задзвонили вранці-рано
По генераловій душі. (Т. Шевч.)

в) Конструкції з давальним відмінком зберігаються в кількох випадках:

Поперше в чисто прислівникових словах типу *по-моєму, по-вашому, по-німецькому, по-дурному, по-людському* тощо, а подруге в іменникових конструкціях на означення розподіловости щодо предметів чинности дієслова. Це такі конструкції, як

В обох їх було по Шевченковому „Кобзарю". (Б. Грінч.)
Кликни й по чабану до нас із стада. (П. Куліш)

Проте останні конструкції хоч нібито й іменникові *(по чабану...)*, та насправді вони вже гублять зв'язок із відмінними словами і наближаються до прислівникових. Це видно з того, що коли замість іменників після прийменника *по* вставити числівникові сполучення, то вони вже будуть не в формі давального, а знахідного: *дав по п'ять карбованців, по сім яблук* і т. ін. (але *по тисячі, по десятці...).*
Сполучення з формами давальних відмінків іменників із *по* взагалі в українській мові майже вивелися зовсім, і такі конструкції, як

Се не по їх нутру і розуму царі. (П. Куліш)

вже застарілі.

Щодо конструкції з родовим відмінком: *по його, по її, по їх* (*не по йогó вийшло* і т. ін.), то вони, мабуть, з'явилися з складніших конструкцій як *по його бажанню*, абощо (через випад іменника). На це вказує і зовсім незвичайний при *по* родовий відмінок, і відсутність *н* в займенниках, і нарешті наголос (*по йогó* — див. § 66):

Роблять по його (Гр. Кв.Осн.)

19. *при* — з місцевим відмінком на означення становища чи дії поблизу кого, чого, коло кого, чого: *при мені було, при дорозі рости, діти при матері* і т. ін., але з цього основного значіння виникають дещо інші, як от:

Був собі чоловік середніх літ при здоров'ю. (Г. Барвін.)
Держать коня при всьому наряді. (Нар. пісня)
День при дні робимо. (М. Вовч.)
Як живе чоловік при вбозтві, то й хороший зробиться поганий. (Нар. опов.)
При згоді були люди. (Нар. опов.)

Але ця конструкція не поширюється на часові значіння — див. *за* а).

20. *про* — дуже поширений прийменник при дієсловах типу *казати, оповідати, знати, питати, писати, читати, турбу-*

ватися, дбати, забувати і т. ін. та віддієслівних іменниках: *про кого казати, оповідання про чужі краї*... (порівн. *за, об)*.

Крім того *про* вживається ще в значінні близькім до *на, для: взяти про всяк випадок, хліб про запас, мати про чорний день, одежа про свято, зробити про людське око, арія про баса* тощо. Вираз *про мене* близькозначний до *як на мене: П р о м е н е хоч вовк траву їж*. (Нар. присл.)

21. *проти* — на означення дій або становища перед кимсь, чимсь. Отже значіння *проти* ніби те саме, що й *перед*. Але насправді *перед* визначає тільки пасивний стосунок до когось, чогось, а *проти* дуже активний стосунок, порівн. *перед революцією* і *проти революції, перед кого стати* і *проти кого стати* тощо.

Значіння конструкцій *проти* + родовий іменника з значіння „назустріч кому, чому“ стається значінням „відповідно до кого, чого“, „рівняючи до кого, чого“:

П р о т и всіх л ю д е й земля не вродить (Нар.)
П р о т и н а с трьох нема в світі дужчого. (Нар.)
Денис... був собою красивий, моторний, п р о т и в с я к о г о звичайний. (Гр. Кв.-Осн.)

22. *ради* — з родовим відмінком на означення приблизно того ж, що визначає й *для*. *Ради* це єдиний прийменник, що може стояти не тільки перед іменником, а й по ньому:

А ну, заспіваєм
П р о б и р а д и. (Т. Шевч.)

23. *серед* — з родовим відмінком на означення місця руху чи становища у межах тієї тями, що означується іменником: *серед степу, серед моря, серед усіх*...

24. *у (в, ві, ув, уві)* — дуже часто вживаний прийменник з родовим, знахідним і місцевим відмінками з різноманітним значінням.

а) з родовим відмінком після *у (в)* конструкції звичайні на означення приналежности, тим то вони бувають щонайбільше тоді, коли іменниковий додаток визначає живу істоту: *у мене, у дівчини, у зайця, в овечки, у лелек, у птахів*... Але такі конструкції далеко менше властиві тоді, коли іменник визначає річ (напр., *у моря, в осоки*...). Коли ж такі конструкції і бувають при іменниках, що визначають речі, то тільки в тих випадках, як їх форми родового відмінку не показують на частинність, подільність, себто збірність значіння

того іменника. Отже звичайно не бувають сполучення „у грому“, „у всесвіту“, „у пролетаріяту“ тощо. А коли й бувають сполучення таких слів із прийменником *у*, то з закінченням *-а, -я* („у пролетаріята“...), що вже надає їм значіння не збірних назов, а ніби предметних, наче індивідуалізуючи їх, напр.: *А у вітра й досі в грудях і любов і муки.* (О. Олесь)

Порівн. §§ 162, 38.

Щождо місцевого значіння (де?) конструкцій із *у* + родовий відмінок, то вони сьогочасній українській мові не властиві зовсім, і такі речення, як „У ніг його знамена“ (Л. Україн.), „Товпляться у порога“ (П. Куліш), слід визнати непоправними, власне зовсім уже застарілими.

Про стосунки конструкцій із *у* + родовий приналежности до конструкцій із давальним — див. § 163.

б) Знахідний відмінок після *у* насамперед визначає об'єкт дії, а саме, що вона направлена на осередні частини того предмета: *увійшов у хату, улучив у галку, поїхав у місто...*

При багатьох дієсловах і в інших словосполученнях додатки іменникові після *у* мають різні інші, надто прислівникові (як?) значіння: *удатися в батька, перейти річку в брід, вдаватися в тугу, порубати в пень, вирости колос у колос* і т. ін., також на означення часу (коли?): *у п'ятницю трапитися* тощо.

в) Найширше вживані конструкції з місцевим відмінком після *у* на означення місця дії чи становища в осередній частині того, що названо іменником: *сидіти в хаті, бути в лісі* і т. ін., а як таке відбувається часто не в середині чогось, а на поверхні, то й конструкція з *у* чергується з іншими, надто з *на: у полі — на полі, у базарі — на базарі* тощо.

Конструкції з місцевим відмінком після *у* вживаються і з різними іншими, переважно прислівниковими, значіннями, маючи нахил у літературній мові дуже поширюватися. Іноді, звичайно, такі конструкції бувають несталі. Ось кілька прикладів:

Ми з чоловіком у правді жили. (Г. Барвін.)
Зоставсь у вбозтві. (П. Куліш)
У подарунку відіслати. (Нар. пісня)
Клянусь тобі у тім. (Л. Україн.)
Ти в потребі можеш те саме виявити про мене. (Л. Україн.)
Пишучи у Києві в такім гарячім тоні, я виявлював себе аж надто виразно. (П. Куліш).

25. *Через* — з знахідним відмінком із різними значіннями:

а) Щодо просторових відносин, то *через* вказує на рух упоперек чогось серединою чи зверху: *іти через ліс, перескочити через тин* тощо.

б) З просторового значіння виникло й часове значіння: *говорити через усю дорогу* (себто „протягом усієї дороги“), *голодувати через усю зиму, тяглося через увесь місяць* і т. ін. Але конструкція *через* визначає ще й іншу часову тяму, а саме „після якого часу“:

Через три дні знайшли його. (Сл. Грінч.)

Отже це рівнобіжна конструкція щодо значіння з такими, як *по трьох днях, за три дні* [див. *по* б), *за* б)].

в) Досить поширені конструкції з *через* на означення причини, засобу, посередництва, як *почути через людей* тощо, або от:

Ч е р е з н е ї мій вік молодий пропадає. (М. Вовч.) *Та чи мало у людей ч е р е з щ о зоветься „любов“? В них любов і ч е р е з карії о ч і, ч е р е з довгу к о с у, ч е р е з рум'янії щ о к и, ч е р е з гарну п л а х т у, ч е р е з вишивані р у к а в а, ч е р е з т а н ц і, ч е р е з п р о в о р с т в о.* (Гр. Кв.-Осн.)

Порівн. *з, того, тим, тому.*

З основних значінь *через* розвинулися й прислівникові значіння, як от *через лад брехати, через край напитись, через силу прийти* і т .ін.

Складні прийменники.

Значіння їх і вживання

§ 171. Як і складні приростки в дієсловах (див. § 86), дуже поширені в українській мові складні прийменники, тільки ці останні далеко різноманітніші проти складних приростків. Та не всі складні прийменники творять зовсім нові прийменники, здебільшого вони заховують основне значіння другої частини прийменника, але, звичайно, і в цих випадках складний прийменник віддає дещо інше, ніж відповідний простий. Взагалі складні прийменники надають стосункам значіння ніби більшої виразности, конкретности. Перша частина складного прийменника ніби підкреслює, оживляє значіння другої. Так, напр., *ішов під гаєм* блідіше супроти *ішов попід гаєм, над морем туман* не так мальовничо, як *понад морем туман.* Другі з цих словосполучень ніби близькі

до таких, як *ішов під самим гаєм, над морем скрізь туман* чи що. Отже головне значіння їх підсильне. Проте, як зауважено, декотрі складні прийменники мають самостійне значіння.

Подаємо складні прийменники в альфабетній послідовності, спиняючись докладніше лише на тих, що мають якісь особливості в значінні чи вживанні, і тільки посилаючись на відомі вже при інших.

1. *задля — для: Виросте на йому щасливша доля задля людей.* (О. Сторож.)
2. *запро* — це *за + про: Тоді ще острах був між панами запро тоту мазурську різанину.* (Ів. Франко)

> *Просив, щоб я її випустив.*
> *— А то запро що?*
> *— Або я знаю?* (Ів. Франко)

Це прийменник місцевого, західньоукраїнського походження. Поширення в літературній мові не має.

3. *заради — ради: Треба маритися заради дітей.* (Г. Барвін.)
4. *зачерез — через* (рідко): *зачерез мене сталося.*
5. *з-за (із-за)* — з новим супроти складників значінням, бо в ньому ніби злилися значіння *з* і *за: виходити з-за лісу* і т. ін.
6. *з-між (з-межи)* — теж ніби нове середнє супроти значіння *з* і *між: І викинуть з-між себе його люди.* (П. Куліш)
7. *з-на* — це льокального походження складний прийменник, вживаний у А. Свидницького: *Так з-на гони від них. На глухій стіні килим висить, і на килимі колодка з-на п'ядь довжини.* Порівн. „з гони від них" і „на гони від них". З таких конструкцій і значінь і вийшло *з-на.*
8. *з-над* — такого ж творення, як *з-між* тощо: *з-над Дніпра, з-над Дністра* і т. ін.
9. *з-перед* — див. *з-між: з-перед моїх очей утік.*
10. *з-під* — див. попер.: *З-під ринви та на дощ.* (Нар. присл.)
11. *з-по* такого ж походження, як *з-на: Разів з-по десять перехристився...* (А. Свидн.)
12. *з-поміж* — див. *з-між.*
13. *з-поперед* — див. *з-перед.*
14. *з-посеред* — див. *з-між: один з-посеред усіх.*
15. *з-попід* — див. *з-між: з-попід землі виступає.*
16. *з-проміж* — див. *з-між.*
17. *насеред — серед: насеред села.*
18. *осередь — серед: Та ви такої риби осередь літа не купите.* (Сл. Грінч.). Цей складний прийменник, здається, діялектичного походження.

19. *побіля — біля: пробігло побіля воріт.*
20. *повз — проз, побіля, попри* з знахідним відмінком: *пройти повз двір, проскочити повз вікно.*
21. *поміж — між: Поміж тими крутими горами сходила зоря* (Нар. пісня).

    Також і *поміж що.*
22. *понад — над: Пливе понад берегом.* (Нар.)
23. *поперед — перед: Поперед себе та вражих ляхів облавою пруть.* (Нар. пісня). *Безлюдная доріженька попередо мною.* (М. Вовч.)
24. *попід — під: Попід очі смуги.* (А. Свидн.) *Попід горою, попід зеленою козаки ідуть.* (Нар. пісня)
25. *попри — при, коло, повз,* але з знахідним відмінком: *Йду попри корчму, коли щось співає.* (Нар.). У літературній мові трапляється і з родовим: *Це ж крайня ганьба... жити попри льоканди.* (Л. Украін.)

    Та цей складний прийменник місцевого, західньоукраїнського походження і великого поширення в літературній мові не має.
26. *попротив — против: Ще, каже, попротив себе не вишукав.* (О. Федьк.)
27. *посеред — серед: посеред хати.*
28. *почерез — через* з тими самими значіннями, що й цей останній, але місцевого, західньоукраїнського походження: *пішов почерез гору, почерез нього сталося, робить почерез цілий рік.*
29. *проз — повз* і *через: ітимеш проз його, процідила проз сито.* У літературній мові вживається не густо.
30. *проміж — промежи — між, поміж, з-проміж,* але з трьома відмінками — родов., знах. і орудн.: *проміж людей, проміж люди, проміж людьми. Йому пробігла собака проміж ногами.* (Нар.). *Утікала Бондарівна промежи домами.* (Нар. пісня).
31. *супроти — проти: супроти його.*

Вивідні прийменники.

Значіння їх і вживання

§ 172. Нарешті є ще й такі прийменники, що походять із інших слів, звичайних членів речення. Здебільшого такі прийменники це ті ж таки слова, тільки вжиті в ролі прийменників, себто коли вони вже не ввіходять у речення як самостійні члени його, а лише зв'язують інші члени (звичайно, й згубивши самостійний свій наголос при цім). Щонайбільше такі прийменники бувають із прислівників. У § 141 наведені зразки таких взагалі двозначних слів у реченнях, коли вони бувають то як при-

слівники, то як прийменники; то як іменники, то як прийменники. Усі такі прийменники вимагають по собі родового відмінку. Наведемо такі прийменники (але не всі):

1. *близько — біля, коло: Іван Луговський близько ляхів... живе.* (Нар. дума). *Пройшов близько п'яти верстов.* (Ак. сл.)
2. *верх — над: верх дерева.*
3. *довкола* — див. § 141.
4. *довкруги — навкруги, коло: довкруги міста.*
5. *замість (замісто, місто)* — тільки як прийменник *(замість, замісто): замість ме́не, замісто то́го, місто на́с.*
6. *зверх — над, поверх, верх. Один зверх одного.* (Нар. каз.)
7. *кінець, кінці — край, на кінці, з краю: Сидить батько кінець стола* (Т. Шевч.). *Кінці греблі шумлять верби.* (Нар. пісня)
8. *коло — біля, круг: коло серця, коло річки, коло броду.* У літературній мові вживається і на означення приблизности:

   Коло осіннього Миколи...
   Ішли цигани. (Т. Шевч.)
   Я від тебе старший...
   — Либонь настільки, як старшою була твоя
   Хатіджа від тебе?
   Так, щось коло того, певне. (Л. Украін.)

9. *край* — див. § 141.
10. *круг (округ) — кругом, навколо: На ріках круг Вавилона... сиділи ми. (Т. Шевч.). Обійде округ хати.* (Нар.). У народній мові ще й *кругá: піти круга світа.* Порівн. іменник: *кру́г пря́дива.*
11. *навпак(и) — проти, напроти: Покотила паляницю навпаки сонця.* (Гр. Кв.-Осн.)
12. *навпроти (напроти) — проти: навпроти ньо́го, навпроти ночі.* Порівн. прислівник: *їхати навпро́ти.*
13. *назад — позад, за: сидить назад ме́не.*
14. *наперед — поперед: наперед усіх.* Порівн. прислівник: *іди наперéд.*
15. *нарізно* — звичайно тільки прислівник, але іноді й прийменник: *Стояв він нарізно всіх.* (П. Мирний)
16. *недалеко — близько: Там недалеко неї... арфа еольська.* (О. Кобил.). *Який то бір недалеко вас?* (М. Вовч.) Звичайно *недалеко* прислівник.
17. *опріч, (опріче, опроче) — крім: опріч неї були ще й інші.* Також у значінні *поза,* „окремо від“: *Опріч людей собі ходила.* (Є. Греб.)

18. *перше* — звичайно як прислівник і тільки зрідка як прийменник у значінні *раніше, перед, поперед:*
Турбувався тільки про одно: коли б перше Чіпки побачитись з Петром. (П. Мирний)
19. *побіч, поверх, позад, попліч, поруч, поряд — коло, біля: побіч мене, поверх води, поверх сотні, позад себе, попліч його, поруч них, поряд вас.* Порівн.: *по́біч сидіти. Пливе поза́д завзятий Гамалія.* (Т. Шевч.)
20. *потім — після, по,* але тільки в сполученні *потім то́го: потім того й ми прийшли.* Звичайно ж як прислівник: *нехай по́тім прийде* і т. ін., а також у значінні „поготів“: *Я горілки не п'ю, а чарівної і по́тім.* (Ів. Котляр.).
21. *просто — проти, навпроти: просто хати.* Порівн. *іду про́сто, сказати про́сто.*
22. *уздовж, уподовж, упоперек* — то як прийменники, то як прислівники: *Походжає вздовж байдака...* (Т. Шевч.), *уподовж полу, упоперек лави.* Порівн.: *іде вздовж вулицею.*
23. *уперед — поперед, наперед: Дванадцять пар пушок уперед себе одіслав.* (Нар. дума). Порівн.: *Ні взад, ні впере́д.* (Нар.)

Нарешті бувають словосполучення з подвійними прийменниками: *Орудували самохіть усіма землями між чотирма морями в Европі і д о к і н е ц ь К а м ч а т к и в Азії.* (П. Куліш).

П о к р а й в у л и ц ь поспішались заспані дівчата. (Т. Шевч.). Порівн. іще *до схід сонця, поруч із цим, неподалеці в лісу, потай від матері, разом із усіма, суспіль із усіма* тощо.

Додаток прислівниковий.

Значіння його і вживання

§ 173. Принагідно вже казано, що саме значіння прислівника в'яже його понад усім із дієсловом. Прислівник це насамперед придієслівний додаток. Коли роля дієслова, як присудка, виявляти активну ознаку підмета, то роля прислівника вказувати на якусь ознаку дієслова. А відповідно до того, що хоч особове дієслово й буває присудком найзвичайніше, та все ж не виключно, бо його можуть заступати й присудкові додатки, як прикметник, прислівник, іменник, так само й прислівниковий додаток може бути не тільки при дієслові, а й при прикметнику та прислівнику (далеко рідше і то тільки щодо деяких прислівників) і навіть при іменниках (винятково, дуже рідко). Не маючи якихось формальних засобів зв'язку з керівним словом і визначаючи його (зв'язок)

тільки своїм змістом, прислівниковий додаток більше супроти інших частин речення намагається посідати в реченні стале місце, принаймні щодо близькости до керівного слова, надто ж коли своїм значінням прислівниковий додаток може в'язатися з кількома словами в реченні.

Взагалі прислівникові додатки дуже поширені в мові, і їх може бути по декілька навіть поряд, як от *Я сказала, що справді трохи незграбно пошито.* (Л. Україн.) *Потім зразу немов хто гарячою крицею торкнувся до заснулого серця.* (С. Васильч.)

От декілька прикладів на вживання прислівників не при дієслові:

Висіли на шовковинках голуби, зроблені теж із шпалерів. (Гр. Кв.-Осн.).

Коли поставити підкресленого прислівника перед дієприкметником *зроблені,* ми зараз же зміняємо зміст речення, бо тоді *теж* залежатиме від дієприкметника, а в наведеній фразі воно стосується до *шпалерів.*

Вони вже тепер клопочуться більше для конкуренції перед ротним. (В. Виннич.).

У „більше клопочуться" буде інший зміст.

І чую — оджививають десь у грудях свіжі струмочки. (С. Васильч.).

З іменниками прислівники в'яжуться найбільше тоді, коли ті іменники походять із дієслів, отже зберігаючи дієслівні конструкції:

Один із них — трохи жартівник. (З перекл.)
Граф Адольф уже не миє ніжно-хижим рухом руки, ласуючи з от-от-от перемоги. (В. Виннич.).

Незвичайна конструкція *от-от-от перемоги* могла з'явитися з *от-от-от переможе* тощо.

Але прислівники міри якости досить звичайні при прикметниках якісного значіння, як от *дуже, трохи, надзвичайно, страшенно, мало, вельми* тощо в парах *дуже великий, надзвичайно дорогий* тощо. А такі прислівники, як *ще, вже,* в'яжуться з усіма членами речення і звичайно стоять перед керівним словом безпосередньо.

Із попереднього ми знаємо, що і прислівники як розряд слів, і прислівникові конструкції не завсіди гостро відме-

жовані від інших мовних груп. У § 92 ми бачили, напр., що є чимало випадків у мові, коли ми не можемо сказати, що перед нами — іменник із прийменником чи прислівник. До того ще можна додати, що не завсіди ми можемо й визначити, щó перед нами — додаток іменниковий без прийменника чи прислівник. Так, *ранком* само по собі може бути і тим і тим як до контексту, іноді явно додаток іменниковий, іноді явно додаток прислівниковий, іноді ж з однаковими підставами його можна віднести і до першого і до другого. Знаючи твердо способи парування слів у реченні, характерні ознаки згоди, підрядности й прилягання, нам, певна річ, легше й виявити, до чого саме належить слово. Коли, напр., з словом *ранком* в'яжеться прикметниковий додаток, не може бути жадного сумніву, що перед нами додаток іменниковий, бож прикметникові додатки можуть бути при іменниках. Знов же не може бути сумніву щодо належности, напр., *миттю* в реченні *вони миттю прибігли,* оскільки зовсім неможливий прикметниковий додаток до слова *миттю*, хоч уже тільки як додатковий іменник ми повинні розглядати *в ту мить, в одну мить* тощо. Але у нас нема твердих підстав мати за прислівниковий додаток у *я бачив його сьогодні ранком,* бож можна сказати й *раннім ранком.* А вже цілком двозначне речення *я невдоволений р а н к о м.* Адже його можна розуміти і так, що *ранком* додаток іменниковий, себто як „невдоволений братом“, „невдоволений нічим“, „невдоволений тим ранком“ і т. ін., і так, що *ранком* прислівниковий додаток (коли?). Місце, як знаємо, хоч і має деяке значіння в структурі речення, але в даному разі справи не може вирішити, бо повної сталости місця за членами речення в українській мові немає.

У § 153, між іншим, були наведені зразки складних підметів, що подекуди схожі вже на прислівники, про що там і зауважувано. Та такі прислівникові словосполучення ще виразніші щодо своєї ролі в реченні (як додатків прислівникових) у деяких інших випадках. Взагалі можна говорити про складні прислівники, як говорилося вже про складні інші члени простого речення.

В такі складні прислівники увіходить слово в формі називного відмінку. З нижче поданих прикладів видно, що це справді такі словосполучення, які в певних умовах у реченні легко переходять від ролі підмета до ролі додатка прислівникового і навпаки, надто ж коли їх зіставити з прикладами в § 153.

Приклади:

Вони о д н а о д н у так люблять... оповідають о д н а о д н і й. (Б. Грінч.)

Вони подали *о д н е о д н о м у* *руку.* (Б. Грінч.)
Дві хаті стояли *о д н а в і д о д н о ї* *далеченько.* (Б. Грінч.)
Нас (дідусь) розсилає... на дванадцять верстов *с е с т р а о д с е с т р и.* (Нар. каз.)
Так поставте кобили *о д н а в і д д р у г о ї* *осібно на дворі.* (Нар. каз.)
Можна в гості ходити *о д н е д о о д н о г о.* (В. Виннич.)
В інтересах обох країн — бути в добрих відносинах *о д н а з о д н о ю.* (З часоп.)
Скільки нісенітниць нанизав ти *о д н а н а о д н у,* *Санчо — відповів Дон-Кіхот.* (З перекл.)
Він забере його з собою і сплатить усе *к о п і й к а в к о п і й к у.* (З перекл.)
Дві тополі... *о д н а о д н у* *хилить.* (Т. Шевч.)
Звелів їх садовити *к у п а к о л о к у п и.* (Сл. Грінч.)

Коли придивитися до наведених прикладів, то ми побачимо цікаву своєрідність у підкреслених словосполученнях. Що вони не підмети — це очевидно. Роля їх у реченнях прислівникова, принаймні в більшості наведених прикладів підкреслені словосполучення в цілому стосуються до дієслова і відповідають на питання як? Але це зовсім особливі словосполучення, бо в них є, як бачимо, й те, що властиве тільки підметові (називний відмінок), а крім того є й таке, що ніби споріднює їх із додатками прикметниковими. А саме, звернувши увагу на ті підкреслені словосполучення, що в них є форми згоди, ми побачимо, що в них рід залежить від іменників, як і в усіх прикметникових додатках. Напр., нам зрозуміло, що в третьому прикладі *одна від одної* тільки через те, що в ньому є *дві хаті,* що коли б замість останнього було *два стовпи,* то конче й складний прислівник був би інший, бо можна тільки сказати

Два стовпи стояли *о д и н в і д о д н о г о* *далеченько.*

Так само і в сьомому прикладі тому тільки *одна з одною,* що це стосується до *країн* (жіночого роду), а будь не країн, а, напр., народів, як зараз же треба змінити й *одна з одною* на *один з одним.* А в тих прикладах, де підкреслені словосполучення стосуються до займенників без родових закінчень (напр., першому й другому), або до іменників невідомого роду за відсутністю їх у реченні, як у шостому, ми або вже знаємо з самого підкресленого

словосполучення, до якого роду стосується воно, абож маємо форми ніякого роду як форми спільні в певних випадках для всіх родів. Справді бо, кожен розуміє, що коли кажуть

Вони о д н а о д н у так люблять... оповідають о д н а о д н і й,

то кажуть про істот жіночої статі, отже *вони* це множина до *вона* (а не *він, воно*). Так само в останньому прикладі вже саме словосполучення *юнак до юнака* (чоловічого роду) визначає рід *нас,* бо так може сказати, очевидно, тільки людина чоловічої статі. Щождо таких випадків, як у другому прикладі, то хоч формально нібито й тут рід визначений (ніякий), та справа в тім, що в українській мові ніякий рід може визначати й спільний рід (порівн. *кожне мусить працювати* і т. ін.), отож і в цьому випадку є згода тільки особливого характеру.

Таким чином, як бачимо, у тих словосполученнях, що ми їх умовно називаємо складними прислівниками, є елемент згоди. Згоджуються вони, коли що в них прикметникове слово (*один*), або з іменником підмета (напр., у першому прикладі), або з іменником додатковим (напр., у п'ятому прикладі. Якраз у перших випадках складні прислівники й обертаються в складні підмети дуже легко: досить усунути в них підмет однослівний, і його місце займе узгоджене з ним словосполучення. Звичайно, і навпаки: досить, напр., у зразках § 153 поставити ті іменники, що до них стосуються підкреслені словосполучення з узгодженим словом, щоб ці останні сталися складними прислівниками. В останньому, напр., там реченні *к о ж н а к о ж н і й не хоче й на крихту вступитись* підкреслене словосполучення буде вже прислівниковим словосполученням, коли ми додамо *вони.* Але такі зміни не можливі тоді, як у складний підмет увіходять іменники, себто самостійні слова, як у прикладах, напр., перших двох із того ж таки §.

Варт іще відзначити, що складний прислівниковий додаток тягнеться до кінця речення, складний підмет до початку.

Не раз уже підкреслювано, що прикметники в'яжуться з іменниками, визначаючи їх прикмети, незалежно від того, чи то будуть вони прикметниковими додатками, чи додатками присудковими. Прислівник же, не маючи зв'язків з іменниками, тяжить до дієслова, як його найзвичайніший додаток, як передусім придієслівне слово. У світлі цих основних п о т я г і в прикметника до іменника й прислівника до дієслова слід розглядати й такі паралельні форми речень, як

Л і п ш а смерть, як життя. (О. Кобил.)

з одного боку, а з другого

Мені ґолотонька милі ш. (Ів. Мандж.)

— див § 156. У реченнях із прикметниками більше іменникової нерухомости, у реченнях із прислівниками більше дієслівности, присудковости, ніби енерґії. Справді, у фразі, напр.,

І йде (мати) на вулицю гулять,
Гордіше самої цариці. (Т. Шевч.)

підкреслене слово в'яжеться *з йде* (як іде?), а коли б було *гордіша,* це був би прикметниковий додаток до *мати* (яка?). Ще можна й так сказати: у словосполученні, напр., *прудкіш од усього — думка* супроти словосполучення *прудкіша од усього — думка* присудковий додаток *(прудкіш)* відзначається більшою самостійністю, ніж у другому *(прудкіша),* де цей останній самою формою вже тісніше зв'язаний із підметом, хоч основне значіння обох їх і те самісіньке. Взагалі, сказати б, тембр значінь таких двох словосполучень дещо інший, різний, бо різні зв'язки у прикметників і прислівників, і вони порізному будять думку. Речення, напр.,

Повинність вища над родинні зв'язки. (Л. Україн.)

ми сприймаємо тільки так, що присудок його „є вища", але можливе речення *Повинність вище над родинні зв'язки* викликає в нас дужчі дієслівні можливості як асоціяції, напр., „стоїть вище". Тим то така тільки форма речення з прислівником у присудковому додатку і надається тоді, коли треба виявити багато динаміки, сили, енерґії, напр. у закликові: *Вище повинність над родинні зв'язки!* (себто „піднесіть", „піднесім" чи що).

Дальший розвиток простого речення.

Прикметники-іменники

§ 174. Додаток прикметниковий у головних і другорядних парах речення іноді бере на себе граматичну функцію свого допарка, себто керівного іменника — підмета чи іменникового додатка. Це буває взагалі в таких випадках, коли синтаксична пара „прикметниковий додаток + іменник" визначає щось одно, тобто не застосовується до різних речей чи явищ, а в'яжеться з поодиноким тільки фактом, отже править ніби за власне ймення, абож визначає щось відоме з попередньої мови чи що. У таких випадках часто самого прикметника вже досить на означення речі. Такі прикметники в ролі іменників (а їх умовно й можна назвати прикметники-іменники) бувають двох головних розрядів: тимчасові й постійні.

Тимчасові прикметники-іменники часто вживаються як наслідок простого опусту іменників в інтересах економії часу. Напр., в статті, де йде мова про *багатих* чи *бідних* людей замість пар *багаті люди, багатим людям, багатими людьми, бідні люди, бідних людей* і т. ін. зви-

чайно вживають *багаті, багатим, багатими, бідні, бідних* тощо, бо самі ці прикметники точно те саме визначають, що й пари. У такому разі ці прикметники правитимуть за підмет і іменниковий додаток з усіма наслідками, себто можуть керувати іншими словами, з ними узгоджуватимуться прикметникові додатки і т. ін. Коли ми говоримо за якусь одну певну річ, надто ж коли при іменникові на її означення є сталий прикметник, ми раз-у-раз обходимося тільки прикметником, що таким чином, заступаючи цілу пару, своєю формою (рід, число) натякає на опущений іменник, а самим собою визначає потрібну прикмету іменника. Так, говорячи, напр., про різні (стиглі, зелені, гнилі...) ягоди, ми далі вживатимемо таких речень, як „стиглі лишають на зиму", „зелені треба відібрати", „гнилими годують свині" і т. ін., де прикметники виступають замість цілих пар і синтаксично правлять за іменники.

Такі прикметники-іменники особливо властиві поезії, де іноді ними називаються навіть і такі предмети, що зовсім іменником і не були названі. Але це можливо, звичайно, лише тоді, коли такий прикметник визначає найхарактернішу ознаку іменника (власне речі), принаймні з погляду поета. Так, у Шевченка часто *вітер* буває названий самим прикметником *буйний, сльози* прикметником *дрібні, дівчина — мила, чорнобрива, ніж — свячений,* (про людей) *вельможний, старий, мертвий, вбитий, завзятий...*

Ось декілька прикладів із його поезій:

Ні, чорнявий не убитий,
Він живий, здоровий.

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю.

Отак, сину
Помолимось Богу
Та сивого осідлаєм,
І гайда в дорогу!

Отак вона вишивала,
У віконце виглядала:
Чи не ревуть круторогі?
Чи не йде чумак з дороги?

Тече вода і на гору
Багатому в хату,
А вбогому в яру треба
Криницю копати.

Убийте пса,
А собачат своєю заріжу.

Хоч в останньому прикладі прикметник *своєю* і не єсть епітет руки, але з усього контексту зовсім ясно, до чого це стосується *своєю*.

Зокрема тимчасові прикметники-іменники вживаються й тоді, як треба узагальнити щось, а до того, як із усього речення ясно, що це стосується людей, напр.: *Не боїться мокрий дощу, а голий розбою. Багатому чорт діти колише. Ліниврий двічі ходить, скупий двічі робить. У всякого своя доля.* (Т. Шевч.).

Іноді прикметники-іменники вживаються з метою зм'якшити вираз, себто з небажання назвати іменник як неприємне слово, напр.:

Той його не візьме. (себто „чорт". Нар.)
Недобра їх розносила. (себто „сила". Т. Шевч.)

Щодо постійних прикметників-іменників, то найчастіше вони бувають у власних назвах, хоч в українській мові відомі вони і в інших випадках. У власних назвах прикметники-іменники дуже звичайні саме в географічних назвах та прізвищах: *Загірня* (*Загірньої, Загірній...*), *Головатий* (*Головатого...*), *Вербова* (*Вербової, Вербовій...*), *Попасна* (*Попасної...*), *Старобільське* (*Старобільського...*), *Кабанє* (*Каванього...*), *Жаб'є* (*Жабйого...*) і т. ін. Такі власні іменники з прикметниковим закінченням постали з таких пар, як „Вербова слобода", „Старобільське місто", „Кабанє село", тощо, але визначаючи одним одну річ, такі пари природно скоротилися, згубивши іменника. Звичайно, потім за такими зразками з'являлися нові власні назви прикметникові вже зовсім без іменника (напр., Шевченкове і т. ін.).

Коли ж у мові бувають такі прикметники-іменники, що відповідних прикметників уже нема, вони вийшли з ужитку, то й прикметник-іменник починає переходити в розряд іменників, а той зовсім перейде. Зразок такого переходу і вагання між прикметниковим і іменниковим відмінюванням бачимо в Т. Шевченка (розмова між Залізняком і Яремою в „Гайдамаках"):

— *Відкіля ти? Хто ти такий?*
— *Я пане, з Вільшани.*
— *З Вільшаної, де титаря*
Пси замордували?

Отже, слово *Вільшана*, що походить від *вільха* (від нього пішли два прикметники — *вільшаний* і *вільховий*), Шевченко вже не твердо сприймав як прикметник (і в його мові прикметник *вільшаний* ніколи не трапляється), хоч і не зовсім це слово в нього перейшло до іменників. Він ніби

вагався, чи відмінювати його як іменник (*Вільшани, у Вільшані* і т. ін.), чи як прикметник (*Вільшаної, у Вільшаній*...). Так само знаходимо у Шевченка в іменниковій формі слово *оковита:*

Взяла кварту о к о в и т и,
Та й почастувала.

хоч у народній мові буває *оковитої горілки* чи просто *оковитої*. Тут особливо сприятливі умови для переходу прикметника в розряд іменників, бо прикметник *оковитий* ніде й ніколи не вживається, як не в сполученні з *горілка*. Від *Луцьке* так само буває *у Луцькому* і *у Луцьку*. Взагалі ж постійні прикметники-іменники рядові всіх трьох родів українській мові властиві. Напр.: *карбівничий, повожатий, кошовий, лановий, хорунжий, керівничий, лютий* (місяць), *наречена, молода, варена* (варенуха), *подушне, млинове, містове* (мито), *минуле, майбутнє, їстівне*... Деякі з них уживаються і в прикметниковому значінні (здебільшого), інші ж тільки як іменники. Займенник *він, воно, вона* вживається тільки в ролі іменника, хоч зберігає прикметникові закінчення. Див. іще § 57.

Інколи в прикметниках-іменниках буває інший наголос супроти відповідних прикметників: *мирна′ (мирно′ї) і ми′рний, ми′рна, братова′ (вратово′ї... — бра′това жінка)* і *бра′тів, бра′това..., синова′ (синово′ї...)* і *си′нова...*

Прикладка

§ 175. Прикладкою зветься іменник ніби в функції прикметника, себто іменник безпосередньо (не тільки через дієслово) зв'язаний із іншим керівним іменником як його додаткове слово.

Отже можна ще так сказати: коли два (або й більше) іменники стосуються до тієї самої тями, визнають те саме, то другорядний із них і буде прикладка.

Прикладка звичайно буває в згоді з своїм керівним іменником щодо відмінку, щождо роду й числа, то як вони в іменниках не бувають залежні від інших слів, і в прикладці можуть бути не відповідні до керівного іменника. Приклади:

Зима - л и х о м а н к а морозцем дмухнула,
А пташка - к о х а н к а про мене забула. (Л. Гліб.)
Ось іде селянин Л и т о в к а. (С. Васильч.)
Під сонцем степ, козацьке Дике П о л е,
Огнем переливається, жахтить. (П. Куліш)
Між цяцьками — срібний о к р а й ч и к — місяць.
(С. Васильч.)

Як бачимо вже з зразків, прикладка буває різних ступенів наближення до керівного іменника.

Поперше найближче стоїть до нього така прикладка, що майже зливається з ним в одно слово, хоч все ж супроти одного суцільного складного слова таке сполучення слів із прикладкою характеризується виразною двонаголосовістю (а в складних словах звичайно один наголос — див. § 104). Це той розряд прикладок, що на письмі зв'язуються розділкою. Ось іще приклади:

Довгими руками-вітами силкується він (дуб)
удержатись за дерева-товариші. (Б. Грінч.)
І сатаною-чоловіком
Він буде по світу ходить. (Т. Шевч.)
Гей, ти, поле-батьківщино,
Чом ти не вродило? (М. Черняв.)
Перед нашими очими, мов у повітрі, висів
город-красень. (С. Васильч.)
Нікого на світі у мене нема, щоб з ким поділився
горем-журбою. (М. Черняв.)
Де Бахмутка-річка під мостом шумить. (В. Сосюра).

У цім розряді найтіснішого поєднання прикладки з своїм керівним іменником, де словосполучення вже наближається до одного складного слова, не завсіди обов'язкова й найхарактерніша умова іменникової згоди — згода відмінків. Подекуди знаходимо таку прикладку в назовному відмінку при керівному іменникові в інших відмінках, напр.:

Нехай п'є — уп'ється
Не моїми к р о в - с л ь о з а м и —
Синьою водою. (Т. Шевч.)

Якже прикметники можуть заступати іменники, то й за прикладку вони можуть правити, чи взагалі входити в пару з прикладкою:

Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щиру правду:
Де милий-серденько? (Т. Шевч.)

Див. іще такі словосполучення, як „на чорнім вороні-коні", „ворон-коня" в § 55.

Але буває й так, що словосполучення тільки схоже на словосполучення з прикладкою приймає однакові відмінкові закінчення через характерність цієї згоди саме в сполученнях із прикладками. Таке своєрідне словосполучення бачимо в Шевченка:

Або не живете в шинку
З пропий-волами-чумаками.

Можливі ще словосполучення цього типу й однини з множиною:

> *Виливайся ж слово-сльози:*
> *Сонечко не гріє,*
> *Не висушить.* (Т. Шевч.).

Подруге більше самостійне значіння має прикладка типу „селянин Литовка“. Вимовою, ступенем відрубности супроти інших членів простого речення ця прикладка наближається до звичайних другорядних членів. Це той розряд прикладок, що часто їх буває по кілька разом до одного керівного іменника, як от *учитель Іван Петрович Чуб,* учителька *Ганна Павлівна Гайова* і т. ін.

Як у цій групі прикладок, так і в попередній (з розділкою на письмі) іноді неможливо точно визначити, котре слово керівне, а котрі прикладки. Так, у словосполученні *учитель Іван Петрович Чуб* за керівне слово можна приняти і *учитель* і *Чуб* з однаковою підставою. З чисто граматичного погляду керівний іменник у таких словосполученнях може бути визначений тільки іншим словом речення, а саме коли це слово в згоді з ним. Напр., в реченні *село Вільшана запалало повстанням* ми незалежним вважаємо іменник *село,* бо з ним у згоді присудок *запалало,* отже *Вільшана* прикладка. *У не моїми кров-сльозами* керівний іменник *сльозами,* бо з ним згоджується додаток прикметниковий. В багатьох же випадках ми визначаємо керівне слово в таких словосполученнях тільки за його головнішим значінням у реченні супроти іншого іменника як ніби супровідного, додаткового, другорядного, і власне через те наше визначення може бути й суб'єктивне. У випадках множинних іменників словосполучення з прикладкою можуть бути й не в згоді між собою: *село Сорочинці, хутір Копані* тощо. Це, між іншим, може спричинятися до того, що така прикладка залишається незмінна, коли керівний іменник відмінюється, бо, напр., можна сказати *під селом Сорочинці, на хуторі Копані* і т. ін. Проте таке відривання прикладки буває і в інших випадках, напр., ми кажемо *у травні місяці, перед місяцем травнем* і т. ін., але *в кімнаті номер три, у містерії „Великий льох“* тощо, де прикладки, як бачимо, все в називному відмінку. Такі незмінні прикладки, ніби мало залежні від керівних слів, бувають тоді, коли вони й справді значінням своїм не тісно в'яжуться з керівними словами, надто ж коли вони визначають певні назви, означення тощо, отже коли між ними легко можна й вставити такі зв'язкові слова, як „під назвою“ тощо (*у кімнаті під номером 3, у містерії під назвою „Великий Льох“* тощо).

Потретє бувають іще приклади, що на письмі виділяються комами. Супроти обох перших це найбільш самостійні прикладки. Коли перші прикладки (з розділкою на письмі) наближаються до складних слів (вимовою і значінням), коли другі такі ж самостійні, як звичайні члени простого речення, то про треті можна сказати, що вони вже дужче відокремлені, ніж звичайні члени речення, бо в вимові такі прикладки з усіма залежними від них словами (а в цім розряді, треба сказати, додатки прикметникові тощо майже завсіди бувають при прикладці) виділяються як щось ніби вже не схоже на звичайні члени простого речення, відокремлюються голосом так, що між ними і звичайними членами речення, а в тім числі і керівним іменником, стається павза, зупинка голосу, чим, до речі сказати, й мотивується обов'язкова кома в такому місці або й друга, коли що така прикладка припадає в середині речення. Ми ж інак і прочитати не можемо, напр., *козацьке Дике Поле* в наведеному в початку § реченні.

Інтонація відокремлености при цих прикладках дуже характерна й виразна, і на неї найкраще спиратися в розділових знаках. Такі прикладки з усіма своїми додатковими словами завсіди виділяються комами. От іще декілька прикладів:

Там жайворонок, л і р н и к о д и н о к и й,
Зайняв відрадну серцю вишину. (П. Куліш)
Під дубом у гаю жила гадюка,
Н е п р о с и п у щ а з л ю к а. (Л. Глібів)
Сірий чижик, д р і б н а п т и ц я,
Задумав жениться. (В. Олександр.)
Босфор аж затрясся...
І шкурою, с і р и й б у г а й, стрепенув. (Т. Шевч.)
І ніч стрепенулась:
Не бачила, с т а р а м а т и,
Козацької плати... (Т. Шевч.)
Та на що ж, м а р н і с о л о в'ї,
Твої слова віщують весну? (М. Рильськ.)
Страховисько лісів, с е л я н у б о г и х в о р о г,
Лежить убитий лев. (М. Рильськ.)
Та й йому, К л и м о в і, на старість добре б було.
(С. Васильч.)

Іноді така саме інтонація відокремлення прикладки буває обов'язкова, отже обов'язкова й пунктуація (коми). Це насамперед тоді, коли прикладка стосується до займенників особових (я, ти, він). У таких випадках майже завсіди прикладка, навіть і без додаткових слів, як ото в останньому прикладі, вимовляється з відокремленням і на письмі виділяється

комою. В інших випадках прикладка з цього розряду може легко переходити до другого розряду (без коми на письмі), коли, напр., її переставити. Так, прикладка в *Петро, мій старший брат, працює на заводі* обернеться в іншу, коли сказати *Мій старший брат Петро працює на заводі* (власне тут уже *Петро* прикладка). Але як до потреби можна й так написати: *Мій старший брат, Петро, працює на заводі,* коли бажаємо в вимові виділити „Петро" так, як коли кажемо в такому реченні „а саме Петро", бо прикладки, зв'язані з керівними іменниками через „а саме", „тобто", „особливо" тощо завсіди відокремлені і вимовою і на письмі (комами).

Взагалі прикладка з комами на письмі дуже поширена в літературній мові.

Прикладка до іменника кличного відмінку може й не бути в згоді щодо відмінку, залишаючись у назовному, напр.:

Спи, козаче, д у ш а щира! (Т. Шевч.)

Але присудок конче має бути в згоді з підметом, а не з прикладкою, і тому мусимо визнати помилковим таке, напр., речення:

А дівчата,
Землі козацької краса,
У ляха в'я н е. (Т. Шевч.)

Присудок тут згоджений (помилково) з прикладкою замість підмета *дівчата.*

Нарешті слід указати й на таку прикладку, що на письмі виділяється рисками чи рискою. Така прикладка супроти всіх попередніх найбільше відокремлюється голосом у вимові, а саме від інших сусідніх членів речення різкою павзою. Різко обірвати мову — це ж взагалі визначає риска на письмі, зокрема і при прикладках, як ото в наведеному прикладі на 288 ст.

Відокремлені члени

§ 176. У розвинутій фразі дуже поширені так звані відокремлені члени речення або попросту відокремлені слова. Власне це звичайні другорядні члени речення — додатки прикметникові, іменникові, прислівникові (останні дуже рідко), тільки ніби відірвані від речення як щодо значіння, так (а це головне) і вимови. Вимовою відокремлені слова здебільшого нагадують ту прикладку, що виділяється комою, а вони так само виділяються на письмі комою. Від прикладки цього розряду відокремлені члени речення відмежовуються власне головним чином самою тільки граматичною формою зв'язку: прикладка — це залежний від іменника іменник звичайно того самого відмінку, тобто узгоджений, відокремлені ж слова це другорядні члени речення. От декілька прикладів:

Тільки шлях, від пилу сірий,
Між ланів чорніє. (М. Черняв.)
Ясне сонце, тепле й приязне, ще не вспіло
наложити палючих слідів на землю. (П. Мирний)
Що він, старий, тепер діятиме на світі. (Б. Грінч.)
Там, за горами, давно вже день..., а тут,
на дні міжгір'я, ще ніч. (М. Коцюб.)
Аж тут рано, до схід сонця,
Давид приїжджає. (С. Рудан.)
По стрімких високих горах, праворуч від дороги,
ліпляться біленькі хатки рибалок. (М. Коцюб.)
У скелі, внизу, проти місяця чорніла чорна продухвина.
(Ів. Неч.-Лев.)

Поправне читання всіх наведених прикладів із відокремленими словами показує, що вимовою останні відступають від звичайних другорядних чи взагалі членів речення і наближаються до самостійних словосполучень на подобу, напр., додаткових речень тощо. Таким читанням (а на письмі і виділенням комами) ми відокремлені слова ніби підкреслюємо, надаємо їм далеко самостійнішого значіння, ніж коли б вони були звичайними членами речення. Це особливо добре видно на тих прикладах, де можна підкреслені слова вжити й без відокремлення, себто як звичайні члени речення, напр., *Там за горами давно вже день.* У синтаксі складного речення ми побачимо, що відокремлені слова це ніби перехід до них, бо відокремлені слова вимовляються з такими змінами в інтонації і щодо павз, як і додаткові речення і цим різко відмежовуються від вимови звичайних членів простого речення.

Умови відокремлення певних членів речення досить різноманітні, не раз буває так, що ті самі члени речення можуть бути й відокремлені і не відокремлені як до потреби й бажання автора речення. Але чимало й таких випадків, коли відокремлення обов'язкове. До загальних умов відокремлювання певних слів належить поперше бажання виділити, підкреслити певні слова в реченні, а подруге розвинутість, багаточленність речення. За інших однакових умов більше надаються до відокремлювання певні групи слів у реченнях із багатьома другорядними членами, ніж у реченнях із малим числом їх. Одним із важливих способів відокремлювання є винесення певного члена речення з усіма залежними від нього словами за межі його звичайного місця в реченні.

Розберім найважніші розряди відокремлених слів.

1. Дуже часто відокремлюється прикметниковий додаток. Як ми знаємо, звичайне місце прикметникового додатку безпосередньо перед керівним іменником, рідше безпосередньо

за ним. Найбільше залежний член речення взагалі, прикметниковий додаток рідко коли сам іще має при собі додаткові, залежні від нього слова, і саме ко́ло таких слів досить обмежене („дуже великий“, „надзвичайно ввічливий“ тощо). І от порушення цих звичайних умов для прикметникового додатка сприяє відокремленню його, надто ж коли цих порушень кілька разом, напр.:

І, п'яні долею ясною,
Бенкети правлять багачі. (М. Черняв.)
По дворах, навантажені всяким збіжжям, стоять вози. (С. Васильч.)

І, звичайно, дієприкметники щонайбільше надаються до відокремлення, бо при них дуже часто бувають різні додаткові слова, як от:

Видно було гори, вкриті лісом. (Ів. Неч.-Лев.)
Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. (Т. Шевч.)
Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати. (Т. Шевч.)

Навіть і звичайні прикметники в позиції після керівного слова і з залежними своїми словами досить звичайні в відокремленні:

Ну, хоч глянем на Чигирин,
Колись то козачий. (Т. Шевч.)
Скелі здіймаються, ще не остилі,
Темні, похилі. (М. Черняв.)
Стоять вози, готові в дорогу. (С. Васильч.)

Такі прикметникові відокремлення взагалі набрали в літературній мові виразних вимовних ознак і тому властиві й прикметникам без додаткових слів:

І чорная хмара, страшна та бурхлива,
Над морем широким низенько пливе. (Н. Онацький)
На мішках лиш Давид сидів із Гордієм, з поважним, бородатим. (А. Головко)
Он куля свиснула і вдарила, дзвінка,
У давнє дерево, поросле мохом сивим. (М. Рильськ.)
І коли принцеса рівно, закостеніла, сидить перед ним у фотелю..., він тільки дивиться в підлогу.
(В. Виннич.)

Такі відокремлені прикметники бувають обов'язкові, коли вони стосуються до займенників *я, ти, він, сам, хто* тощо,

тобто при тих словах, що при них не буває прикметникових додатків взагалі (але присудкові додатки можливі):

Хто ж, могутній, заборонить
Встати й нам од сна? (Г. Чупр.)
І лев в дуплі дозволив їй,
Самотній та старій,
Хазяйство завести маленьке. (Л. Гліб.)
А сам, сердешний, слізоньки ковтає. (Л. Гліб.)
То в тюрму його закину
Там він, клятий, і загине. (Л. Україн.)
У льох його, молодого,
Той пан замикає. (Т. Шевч.)
Я, молода, чуюся між ровесницями самотною і старшою. (О. Кобил.)
Непримітний і убогий за людською течією,
Я проходжу над землею край недовгої дороги.
(М. Черняв.)

Також і тоді, як займенника в наявності немає, хоч він і очевидний із самого речення, напр.:

Боюся страшної я ночі,
Що в день мене, темна, всього обгорта. (М. Черняв.)
Мабуть душно
На перині спати,
Одинокій, молоденькій. (Т. Шевч.)

(Порівн. § 155).

У залежності від характерної інтонації, як і прикладка, відокремлене слово чи слова можуть бути на письмі виділені й рисками, а не комами, напр.:

Щоб і воно — удовине —
До школи ходило. (Т. Шевч.)

Із § 154 ми знаємо, що слід розрізняти прикметниковий додаток і присудковий. Отже до них треба додати тепер ще й відокремлений прикметник. Коли прикметниковий додаток визначає сталу ознаку речі, додаток присудковий прикмету активну (через дієслово зв'язану з підметом), то про відокремлений прикметник можна сказати, що він до деякої міри визначає щось середнє між тими двома. Що в ньому є і від прикметникового додатку, чи й треба це доводити. А що в відокремленому прикметнику взагалі є дієслівність, про це вже свідчить угорі вказаний нахил відокремлених прикметників сполучатися з додатковими словами. А ці додаткові слова звичайно й бувають придієслівні і вже цим самим надають прикметникам дієслівности,

ніби присудковости (порівн. угорі: „п'яні долею своєю", „колись то козачий", „готові в дорогу", див. іще §§ 88, 89). Потім того, відокремлені прикметники часто даються заступитися дієприслівниковими сполученнями, напр.: замість „хто ж, могутній, заборонить..." ми можемо замінити на „хто ж, бувши могутній, заборонить..."

Таким чином ми маємо, між іншим, речення з відокремленими прикметниками такого типу:

То вона пливе в блакиті,
Чиста, біла і ясна. (Б. Грінч.)
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові. (Т. Шевч.)
(Люди мруть,)
Конають в тюрмах, голі, босі. (Т. Шевч.)
Дві хмароньки плили кудись,
Легенькі і ясні. (О. Олесь).

Хоч в окремих випадках і можливе вагання щодо характеру прикінцевих прикметників, напр.:

Із могили козак
Встає сивий, похилий. (Т. Шевч.)

чи

Із могили козак
Встає, сивий, похилий.

себто чи „сивий, похилий" прийняти за присудковий додаток, чи за відокремлені прикметники, все ж це дуже відмінні конструкції своїм значінням.

Нарешті слід указати, що відокремлені прикметники можуть бути ще й із сполучниками:

Та й було всього то й хліба тільки скиба, і то зачерствіла, цвіла. (М. Черняв.)

2. Не так, як прикметникове, а все ж досить звичайне й відокремлення додатків іменникових. От приклади:

А тут і справді десь далеко між вербами, в зелених кущах, заспівав соловейко. (Ів. Неч.-Лев.)
А я, з палкою головою,
Геть за зцілющою водою
Пішов шукать собі біди. (М. Черняв.)
(У ньому) світилась якась надзвичайна сміливість і духова міць, разом з якоюсь хижою тугою.
(П. Мирний)

Два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа. (Т. Шевч.)
На самому край села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий двір. (П. Мирний)
Далеко десь, аж біля моря. (Л. Гліб.)

Знов таки й на цих прикладах можна бачити, що відокремлюються певні групи слів чи слова тоді, як вони найслабше зв'язані з керівними словами взагалі (див. § 169). Через відокремлення такі іменникові додатки стають іще самостійніші, і власне відокремлення й можливе саме тоді, коли такі слова ніби відриваються своїм значінням від свого керівного слова і вже стосуються до цілого речення. При цім такі відокремлені додаткові іменники з своїми залежними словами також набувають деякої дієслівности, що видно хоч би з того, що вони близько своїм значінням стоять до цілих окремих (дієслівних) речень або принаймні дієприслівникових словосполучень, як от напр., „з палкою головою" — „що був з палкою головою", „бувши з палкою головою" тощо. Звичайно, в окремих випадках так само можливе вагання щодо конструкції: чи перед нами простий іменниковий додаток, чи відокремлений. В останньому прикладі, напр.: „вікнами на широкий двір" дуже легко може бути прочитане і як звичайні додаткові слова простого речення (без коми). Кінець-кінцем вирішає справу бажання автора речення, але він повинен бути свідомий того, що в основі своїй відокремлені додаткові іменники, як і всі інші відокремлені слова, не те, що й не відокремлені, що в окремих випадках вони й не можуть заступати одне одного.

Відокремлені іменникові додатки можуть бути поруч відокремлених прикметників, характеризуючи взагалі розвинену літературну мову, напр.:

Весела і струнка, в вінку живих надій,
Ступила ти на шлях на зловорожий свій. (М. Зеров)

Зокрема можна сказати, що часто відокремленими бувають іменникові додатки з прийменниками *замість, крім, опріч,* як на те вказує й вимова: *Замість доброго, дрантя продає* і т. ін., але в жадному разі не послідовно, бо іменникові додатки з такими прийменниками можуть бути й звичайними другорядними членами простого речення.

3. Рідка трапляються й прислівникові відокремлення і так само передусім тоді, коли при прислівниках бувають

іще додаткові слова, отже такі словосполучення, як „вже вранці“, „дуже приязно“, „винятково уважно“, хоч бувають відокремлені й окремі прислівники:

Прозрів єси
В попелі, г л и б о к о,
Огонь добрий. (Т. Шевч.)

4. Нарешті залишилося ще сказати за таке відокремлення другорядних членів речення, що ніби вже виводить нас за межі простого речення зовсім. Це д а л е к е в і д о к р е м л е н н я, себто таке відокремлення другорядних членів речення, коли ці останні на письмі відділяються вже не комами чи рисками, а крапкою. Отже це вже власне наче й не члени речення, а просто окремі неповні речення, за що мова мовитиметься далі, але зважаючи на те, що граматично, своїми способами зв'язку, такі відокремлені члени справді звичайні члени простого речення (додатки іменникові, прислівникові, прикметникові — останні власне в функції присудкових додатків), ми розглянемо їх як відокремлені члени речення.

У кожному разі це окремий розряд — далеке відокремлення. От приклади:

Верталась у присмерках. Гнали череду, й було курно. Як іскри, блискотіли в куряві зорі. З поля поспішали засмажені, закурені, томлені. Мовчки без розмов. З косами, з граблями, з торбами. (С. Васильч.)
Настали понурі дні. Понурі, короткі й дощові.
(О. Кобил.)
І от вечір. Хмарний, важко-важкий, задуманий.
(В. Виннич.)
А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток. (М. Коцюб.)

Хоч і схожий на відокремлені члени взагалі, але все ж окремо стоїть назовний повторний при підметах. Це назовний іменника чи його заступника з додатковими словами перед підметовим займенником. Звичайно такий додатковий назовний виділяється комою:

Ой чужая чужинонька, вона правдоньки не скаже.
(Нар. пісня)
А Олексій, той на все дививсь по-своєму. (Гр. Кв.-Осн.)
Навіть безнадійно переконані в неустрашимості Матюшиній, і ті лише здвигали плечима. (А. Головко)

Дієприслівники

§ 177. З попереднього §, між іншим, ми бачили, що дієприкметники, як слова з виразною дієслівністю, щонайбільше надаються до відокремлення. Не менший, коли не більший ще, нахил до відокремлення виявляють і дієприслівники. Здебільшого дієприслів-

ники мають при собі додаткові слова, надто додаткові іменники, і в таких випадках дієприслівникові сполучення становлять досить самостійне синтаксичне ціле на подобу відокремлених груп слів. Такі дієприслівникові сполучення завсіди й вимовляються виразно відокремлено і на письмі обов'язково виділяються комами:

Не спитавши броду, не лізь у воду. (Нар. присл.)
А сам, вернувшися в будинки,
Своє лахміття позбирав. (Ів. Котляр.)
Коло хутора стояла підстаркувата жінка, наставивши руку над очима від сонця. (П. Мирний)
Море за пароходом не так шуміло, ніби вже збираючись на нічний спочинок. (М. Левицьк.)

Тільки коли явно відокремлена дієприслівникова група іде після сполучника, що стосується не її, а інших слів речення, то кома ставиться після сполучника, хоч у вимові сполучник в'яжеться з дієприслівниковою групою:

Прислухались і, не вірячи сами собі, одхиляли двері. (М. Коцюб.)
І, уклонившись праху,
Ми сходили з гори. (П. Тич.)
Прокинувся ранок та, поздоровкавшись з світом ясного сонця, закутався в сивий туман. (П. Мирний)

Але коли навіть і дієприслівникова група голосом не відокремлюється, то й комою на письмі не виділяється. Це буває після сполучників, напр.: *те ж він казав і повернувшись із школи,* а також і тоді, як дієприслівникова група править за присудковий додаток, напр.:

Вона сиділа сперши голову на руку. (Л. Украін.)

Так само не виділяються здебільшого й дієприслівники без додаткових слів, бо тоді вони й вимовляються звичайно як прислівники, напр.:

Співають ідучи дівчата. (Т. Шевч.)

Дієприслівники повстали з колишніх дієприкметників, а ці останні, як звичайно, були зв'язані з іменниками на подобу теперішніх прикметників чи й дієприкметників на *-ний, -тий.* От чому ще й тепер, коли вже дієприслівники стали придієслівними словами (*сидячи писати, роблячи розмовляти, нісши упав* і т. ін.), вже ж уживання їх далеко більше обмежене, ніж уживання звичайних прислівників. Звичайний прислівник залежить тільки від дієслова як керівного члена пари і може бути вжитий коли тільки в'я-

жеться з ним своїм змістом, себто коли може бути ознакою дії, що її визначає дієслово, напр.: *швидко ходити, раптом ускочити, сторч полетіти, нагло вмерти* і т. ін. Але дієприслівник може бути вжитий у реченні не тільки тоді, як підходить своїм змістом до присудка (дієслова), а ще й як в'яжеться з іменником у реченні (найчастіше підметом), бо з цим іменником він, бувши ще дієприкметником, колись був зв'язаний як його прикметниковий додаток. Напр., відповідно до нашого *взявши сестра пішла*, де *взявши* ми тепер відносимо насамперед до дієслова, колись була така конструкція, що *взявши*, як дієприкметник жіночого роду однини, в'язалось з *сестра* на подобу сьогочасних *старша сестра пішла* тощо. Згодом, у процесі розвитку мови колишні дієприкметники потроху ставалися дієприслівниками, себто в них занепали прикметникові (родові, числові, відмінкові) закінчення, і вони стали незмінними, одночасно від іменників переходячи до дієслів як його додаткове слово. Але колишній зв'язок із іменником все ж залишився в тому, що дієприслівникова конструкція можлива тепер тільки тоді, як з м і с т о м дієприслівник в'яжеться з іменником у реченні. Тим то ми тепер сприймаємо як явно помилково вжиті дієприслівникові конструкції, напр., у таких реченнях:

„*Йшов трамвай... Не доїжджаючи Подільського мосту, на дорозі гралися діти*“. (З часоп.)
„*Постукавши досить довго в двері, вони відчинились*“.
(З часоп.)

Помилкові вони через те, що дієприслівники змістом своїм не в'яжуться з іменниками того речення, де вони вжиті, а в'яжуться з тими, що їх у реченні зовсім нема, а є десь у сусідніх (дальших) реченнях: із іменником „трамвай“ у першому прикладі, з зовсім відсутнім словом у другому. Хоч у другому прикладі „постукавши“ взагалі й можна зв'язати з „вони“, тільки ж у жадному разі не з тим „вони“, що в реченні, бо тут „вони“ це „двері“, а „постукавши“ може бути зв'язане з „вони“ — „люди“ абощо. Майже завсіди дієприслівникові конструкції бувають саме тоді, коли дієприслівник змістом в'яжеться з підметом речення, а не з яким іншим (додатковим) іменником. Усе ж, треба сказати, в українській мові можливі дієприслівникові конструкції і в деяких інших випадках. Насамперед сюди належать безпідметові речення:

Аж обридло слухаючи. (Нар.)
Погостювавши там до півдня, треба і додому збиратись.
(Гр. Кв.-Осн.)

Аж занудить, на них дивлячись. (О. Сторож.)
Добро, мавши діток у розкоші. (Т. Шевч.)
Дожидаючи пояснення, здавалося мені, що його відповідь... (О. Кобил.)
Як же таки Галочці, будучи хазяйці, та не турбуватись. (Гр. Кв.-Осн.)
Шкода перемішувати тісто, винявши з печі. (П. Куліш)

В усіх цих і подібних інших реченнях або є в наявності іменник непрямого відмінку, або можна додати „мені“, „тобі“, „нам“, „вам“, що з ними дієприслівник своїм змістом і в'яжется. Та навіть і в інших реченнях (з підметом) подибуються дієприслівникові конструкції, коли дієприслівник той в'яжеться не з підметом, а з додатковим іменником. Не кажучи вже за такі речення, як

Одначе й зимою не сидня, згорнувши руки. (П. Мирний)

де дієприслівник знов в'яжеться з можливим у реченні „нам“, ми натрапляємо їх і в інших, як от напр.:

Не доїжджаючи до города кілька верстов, зострілась йому бабуся. (Нар. каз.)
Захарія та Ваську, дивлячись на се, аж сльози проняли. (Гр. Кв.-Осн.)
І багато там такого було, що й розказуючи душа болить. (Гр. Кв.-Осн.)
І сестру і брата,
Мов скованих, обнявшися,
Застав батько в хаті. (Т. Шевч.)
Він промовляв... про Сенеку..., засудженого на страту й померлого від власної руки, перетявши вену, як і личить мудрецеві. (В. Підмог.)

Проте ці конструкції не справляють враження непоправних через те, що в них дієприслівники своїм змістом, значінням дуже виразно в'яжуться з певними іменниками в непрямих відмінках, а не з підметом. Хоч взагалі такі дієприслівники й можуть в'язатися з підметом, але в даному реченні інші слова стоять на перешкоді цьому, тому й конструкції такі не неможливі. У першому, напр., реченні хоч взагалі *бабуся* (підмет речення) і цілком природно в'яжеться з *не доїжджаючи,* та на перешкоді цьому стоїть *зострілась йому,* і ми в'яжемо *не доїжджаючи* з *йому*. В інших знов дієприслівники цілком природно в'яжуться з можливими „у нас“, „у них“, „мені“, „у мене“ тощо (у 2, й 3. прикладах), або

певними додатковими іменниками чи їх заступниками так, що їх аж ніяк не можна зв'язати з підметами, напр., наявність *сестру і брата* в 4. прикладі цілком визначає, до чого стосується *обнявшися* (а до того ще й *мов скованих*), і ніяк не можна хоч на мить зв'язати його з підметом *батько*. Тож і така дієприслівникова конструкція можлива:

Їдучи в місто від Кодими тощо, з полудня, як уже доїжджати до... домів, по праву руч стоїть церква міська. (А. Свидн.)

Дуже зрідка трапляються конструкції, коли дієприслівник залежить від другого дієприслівника:

Кость і проживе, радуючись бачачи, що Мелася живе хороше. (Гр. Кв.-Осн.)

Щодо зв'язку дієприслівника своїм значінням з іменником, то буває й так, що він подвійний: дієприслівник одночасно в'яжеться і з підметом і з додатковим іменником, напр.:

Старець і циган... оповіли собі оба, як їм живеться, що перебули з а ч а с н е б а ч и в ш и с ь. (О. Кобил.)

Хоч як виразно виділяється дієприслівник із своїми додатковими словами в відокремлене суцільне словосполучення, проте буває й такий словорозподіл, коли підмет стоїть поміж членами прислівникової групи. Досі на зразках ми бачили, що дієприслівникова група сама може розривати речення, стоячи, напр., поміж підметом і присудком тощо, але не навпаки. І так справді буває майже завсіди. Тільки зрідка, а саме звичайно, коли речення починається з дієприслівника, між цим останнім і його додатковими словами кладеться підмет:

Узявши Захарій діток до себе, каже. (Гр. Кв.-Осн.)
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить. (Т. Шевч.)
Затягши один князь на другого орду і побивши свого супротивника, сідав у городі княжити. (П. Куліш)
Сівши закохані біля вікна, дуже добре могли бачити одне одного. (Б. Грінч.)
Оставшись Настя сама в хаті, кинула поратись. (С. Васильч.)

Такі конструкції, без сумніву, відбивають іще той стан, коли сьогочасний дієприслівник був дієприкметником і був ізв'язаний із іменником (підметом). Отже, такі конструкції мають значіння певних синтаксичних архаїзмів.

Що в таких конструкціях супроти інших, звичайніших тепер, справді підмет ніби більше зв'язаний із дієприслівником, свідчить насамперед уже саме зближення місця підмета до дієприслівника. Але за це можуть свідчити й інші факти. Так, напр., у Гр. Квітки-Основ'яненка, що часто вживає цих архаїчних конструкцій, є вказівки й на вимову архаїчнішу дієприслівників та підметів супроти вимови нашої. У його автографах (тобто рукописах, писаних його рукою) звичайна, напр., така пунктуація:

Помовчавши Олексій, так сказав. (З автогр. „Щира любов")

Очевидно цим Квітка відбиває іншу вимову цього речення, ніж наша звичайна вимова. Ми ж тут написали б:

Помовчавши, Олексій так сказав.

і цим тісніше зв'язали б підмет *Олексій* із дієсловом, що ми й віддаємо відповідною вимовою, роблячи павзу після *помовчавши,* а не після *Олексій,* як робив Квітка. А що в Квітки ця пунктуація справді відбиває вимову, за те кажуть численні випадки в його автографах коми на місці вимовної павзи, хоч би це й не збігалося з звичайними правилами пунктуації, напр.: *„Якийсь то полковий музикант, та навчив тут одного скрипника"* (з автогр. „Божі діти") і т. ін.

Вставні слова

§ 178. І прикладка, і відокремлені слова, і дієприслівник споріднені між собою тим, що вони ніби стоять далі супроти інших членів речення. Це ніби відірвані від речення члени, хоч, правда, подеколи їх важко й відрізнити від звичайних членів простого речення. До т а к и х ж е елементів речення належать іще й так звані вставні слова. Знов же вставні слова хоч і відзначаються дечим своєрідним, їм тільки властивим, але це лише в випадках виразних, яскравих виявів, частенько ж вони спадаються з іншими звичайними членами речення, передусім із прислівниковими додатками.

Вставні слова, як уже й назва їх свідчить, це такі окремі слова чи певні словосполучення, що стоять ніби поза реченням, не зв'язані з іншими словами одним із трьох способів зв'язку (див. § 140). На письмі вставні слова звичайно виділяються комами. Ось приклади:

Будемо, мабуть, вечеряти та лягатимемо спати. (П. Мирний)

А під лісом край дороги,
Либонь, курінь мріє. (Т. Шевч.)
Злість, кажуть, сатані сестриця. (Ів. Котляр.)
Прийшлось сусідові, мовляв,
Хоч сядь та й плач. (Є. Гребін.)
Така, бач, є у неї сила. (Л. Гліб.)
Поштар, нівроку, був підпилий. (Т. Шевч.)
А з мене, небійсь, сміялися. (П. Мирний)
Звісно, я з тих текстів жаднісінького не схотів вивчити. (А. Крим.)

Ти, певно, не з добра свою (жінку) на продаж вивів.
(Ів. Франко)
Трохи сердився покійник, сказати правду.
(Ів. Неч.-Лев.)
А Україна, знай, горить. (Т. Шевч.)
Травень робітничий
Не раз, було, до барикад
Його вразливу душу кличе. (М. Рильськ.)
І тут, як на сміх,
Засяяло сонце над трупами їх. (О. Олесь)
І чули нас, здається, скелі. (О. Олесь)
В них, видно, жуки в голові. (Л. Гліб.)
Але, по-моєму, важко допомогти їм тепер.
(Ів. Франко)
У нас, я думаю, і цей рік добре вродить.
Про це, певна річ, усі вже знають.

В усіх цих реченнях виділені комами слова вимовляються не зовсім так, як звичайні члени простого речення. Не важко запримітити, що всі такі слова відокремлюються голосом від інших слів, тільки це зовсім не те відокремлення, що за нього була мова в § 176. Схожість із відокремленими словами, щоправда, є в тім саме, що і ці вставні слова іноді відмежовані павзами, але це не характерна їх прикмета, тим паче, що павзи не завсіди й обов'язкові. Характерна ж вимовна ознака їх це обниження голосу і прискорення супроти вимови інших слів речення. У цілому це вимова чогось ніби стороннього для речення, в с т а в н о г о.

Коли придивитися до вставних слів у прикладах, то можна побачити, що вони бувають різних розрядів.

Поперше це прислівники. На звичайних прислівниках як раз і добре пізнати характерну вимову вставних слів. Такі слова, як *певно, видно, по-моєму,* можуть бути звичайними членами речення і можуть бути вставними словами:

Йому це п е в н о відомо. — Йому це, п е в н о, відомо.
Навкруги в и д н о далеко. — У них, в и д н о, жуки в голові.
П о - м о є м у таки не вийшло. — П о - м о є м у, треба вже йти.

У лівих прикладах наголос на підкреслені слова падає нормальний для другорядних членів речення. Це прислівникові додатки (у середньому прикладі присудковий). У правих прикладах ті слова вимовою ніби відсунуті на другий плян, зменшені, стерті, майже ненаголошені.

Деякі з прислівників вживаються як вставні слова майже виключно. Напр., *нівроку* (також *нівроку йому, їм...*), *либонь, пак, мабуть,* хоч все ж не послідовно, бо *мабуть* іноді вживається й як звичайний прислівниковий додаток. Слово *звичайно* вживається раз-у-раз то як прислівниковий додаток, то як вставне слово з виразно різним значінням, не тільки вимовою.

Подруге це дієслова і дієслівні вирази. Почасти це власне вже цілі окремі речення (*я думаю, сказати правду, немає сумніву, сказати б, як той казав* тощо), почасти різні дієслівні особові форми, що так само можна розглядати їх як присудки або їх заступники: *кажуть, мовляв, знай, сказав би, дивись, здається, може* і т. ін., почасти особливі дієслівні слова (*бач, бачте, бачся,* також і *мабуть* із „має бути", але *мабуть* вже майже цілком сталося прислівником). Усе це об'єднується в розряд вставних слів і своїм значінням в реченні і своїми вимовними особливостями. На письмі ці вставні слова майже завсіди виділяються комами, коли не іншими знаками.

Потретє іменники назовного відмінку. Такі словосполучення і слова, як *певна річ, відома річ, щоправда* і подібні словосполучення в значінні вставних слів теж завсіди виділяються на письмі комами.

Щоб ще дужче підкреслити вставне значіння певних слів у реченні, на письмі ставлять їх у дужки:

Селяни з Костівки (так звалася та слобода, де Гайденки жили) знали Демида. (Б. Грінч.)

На знак різкішого відокремлення вставних слів вони на письмі виділяються рисками, але про це, як також і про значіння дужок див. далі.

Окличні слова

§ 179. Так само до слів, що стоять поза реченням, належать і окличні слова, себто передусім іменники в кличному відмінку з усіма залежними від них словами. Слова кличного відмінку звичайно вимовляються з особливою інтонацією, властивою їм (у середині речення вона нагадує інтонацію вставних слів). На письмі вони виділяються комами. Тільки в випадках більшого натиску на кличні слова (надто коли вони в початку речення) по них ставиться знак оклику.

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата. (Т. Шевч.)
Ізнемігся, товаришу! (Т. Шевч.)
Хлюпни нам, море, свіжі лави!
О земле, велетнів роди! (П. Тич.)
Земле! Як тепло нам із тобою! (М. Рильськ.)

Згоджені з іменниками кличного відмінку прикметники можуть бути одночасно відокремлені (див. § 176), тоді вони й на письмі виділяються комами навіть від керівного свого слова:

Кассандро, р і д н а, ти не знаєш,
л ю б а, яка нещаслива я! (Л. Україн.)

Що іменники кличного відмінку не в'яжуться з іншими членами простого речення, а власне з присудком, що вони, отже, не те, що підмет, про це свідчать такі звичайні в мові конструкції, як *товариство зібралось...* з одного боку (*товариство* підмет) і *поможіть, товариство, мені* (підмет *ви)* тощо. Але в межах групи самих кличних слів вони, звичайно, в'яжуться між собою тими самими способами, що й члени речення — згодою, підрядженням, приляганням.

Щодо вигукових слів, то оскільки вони стоять зовсім поза реченням, і розділовими знаками їх треба виділяти, найчастіше комами. Але коли вигукові слова в'яжуться з членами речення чи іншими окличними словами в суцільну вимовну групу, то їх можна й не виділяти комою:

Хлюпни нам, море, свіжі лави!
О земле, велетнів роди! (П. Тич.)

але

О, думи мої! О, славо злая! (Т. Шевч.)

Та коли вигукові слова (надто звуконаслідні) заступають звичайні члени речення (напр., присудок), виділяти їх не слід комами, та й взагалі тоді вони прирівнюються щодо пунктуації до звичайних членів речення. Приклади див. у § 96.

Діейменник

§ 180. Діейменник, як ми знаємо, це неособова форма дієслова. Тим то форма ця й властива безпідметовим реченням (див. § 147). Але це далеко не все те, де може бути застосований діейменник. Увіходить він іще в складні форми дієслів як *буду ходити,* де всі придієслівні додаткові слова залежать тільки від нього, бо *буду* має саму формальну ролю зв'язки. Нарешті дуже поширений діейменник іще й при інших членах речення, власне при всіх розрядах слів: при дієсловах, іменниках, прикметниках, прислівниках і навіть інших. Супроти попереду названих діейменників у реченні ці останні становлять досить виразно вирізнену групу тим саме, що вони тут залежні від інших слів. У *буду ходити,* напр., діейменник *ходити* не залежить від *буду,* він разом із цим помічним дієсловом становить член головної пари з одного боку і з другого незалежно вже від

того помічного дієслова може мати свої додаткові слова, напр., *швидко буду ходити, буду ходити вулицею, дуже буду журитися, буду журитися за ким* і т. ін., де підкреслені додаткові слова залежать тільки від дієйменника, а не від *буду*. Та іншого роду конструкції з дієйменниками в таких випадках, як *збираюся вчитися, вчуся читати, бажаю докінчити* і т. ін. Тут і особове дієслово і дієйменник, залежний від нього, можуть мати свої окремі додаткові слова. Напр., можна сказати *давно збираюся вчитися музики, з місяць учуся читати німецькою мовою, дуже бажаю якнайшвидше докінчити справу* тощо, де, крім основних пар (*збираюся вчитися, учуся читати, бажаю докінчити*), є ще такі: *давно збираюся, вчитися музики, з місяць учуся, читати (німецькою) мовою, дуже бажаю, якнайшвидше докінчити, докінчити справу*. Отже тут особове дієслово зберігає ще синтаксичну самостійність, маючи при собі свої додатки прислівникові та іменникові супроти дієйменника, що теж може мати свої додаткові слова. Таким чином у подібних словосполученнях перед нами ніби два присудки — один звичайний у формі особового дієслова, а другий ніби як другорядний при першому в формі дієйменника. Такий дієйменник і можна назвати другорядним присудком.

Проте і в складних формах типу *буду писати* помічне дієслово зберігає деяку незалежність, коли *не* може відноситись і спеціяльно до нього, напр., *не буду писати* при *буду не писати, а...*

Такий самий другорядний присудок (дієйменниковий) буває, як уже зазначено, й при всіх інших словах, що входять у речення як його члени, напр., *здатність малювати, машина шити, мішок (зерно) носити, охочий купатися, ласий панувати, смачний їсти, треба робити, приємно купатися, найкраще лягти спати* і т. ін. (див. іще § 147). Адже в таких словосполученнях так само можливі додаткові слова і при керівних членах окремо і при залежних дієйменниках. З останнього прикладу бачимо, що дієйменник може залежати і від другого дієйменника.

От декілька прикладів речень із другорядними присудками-дієйменниками (попідкреслювані керівні слова):

Сашкові нашому зарання
Труда зазнати довелось. (М. Рильськ.)
Пограничний мур смерти й життя
Я іду оглядати. (Ів. Франко).
Семен зразу не може зважитись зняти бесіду про це. (М. Коцюб.).
Чому ж вагаюсь я розкрить свої змагання? (О. Олесь)

Заговорили щось погане,
До генерала і д у ч и
Прощатись люди. (Т. Шевч.)
Ставок під кригою в неволі
І о п о л о н к а *— воду брать.* (Т. Шевч.)
Дай ч а с *найти слова молитви.* (О. Олесь)
Те б а ж а н н я *— братам помогти*
І їх сльози утерти. (Ів. Франко)
Не п о д о б а *зіроньці проти місяця виходити.* (Нар. пісня)
Ми так слухати р а д і. (Ів. Франко)
Ти ще м о л о д и й *такеє слухати.* (Л. Украї́н.)
Як с о р о м н о *в часи свого конання*
В знесиллі згадувати їх. (О. Олесь)
Н у м о *дуба благати.* (Ів. Франко)
З а м і с т ь *статися сіллю землі,*
Станеш попелом підлим. (Ів. Франко).

Як бачимо з прикладів, деякі дієслова вживаються в мові тільки з другорядним присудком (*могти, вагатися...*). Проте чимало й таких дієслів, що хоч без дієйменників і вживаються, але з дієйменниками набирають дещо іншого значіння: *взявся робити, став казати, маю журитися* тощо:

Старий взявся просити. (Нар.)
Ой вийду я на річеньку та й стану думати. (Нар. пісня)
Як маю я журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ-за-очі. (Т. Шевч.)

На питання, як же в'яжеться дієйменник із своїм керівним словом, можна сказати, що він прилягає (див. § 140).

Див. іще § 187 *щоб*

Однорядні члени речення

§ 181. Щодо членів речення, то крім усього досі виявленого (головна пара, другорядні члени речення тощо) в ньому бувають іще так звані однорядні члени.

Придивімось до двох таких речень:

В саду похилилася квітка осіння
На ніжнім високім стеблі. (Г. Чупр.)
Довго дививсь я на море і плакав в журбі нерозважній
Над безталанням людини на лоні байдужім природи.
(М. Черняв.)

Коли розікласти ці речення на пари, то ми знайдемо одне слово, що не ввійде в жадну пару а ні як член її,

а ні як помічне слово. Це словечко *і* в другому реченні. Усі ж інші слова, як звичайно, за вказаним у § 139 правилом увійдуть у синтаксичні пари. Коли ж приглянутися до того словечка *і*, яка його роля в реченні, не важко помітити, що вона де в чому схожа на прийменники. Адже ми без труда бачимо, що *і* зв'язує *дививсь* і плакав. Проте ми також легко бачимо й відмінність цього словечка *і* супроти прийменників. Останній зв'язує, сказати б, не р і в н о п р а в н і члени речення, показуючи саме стосунок залежного іменника до керівного (*в саду похилилася, квітка на стеблі, дививсь на море* і т. ін.). Щождо сполучника *і*, то він знаменує якісь нові, досі не розібрані в нас стосунки поміж словами речення. Навіть і пари такої („дививсь і плакав") при розкладі речень не було, бо в нас були пари з одного боку *я дививсь* і *я плакав*, а з другого боку такі пари, де *дививсь* і *плакав* були керівні члени: *довго дививсь, дививсь на море, плакав в журбі* тощо.

Ясно з усього, що сполучник визначає щось інше супроти стосунків усіх членів речення. Ні згоди, ні підрядности, ні прилягання немає в стосунку — *дививсь і плакав,* бо нема в них взагалі керівного й залежного слова, а є цілком рівноправні члени, сполучник же *і* як есть указує ніби на їх рівнобіжність, однаковість. З розкладу речення на пари видно, що обидва ці слова *дививсь* і *плакав* стосуються до того самого третього слова (я), що обидва вони присудки зовсім незалежні один від одного. Взагалі ми вже знаємо, що до того самого одного слова в реченні можуть належати кілька додаткових слів і навіть однієї категорії, напр., при іменникові може бути кілька додатків прикметникових, при дієслові кілька додатків іменникових тощо. Але далеко не всі такі залежні від одного керівного слова слова́ будуть у такому стосунку до себе, як ото *дививсь* і *плакав.* У словосполученні, напр., *мій добрий приятель подарував дітям книг* з словом *приятель* згоджуються *мій* і *добрий,* слову *подарував* підряджуються *дітям* і *книгу,* тільки ж і прикметникові обидва додатки й іменникові не такої рівнобіжности, як вгорі наведені присудки. Зверхнім покажчиком неоднаковости і буде саме сполучник *і*: він ніяк не можливий у словосполученнях поміж нібито однаковими додатковими словами *мій добрий*, а так само і *дітям книгу*. А в інших реченнях, з іншими подібними рівнобіжними словами і поміж прикметниками тощо можливий сполучник, напр.:

Куди летить
Той поїзд г о л и й і г о л о д н и й? (М. Рильськ.)

То він на жарт
Осикою та терличем лякає. (Л. Україн.)
А десь гармати б'ють тривожно і невпинно.
(В. Сосюра)
Кров і дим їх упоїв. (Т. Шевч.)
Реве та стогне Дніпр широкий. (Т. Шевч.).

От такі саме члени речення, що залежать від того самого третього слова, а між собою зв'язані сполучником і звуться однорядні члени речення.

Однорядні члени речення дуже поширені в мові, і власне ми повинні говорити не тільки про однорядні члени речення, а однорядні слова, бо однорядними бувають не тільки геть усі члени простого речення, а й усі інші слова й словосполучення (прикладки, відокремлені слова, дієприслівники, кличні слова, другорядні присудки). Найпростіша форма однорядности слів це повторення їх: *іде та й іде* і т. ін. Однорядні слова мають велику вагу для письма, бо з однорядністю зв'язане вживання на письмі коми. Справа бо в тім, що однорядні слова пов'язуються не тільки сполучниками, а й певною інтонацією на місці сполучника, де звичайно й ставиться на письмі кома:

Гнуться, гнуться, гнуться верби. (О. Олесь)
Ой сама я, сама. (Нар. пісня)
Тихий, тихий Дунай! (Т. Шевч.)
Ой летіла зозуленька куючи, куючи. (Нар. пісня)
Мені так любо, любо стало. (Т. Шевч.)
Скоро буде земленька
Вся в вінку, вся в вінку. (О. Олесь).

У поправній добрій вимові таких речень із однорядними словами найяскравіше виступає інтонація однорядности: характерна вимова однорядних слів із протягом супроти вимови інших слів та павзи поміж однорядними словами на місці сполучників. Щоправда, саме повторення слова вже є певний стилістичний засіб підкреслити його вагу, отже й спеціяльна вимова таких однорядних слів тут виступає, сказати б, дещо прибільшено, з більшим підкресленням їх однорядности, ніж у звичайних однорядних слів (не однакових). Але основний характер цієї вимови залишається в усіх однорядних словах без сполучників, а на ньому ж часто й ґрунтується пунктуація.

Однорядність далеко не завсіди визначається граматичною одноманітністю та однаковою залежністю слів, хоч подекуди цього й справді досить. Та так чи сяк, а вимовні ознаки однорядних слів це те, що об'єднує всі однорядні

слова без сполучників, і наявність чого дає підставу до певної пунктуації. Як і часто в синтаксі, однорядність не завсіди гостро відмежована від інших мовних явищ, самий вимовний тип її може в окремих випадках стиратися (напр., підо впливом віршового ритму), і тут на допомогу повинні прийти інші ознаки однорядности, передусім те, чи може між сумнівними словами стояти сполучник. Взагалі ж ступінь певности й обов'язковости однорядних членів досить різноманітний як до синтаксичної категорії.

Щодо однорядних **підметів** і **присудків** без сполучника, то вони ніколи не можуть викликати сумніву, бо неоднорядні підмети чи присудки не бувають:

Гармидер, галас, гам у гаї. (Т. Шевч.)
Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі граді Ярославна. (Т. Шевч.)
Яка ж ти, о воле, прекрасна, пречиста. (О. Олесь).

Але не те щодо другорядних членів речення. Сама належність їх до однієї синтаксичної категорії та залежність від того самого керівного слова ще не визначає їх однорядности. Не однорядні ж, напр., підкреслені слова в таких зразках:

Твердий безостий *колос б'є по руках.* (М. Коцюб.)
Труда ***раптом пильно мовчки*** *дивиться на Макса.* (В. Виннич.)
Десь збоку вогко *підпадьомкає перепел.* (М. Коцюб.)
Я сказала, що ***справді трохи незграбно*** *пошито.* (Л. Україн.)
Потім зразу *немов хто гарячою крицею торкнувся до заснулого серця.* (С. Васильч.)
На шлях дивлюся та на поле,
Та на ворону ***на хресті***
На кладовищі. (Т. Шевч.)
Розметеним ***ураганом листям*** *несуться вулицями учасники великого свята.* (В. Виннич.).

Не можна поміж такими словами поставити для зв'язку їх сполучника, немає в вимові цих слів зовсім інтонації однорядности, властивої, напр., однорядним словам у таких зразках:

Затремтіло щось ***людське, м'яке***
В старім серці пророка. (Ів. Франко)

І довга тінь химерна
Лягає на її *м а л е н ь к и й, т е п л и й* *слід.*
(М. Рильськ.)
І вперше очима іншими поглянув н а н е б о, н а з е м л ю, н а с е б е. (П. Тич.)
З е л е н о, л ю б о усюди! (О. Олесь).

Інтонація однорядности властива не тільки окремим словам у реченні, вона охоплює й цілі словосполучення:

І співав він пісню, пісню лебедину,
П р о о з е р а с и н і, п р о к р а с у с т е п і в.
П р о в е л и к е с о н ц е, п р о в і т р и і х м а р и.
(О. Олесь)

Та в цих випадках усе ж є граматичні ознаки однорядности — однаковість конструкції залежних однорядних членів, але однорядність поширюється й на не однакової конструкції слова й словосполучення, а до того такі однорядні члени можуть іти навіть усуміш із цілими окремими (іноді неповними) реченнями як ніби однакові вимовою елементи:

Ось ви в злиднях, босі й голі. (О. Олесь)
І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах, усюди. (Т. Шевч.)
Простору, нечепурну, з обідраними стінами „казарму“ повно накурено тютюном. (С. Черк.)
Заквітчана, у червонім намисті, сорочка вишивана, в черевичках — ну, дівчина як зірочка! (М. Вовч.)
Приглядається до кожного обличчя: змарніле, засмажене, полуплене, білі плями по їх. (С. Васильч.)
Одна старіша — висока, струнка, в очіпку, енергійне обличчя, сірі очі в чорних віночках. (С. Васильч.)
Говорила моя бесідниця дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи себе раз-у-раз. (Л. Україн.).

І знов таки однорядність таку можна підтвердити тим, що на місці ком поміж словами можливі сполучники. Ми їх і знаходимо поміж граматично неоднорядними словами, але однорядними вимовою, напр.:

Б л і д и й і д р і б н о т р е м т я ч и, Давид провів по чолі рукою. (А. Головко)
Хіба тебе не радує хвала
м о я і н а ш и х д р у з і в скромних? (Л. Україн.).

Тільки не слід думати, що однорядні члени завсіди ідуть побіч себе. Іноді вони досить далеко одне від одного, надто ж присудки, як от напр.,

*О, марсельєзо, **б и й** в серця черстві, холодні,*
*Глухих, сліпих під прапори **с к л и к а й**,*
***З о в и** народ на свято всенароднє,*
***В е д и** народ в обітний край!* (О. Олесь).

Минувши перші дві коми, про всі інші можна сказати, що вони бездоганно правильно відбивають аж три розряди другорядних слів.

Казавши про сполучники поміж однорядними словами й словосполученнями, ми завсіди мали на думці єднальні сполучники *і, та, та й*. Ці сполучники частенько ідуть поруч безсполучникових конструкцій, себто в таких словосполученнях, де однорядні члени вирізняються певною інтонацією в вимові і комою на письмі. Легко помітити, що коли в словосполученні з однорядними членами є тільки один сполучник, то в тім місці, де він, вимова буває без характерної павзи, та навіть і інтонація зв'язаних однорядних слів уже наближається до інтонації звичайних членів речення. Тим і коми тут ніколи не буває:

Я спала сном камінним у печері глибокій, чорній, вогкій та холодній. (Л. Україн.)
Туман, туман та пустота. (Т. Шевч.).

Так само й коли два сполучники поміж однорядними членами в реченні, то комами вони не виділяються, хоч це вже не послідовне правило, бо тут іноді перед сполучниками і кому ставлять — як до вимови. Алеж коли той самий сполучник у реченні зв'язує однорядні члени понад два рази, то і в вимові такі члени більш-менш виразно відмежовані один від одного, і на письмі поміж ними бувають коми:

А тим часом місяць пливе оглядать і небо, і зорі, і землю, і море. (Т. Шевч.).

Кінець-кінцем інтонація (надто павза) найбільше важить у пунктуації при однорядних членах, тим то й визначити згори правила її точно і в усіх подробицях ніяк не можна, як не можна й вимагати одноманітної пунктуації в цих випадках. Ось декілька прикладів пунктуації особливо складних словосполучень із однорядними членами речення, кличними формами, відокремленими словами (із Шевченкових творів):

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі граді Ярославна,

І каже: „Дужий і старий,
Широкий Дніпре, не малий“.

І ридала,
І батька й матір проклинала,
І все на світі.

Боюся,
І вимовить боюсь тепер
Твоє грядущеє...

Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю.

Щодо риски замість коми поміж однорядними членами речення, себто в таких випадках, як

Риємо — риємо — риємо
Землю...
Сіємо — сіємо — сіємо
Буйні червоні цвіти... (В. Чумак)

то про це буде далі.

Рівнобіжно до того, як буває і з прикладками, однорядні слова можуть тісніше в вимові в'язатися, і тоді на письмі такі пари віддаються з розділкою, напр.:

Ревуть, лютують вороги,

але

Реве-лютує Візантія. (Т. Шевч.)
День біжить, дзвенить-сміється,
Перегулюється. (П. Тич.)

Але внутрішні стосунки однорядних членів речення не вичерпуються тим, що визначають єднальні сполучники *і, та* або їх заступник інтонація однорядности. Є ще ціла низка інших сполучників на однорядні члени з зовсім іншими й різноманітними значіннями, як от протиставлення (*а, але, та*...) розділовости (*або, чи, то*), наслідку (*аж, то*), причини (*бо*) тощо. Уже саме значіння їх таке, що треба передбачати при них більшої вимовної відрубности однорядних членів із цими сполучниками, ніж із сполучниками єднальними. Здебільшого (власне майже завсіди) наступний із однорядних членів, з'єднаних одним із таких сполучників і відокремлюється на письмі від першого комою — як вираз і вимовних стосунків, напр.:

Били, а не вчили. (Т. Шевч.)
Душею він дитя, хоч голову схилив. (Ів. Франко)
Бо в тебе дух не вільний лісовий,
А хатній рабський. (Л. Україн.).

Останній приклад цікавий тим, що там є групи *вільний лісовий* і *хатній рабський* на письмі віддані не як однорядні

слова (без коми поміж ними). Власне коли б тут не було протиставного сполучення з *а*, цілком імовірно, що, напр., *вільний* і *лісовий* були б трактовані як однорядні слова, а так само і *хатній* та *рабський*, і тільки через наявність протиставлення, щоб сильніше відтінити єднальний зв'язок першої пари прикметників і другої супроти зв'язку їх однієї проти другої та однорядність їх не відзначена.

Але докладніше про значіння сполучників див. § 187.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ.

Способи сполучування речень

§ 182. Основна мовна одиниця — просте речення — рідко коли виступає цілком відокремлено, незалежне від інших речень.

Звичайно ми говоримо цілими (більшими чи меншими) групами речень. Пов'язані речення між собою бувають далеко не однаково. Одні з них такі самостійні й незалежні до себе, що не випадає й говорити про характер зв'язку їх, бо його ніяк не можна вбачати, але є й такі словосполучення, де ми легко вирізняємо всі елементи речення, в тім числі головну пару, а проте нам ясно, що все це словосполучення-речення самостійного значіння не має, самостійно, незалежно від другого речення, не існує і тільки разом із іншим чи навіть іншими словосполученнями-реченнями набуває значіння закінченого мовного ряду.

Ми знаємо, що й просте речення не може бути точно визначене як певне словосполучення, ми знаємо, що ступінь скорочення основних елементів речення з одного боку і поширення, ускладнення з другого дуже великий, що в багатьох, напр., так званих неграматичних реченнях уже й натяку нема не тільки на підмет, а й на самий корінь граматичного речення — особове дієслово. Тим паче ускладняється справа з розростанням речення. Уже з попереднього розділу синтакси ми бачили, що в мові чимало таких словосполучень, де ніби стирається межа між реченням і реченнями. Так, відокремлені члени речення бувають настільки самостійні, що посідають у мові місце звичайного речення і в вимові і на письмі (див. § 176_4).

Звичайно, в цім розділі ми розглянемо лише деякі найважніші розряди складних речень, себто таких словосполучень, що з одного боку чимось пов'язані між собою в тіснішу групу, а з другого мають у собі ознаки щонайменше двох речень. Коли виходити з визнання за присудком о с н о в и речення, то вже речення з однорядними членами дієслівними можна віднести до складних речень. Взагалі поміж простим реченням і складним нема виразної межі. Все ж чимало є та-

ких словосполучень у мові, що їх уже здавна повелося розглядати як складні речення. От на практично важних із них ми й спинимося.

Усі складні речення щодо способу їх взаємозалежности можна поділити на дві групи: рівнорядно - сполучені й підрядно - сполучені. Звичайно, ми не говоритимемо за такі рівнорядно - сполучені речення, що відокремлюються одне від одного великими розділовими знаками — крапкою, знаком оклику, знаком питання. Ми говоритимемо лише за такі рівнорядно - сполучені речення, що хоч і однаково самостійні і незалежні одно від одного, та все ж тільки всі разом викликають цілком закінчений психічний акт, як і окремі закінчені речення. Такі рівнорядно - сполучені речення на письмі віддаються звичайно комами, тобто між ними ставиться кома:

Розпались кайдани, минула зима,
Розвіялись хмари, розтала пітьма. (О. Олесь).

Щодо підрядно-сполучених речень, то це такі складні речення, де більш чи менш явно виступає неоднаковість залежности їх: одно з них виступає як керівне, друге як залежне, підрядне. Підрядно-сполучені речення дуже різноманітні і щодо значіння і щодо способів сполучування. Проте в них є дещо спільне те, що об'єднує їх і відрізняє від рівнорядно-сполучених.

Між окремими реченнями підрядно-сполученого складного речення теж ставиться кома:

Я гадаю, що та сусідка може ще й пождати. (Л. Украін.).

Як між простим реченням і реченням складним є такі переходові словосполучення, що не дозволяють різко розмежувати їх між собою, так немає безумовної межі й поміж рівнорядно-сполученими й підрядно-сполученими складними реченнями. Та те буває лише в поодиноких випадках, бож типові речення того й того розряду досить виразні мають свої прикмети й особливості.

Найзагальніші й разом найхарактерніші відзнаки тих і тих складних речень ритмо-інтонаційні. У § 138 ми вказали на характерні інтонаційні відзнаки простих речень у їх трьох головних формах — речень-розповідей, речень-окликів і речень-питань. Тепер нам дуже корисно зіставити інтонацію простого речення-розповіді з інтонацією рівнорядно-сполученого речення, власне перших його складників. Для спрощення справи візьмім рівнорядно-сполучене речення з двох

речень, тобто, напр., першу половину наведеного зразка з Олеся:

Розпались кайдани, минула зима.

Навряд, чи може бути заперечення проти того, що прикінцева інтонація цього складного речення така сама, як і в звичайного простого речення-розповіді, напр.:

Ліс ще дрімає в передранішній тиші.

Та чи можна ж не помітити, що в середині рівнорядносполученого речення є зовсім новий ритмо-інтонаційний вузол супроти простого речення? А коли ми захочемо ближче визначити його, то безперечно знайдемо деяку схожість інтонації наприкінці першої частини складного речення, (тобто перед комою) з інтонацією кінця всього речення, отже взагалі кінця речення-розповіді. Задля визначення ж і відмінности ритмо-інтонаційного вузла в складному рівнорядносполученому реченні супроти ритмо-інтонації двох сусідніх речень розповідей (себто з крапкою поміж ними), нам слід зіставити наше складне речення в його натуральній вимові з такими двома сусідніми реченнями. Порівняймо, напр., те складне речення з такими двома цілком самостійними реченнями:

Ясна ніч. Не чути грому. (Ів. Франко)

І в рівнорядно-сполученому реченні є павза при вимові його, а саме на комі, і так само вона є після *ніч* в цих двох реченнях (на крапці).

Але в останньому випадкові павза помітно більша. Разом із цим в обох випадках перед комою й крапкою спадання голосу (зниження тону). Знов же на крапці це буде виступати яскравіше, виразніше. Усе це ще яскравіше виступить перед нами, коли в обох парах поперемінювати пунктуацію: в першому реченні поставити в середині крапку, а в другій парі, навпаки, кому і потім прочитати їх відповідно до нової пунктуації. Після всього не можна не пересвідчитися, що рівнорядно-сполучене речення це в основі те ж, що й самостійні речення-розповіді, тільки з дещо ослабленою відрубністю їх (власне першого), або, інак сказати, з деяким наближенням їх до себе.

Виявляється це в зменшенні павзи між сполученими реченнями в вимові та в зменшенні спадання голосу в кінці першого речення. Проте вже в попередньому § можна знайти натяк на те, що такі рівнорядно-сполучені речення вимовляються з протягом. Справді, ці вимовні елементи однорядних слів властиві й їм.

Середнє ритмо-інтонаційне значіння в сполучуванні речень відбиває на письмі розділовий знак с е р е д н и к (;). Найчастіше знак цей як єсть тоді й уживається, коли нема виразних ознак ні самостійних речень (крапка), ні рівнорядно-сполучених.

Зовсім інший інтонаційний малюнок у реченнях підрядно-сполучених. На першому-ліпшому з них легко пересвідчитись, що на місці зустрічі окремих речень, на комах, відбувається характерне піднесення тону в кінці першого речення перед павзою між ними. Це піднесення не буде таке сильне й напружене, як у реченнях-питаннях (див. § 138), алеж воно властиве геть усім підрядно-сполученим реченням і становить їх властивість. Підрядно-сполучене речення з ритмо-інтонаційного погляду це ніби ряд ослаблених речень-питань у тім їх варіянті, коли піднесення припадає на кінець словосполучення. Тільки останнє речення або частина його перед крапкою має звичайну спадну інтонацію. Так, напр., в

Було так тихо, що Остапові кроки лунали в полі, мов гупання ціпа на току. (М. Коцюб.)

ми маємо таке піднесення перед обома комами (а на комах павзи), а в фразі

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне. (М. Коцюб.)

таких піднесень троє.

М. ін., подібна відрубна ритмо-інтонація властива й відокремленим членам речення, дієприкметниковим сполученням (див. §§ 176, 177).

Рівнорядно-сполучені речення

§ 183. Рівнорядно-сполучені речення взагалі в мові дуже поширені. Це власне первісний спосіб сполучування речень. Адже найпростіше зв'язати два чи більше речення способом зіставлення їх, наближення їх до себе. Найприродніше застосувати рівнорядно-сполучених речень тоді, коли окремі мислі, як відповідники простих речень, в стосунку між собою, сказати б, простого сусідства, а не в стосунку причиновости, наслідку, умовности, взагалі внутрішньої залежности однієї від другої.

Щоб віддати ці останні стосунки, вже не вистачить способу рівнорядного сполучування речень, треба способу підрядного.

Тим то рівнорядно-сполучені речення найбільш доречні в описах. Добре ними віддати момент, змальовати становище з назверхнього боку, сконстатувати факти. До зразка рівнорядно-сполучених речень, наведеного в попередньому §, можна ще додати:

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє. (Т. Шевч.)

Крикнув перепел в ярочку,
Стрепет приснув над тернами,
По кущах між березою
Ходять дрохви табунами. (Я. Щогол.)

Заспівають на колишній голос кобзарі,
І затужать у розпуці матері,
І напоїться сльозами ще земля,
І похилиться в жалобі все гілля. (В. Поліщ.)

Це звичайне застосування рівнорядно-сполучених речень, бож така рівнобіжність речень цілком відповідає рівнобіжності явищ чи картин, тільки суміжних між собою, та й годі. Але рівнорядно-сполучені речення вживаються ще як певний стилістичний засіб і тоді, коли означувані простими реченнями (складниками того сполученого речення) явища чи факти стоять у стосунку залежности і, здається, вимагали б складнішої синтаксичної форми на виявлення того стосунку. Ось кілька прикладів:

Ой поїхав в Московщину
Козак молоденький —
О р і х о в е с і д е л е ч к о
І к і н ь в о р о н е н ь к и й. (Нар. пісня)

Ведуть коня вороного —
Р о з б и т і к о п и т а. (Т. Шевч.)

Був у неї собака з міді кований і зайчик череп'яний, м е р е ж а н і в у ш к а. (М. Вовч.)

Пливуть козаки, т і л ь к и м р і ю т ь ш а п к и,
Та на сей бік за нами. (Т. Шевч.)

Хлопчик найшовся в них, такий чорнявий,
у б а т ь к а в д а в с я. (М. Вовч.)

Наганяють півпарубка:
Хлопець у свитині
Полатаній, у постолах,
Н а п л е ч а х т о р б и н а. (Т. Шевч.)

У звичайній мові замість підкреслених речень були б або підрядні іменники, або підрядні речення чи інші підрядні словосполучення, наприкл.: „що в нього було оріхове сіделечко“, або „з розбитими копитами“ тощо.

Такі звороти з рівнорядними реченнями носять явні ознаки синтаксичних архаїзмів.

Такі синтаксичні архаїзми найбільше властиві народній поезії і взагалі народній мові. Та їй властиві рівнорядні речення не тільки в тих випадках, коли в розвинутій мові бувають конструкції з підрядними словами або реченнями, а почасти й у тих, коли, здається, поміж самими фактами, означуваними реченнями, немає й стосунку суміжности, рівнобіжности. Надто це властиво народній пісні:

Ой у полі метелиця —
Чого старий не жениться? (Нар. пісня)

Ой у саду черешенька зацвіла —
Мене мати за п'яницю віддала. (Нар. пісня)

Так само до синтаксичних архаїзмів народньої мови належить і спосіб сполучати окремі слова як однорядні тоді, коли внутрішній зв'язок їх (значіння) вимагає ніби підрядности:
Вези мене до матері до двора. (Нар. пісня)
З-під кореня з-під верби джерело било. (А. Свидн.).

Неповні (підрядні) речення

§ 184. Серед додаткових підрядних речень виділяється група неповних речень.

Взагалі неповні речення в українській мові поширені не тільки в складних, а й у незалежних. Сюди належать, напр., так звані еліптичні речення, себто такі, що їм бракує або котрогось із головних членів речення, або й обох. Власне сюди належать і безпідметові та безприсудкові речення, що на них ми вже докладно спинялися, але зокрема сюди належать речення на означення загальних думок, сентенцій, закликів, вигуків, висновків тощо, де недостатні члени речення зрозумілі з обставин, коли з'являються такі речення, напр.: *Що громаді, те й бабі. А ні телень! Ні дзень, ні кукуріку!* і т. ін.

Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою! (Т. Шевч.)
Чи довго сеї муки? (Л. Україн.)
З долин, з узлісь — бурун пісень. (В. Блакитний).

Еліптичні речення дуже поширені в інтимній розмові, або й взагалі в мові людей близьких, що розуміють, мовляв, одне одного „з півслова“. Така мова раз-у-раз буває пересипана однослівними реченнями-натяками, бо інші члени речення зрозумілі для розмовників і так. Це, сказати б синтакса розмовної мови.

Але ми маємо спинитися не на таких неповних реченнях, а на неповних реченнях підрядних, звичайних у всяких мовних жанрах, надто ж у мові розповідній. Це такі підрядні речення, що, обслуговуючи керівне, зв'язані з цим останнім спільними членами (напр., спільним підметом, присудком, додатковим словом, а то й разом кількома). Ці спільні члени звичайно в підрядному реченні не повторюються, і таким чином у ньому в наявності бувають лише нові супроти керівного речення слова та ще сполучне слово. Та не вважаючи на таку неповність, ці підрядні речення зберігають всі вимовні ознаки додаткових підрядних речень (див. § 182) і тому на письмі завсіди виділяються комами:

Женуть вітри, мов буйні тури. (П. Тич.)
Усе небо було вкрите густими хмарами,
Неначе чорною ріллею. (Ів. Неч.-Лев.)
Човен, як тінь, плинув до берега. (С. Васильч.)
В сльозах, як в жемчугах, мій сміх. (О. Олесь)
Мокриною цікавляться, немов би знайомою дівкою з своєї слободи. (Б. Грінч.)
Немов журба на чоло,
Лягне перший сніг. (В. Сосюра)
Босфор клекотить, неначе скажений. (Т. Шевч.)
Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди. (П. Мирний)
Мати шуткуючи одпихала їх, буцім сердита. (А. Крим.)
Засів, буцім в болоті чорт. (Ів. Котляр.)
Поле, що безкрає море, розіслало зелений килим. (П. Мирний)
В цей час у порту завжди, ніби граючись у хрещика, сновиґали матроси. (П. Панч.)
То так губи і складе,
Як ніби свистати. (С. Рудан.).

Навіть після сполучника, коли вже вимовного відокремлення тут немає, таке неповне речення на письмі виділяється комою:

Жінка встала...
І, мов водою, залилась
Дрібними, як горох, сльозами. (Т. Шевч.)

Тепер вона стояла й, як голодний вовк,
Клацала зубами. (П. Мирний)

Тільки ж не слід до таких словосполучень із *немов, наче, мов* тощо ставитися чисто формально.

Не можна сказати, що всі і завсіди слова чи словосполучення з тими сполучниками неодмінно виділяються на письмі комами. Коли, напр., такий сполучник править ніби за додатковий зв'язок поміж підметом і присудком, жадної коми ставити не слід: *Вона була як квіточка* (але *Вона була гарна, як квіточка*), а вже тим паче *Вона як квіточка. Вони ніби помирились.* Так само і в таких випадках, як:

Викинути літеру „щ" як зовсім зайву. (З діл. мови)
Взяла відра та й побігла
Ніби за водою
До криниці. (Т. Шевч.)
На мов стесаній борідці де-не-де поп'ялось тонке, як павутиння, волосся. (П. Мирний).

У подібних сполученнях, звичайно, й вимова така, що жадних ком там не треба.

Цікавий ще такий приклад:

Кардинали,
Як гадюки, в'ються
Круг тіяри та нищечком,
Мов коти, гризуться,
За мишеня. (Т. Шевч.).

Тут слово *гризуться* в комах через те, що воно, як насамперед присудок до *кардинали*, розриває суцільну групу неповного речення *мов коти за мишеня.* Що воно справді передусім присудок до *кардинали*, а не до *коти*, це видно, коли ми захочемо надати нормального ладу словам у реченні, бож скажемо ми тільки... *та нищечком гризуться, мов коти за мишеня.*

У виданнях Шевченкового „Єретика" звичайно після *гризуться* коми немає, а тільки перед ним, але така пунктуація непоправна, бо через неї *за мишеня* безпосередньо в'яжеться з *гризуться*, отже кінець-кінцем виходить, що „кардинали гризуться за мишеня", чого Шевченко, певна річ, не збирався сказати. Уже можливіша була така пунктуація, щоб *гризуться* зовсім не виділяти комами, алеж тоді б постало, здається, неймовірне складне речення з присудком у підрядному реченні, що одночасно стосується й до підмета головного речення.

Але крім цієї більш-менш тісної групи підрядних порівняльних речень, неповні додаткові речення бувають і інші, напр.:

Більше маєш ти заслуги
Між звірами, ніж хто другий. (Ів. Франко)
Так хотів придавити старшину, щоб і не писнула.
(П. Куліш)
Чи ти ба, яка моторна. (Нар.).

У таких неповних реченнях недостатні члени теж спільні з керівними реченнями. Ритмо-інтонаційні ознаки таких речень досить виразні, і комою відділяються вони послідовно. Звичайно завсіди виділяються комою й підрядні речення безпідметові:

Не знають, де діти. (Т. Шевч.)
І спішить туди, де днів. (Ів. Франко).

Підрядні речення без сполучників

§ 185. Складні підрядно-сполучені речення, як ми вже не раз могли бачити з прикладів, звичайно в'яжуться через певні сполучники чи сполучникові слова. На сполучниках саме, себто на місці зустрічі керівного й підрядного речення, виявляється й ритмо-інтонаційний розрив, як покажчик нерівнорядности елементів сполучування. Цей розрив настільки характерний для підрядно-сполучуваних речень, що він і сам, без сполучних слів, може творити підрядно-сполучене речення. Такий спосіб, щоправда, можна застосувати далеко не до всіх родів підрядно-сполучених речень, але все ж він досить поширений і то в різних мовних жанрах, надто ж у живій розмові. Замість втраченого сполучника в таких складних реченнях завсіди буває підсилений ритмо-інтонаційний елемент, чому в таких реченнях майже завсіди й риска на письмі ставиться, а не кома.

Подвійні сполучники в цих випадках можуть бути пропущені в обох частинах складного речення:

Дешева рибка — погана юшка. (Нар. присл.)
Є в дурня гроші — він і пан;
Є в його дорогий жупан —
І розум є. (Л. Гліб.)
Вип'єш — біжи, яко мога. (Т. Шевч.)
Обридло тут — туди мандруйте
На втіху павукам. (Л. Гліб.)
Мені б отак — змарніла б я. (Л. Гліб.)

Тут пропущений подвійний сполучник *коли — то.*

Не тільки в Крим ходив — в Туреччині бував. (Л. Гліб.)

Пропущений *а й.*

Жаль про одно — погана доля склалась. (Л. Гліб.)

Пропущений *що.*

Звичайно, такі складні реченя з пропущеними сполучниками і натомість підкресленою ритмо-інтонацією, як певні

стилістичні засоби, добрі на своєму місці, і не можна сказати, що вони цілком те саме віддають, як і речення з сполучниками. Іноді такі речення без сполучників навіть набирають якогось середнього значіння поміж складними реченнями з різними сполучниками, напр.:

Почув я раз — старі сміялись люди,
Що квач притикою не буде. (Л. Гліб.)

Тут на місці риски можливий і сполучник *як* і *що*.

Хлопчиків, повиростають, у службу віддасть.
(Гр. Кв.-Осн.)

Пропущено *коли вони*.

Там були озера, очеретом поросли. (Гр. Кв.-Основ.)

Пропущено *що*.

Вимовне відокремлення таких речень цілком виразне.

Пряма й непряма мова

§ 186. Є ще один розряд сполучування речень, що стоїть ніби на межі поміж рівнорядно-сполученими й підрядно-сполученими складними реченнями. Це зв'язок речень, що йдуть перед так званою прямою мовою. Пряма мова це чиясь мова точно передана другою особою.

Перед такою мовою звичайно йде вказівка чи вступне речення *він сказав, вони заявили* тощо. Так от зв'язок цих речень із наступною чужою мовою, точно переданою, і стоїть ніби посередині між зв'язком рівнорядних речень і нерівнорядних:

Колись то коник вороний
Обурився на пугу:
„Я не дурний
Терпіти далі цю наругу“. (С. Пилип.)
Сказав раз Кущ Билині:
„Билинонько! Чого така ти стала,
Мов рибонька в'яла?“ (Л. Гліб.)

Ритмо-інтонація на двокрапці при сполучуванні таких речень із чужою мовою з одного боку близька до ритмо-інтонації рівнорядних речень (див. § 183), алеж одночасно тут є ще елемент ніби недокінчености, чекання дальшого. Це специфічна двокрапкова ритмо-інтонація. Виразно вона виступає, коли порівняти, напр., такі словосполучення:

Він говорив правду.
Він говорив.

Він говорив, вона мовчала.
Він говорив: „Тобі треба мовчати“.
Він говорив, що тобі треба мовчати.

Останній приклад супроти передостаннього це спосіб зв'язку речень, що зветься непряма мова.

У згоді з тим, що сказано в § 183, можна зауважити, що пряма мова є первісніша форма сполучення речень, ніж непряма з підрядним реченням.

Але таке характерне при прямій мові сполучення речень (з двокрапкою на письмі) відоме й інде:

Гайдамацьких грошей, кажуть, страшно брати:
вони нечисті. (Нар. опов.)
На се коротка річ:
Дурний порядок — дурне й діло. (Л. Гліб.)
За скелями починало ясніти: світало вже. (С. Васильч.)
Я чую, лящить соловейко,
Я чую: сумний його спів. (А. Крим.)

На цьому останньому прикладі, між іншим, добре видно одміну поміж сполученням підрядного речення з керівним (без сполучника, але з інтонацією підрядно-сполучених речень) та сполученням речень, що на письмі віддаються двокрапкою.

СПОЛУЧНИКИ

Значіння їх і вживання

§ 187. І в підрядно-, і в рівнорядно-сполучених реченнях, і в реченнях із однорядними членами, як ми не раз уже зазначали, велику вагу мають сполучники. Через сполучники, власне, насамперед і повстають складніші словосполучення в мові. З-поміж численних сполучників і сполучникових слів деякі виразно тільки підрядні, інші рівнорядні, але є й такі, що бувають то в рівнорядно-сполучених, то підрядно-сполучених реченнях (напр., *та*). Нарешті є й такі сполучники, що в'яжуть речення невиразно сполучені — чи то як рівнорядні, чи як нерівнорядні. Значіння сполучники мають іноді різне в різних реченнях, а взагалі їх значіння дуже різноманітне: єднальне, розділове, протиставне, причинове, допустове, відносне, висновне, часове, порівняльне, умовне, поясняльне, намірове тощо.

Сполучники бувають прості, поодинокі, і тоді вони, звичайно, ближче стоять до тих слів словосполучень і речень, що їх в'яжуть, ніж до тих, що з ними в'яжуть. Напр., у під-

рядно-сполучених реченнях такі сполучники належать (щодо вимови й правопису) до залежних речень. Алеж у складних реченнях часто бувають складні, дво-, а то й трислівні сполучники, і тоді здебільшого вони є в обох частинах складного речення. Звичайно сполучники стоять безпосередньо перед тим словом чи словосполученням, що їх вони в'яжуть із іншими, хоч все ж деякі бувають і після них.

Чистих сполучників, себто таких, щоб вони вказували тільки на стосунок слів або словосполучень, розмірно мало, здебільшого сполучники, чи власне сполучникові слова, одночасно вживаються і як члени речення, отже далеко не завсіди можна відмежувати сполучникове значіння слова від іншого. Не завсіди можна розмежувати сполучники й частки, що звичайно мають підсильне значіння в мові. Сполучникові й часткові слова, надто ж іще з деякими абстрактного значіння прислівниками, уживаються по кілька в групі, творячи різноманітні й складні значіння, а іноді навіть і цілком самостійні, відповідні до цілого речення:

І мов аж чи сердишся на мене. (А. Головко)

Льорден іґнорував мене зовсім, і аж щось у годину по його приїзді покликала мене тітка. (О. Кобил.)

Чи я ж би про таке тобі казала? (Л. Українк.)

Радиться, як би то показатися йому. (Нар. опов.)

А чому ж би ні? (Л. Українк.)

Отим бо й ба. (Т. Шевч.)

Та таки а ні же. (Нар.)

Нижче ми подаємо огляд найголовніших сполучникових і часткових слів української літературної мови як окремих, так почасти і груп їх, з указівками їх значінь і вживання. А як за деякі сполучники говорилося й у попередніх розділах синтакси, то доводиться іноді попросту посилатися на ті місця, додаючи лише те, що треба додати. Зате ж на деяких, навпаки, доведеться спинитися довше з огляду на їх велику вагу в синтаксі та на те, що за них уперше говориться. Як і в огляді прийменників тощо, подаємо сполучникові слова за абеткою.

1. *а* — а) Протиставний сполучник однорядних членів і речень: *Били, а не вчили.* (Т. Шевч.) *Я великий, а ти малий.* (Нар.) *Йшли корови із діброви, а овечки з поля.* (Нар. пісня) *Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє.* (Нар. присл.) *Дати волю не Інаракам, не вихвалянню, а волю роз'яснювання, критики.* (В. Виннич.) З цього

й такі відтінки несподіваного, як у *дивлюся, а воно світає* тощо.

Часто в складних: *хоч — а, аби — а.*

б) Єднальний сполучник, тільки з особливим відтінком єднання, відмінним від *і, та,* а саме *а* приєднує другорядного з рівнорядних членів, ніби менш самостійного: *Ой літає орел сизий, а за ним орлята.* (Т. Шевч.)

в) Як підсильне слово часто в початку речення: *А чи його звіри з'їли, а чи він втопився?* (Нар. пісня) *Всі гуляють. А де ж Гонта?* (Т. Шевч.) *А мій батько орандар.* (Т. Шевч.) *А киш-киш! А ну геть! А годі про це!*

Іноді з таким підсильним значінням *а* буває й у середині речення при однорядних словах: *Течуть річки, а все кривавії.* (Нар. пісня) *Покликала мене тітка до своєї кімнати, де знаходилися всі, а навіть Лена.* (О. Кобил.) Перед *а* в середині речення завсіди кома. Див. іще *ні, ніж, то, же.*

2. *аби* — головним чином з умовно-допустовим значінням, отже часто *аби — а, аби — то: Я гроші дам, аби він зробив.* (Сл. Гр.) *Аби шия, а ярмо знайдеться.* (Нар. присл.) *Аби тільки допекти, то ще й не те скаже.* (С. Рудан.) *Я б оддав половину життя свого, аби ти була щаслива.* (П. Мирний) Звичайний ще в таких значіннях, як у *аби день до вечора, аби тільки щось казати, аби ж мені не спізнитись, аби ваша ласка.*

Подеколи вживаються в додаткових реченнях і значіння мети: *Вчиться, аби з голоду не пропасти.* (З Київщ.). *Потім в'яже поводи докупи, аби коні врозтіч не розбіглись.* (Л. Україн.) У цім останнім значінні частіше *щоб.*

Підсильне для основного значіння *аби* має додаткове *б: аби б.*

У середині словосполучень перед *аби* кома.

3. *або, абож, абощо* — а) У словосполученнях поміж однорядними словами й реченнями на означення розділовости, часто з повторенням: *Нехай це зробить він або хто інший.* (С. Гр.) *Або здобути, або дома не бути.* (Нар. прик.)

Кома перед *або* між однорядними членами речення як до вимови, але коли *або* має пояснялье значіння, себто стоїть перед прикладкою, кома обов'язкова: *Глитай, або павук* (М. Кропив.).

Так само здебільшого й перед *абощо: Ходи вже, абощо!* (Сл. Гр.)

Сполучник *або* повинен стояти перед тим словом чи словосполученням, що до них він стосується, тим то за помилку треба визнати конструкцію в Шевченка, де *або* стоїть перед словом, коли значінням він стосується до цілого словосполучення:

В далекій дорозі
Найду а б о долю, або за Дніпром
Ляжу головою. (Гайдам.)

(треба *або найду долю).*

б) У початку речення в значінні *хіба: Абож воно не так?* (А. Свидн.) *Або я, каже, знаю?* (З Поділля) *Не йди до корчми! Або що? от і піду!* (Сл. Гр.). Але в цім значінні *або* відоме не скрізь і в літературній мові менше поширене.

Як провінціялізм буває ще *альбо*.

Порівн. іще *чи*

4. *адже, аджеж* — тільки в початку незалежних речень або навіть замість речень, бо його значіння більше прислівникове, ніж сполучникове, почасти підсильне: *Адже ти бачила?* (Ак. Сл.) *Чи ти підеш туди? Аджеж!* (Сл. Гр.). Як провінціяльний варіянт трапляється й *аже, ажеж.*
5. *аж* — поширений сполучник-прислівник на означення відтінків наслідків межі досягнення тих однорядних слів чи неповних і повних речень, що їх сполучає *аж* із попередніми: *Дурний, аж крутиться.* (Нар.) *Ніч була темна, аж чорна.* (М. Коцюб.) *А дядько летить, аж спотикається.* (С. Васильч.) *Ноги грузнуть, аж в постолах хлющить.* (М. Коцюб.) *Поралося, аж поки наварила обідати.* (Б. Грінч.).

   В таких реченнях можливі конструкції з сполучними словами *так — що аж, такий — що аж, як — то аж, як — так аж, доти — аж поки* тощо, коли ритмо-інтонація підрядно-сполучених речень виступає дуже виразно. Тим і при самому *аж* вона ще сильна, і кома перед *аж* у таких випадках обов'язкова.

   Власне *аж* прислівникове слово, звичайне, напр., у таких сполученнях, як *приїде аж через місяць, добіг аж до річки, аж троє їх було* тощо. Але крім наведених конструкцій із *аж* сполучникового значіння з складних сполучників *аж* буває ще в таких складних реченнях, що стоять на межі поміж підрядно-сполученими й рівнорядно-сполученими: *Дивлюсь, аж наші йдуть.* (Сл. Гр.) *Вернувсь додому, аж у його дома вже син найшовся.* (Нар. опов.) *Я думав так, аж воно інакше* (Сл. Гр.) Порівн. ще *а.*
6. *але, алеж* — протиставний сполучник поміж неповними й повними додатковими реченнями з одного боку та ке-

рівними з другого: *Не я, але ти тому винен.* (См.-Ст.) *Василь скочив через вікно, але так незручно, що шибка дзенькнула й посипалась на землю.* (М. Коцюб.) Перед *але* завсіди кома.

Порівн. іще *а, та, хоч.*

7. *аніж* — див. *ніж.*
8. *ба* — здебільшого як прислівникова частка (з *бачиш, бач,* як і *ач*) на початку самостійних речень або в кінці їх (*ба який! чи ти ба!*), але зрідка й як сполучна частка однорядних слів чи й речень, що приєднуються з відтінком „навіть", але й" (*ба* й буває часто перед *навіть* як підсильна його частка): *Я нічого не знаю, ба навіть і не чую. Таж не самі жінки, ба й чоловіки.* (Л. Україн.) *Він не тільки дурний, ба й злий.* (Ак. Сл.) *Родився на Підгір'ї, ба й ріс в Підгір'ї* (О. Федьк.). Перед *ба* в цих випадках кома.
9. *би, б* — як частка в умовних формах дієслова (див. § 82) та як складник інших сполучників (*аби, ніби, щоб...*) дуже поширене в мові. Сполучення *би то, б то* має значіння *ніби, нібито,* але буває тільки в головному реченні і не на початку: *Кажуть би то, подали... назад.* (А. Свидн.) *Та слід маленької, дівочої б то, ніжки видніється в піску.* (М. Рильськ.) Підсильне значіння має *б* при *би: він би б, якби б...* Про чергування *би* і *б* див. § 15.
10. *бо, бож* — а) причиновий сполучник поміж підрядно-сполученими реченнями (де залежне часто буває неповне): *Не люблю його, бо він брехун.* (Акад. Сл.) *Спи ж, мій маленький, пізній бо час.* (Л. Україн) *Не будь солодким, бо розлижуть, не будь гірким, бо розплюють.* (Нар. прик.)

    Через змішування з причиновим же сполучником *тому — що* виникла конструкція *тому — бо* (зрідка і лише як зах.-укр. провінціялізм): *То я тому спитав, бо пам'ятаю...* (Л. Україн.) *Це він, певно, тому так каже, бо Орядин... зрікся.* (О. Кобил.).

    Причиновий сполучник *бо* в'яже не тільки додаткове речення, а й ціле підрядно-сполучене складне умовне речення, входячи таким чином в складну сполучникову групу: *бо як — то, бо якщо — то, бо коли — то* і т. ін., напр. *іди собі, бо як скажу, то...*

    Перед *бо* кома.

    б) Як підсильна частка: *Годі бо вам! Іди ж бо сюди!* і т. ін.

    Порівн. *же*
11. *буцім* — сполучникове слово в порівняльних реченнях:

    Засів, буцім у болоті чорт. (Ів. Котляр.)

Порівн. *мов, немов, наче, неначе, ніби, як.*

Часто з частками: *буцім би, буцім би то.*

12. *же, ж* — дуже поширена підсильна частка сполучникового значіння.

Підсильне значіння наближається до „саме“, як раз“, так само до *а* [див. 1 в)]. З ними *же* часто й чергується, а то вживається й разом із ними на ще більше підсилення. От декілька прикладів:

(Приказали записать) м'ясо розібрать на рівні часті, лисиці ж ратиці віддать (Є. Греб.) *Скелі, гори в'яжуть море, море ж звуть ясні простори.* (О. Олесь) *Чи такії ж дівчата виступають перед нас у „Народніх оповіданнях“ М. Вовчка?* (П. Куліш.) *І ті ж люди, і ті ж самі... поприходили весною* (Т. Шевч.) *Кому ж не досталося зброї, тому не забракло сокири, коси.* (Л. Украін.) *В ту ж хвилину Ізідора зникла.* (Л. Україн.) *Як же ж заболіло мене, коли кілька день по тім я побачив...* (Ів. Франко). *А де ж Гонта?* (Т. Шевч.).

Але крім такого більш-менш самостійного й однакового значіння *же* (про це свідчить правопис: *же, ж* окремо пишеться), ця частка ввіходить у цілу низку сполучників і сполучникових слів та прислівників, при тім почасти поруч таких слів існують і іншого значіння словосполучення з тих самих елементів. Так, існують тільки *адже, отже, ніж, тож, отож, бож, абож, аніж, щождо,* але *теж* і *те ж, також* і *так же, атож* і *а то ж, авжеж* і *а вже ж,* напр.: *я теж піду* і *я те ж саме казав, він також добре пише* і *він так же добре пише, як і всі інші* тощо.

Та слід указати ще цікаві два сполучення *якже* і *також* (ненаголошені, або з наголосом на кінці), відмінні значінням від *як же, так же* і *також*: *Вгадує, було, пору по прохожих: як ідуть семінаристи в клясу, то йому пора. Якже йдуть городяни та бурса, то ще рано.* (А. Свидн.) *Якже побачив хлопчик, що увійшли люди, він підняв голову.* (Гр. Кв.-Осн.) *Якже вгнався Потоцький за Богуном аж до Уманя, пристиг Хмельницький з царським боярином Шереметом Богонові на одсіч.* (П. Куліш.) *Якже Бог мені пошле обранця молодого, щоб я служив йому своїм здобутком..., тоді я вже заплачений.* (Л. Україн. Це слова митця-учителя) *Я б сама тому рада, коли б вони помирилися, поєдналися... Також бач: нічого не вдію.* (П. Мирний) *Хоч не так там просторо гуляти, також втіхи буде там багато.* (Б. Грінч.).

Див. іще *та*.

13. *заки, заким* — в підрядно-сполучених реченнях рівнобіжно з прислівниковим сполучником *поки* (але цей останній далеко частіше): *Велю... возниченькам постояти, заки мати прийде з саду.* (Нар. пісня) *Заки я схаменулася — його вже й немає.* (М. Вовч.) *Заким сонце зійде, роса очі виїсть.* (Нар. присл.).
14. *зате* — для зв'язку однорядних слів у реченні або речень: *Не так співають, зате горілки не вживають.* (Л. Гліб.). Кома перед *зате* обов'язкова.
15. *і, й* — єднальний сполучник однорядних членів речення та рівнорядних речень — див. § 181. Але крім єднального значіння *і* має іноді ще особливе підсильне значіння, стояти і в початку речення і в середині, звичайно перед тим словом, що до нього стосується: *І хто теє знає?* (Т. Шевч.) *Далі вже й під Київ підступає.* (Нар. опов.) *Він їй і каже.* (Нар.).

Див. іще *та*.

16. *коби, коб* — місцевий (зах.-укр.) сполучник у підрядно-сполучених умовних реченнях: *Коби зуби, то хліб буде.* (Нар. присл.) *Ой коби я зозуленька, щоб я крильця мала, я ж би тую Україну кругом облітала.* (Нар. пісня).
17. *коли* — крім чисто прислівникового значіння часто вживається як сполучник з часовим, умовним, допустовим значінням як разом із іншими сполучниками, так і без них, але завсіди в складних реченнях: *Коли не прийду, все його нема.* (Нар.) *Коли згинув чорнобривий, то й я погибаю.* (Т. Шевч.). Іноді замість умовного *коли* буває *наколи: Наколи се не поможе, то треба буде іншого способу вживати.* (См.-Ст.).

    Часто з іншими сполучниками: *коли б — то, коли ж — то, коли що — то.*
18. *мов, немов, наче, неначе, ніби, як* тощо — це все більш-менш однозначні сполучникові слова в порівняльних реченнях, часто неповних: *І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі то виринав, то потопав.* (Т. Шевч.) *В душі йому Галя, що та зірочка сяє.* (А. Свидн.). (Див. іще § 184).

    Намість таких сполучників у західньоукраїнських письменників бувають ще місцеві *знай, гейби, коби: Стара верба похилилась над ним, знай та ненька рідна над своїми діточками.* (О. Федьк.).

В усіх таких випадках перед сполучниками, звичайно, буде кома на письмі, бо такі сполучення становлять виразний тип складного підрядно-сполученого речення.

Але коли такі сполучникові слова стоять поміж членами простого речення, визначаючи певний відтінок зв'язку їх, то й на письмі кома поміж ними не ставиться:

Сніг мов з рукава. (Нар.) *Еней тоді як народився.* (Ів. Котляр.) *Ноги були мов би підняті.* (А. Крим.)

А тим часом із діброви
Козак виїжджає,
Під ним коник вороненький...
Іде, спотикнеться —
Коло серця козацького
Як гадина в'ється. (Т. Шевч.)
Він як волосся на собі не рве. (Г. Барвін.).

19. *наколи* — див. *коли.*
20. *не* — крім свого звичайного значіння заперечення, вживається ще в підрядно-сполучених реченнях при інших сполучних словах як підсильна частка (без заперечного змісту): *коли не прийдеш, усе йому ніколи; учи доти, доки не вивчиш* тощо.

 У такій ролі *не* стоїть тільки перед дієсловом додаткового речення, і порушення цього правила можливе хібащо в віршах, як от напр.:

Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запанував над ляхами
Понятовський жвавий. (Т. Шевч.).

 Слід би: „поки в Варшаві не запанував...“).

21. *ні* — як сполучне слово вживається щонайчастіше в заперечних реченнях (з *не, нема*) з розділово-підсильним значінням, при тім часто з повторенням (*ні — ні*), хоч це не обов'язково; розділяє хоч однорядні члени речення, хоч рівнорядні речення: *Не спинила весна крови, ні злости людської.* (Т. Шевч.) *Нема Гонти! Нема йому хреста, ні могили.* (Т. Шевч.) *Такі швайцари ще потрібні нам усім, бож ми не вміємо ходити, ні сидіти.* (М. Рильськ.) *Нехай ні жар, ні холод не спинить вас.* (Ів. Франко) *„Синок“ той був чоловік ні видалий, ні удалий.* (П. Мирний) *Нема в його ні оселі, ні саду, ні ставу.* (Т. Шевч.) Часто вживається з *а,* що має тут підсильне значіння, при тім можливі в тім самім реченні і *ні,* і *а ні: Я не люблю а ні його, а ні нікого другого.* (О. Кобил.) *З нею ні стати, а ні розмовляти.* (Нар. пісня.) *Не вірить*

другові, ні брату, бож а ні брат, ні вірний друг не подарує плягіяту. (М. Рильськ.) Так само з підсильним значінням уживаються й *ніже* (дуже рідко, як архаїзм): *Не минайте а ні титли, ніже тії коми.* (Т. Шевч.)

Кома в усіх таких випадках поміж однорядними членами майже завсіди обов'язкова.

22. *ніж* — на сполучення неповних речень при реченнях із формами другого ступеня прикметників чи прислівників: *Лучче було дівчиною, ніж тепера молодицею.* (Нар.) *Кращий приклад, ніж наука.* (См.-Ст.). Див. іще *як*. Підсилене значіння в *аніж*.

23. *нім* — місцевий західньо-український сполучник у підрядно-сполучених реченнях (значіння „перед тим, як", „поки", „заки"): *Нім сонце зійде, роса очі виїсть.* (Нар. присл.) *Не день, не два теліжився Яким, нім забриніло перед ним Кам'янецьке кладовище.* (А. Свидн.)

24. *себто, цебто, тобто* — пояснювальні сполучники найчастіше бувають при прикладках та однорядних словах: *А його жінка, себто Олена, була хорунжівна.* (Гр. Кв.-Осн.)

Див. іще *таки*.

25. *та* — а) Як єднальний сполучник однорядних членів речення й рівнорядних речень (останніх дуже не часто): *Батько та мати.* (Сл. Гр.) *А вже раді та раді.* (Гр. Кв.-Осн.) *За током ішов садок — великий та розкішний.* (А. Свидн.) *Дивлюся: так, буцім сова летить лугами, берегами та нетрями, та глибокими ярами, та широкими степами, та байраками; а я за нею та за нею...* (Т. Шевч.) *Біга та голосить.* (Т. Шевч.) *Тільки кінські підкови кляпали, та калюжа на всі боки розбігалася од прудкої їзди.* (П. Мирний). *Сичі в гаю перекликались, та ясен раз-у-раз скрипів.* (Т. Шевч.)

Щодо стосунку єднального сполучника *та* до такого ж сполучника *і* (*й*), то можна сказати, що вони не зовсім рівнозначні і що через те не завсіди можуть заступати один одного. Сполучник *та* взагалі єднає менші словесні елементи, передусім слова (однорядні), сполучник *і* різні. Та й менші словесні елементи, окремі слова, *та* не завсіди може з'єднувати, далеко менше, ніж сполучник *і*.

Так, напр., ми це зовсім легко помічаємо на однорядних дієсловах: коли вони визначають одночасну дію, зовсім природний між ними сполучник *та*, коли ж неодночасну, а послідовну одну за одною, то між ними можливий тільки сполучник *і*, а не *та*. Ми кажемо (й пишемо):

іде та кричить, але *став і кричить*
грає та приспівує, але *прийшов і каже*
біга та голосить, але *укусить і меду дасть*
розказував та плакав, але *умивсь і втерся*

Тут у лівому стовпці одночасність дії не тільки щодо форм дієслів, бо така одночасність є і в правих прикладах, а в тім, що обидві дії відбуваються р а з о м, напр., можна ж *ідучи кричати* тощо, але не те в дієсловах із правого стовпця, де дії кожної дієслівної пари відбуваються не рівнобіжно, а одна за однією (раніше „став", а потім „кричить" і т. ін.). У лівому стовпці сполучник *і,* звичайно, можливий, тільки не *та* в правому. Що ліві приклади тісніше пов'язані проти правих, видно й з того, що з них легше переходити на зовсім тісну сполуку дієслів (*грає-виграває, дзвенить-сміється* тощо — див. § 121).

Але коли дієслова визначають і неодночасну дію, а поступневу (одна за однією), тільки треба визначити їх швидкість, знов же доречний між ними сполучник тіснішого єднання *та: стань та подивись, вечеряй та спати лягай* (швиденько) і т. ін. Навпаки, коли треба в однорядні слова внести більшу відрубність їх, ніби розділовість, то до цього надається тільки сполучник *і,* а не *та: А тим часом місяць оглядає і небо, і зорі, і землю, і море.* (Т. Шевч.) *І там, і тут і скрізь погано.* (Т. Шевч.) Зокрема коли й перед першим із однорядних слів буває єднальний (власне єднально-розділовий) сполучник, то цей сполучник буде тільки *і,* а не *та.*

З усього цього ясно виступає значіння *та* як сполучника на тісніше з'єднання супроти *і,* принаймні в дієсловах.

З цього погляду ми визнаємо, напр., цілком доцільним *та* й *і* в такому місці з Шевченкового вірша „У неділеньку": *Військо... з бунчуками з лугу виступало та на трубах вигравало, і на горі разом стало.* Адже перші дві дії відбувалися рівнобіжно, а *на горі разом стало* це відрубна проти тих дія.

Так само доцільно вжиті *і* й *та* в *Прийшли до мене віки недолі і плачуть, плачуть слізьми любови та повідають вселюдські болі.* (N. N.)

Але щодо однорядних іменників, прикметників тощо, то хоч часто між ними можна вжити то *і,* то *та* без ніби помітної відмінности в значінні, все ж і тут, здається, *та* з'єднує тісніше, ніж *і.* Взагалі між однорядними іменниками частіше буває сполучник *і (й),* ніж *та,* напр., у на-

звах байок Л. Глібова маємо майже втроє більше таких сполучень, як *Вовк і Кіт*, ніж *Вовк та Ягня*. Тільки, щоправда, не часто виразна підстава на *і* чи *та* між іменниками, прикметниками тощо. Коли ж у мові виступає потреба такі члени поставити далі, ніби відокремити, то тоді явно зростає й перевага в таких випадках сполучника *і*. Уже наведений приклад єднально-розділового значіння *і* в *і небо, і зорі...* Коли б ми захотіли підкреслити ч а с о в у с у м і ж н і с т ь становищ, означуваних іменниками, певно ми дали б перевагу сполучникові *і* проти *та*, напр., у такому реченні: *Арешт, заслання і нарешті тяжка недуга зовсім знесилили його* (а не „та нарешті тяжка недуга“). А коли між такими одноряднцми словами взагалі є внутрішній зв'язок, напр., причиновости, то сполучник *та* між ними недоречний, напр., *бундючно й неприємно говорив він* (а коли ми ще яскравіше виявимо причиновий зв'язок обох тям, то тільки *і* й можливий тоді: *бундючно і тому неприємно*). Навпаки, цілком доречний сполучник *та* поміж однаковими прикметниками, напр.: *А вже раді та раді.* (Гр. Кв.-Осн.) *Красивий та красивий.* (теж).

Наведений у початку цього розділу приклад із Шевченкового твору *(дивлюся: так, буцім сова...)* нібито суперечить такому твердженню про значіння *та* супроти *і*, бо там саме й маємо *та* на означення суміжних, а не рівнобіжних явищ (сова летить лугами, берегами та нетрями, та глибокими ярами). Алеж і помилки тут немає, бо жадної недоречности *та* ми там не відчуваємо. У чім же річ? Здається, тільки в тім, що таким саме способом сполучування й досягається потрібний ефект швидкого лету сови. Адже зовсім звичайна конструкція, напр.: *А він як дремене повз хату та в ворота, та на вулицю...* Кінець-кінцем це стоїть у повній згоді з сказаним на попередній стор. про спосіб сполучування в залежності від значіння дієслова. На це ж указує й прикінцеве: *а я за нею та за нею.*

Але чи не найвиразніше виступає відмінність у значіннях *і* й *та* тоді, коли вони з'єднують цілі речення. Як уже зауважено, тільки зрідка буває тут *та*, а дуже часто рівнорядні речення й зовсім не можна зв'язувати сполучником *та*, а тільки *і*. Тільки такі власне речення, що визначають одночасні, рівнобіжні й цілком незалежні одна від однієї дії, можуть бути з'єднані сполучником *та*, як ото в наведених зразках (порівн. вгорі увагу про однорядні дієслова). Якже цього немає, коли, напр., вони визначають не одночасні дії, або якийсь інший складніший

стосунок між ними, сполучник *та* їх зв'язувати не може, а тільки *і* (якщо, звичайно, не якимсь іншим сполучником, що вказує на ще складніші стосунки). Не тільки такі рівнорядні речення, як *І день іде, і ніч іде* (Т. Шевч.) в жадному разі не можуть бути зв'язані сполучником *та* (з повторенням його), а й такі, як *Прийшла весна, і ріки зашуміли.* (О. Олесь)

Нарешті є ще складний сполучник із *та* + *і: та й.* Він знов же надає нового відтінку зв'язку. Безперечно він ближче своїм значінням до *і,* ніж до *та.* Про це вже свідчить те, що він може бути побіч *і: А їй, звичайне діло, і віри своєї жалко, та й родичів.* (М. Левиц.) Проте його значіння відмінне від *і.* Так, коли спробувати застосувати *та й* до правого стовпця прикладів на стор. 334, то побачимо, що цей складний сполучник цілком підходить до перших двох прикладів, але не надається до останніх. Зовсім природно сказати *став та й кричить, прийшов та й каже,* але не звичайно „укусить та й меду дасть“, „умився та й втерся“. Взагалі *та й* значінням своїм ніби посередині стоїть поміж *та* й *і,* зокрема при дієсловах буває доречний тоді, як вони визначають суміжні (не рівнобіжні) дії, але близькі до себе, а недоречний тоді, як ті дії відрубні, як треба віддати їх розділовість, отже як вони можуть мати два *і:* і *укусить і меду дасть, і вмився і втерся.*

Про розділові знаки при сполучниках *та* й *і* див. § 181.

б) Протиставне значіння *та* сильніше за протиставне значіння *а* і наближається до *але: Смійся лютий враже, та не дуже.* (Т. Шевч.) *З нетерплячкою вдивлялися вони в темряву, та нічого не бачили.* (М. Коцюб.) *Полетіла б я до тебе, та крилець не маю.* (Ів. Котляр.) Може бути і поміж однорядними словами і поміж цілими реченнями. Часто в зв'язку з іншими сполучниками: *хоч — та, якби — та.* Кома перед таким *та* завсіди, як на це вже вказує й виразна вимова. Звичайне й *та й: обіцяв прийти, та й не прийшов* і т. ін.

в) Як підсильне слово *та* вживається перед цілим реченням і перед членами його поруч такого ж значіння *а, же, і* (див. угорі); а часто й разом із цими останніми: *Та була в мене жінка, та була в мене люба.* (Нар. пісня.) *Ой наступала та чорна хмара.* (Нар. пісня.) *Посадила б я її та в садочку у себе пахучою та м'яточкою.* (Нар. пісня) *Ой, повій, повій, вітре, через море та з Великого Лугу.* (Т. Шевч.) *А той дідусь та був собі зовсім каліка.* (См.-Ст.) *Та й дурний же який ти.* (Сл. Гр.) *Замість байдикувати та піди почитай.*

Коли такі підсильні слова (зокрема *та*) бувають поміж членами речення, вони ніби протиставлять ті частини, що розділяють собою. Це видно вже з того, що перед таким підсильним словом (*та*) в вимові буває павза (тільки на такій павзі не слід ставити коми).

У початку речення бувають іще складні підсильні слова *тадже* (з *та адже*), *таже ж, таж*: *Таже я тобі казав, що будуть гості.* (Сл. Гр.).

Порівн. *же.*

26. *таки* — підсильне слово з досить вільним місцем у реченні і з основним значінням зміцнювати слово чи слова, що до них воно стосується: *таки й він прийшов, таки він прийшов, він таки прийшов, він прийшов таки* і т. ін. Зокрема поширене при прикладках як пояснальне слово (надто в народній синтаксі): *А я й кажу покійній Марині, таки жінці.* (Т. Шевч.).

Порівн. *себто.*

27. *також* — див. *же.*
28. *теж* — див. *же.*
29. *то* — дуже поширене і як указівна частка і як сполучник, надто разом із іншими сполучниковими словами в складних реченнях: *як — то, якщо — то, що — то, коли — то, куди — то, хоч — то, де б не — то* тощо. Основне значіння сполучника *то* — висновне: *Люди не побачать, то й не засміють.* (Т. Шевч.) *Як не їв, то й не облизуйся.* (Нар. присл.) *Він мені добро зробив, то й я йому добро буду робити.* (См.-Ст.) *Що більше умієш, то так неначе більше світа бачиш.* (Сл. Гр.).

З повторенням *то* має розділове значіння і може бути як поміж однорядними членами речення, так і поміж реченнями: *Вештається він то сюди, то туди.* (См.-Ст.) *Село наморене то бійкою, то дивовижею, втихомирилось,* (П. Мирний) *Біга Катря боса лісом, біга та голосить; то проклина свого Йвана, то плаче, то просить.* (Т. Шевч.).

Перед таким *то* може бути підсильне *а*: *Людей то мирять, а то сварять.* (М. Рильськ.). Широко вживане причиново-пояснальне *а то* в складних реченнях: *Не роби цього, а то буде тобі лихо.*

Порівн. *бо.*

Поміж реченнями й однорядними членами перед *то, а то* кома обов'язкова, як указує й ритмо-інтонація.

Буває й з підсильним значінням, напр.: *Що то плачу, що то гомону було та страху по селі.* (М. Вовч.).

30. *тобто* — див. *себто*
31. *тож* — див. *же*
32. *тощо* — як прикінцева частка після однорядних членів речення на означення незакінчености однорядних членів звичайно не відділяється комою від попереднього слова за її вимовою (але див. *абощо*).

Не слід плутати з *то щó?* (інший наголос).

33. *хоч, хоча* — крім того, що ввіходить у складні сполучники (див. *а, та*), буває в повторенні на розділовість однорядних членів речення або речень: *Звісна дівчача натура хоч у панстві, хоч у мужицтві.* (Гр. Кв.-Осн.) *Хоч сядь та плач, хоч сидячи плач.* (Нар. присл.) *Завтра буде хоч дощ, хоч сніг, хоч соняшно.* (Нар.). Буває і в підрядних реченнях: *Душею він дитя, хоч голову схилив.* (Ів. Франко). Кома ставиться не тільки в усіх таких випадках, а й тоді, коли *хоч* без повторення сполучає однорядні слова: *він дурний, хоч і вчений* і т. ін.

Порівн. *або, чи*.

Кома як у прикладах завсіди.

34. *чи, чиж* — крім того що ввіходить у складні сполучники (*чи — що, чи — то, чи — а*), в повторенні вживається з розділовим значінням (порівн. *або, хоч*): *Чи гріх, чи два, а вже не видержу.* (Нар.). Може бути й без повторення між однорядними словами та в додаткових реченнях: *Як де зробить чорногуз гніздо на хаті, чи у дворі, то та хата щаслива.* (Нар.) *Подивися, чи коні запряжені.* (См.-Ст.).

Підсильне *а* як при *ні*: *Сама ж я не знаю, де мій милий дівся, а чи його звіри з'їли, а чи він утопився.* (Нар. пісня).

Так само підсильне значіння має й частка *ж*: *Чиж не однаково?* (Ак. Сл.).

А то ще й *то*: *Чи то летять над містом літні хмарини, чи то змагається з нічними сутінками блідий світанок листопаду, а чи сонце спадає в імлу затишної долини.* (М. Зеров).

Прикінцеве часткове сполучення на означення можливої розділовости й далі *чи що*, як і *абощо*, виділяється комою: *Тобто ти паном будеш, чи що?* (Ів. Неч.-Лев.).

Правопис *чи щó* з одного боку і *абúщо, тóщо* з другого визначається наголосом (неоднаковим) — порівн. § 92.

Прикладка з *чи* виділяється комами.

35. *чим* — у літературній мові трапляється в складних сполучниках рівнобіжно з іншими складними сполучниками,

напр., *чим — то* відповідно до *як — то*: *Чим до пана йти, то спершу до Йосипенка.* (П. Мирний).

Так само буває при прикметниках та прислівниках 2. ступеня: *І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло зверху сонце, а з низу камінь, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних і упрілих обличчях.* (М. Коцюб.) *Чим ближче він до нас надходив, тим менше могла я говорити.* (О. Кобил.) *Платили йому менше, чим другим.* (Ів. Франко).

Але в літературній мові при другому ступені вживають переважно конструкцій із *що — то*, або як в останньому реченні, *ніж, як* та прийменникових.

36. *що* — це найпоширеніший в українській мові сполучник із дуже різноманітним значінням і способами вживання.

а) Насамперед спинімось на *що* в відносних реченнях.

В мові дуже поширені такі підрядно-сполучені речення, що в'яжуться з якимось іменником головного речення як його ознака. Це й є відносні речення. Найпоширеніший спосіб зв'язку таких речень це через сполучник *що*.

З давніх давен такі речення в'язалися сполучниковими займенниками, і таким чином ті займенники разом були і членами підрядного речення (підметом або іменниковим додатком) і сполучниками, достоту так, як і тепер у мові часто буває, надто з прислівниковими сполучниками, що одночасно несуть аж дві ролі — і прислівникових додатків і сполучників, напр.: *Куди кінь з копитом, туди й жаба з хвостом* (Нар. присл.).

Але згодом у таких відносних реченнях із займенниковим сполучником значіння членів речення в тому займенникові підупало, і він стався поволі тільки сполучником. Це позначилося тим, що такий займенник утрачав наголос, ставав ненаголошеним, як усі чисті помічні слова, а з другого боку втрачав здатність відмінюватися, бож сполучники не мають жадних родових, числових, відмінкових форм. Так постали підрядно-сполучені речення з сполучником *що* з колишнього займенника. Адже ми знаємо, що й тепер у мові є займенник *що* з своїми відмінковими формами, а проте ж легко пересвідчитися, що крім нього є ще й сполучник *що*, як невідмінне слово з усіма ознаками помічного слова. Так, явні займенники будуть у таких прикладах, як:

Щó це лежить? — Полотно.
Чогó тобі треба? — Хліба.
Я знаю, *щó* вона подарує мені.

В останньому прикладі *що* одночасно і додаток іменниковий і сполучне слово складного речення, бо ним же зв'язані окремі речення.

Алеж тільки сполучник буде *що* в прикладах:

Я знаю, *що* вона подарує мені книгу.
Були й такі, *що* нічого не знали.
Усі робітниці, *що* їм бракувало взуття, одержали його.

У підрядних відносних реченнях колишній займенник *що* став сполучником, позбувшись значіння іменника, чому, коли треба, в таких відносних реченнях із сполучником *що* з'являються окремі займенники на означення тих іменників. Взагалі всі такі відносні речення з *що* можна розбити на дві основні групи: перша це ті, що в них сполучний, себто зв'язаний із іменником керівного речення, іменник править за підмет у відносному, і другі це ті, що той сполучний іменник у них за додатковий іменник.

Ось приклади з першої групи:

Приходить до к о н я, що з мідною гривою. (Нар. опов.)
Могутні д у б и, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тінями. (С. Васильч.)
Той д і д, що сидить біля мосту. (М. Коцюб.)
Аллах... цурається мерзенного н а р о д у, що оббиває у царів пороги. (П. Куліш)
Він взяв собі за жінку П а н д о р у, що смерть і горе людям дарувала. (Л. Україн.)
Ото його б а т ь к о, що приходив з учителем. (П. Мирний)
Ми ті, що гнулися. (Ів. Франко)
Були т а к і, що тікали. (П. Тич.)
Не згадуй ти т о г о, що вже воно не вернеться. (Б. Грінч.)
Важко убогим своє д о б р о збувати, що воно в нас кров'ю обкипіло. (М. Вовч.).

У таких реченнях здебільшого, власне майже завсіди, підрядне речення буває неповне, а саме без підмета, бо він зрозумілий із керівного речення, де завсіди буває іменник чи його заступник, що до них і стосується ж підрядне речення. І коли в останніх двох прикладах, де ми бачимо підмет *воно*, усунемо їх, речення в ясності й зрозумілості нічого не втрачають. Чи то назовного, чи не-

прямих відмінків буде той керівний іменник в головному реченні, зв'язок його з підрядним реченням звичайно буває настільки ясний, що підмет в останньому вже зайвий, тим паче, що й форма присудка в ньому часто точно вказує, до якого саме іменника головного речення стосується підрядне речення, напр.: *дуби... — (що) стояли, Пандору... — (що) дарувала.* До деякої міри цьому сприяє й те, що й сам сполучник *що* не втратив ще геть чисто зв'язку з займенником *що,* а цей останній, маючи дуже загальне значіння, може ніби заступати підмети дуже різноманітної форми й значіння (порівн. *що воно їде?* тощо).

На те, що справді в таких реченнях *що* не згубило ще цілком свого займенникового значіння, вказують і речення з *що б — щоб: нема такої людини, що б не знала горя,* але *нема такої людини, щоб вона не знала горя.* Принаймні здебільшого в перших випадках напишуть *що б,* бо там *що* заступає підмет, але в других випадках, де є наявний підмет *вона,* ніколи не напишуть *що б,* а тільки *щоб.*

Але дещо інак в'яжуться підрядні відносні речення тоді, коли зв'язковий іменник їх править за додаткове слово, а не підмет, себто за іменниковий додаток, як бачимо з прикладів:

Ой чия то х а т а з краю, що я ї ї не знаю. (Нар. пісня)
Не розповідає горлиця про свою д и т и н у милу, що ї ї шуліка забила. (М. Хвильов.)
Дякуйте т и м, що й теперечки ще по паланках на перехрестях кістки ї х крутяться на палях. (О. Сторож.)
Згадав свою покійницю м а м у с ю, що я маленьким ще зоставсь б е з н е ї. (Л. Украін.)
Се вже тобі не та мала О к с а н а, що ти, було, ї й робиш веретенця. (Л. Украін.)
Той Г р и ц ь, що ти й о м у вразила серце. (Б. Грінч.)
Се к о л е с о, що зверху пада на й о г о вода. (Нар.)
Спиняли ворога з а с і к а м и, що н и м и в тісних місцях завалювано дорогу. (Ів. Франко)
Біда тій к у р ц і, що н а н і й сокола заправляють на лови. (Нар. прик.).

Але й такі речення можуть бути неповні:

А піду я за т а к о г о, що сіються вуса. (Нар. пісня)
Це т о й, що чоботи рипають? (М. Вовч.)

Я почав його щипать, шпигати... крізь ті ч о б о т и, що пальці видно. (Б. Грінч.)
Ой, заграй, заграй, синесеньке море,
Та під тими б а й д а к а м и,
Що пливуть козаки. (Т. Шевч.)
Не питайте
Т о г о, що немає. (Т. Шевч.).

Тут у першому й другому реченні в другій частині пропущено „в н ь о г о", у третьому „з н и х", в четвертому „н и м и", у п'ятому „й о г о". Та неповні речення цього розряду бувають тільки зрідка, здебільшого ж у них є зв'язковий займенник у формі додаткового іменника. Часто його й не можна обминути, бо інак затемнився б зв'язок речень — до якого ж саме іменника керівного речення стосується підрядне речення, та навіть коли він і один у керівному реченні, то іноді без того зв'язкового займенника не ясний зв'язок речень (через багатозначність *що*).

Звичайно, в таких реченнях *що* вже цілком тільки помічне слово — сполучник. Адже тут значіння другорядного іменника вже зовсім не зв'язується з ним, а з тим займенником непрямого відмінку.

І цікаво, що коли до того самого речення і слова належать два таких підрядних відносних речення, то вони будуть рівнорядні, якщо в обох зв'язковий займенник непрямого відмінку (хоч би й різних відмінків між собою):

Де ж ті люди, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З н и м и жити, ї х любити? (Т. Шевч.)

Як бачимо, тут *що* спільне. Алеж коли одно з таких речень із називним відмінком зв'язкового займенника (хоча б і відсутнього), а друге з непрямим, то вони вже не рівнорядні і не стягаються:

Еге, се він... той Гриць, що (пропущене „він") *зріс з тобою, що ти й о м у на світі всім була.* (Б. Грінч.)

Отже на цім, здається, відбивається те, що в першій групі складних речень *що* не зовсім сталося сполучником, що воно буває чистим сполучником тільки тоді, як у підрядному реченні підмет не зв'язкове слово, а зовсім інше.

У підрядних реченнях другої групи присудок може бути й діейменниковий (власне це безпідметове речення):

Усе тії, що напитися,
Усе тії, що пити та гуляти,
А нікому поради дати. (Нар. пісня).

(Тут випущене „їм“)

Придивившись до складних речень із відносними підрядними реченнями, ми побачимо, що всі ці останні становлять собою щодо значіння ніби відповідь на питання хто? або який? при якомусь іменникові керівного речення. Стосунки керівного і підрядного речення можна схематизувати словами *той* — *що* і *такий* — *що*. Перші (*той*, *такий*) ми часто й знаходимо в керівних реченнях, як це й видно з прикладів, замість самих іменників, тоді ж, коли там іменники, то вони завсіди такого значіння, що ніби при них стоять *той* або *такий* (а іноді ж вони бувають і в наявності), підрядні ж речення саме й розкривають зміст тих вказівно-беззмістовних *той* і *такий*. Наведені форми сполучення таких от відносних речень з допомогою сполучника *що* найзвичайніші в українській мові на всім її обширі і в усіх мовних жанрах. Усе ж таки це не одинокий спосіб.

Насамперед у всіх тих реченнях, де в керівній частині керівне слово *той* (*та, того, тому, тих*...) без іменника, в підрядному звичайним буває с п о л у ч н е с л о в о (одно!) *хто, кого, кому*...:

Тільки той, х т о горить, не згорає. (О. Олесь)
Х т о ненавидить кайдани, тому війна не страшна.
(Ів. Франко)
Хіба ж вони не слуги слуг того, к о г о ви князем темряви назвали? (Л. Україн.)
Щаслив той чоловік, з ким ти жив був цілий вік.
(А. Крим.)

Теж і тоді, коли в керівній частині заступник слова *той*, напр., *всі* (пропущене *ті*), *хто*...; *кожний* (пропущене *той*), *хто* і т. ін. Навіть іноді, коли *той* зовсім відсутнє (без заступника), але коли воно умотивоване іншими словами керівного речення: *не довелось мені побачити, к о г о хотілось*...:

Не поет, х т о забуває
Про страшні народні рани. (Л. Україн.).

Замість присвійного *його, її, їх* після сполучника *що* (*що його*...) в підрядному реченні може бути *чий, чия,*

*чиї...: ті, **чиї** діти ходять до школи. На **чиєму** возі їдеш, того й пісню співай.* (Нар. прик.).

Так само дуже звичайні сполучникові прислівники в підрядних відносних реченнях, коли в керівних реченнях керівні іменник (з указівними займенниками) прислівникового значіння (де? коли? як?..), або з ним таке значіння в'яжеться:

Де хліб обрідкуватий, той на зерно кращий, а де густий, там ні. (Нар.)
З плачем ждемо тії години,
***Коли** спадуть кайдани з нас.* (Л. Україн.).

Крім указаного основного способу сполучати відносні підрядні речення з сполучником *що* тощо, є ще й інший спосіб, а саме через займенник *який* або *котрий*, що править водночас і за сполучника і за члена додаткового речення:

*Намацав насподі шматок сала, **якого** він не клав туди.* (М. Коцюб.)
*Я, бачиш, встоюю за працю, з **котрої** була б якась користь людям.* (Ів. Неч.-Лев.)

Це властне вже застарілі способи сполучувати відносні речення. У народній мові вони мало відомі і то майже виключно в зах.-укр. говірках.

Тільки, звичайно, не слід думати що взагалі підрядно-сполучені речення з *який, котрий* не властиві українській мові: на своєму місці вони звичайнісінькі, напр., *я знаю, **який** він розумний, я не знаю, **котора** з них старша* і т. ін., надто ж у тих випадках, коли це останнє *(которий* чи *котрий)* зберігає своє основне значіння „який із двох. трьох“ тощо: ***Котра** дівчина чорнобривая, та чарівниченька справедливая.* (Нар. пісня.).

Див. іще *щоб*.

б) Сполучник *що* часто зв'язує повні й неповні підрядні речення різних значінь додатково-пояснявльного й висновного характеру, зокрема з його допомогою пряма мова обертається в підрядно-сполучене речення (див. § 186), напр.: *Він каже, що немає часу.* (См.-Ст.). *Хтось жаліється, що нема куди товар вигнати, що немає пасовиська.* (М. Коцюб.) *Увійшли в такий темний ліс, що тільки небо та земля.* (Нар. каз.) *Диво, що добре вбрався.* (Сл. Грінч.) *То не біда, що у просі лобода* (Нар. присл.) *Хіба ж уперше для мандрівного лицарства, що один лицар упорався з цілим військом.* (З перекл.) *Неба тут було так багато, що очі потонули в нім.* (М. Коцюб.).

Не знаю, що і після чого
Старі сумують. (Т. Шевч.).

І в усіх таких реченнях, і в реченнях відносних підрядне речення змістом своїм стосується до якогось слова

керівного речення. У відносних, як ми бачили, воно стосується іменника чи його заступника, в останніх дієслова або придієслівного додаткового слова якогось чи заступника дієслова [напр.: *такий* (темний) — *що, диво* — *що, уперше* — *що, так* (багато) — *що* тощо]. Через багатозначність сполучника *що* іноді виникає двозначність речення, напр.:

Чи винен той голуб, що сокіл убив? (Т. Шевч.).

Тут підрядне речення можна віднести і до *голуб* (тоді воно відносне) і до *винен.*

Часто сполучник *що* буває перед іншими сполучниками: *що, як, що ні, що ніби...*

в) Іноді сполучник *що* вживається як рівнобіжний із іншими, напр.:

Що пожене бичка пасти, то цілий день проспить.
(Нар. каз.)
Що гойднеться павук, то нитка порветься.
(Л. Україн.)

Порівн. *як.*

Ой як мені сії суми
Пересумувати,
Що я свою коханую
Мушу покидати. (Б. Грінч.)
Як ти підеш, що такий дощ? (Нар.).

Порівн. *коли.*

Простий люд-селюки гули по всьому полю, що тії трутні. (П. Куліш)

Порівн. *мов.*

Але при другому ступені прикметників та прислівників конструкція з *що* — *то* (іноді з пропуском *то*) звичайніша за *чим* — *тим. Що далі, все більше людей прибувало.* (Л. Україн.)

Іноді *що* має розділове значіння:

Що вбогий, що багатий, — у нього все рівно. (Сл. Гр.)
Вам однаково, що тут, що там. (Л. Гліб.)

Порівн. *чи, то.* Див. іще § 170 *за.*

37. *щоб* — через наявність у ньому частки *би* з основним умовним значінням завсіди має в собі відтінки зв'язку нереальних фактів, означуваних реченнями, як це можна бачити з таких двох складних речень: *Я сказав, що він прийшов* і *Я сказав, щоб він прийшов.*

Отже і вживається він насамперед на означення бажання, наміру, мети в підрядному реченні: *Старий заховавсь в степу на могилі, щоб ніхто не бачив.* (Т. Шевч.) *Так хотів придавити старшину, щоб і не писнула.* (П. Куліш)

Також і в таких відносних реченнях, як: *Хто такий дурний, щоб сам на себе визнавав таке?* (М. Вовч.) *Рідко траплявся такий рік, щоб не було пожежі в місті.* (Ів. Неч.-Лев.).

Зрідка вживається ще в значінні *коли б, якби: Щоб я тебе не любила, то б я тебе не будила...* (Нар. пісня) *Щоб він не кашлянув, обертаючись на другий бік, бо один вже зболів, то Мася ще сиділа б та пишалась.* (А. Свидн.)

При сполучникові *щоб* можливі форми дієслова тільки минулого часу та дієйменника: *щоб казали, щоб казано, щоб казати.* Див. § 82.

Другорядний присудок (див. § 180) іноді стається безпідметовим реченням через сполучник *щоб*:

Ми зійшли вниз і зайшли в хату до рибалки, щоб попрохати човна. (С. Васильч.)

Варт іще відзначити, що наголошене *щоб* уживається як часткове слово на означення докірливого побажання, того, чого не сталося, в таких виразах, як *що́б було прийти, що́б було переказати, що́б же й прийти* тощо.

Про *щось за* див. § 170 *за.*

38. *щодо, щождо* — у складних сполучниках, *щодо — то, щождо — то.*

39. *як* — тільки зрідка визначає такі відтінки сполучення підрядних речень, що не можуть бути замінені іншими сполучниками, здебільшого ж уживається поруч інших сполучників в неповних і повних підрядних реченнях умовного, часового, порівняльного значіння разом із іншими сполучниками (*як — то, як — так*). Умовні й часові речення іноді не можна розрізнити:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі. (Т. Шевч.)
Правду старий співа, як не бреше. (Т. Шевч.)
Як були ми в його, бачили його брата. (Нар.)
П'ять літ минуло, як він в селі не був. (См.-Ст.)
Йому більше, як сто років. (Нар.)

Іноді й розділове значіння при однорядних членах речення:

Як день, як ніч — раз-у-раз тупаю та працюю. (Г. Барв.)

У тій горниці стіл стоїть, і на йому як пити, як і їсти. (Нар. опов.)

Див. іще *а*, *мов, коли.*

40. *якби* — сполучник в умовних реченнях на означення зв'язку нереальних фактів:

Якби знав..., то б... (порівн. *щоб*)

41. *якже* — див. *же*
42. *якщо* — чисто умовний сполучник: *якщо він знав, то...*

Сполучні слова

§ 188. Уже при огляді сполучників не раз доводилось говорити за такі слова в реченні, що одночасно виконують дві функції: члена речення і сполучника. І не завсіди навіть можна точно розмежувати чисті сполучники й сполучні слова. А крім принагідно вказаних уже таких сполучних слів багато є ще й інших. Різноманітні і складні стосунки однієї думки до другої чимраз більше породжують і способів сполучування речень. Сполучними словами якнайзручніше й відбивати ті стосунки. Як і сполучники, сполучні слова віддають різні логічні стосунки поміж реченнями й явищами, як причинові, просторові, часові тощо. Здебільшого в сполучних словах бачимо прислівники, хоч бувають і займенникові, а винятково й іменники.

Майже всі сполучні слова бувають складні, себто становлять собою двоє або більше слів, так що частина такого складного сполучника в керівному реченні, а друга в підрядному. Іноді до них увіходять як частина прості сполучники.

Звичайна займенникова, крім указаних під *що* в попередньому §, сполучна пара *такий — який: Який їхав, таку здибав.* (Нар. присл.)

З прислівникових тощо можна вказати *як — так, коли — тоді, там — де, відкіля — відтіля, не тільки — але й* (або *а й, а також, а навіть*), *доти — доки (поки), нехай — а все ж, дарма що — а* (або *та*), *оскільки — остільки* (також *скільки — стільки*), *оскільки — то.*

Зокрема всі питальні слова й форми в підрядних реченнях стаються сполучними словами: *хто це? — я знаю, хто це* і т. ін. — *кому, чого, де, як* і т. ін. Такі форми, як *того, тому, тим* (див. §§ 162_4, 163_3, 168), взагалі набули сполучникового значіння, а від *чому* навіть постало скорочене прислівниково-сполучникове слово *чом* (*я знаю, чом він не прийшов...*).

Також *пощо: Воно було б інтересніше довідатися, пощо дала слово?* (О. Кобил.), *скоро: Скоро женихи і гості в двора, панночка в плач.* (М. Вовч.) *Се зараз видно, скоро ми кри-*

тично на неї поглянемо. (Б. Грінч.), *почасти — почасти: Тут ліси почасти вирубані, почасти викорчувані...* (См.-Ст.), *раз — раз: Говорить раз сяк, раз так.* (См.-Ст.)

Сполучна група *тому що* може *цілком* належати до підрядного речення, може бути й розірвана (в вимові павзою, на письмі комою).

Прийменникова група *замість того, щоб* + дієйменник стала сполучною *замість щоб* + дієйменник, а далі й попросту *замість* + дієйменник: *Замість статися сіллю землі, станем попелом підлим.* (Ів. Франко) І так тепер найчастіше.

Цікава ще сполучна група *де б: де б молиться, верзеш тут погань.* (Т. Шевч.)

Майже всі такі сполучні слова й групи в'яжуть підрядні речення з керівними, зрідка однорядні слова. Ритмо-інтонаційні ознаки вони вносять такі виразні, що на письмі кома стає безсумнівна майже завсіди.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ.

Вступні уваги

§ 189. Розділові знаки це відповідники в письмі ритмо-інтонаційних елементів живої мови. Ці останні, як не раз уже й указувано, мають дуже велику вагу в живій мові, становлять невід'ємну її прикмету, її складовину. Самої основної мовної одиниці — речення не може бути без певних ритмо-інтонаційних ознак у вимові й певних відповідних означень на письмі. Разом із так званими граматичними способами зв'язку слів (згода, підрядність, прилягання, прийменникове й сполучникове єднання) ритмо-інтонація дає можливість надзвичайно різноманітно гуртувати більші й менші комплекси слів, ставити їх у різні стосунки до себе як до потреби й вимоги гнучкої й складної думки, розчіплюючи більше на чистини, об'єднуючи менші одиниці в більші тощо. Хоч ритмування мови й інтонація її часто сплітаються в суцільний вузол, все ж в основі це різні явища й різного значіння.

Р и т м це поділ мови на шматки, більш чи менш відрубні. Верховина такого шматка — найсильніший видиховий момент, здебільшого наголос, найслабший видиховий момент, звичайно павза, характеризує місце зустрічі таких шматків. Чистий і правильний ритм буває в тонічних віршах:

Реве' ‖ та сто' ‖ гне Дні'пр ‖ широ' ‖ кий.

Але в прозовій мові ритм інший, і такі ритмові одиниці в ньому вже не припадають на середину слів і взагалі не рівні між собою ні щодо числа слів, ні щодо числа складів. Тут ритмові одиниці взагалі різні, напр., речення, однорядні

члени його, відокремлені слова, вставні слова тощо. Здебільшого (власне дуже часто, тільки не завсіди) поміж ритмовими одиницями в прозовій мові на письмі буває якийсь розділовий знак.

Інтонація це піднесення або спадання голосу (тону). Не слід плутати піднесення голосу (тону) з силою голосу. Остання належить до ритму, перше до інтонації. Хоч, щоправда, часто вони спадаються в одній точці.

Коли головна роля ритму розчленовувати мову на частки, то інтонації — визначати їх деякі внутрішні прикмети, тобто значіння, або самі по собі, або в стосунку до інших сусідніх часток. Так, ми знаємо, є інтонація речення-розповіді, інша речення-оклику, речення-питання, інтонація вставних слів, інтонація підрядних речень тощо.

Деякі ритмо-інтонаційні фігури в нашій мові набули такої виразности й типовости, що вони можуть брати на себе функції сполучників, сполучаючи, напр., речення як керівне й підрядне. У таких випадках ритмо-інтонація в вимові і відповідна пунктуація на письмі тільки й визначають, у яких саме стосунках певні мовні частини між собою. А не раз у таких випадках зміна ритмо-інтонації (на письмі розділових знаків) змінює й самі ті стосунки, себто кінець-кінцем значіння.

Розглядаючи різні синтаксичні явища, ми на своєму місці вже знайомилися з різними типами характерних ритмо-інтонацій і відповідною пунктуацією на письмі. І те й те, як ми бачили, не однаково стале й певне. Багато є ритмо-інтонацій цілком певних типів, багато також і відповідних норм щодо розділових знаків цілком визначених і, отже, загальнообов'язкових. Але є й такі в мові елементи, зокрема щодо пунктуації, коли ми не можемо їх визнати загальнообов'язковими і повинні розглядати як суб'єктивні можливості. Звичайно, обмежені не тільки перші, а й другі, бо є такі межі, що за них людині вже не вільно переступати, коли тільки вона почуває себе членом колективу і зважає на нього. Знати насамперед загальнообов'язкове в цій галузі, а також і межі можливого суб'єктивізму, треба кожному, хто любить і поважає слово.

Вага витриманої й послідовної пунктуації, між іншим, в тім, що вона дає можливість читачеві точніше зрозуміти мисль того, хто пише. Не тільки великі розділові знаки, як крапка тощо, дуже впливають на значіння словосполучення, а й малі іноді дуже змінюють його, міняючи місце або міняючись сами. Пунктуація дуже допомагає організації мислі читача, що повстає з читання, це насамперед, а також відповідно до цього й організації поправного читання в голос, себто поправної вимови. Цілком усвідомлена пунктуація, надто в її загально-

обов'язковій частині, полегшує процес порозуміння людей (для чого й мова існує). Свідомі, напр., пунктуації і автор, і читач для себе, і декляматор більш-менш однаково зрозуміють неповне речення в

Перед ним вирівнялась висока, я к т о п о л я с т р у н к а, дівоча постать. (С. Васильч.)

Але інші будуть і завдання (від автора), і розуміння, і декламація, коли б написати

Перед ним вирівнялась висока, я к т о п о л я, струнка дівоча постать.

Тут неповне речення вже інше *(як тополя),* інше й керівне речення, взагалі інше групування слів, інша ритміка, кінець-кінцем інше значіння.

Та в тім то й річ, що певна система розділових знаків і правил їх уживання склалися не тільки з огляду на декляматора, а й на читача для себе, себто на читання очима. Ставлячи того чи іншого розділового знака, ми неодмінно маємо на увазі не тільки вимовний образ написаного, а й його значіння, себто, напр., зв'язок слова з іншим словом, стосунок певної групи слів до іншої тощо, словом логічний бік справи. Граматичний зв'язок слів, логічні стосунки тям і нарешті ритмо-інтонаційне (вимовне) групування слів — ось те, на що спрямовані розділові знаки і ради чого існують. Якжé ці мовні елементи не завсіди в гармонії поміж собою, ба навіть іноді і в конфлікті, то й неминуча де в чому пунктуаційна розбіжність і непослідовність, а вже й поготів невідповідність вимовним фігурам.

Отим то пунктуаційні норми не можуть ґрунтуватися тільки на ритмо-інтонації з одного боку, а з другого не можуть бути цілком сталі в усіх подробицях. Взагалі ж щодо пунктуації, то вона природно позпадається на три групи: група безумовно сталої пунктуації (загальнообов'язкова пунктуація), група можливої пунктуації (суб'єктивна пунктуація, в певних межах) і нарешті група неможливої пунктуації. Це значить, що є випадки, коли в писаній мові певний розділовий знак обов'язковий (напр., кома поміж керівним і підрядним реченням певної вимови), є випадки, коли він тільки можливий як до вподоби (напр., в комах чи без них прислівникові вставні слова, хоч би й оце саме *наприклад*) і нарешті є випадки, коли жадні розділові знаки виключені, напр., поміж членами речення типу *Ударом зрушив комунар бетонносвітові підпори.* (В. Блакит.)

Що справді в основі пунктуації лежать різні мовні елементи, видно вже з того, що в одних випадках без вимови

ми зовсім не можемо визначити розділового знака, напр., що́ поставити в кінці речення — крапку, знак оклику, знак питання, не чуючи інтонації, але в інших випадках розділовий знак чи відсутність його вже зовсім не залежить від індивідуальної вимови й бажання, і часто ми категорично можемо сказати за ту чи ту пунктуацію.

У різних розділах синтакси принагідно ми чимало вже говорили за різні розділові знаки, отже тут доведеться тільки звести те все докупи, посилаючись у потребі на попередні §§, та пододавати те, що раніше не було зачеплене.

Крапка

§ 190. Крапка це насамперед знак основної мовної одиниці — речення-розповіді, а також його ритмо-інтонаційних рівнозначників, про що див. §§ 138, 176_4.

Звичайно крапка ставиться і після написів та різних назов, напр., під малюнками, після заголовків на книгах тощо. Але з декоративною метою на обгортках книг, на афішах тощо часто такі написи бувають і без крапок. Крім того крапка ставиться ще в таких випадках:

1. Після недокінченого на письмі (скороченого) слова, що буває звичайно з часто вживаними й відомими словами, як от: *5 м.* (себто *метрів*), *100 карб.* (*карбованців*), *і т. ін.* (*і таке інше*) тощо. Такі скорочення в середині слів роблять тільки на приголосних, при тім подекуди ще й спрощують тим, що в них залишають лише характерні приголосні: *крб.* (*карбованців*), *нпр.* (*наприклад*), *см.* (*сантиметрів*), *мм.* (*міліметрів*), *дм.* (*дециметрів*).

Не слід (бо не варт) робити скорочень перед останньою літерою, напр. „і т. інш.“

В інтересах економії часу й праці подекуди в скороченнях крапки не пишуть, надто в спеціяльних працях, де такі скорочення вживані дуже часто, також у таких скороченнях, як УСРР, РНК тощо.

2. Повелося писати крапку й після рядових числівників, коли вони означені цифрами напр.: *1. раз* (*перший раз*), *у 20. році* (*у двадцятому році*) тощо. Як бачимо, це економніший спосіб, ніж при цифрах писати закінчення (*1-ий раз, у 20-му році...*). Але він доцільний лише тоді, як не плутають з такими числівниками-цифрами звичайних числівників-цифр, себто розрізняють, напр.: *20. рік* і *20 років, на 32. ст.* і *на 32 ст.* (*на тридцять другій сторінці* і *на тридцять двох сторінках*) тощо.

Знак оклику

§ 191. Інтонація речень-окликів описана в § 138. Звичайно, знак оклику вживається не тільки після речень-окликів, а й інших словосполучень чи й слів на знак того, що їх вимовляти треба з тією окликовою ін-

тонацією. Зокрема знаки оклику часто бувають після слів кличного відмінку та вигукових слів:

Земле! Як тепло нам із тобою! (М. Рильськ.)
Кум-кум! кум-кум! кум-кум! кум-кум!
Як гарно скрізь, як любо жити! (П. Карман.)
Оксано! гей! Оксаночко!
Нема її, нема! (О. Олесь.)

Бажаючи окликову інтонацію зміцнити, ставлять !! або й !!!

Знак оклику в дужках в середині речення визначає, що попереднє слово (що зараз за ним той знак) в автора викликає здивування чи обурення, отже він тим знаком наче умовно віддає своє *ого!* (звичайно це буває після чужого якогось слова, напр., в цитатах).

Знак питання

§ 192. Про інтонацію речень-питань див. § 138. Знов же як і знак оклику, знак питання може бути не тільки після речень, а й після інших словосполучень чи слів, коли що їх треба вимовляти з питальною інтонацією:

Так ти кажеш,
Що бачив криницю
Москалеву? Що ще й досі
Беруть з неї воду? (Т. Шевч.)
Хто? Ти? — лев заревів. (Л. Гліб.)

На зміцнення питальної інтонації вживають ?? або ???, а складну, окликово-питальну інтонацію віддають знаком !? чи ?!

Кома в реченні

§ 193. Кома в межах речення ставиться дуже часто, і це такі випадки:

1. Поміж однорядними членами речення — !? чи ?!

Щодо коми перед сполучником *а, або, абощо, аж, але, ба, бо, ні, та, то, тощо, хоч, чи,* то див. § 187.

2. Відокремлені слова виділяються комами — див. § 176. Тут тільки слід додати, що відокремлені члени речення як пунктуаційну категорію треба засвоїти на ґрунті синтаксичної аналізи, як то й подано в указаному §, бо сама ритмо-інтонаційна характеристика відокремлення не достатня через те, що в розвинутій фразі (з багатьома другорядними членами речення) раз-у-раз бувають непунктуаційні відокремлення (павзи), а надто в віршах. Так, часто підмет з додатковими словами в вимові буває відокремлений від присудка, але ніколи не на письмі.

3. Один ґатунок прикладок виділяється комами — див. § 175, а також § 187 *або, себто, чи* тощо.

4. Вставні слова виділяються комами — див. § 178.

5. Комами, якщо не знаком оклику, виділяються кличні відмінки іменників та їх заступників із усіма залежними від них словами — див. § 179.

6. Так само вигукові слова здебільшого виділяються комами, хоч бувають і з іншими розділовими знаками й без них — див. § 179.

7. Дієприслівникові сполучення майже завсіди виділяються комами — див. § 177.

Кома поміж реченнями

§ 194. Як основна мовна одиниця, речення від речення на письмі виділяється якимось розділовим знаком. Ми знаємо, що найменша відрубність словосполучень на письмі віддається комою, отже й виходить, що найтісніше сполучені речення на письмі виділяються комами. Це підрядно-сполучені й рівнорядно-сполучені реченя — див. §§ 182, 183, 184.

Хоч як справді важить у практиці те, що речення від речення на письмі треба відділяти розділовим знаком, зокрема найтісніше сполучені речення комою, навіть коли б у вимові й не було там павз, все ж таки правило це подекуди порушується, як про це й згадано вже. Так, неповні речення часто не виділяються комами в тих випадках, коли вони заступають присудок головного речення чи присудковий додаток (або взагалі недостатній член другого речення), тобто коли сполучники правлять ніби за зв'язку, і коли власне й інтонаційно перед нами одне речення, а не два, напр.:

Еней тоді як народився. (Ів. Котляр.)
Ноги були мов би підтяті. (А. Крим.)

Правда, тут бувають такі випадки, коли відсутність присудка в головному реченні, розвинутість підрядного речення й павза поміж ними в вимові вступають у такий конфлікт, що важко й спинитися на якійсь пунктуації, напр.:

Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий, або спить. (Т. Шевч.)

Адже першу кому (звичайну в виданнях Шевченкових поезій) тут хібащо самою вимовою (павзою) й можна виправдати.

Власне в даному уривкові з Шевченка найкраща пунктація була б це риска після *байрак.*

Так само іноді не ставлять коми й поміж супідрядними реченнями, тобто залежними від того самого керівного

речення рівнорядними реченнями, надто ще неповними, звичайно, коли вони зв'язані єднальним сполучником.

Середник § 195. За середник дещо сказано в § 182. Це знак проміжний між комою й крапкою. Ставиться він поміж поширеними реченнями або поширеними частинами його, напр., однорядними членами:

З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає соняшна хвиля; під хвилею співає хліборобська доля... Буяє вона вгору; зеленіє, як рута... Легенький вітрець подихає з теплого краю; перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билинку. (П. Мирний)

Двокрапка § 196. Як уже говорилося в § 186, двокрапка це спеціяльний знак поміж реченням, зв'язаним із чужою мовою, і цією останньою.

Отже, це знак поміж такими реченнями, що стоять до себе в особливих стосунках, проміжних між рівнорядністю й підрядністю.

Та на цім двокрапка як розділовий знак не кінчається, маючи застосування і поміж іншими реченнями і поміж членами простого речення, коли їх треба поставити в такі стосунки, що віддаються в вимові тією ж ритмо-інтонацією (зупинка й особливе обниження голосу перед наступними словами). Щодо значіння, то двокрапка дуже різноманітна, бо за нею може йти пояснення до попереднього, причина, наслідок, перелік і т. ін. Перед двокрапкою можуть бути ще сполучні слова *як от, а саме, наприклад* і деякі інші, але здебільшого поміж реченнями двокрапка буває саме тоді, коли вони не зв'язані сполучниками.

От іще декілька прикладів двокрапки:

Не спочивайте: ще не час. (В. Чумак)
Веселеє сонце устало над морем, всміхнулося все йому любо: і небо, і хмари, і скелі, і море... (Дн. Чайка)
Мені все сниться: сонце, співи
І ви, і день весняний. (П. Тич.)

Коли ще взяти на увагу приклади, наведені в § 186, то побачимо, що двокрапка хоч і відбиває дуже своєрідний зв'язок речень і слів, все ж в окремих випадках вона наближається то до коми, то до крапки, то до відсутности будьякого розділового знака, не кажучи вже за риску, що з нею двокрапка змагається дуже часто.

Риска § 197. Найбільше суб'єктивний розділовий знак це риска. Щоправда, подекуди риска визначається на письмі зверхньою ознакою словосполучення — про-

пуском слова в реченні, або поміж реченнями (сполучника — див. § 185). Але поза тим риска може бути й між іншими членами речення, коли тільки треба віддати на тім місці вимовну фігуру — різку павзу. І прикладки і відокремлені слова можуть бути виділені рисками.

Взагалі цей розділовий знак менше властивий спокійній розповіді описового характеру, а більше живій розмові (зокрема діялогові) та ліриці, де ритмо-інтонація буває гостріша, барвистіша. Через це інколи риску навіть надуживають, надто поети.

Ось іще зразки риски:

Книги — морська глибина. (Ів. Франко)
Замість квіток — шаблі, списи
Виблискують в долині. (П. Тич.)
Дурне ягня
Само забилося до річки —
Напитися водички. (Л. Гліб.)
А там — і слід мій занесе
Холодний вітер. (Т. Шевч.)
Тепер — це хата-читальня. (А. Головко)
А за ґратами та замками стиха шуміло — гула там підборкана молода сила. (С. Васильч.)
Стан правенький, мов тополя,
Щічка — мов калина,
Шийка — наче крейдяная,
Губоньки — малина. (Л. Гліб.)
І вгледіли айстри, що вколо — тюрма. (О. Олесь)
Риємо — риємо — риємо
Землю, неначе кроти. (В. Чумак)
Птах — ріка — зелена вика,
Ритми соняшника. (П. Тич.)
І хоч не раз — призна'юся — ставати
Я на котурни модній любив,
Але тепер... (М. Рильськ.)
А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотири
Так і кладе. (Т. Шевч.)

Часто риска кладеться ще поміж прямою мовою двох чи більше осіб замість лапок.

Вживається ще риска після коми поміж реченнями, чим підкреслюють не тільки ритмо-інтонаційний характер їх сполучення, а й синтаксичну самостійність частин, але завсіди це можна віддати попросту рискою.

Про розділку див. §§ 175 та 104.

Дужки

§ 198. У § 178 сказано, що в дужки беруться вставні слова з метою підкреслити їх вставне значіння. Отже дужками відтіняється незв'язаність тих слів із реченням як членів його, пояснянльне значіння їх, або як уваг „між іншим“ тощо. Прискорено-обнижена ритмо-інтонація вставних слів при дужках, отже, виявляється ще виразніше.

Дужки знаходять застосування і в поетичній мові і в діловій, при тім в дужки беруться іноді цілі комплекси речень із складними й різноманітними своїми ритмо-інтонаціями, що можуть бути, таким чином, виявлені на тлі вже вставної ритмо-інтонації. От приклади:

Уже він хотів повернути поза хатою назад до дверей, коли це (уздрілось йому) немов щось мелькнуло. (П. Мирний)
А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану. (Т. Шевч.)
Хлоп'я в садку собі гуляло
Та й забажало
На іграшки ужа піймать.
(Воно гніздо його назнало —
Так як утерпіть, щоб не взять?) (Л. Гліб.)
В Західній Україні (Галичині) звісні кілька випадків такого похорону, але вже без могильних насипів (такі звісні й далі в Західній Европі). (М. Грушев.)

Крапки

§ 199. Крапки (тобто три крапки) ставляться на місці перерваної, недокінченої мови, зокрема тоді, як мова переривається через хвилювання, зворушення, як мова складається з окремих незв'язаних синтаксичних слів і словосполучень, напр., в гніві, при спогадах тощо. Часто ставлять крапки (іноді й зловживаючи) в кінці речень на знак недокінчення думки, прикладів, абощо.

Приклади:

Музика... танці... і Бердичів...
Кайдани брязкають... Москва...
Бори, сніги і Єнісей... (Т. Шевч.)
Заплакав дощ... і вщух. (П. Тич.)
Зашуміла зграя піною на хвилях,
Зашуміла вітром... ще раз! і прощай!... (О. Олесь)

На знак того, що мова розпочата ніби з середини речення, інколи крапки ставлять і перед словами:

...Вечір. О 12. ночі буде новий рік. (М. Хвильов.).

Лапки

§ 200. У лапки беруться слова, речення й цілі уривки в таких випадках:

1. Чужа мова, коли вона передається як пряма, при тім усі прикінцеві розділові знаки, крім крапки, ставляться перед лапками, а крапка після них:

Альта плаче: „Тяжко жити.
Я сохну, сохну...“ (Т. Шевч.)
Ми питаєм:
„Що хто тобі зробив?“ — „Ніхто нічого“.
(Л. Україн.)

Див. іще § 197.

2. Власні назви літературних творів, фабрик, пароплавів тощо, а надто тоді, як без лапок такі назви можна б зрозуміти як не власні:

На сімнадцятому році Марко прочитав „Кобзаря“.
(Б. Грінч.)
З заводу „Арсенал“ вийшли робітники.

3. Такі слова, що їх той, хто пише, не вважає за свої, напр., точні наведення з книг (цитати), такі назви, що їх наводять з іронією або глузуючи, незвичайні слова чи хоч і звичайні, та тільки незвичайно вжиті, малопоширені новотвори тощо:

А „патріот, убогих брат“...
Дочку й теличку однімає
У мужика. (Т. Шевч.)
Ганебне слово „раб“ із світа зникне. (Л. Україн.).

ЗМІСТ.

НЕВІДМІНЮВАНІ СЛОВА.

СЛОВОТВІР.

СИНТАКСА.

3 1158 00255 4219